

પ્રાપ્તિસ્થાન :
જ્ઞાનસાધન આશ્રમ,
મુક્તમ્ પુર, અરુચ.

પહેલી આવૃત્તિ } કિંમત રૂ. ૫-૦-૦ { વિ. સં. ૨૦૧૧
પ્રત ૧૦૦૦ } ઈ.સ ૧૯૫૫

મુખ્ય વિકેતા
શ્રી હરિલાલ મગનલાલની ત્રી.
પ્રકાશક, કતોપોર દરવાજા,
અરુચ

મુદ્રક :
શ્રી હિરાનસિંહ આજડા
ચેતના પ્રેસ લિ.,
નવા બબર, વડોદરા.

પ્રકાશક :
સ્વા. સ્વધર્મજ્યોતિ ત્રીપં
મુક્તમ્ પુર,
અરુચ.

લેખાનુક્રમ

લેખ	૫૪
નિવેદન	૧
મુક્તસંગ પરિગ્રાજક	૩
આમુખ	૫
ઉત્થાન અથવા જીવનકલા	૧૨
સાધન ભયોતિ—એક ગ્રાંખી	૨૫
પુરોવચન	૧
ઉત્થાન	૫
ભગવદ્દર્શન	૨૨
યુદ્ધ અને ધર્મભાવના	૩૪
મેવા અને ભક્તિ	૫૩
અધ્યાત્મવિદ્યા	૬૮
શ્રદ્ધા અને સ્વાધ્યાય	૮૫
ત્રિતાપશોધન	૧૦૦

પુરપાર્ય અને સાધનસંપદ	૧૨૧
પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિવેક — ૧૩૭	૧૫૪
ઉત્તરના પ્રશ્નોને જિજ્ઞાસુ સાચું શું ? જીવન કે મરણ ?	૧૬૪
પરમસત્ય	૧૭૮
આ તે મનુષ્ય કે — ?	૧૯૧
પરમહંસ સ્વા. રામતીર્થજી	૨૦૮
મુક્તસંગઃ સમાચર	૨૧૩
સ્થૂલદેહની વાસના	૨૨૩
આત્મભાન — ૧	૨૩૩
” ૨	૨૪૯
” ૩	૨૬૭
” ૪	૨૮૫
” ૫	૨૯૯
” ૬	૩૧૪
” ૭	૩૧૯
” ૮	૩૩૧
” ૯	૩૪૪

નિવેદન

‘ઉત્થાન’ માસિકપત્રના પહેલાં ચાર વર્ષમાં લખાએલા અમલેખોનું પુસ્તકાકારે આ માત્ર પુનર્મુદ્રણ છે. મિત્રોની ઇચ્છા અને એક સહૃદયી મિત્રની આર્થિક સહાયતાનો સુમેળ યતાં એ પ્રકટ થાય છે. શ્રી ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ; એમ. એ., એ ‘મુક્તસંગ પરિમાળક’ લખીને લખની સાથે લેખકને પણ પ્રશંસા પુષ્પથી વધાવીને સોનન્ય દાખવ્યું; શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર; એમ. એ; બી. ટી. એ આમુખ લખ્યો; રાજરત્ન ત્રી ડાહ્યાભાઈ બી. શુક્લ એલ. સી. ઈ; એમ. આઈ. ઈ. એ “ઉત્થાન અને જીવનકલા” લખ્યું અને સૌ. તારાબહેન ત્રિવેદી બી. એ., બી. ટી. એ સમગ્ર લેખોનો યથાવત્ અભ્યાસ કરીને “સાધનજ્યોતિ-એક ઑખી”માં બધા લેખોનો સમન્વય કરી દેખાડ્યો. વસ્તુ નિરૂપણની સાથે સાથે મારા સ્વભાવ અને શૈલીનું નિરીક્ષણ લખીને એ બધાંએ મારે બાર તદ્દન હલકા કરી નાંખ્યો. મારે કશું વિશેષ લખવા જેવું હવે નથી રહ્યું. આમાં જે કાંઈ શ્રેયસ્કર છે એ શ્રી શુરુપ્રભાદ છે; જે યુક્તિસંગત છે એ શાસ્ત્રદર્શન છે; અસંગત હોય તે મારામાં રહીસહી ગયેલો બુદ્ધિપ્રભાદ છે જે વિવેકશીલો વેદી લેશે એવી શ્રદ્ધા છે.

લેખોમાં અત્રત્ર ગાઈ બળવ્યું છે છતાં પણ અહીં પુનરુલ્લેખ કરું છું કે સાધનસંપત્તિ વિના સાધ્યદર્શન અસંભવિત અને અશક્ય છે. પચાસ વર્ષ ઉપરાન્તનાં મારાં અધ્યાત્મદિશાનાં મનોમન્યન, સાધ્યશોધન અને સાધનસ્વાધ્યાયના નીચોડરૂપે લખું છું કે પરમાર્થને પન્થે પ્રકાશપુંજ પાથરવો હોય, દુર્ગમ અધ્યાત્મ-

માર્ગને સુગમ-સરલ બનાવીને અલ્પલક્ષ્યને અચૂક વીંધી લેવાની તીવ્ર તત્પરતાભરી નિઃશ્વાસ હોય તો એ માટે એક માત્ર આધાર છે પરમકૃપાલુ સદ્ગુરુદેવનું પરમપાવન ચરણચરણ. જાચાર્યવાન પુરો વેદ એ ઉપનિષદવાક્ય પરમસત્યની ધોષણા પુરા પ્રાચીન સમયથી ક્યાં કરે છે; ઈશ્વર, ગુરુ અને આત્માનો મૂર્તિભેદ હોવા છતાં સ્વરૂપનો અભેદ હોઈ તમેવ શરણં ગच्छ सर्वमायेन એમ ભ. શ્રી. કૃષ્ણચંદ્રે શિષ્ય અશુનને કરેલી આજ્ઞા ઈશ્વરાભિજ્ઞ શ્રી ગુરુદેવનાં ચરણવિધાન માટેનું ભગવદ્ગીતાનું મહાવાક્ય છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસી અને આત્મદર્શનના મુમુક્ષુ માટે એ એકમાત્ર અને અનિવાર્ય સાધનશ્રેષ્ઠ છે.

ગુરુદેવચરણ સાધન-સાધનાનું બીજારોપણ છે. વિવેક તૈરાગ્ય જલસિંચન છે; ચમાદિષ્ટક અંકુર છે; મુમુક્ષુત્વ વૃક્ષ, શાખા તથા પત્રપલ્લવ છે; શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન સુમધુર મુષ્પક્ષ છે; અહ્યાન-દપૂર્ણ નિરંકુશ તૃપ્તિ એનાં રસાસ્વાદ છે. ॐ શાન્તિ !

x

x

x

‘સાધન જ્યોતિ ના વાયકો, વિચારકો કે અભ્યાસીઓ પુરતકના સંકેત પ્રમાણે સ્વલ્પમલ્પસ્ય ધર્મસ્ય ગ્રાયતે મહતો મયાત્ એ ન્યાયે થોડામાથી પણ થોડું લઈને જીવન બંધશે-ધડવાના પ્રયત્ન કરશે તો એમનો આત્મપ્રદીપ અધ્યાત્મમાર્ગને પગલે પગલે ચિત્તન્ય પૂરશે, પ્રકાશ પાવશે, અને સત્યદર્શન કરાવશે એવી લેખકની તથા જે સન્નિત્રે આને પ્રકટ કરવાનો આયેક ટેકા આપ્યો છે, એમની શ્રદ્ધા ફલીજૂત થશે.

દા. સા. આશ્રમ
મુક્તમુપુર; બારમ.
આષાઢ શુ. ૧૧, સં. ૨૦૧૧

સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

મુક્તસંગ પરિવ્રાજક

ચોદ વર્ષ પહેલાં ‘ઉત્થાન’ માસિક પ્રકટ કરી ગુજરાતના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એક અપૂર્વ ચેતના આણનાર સ્વામી સ્વયંજયોતિ તીર્થ આજે એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા છે કે તેમનો પરિચય કરાવવામાં પુનરુક્તિદોષનો ભય સહજ રહેલો છે. કઠોપનિષદના વચનમાથી પ્રેરણા મેળવનાર સ્વામીજીએ પોતાના માસિક દ્વારા આધ્યાત્મવિદ્યાના મહત્વના પ્રશ્નોની સરસ ચર્ચા કરનારા અગ્રણેયો લખી ગુજરાતી વાચકોને જે સનાતન સાહિત્ય આપેલું છે, તે આજે અન્યાયારે પ્રકટ થાય છે એ જાણી ધણો દર્પ થાય છે. ભગવદ્દર્શન, યુદ્ધ અને ધર્મભાવના, સેવા અને શક્તિ, આધ્યાત્મવિદ્યા, શ્રદ્ધા અને સ્વાધ્યાય, ત્રિતાપશોધન, પુરુષાર્થ અને સાધનસંપદ, પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ-વિવેક, જીવન અને મરણ, પરમસત્ય, સ્થૂલદેહની વાસના અને આત્મભાન—આ બધા મહત્વના વિષયો પૂર્વ અને પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ ચર્ચા વેદાન્તની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાનાં જે દર્શન સ્વામીજીએ આ અન્યમાં કરાવેલાં છે, તે શ્રદ્ધાવિદ્યાના સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન ભોગવી શકે એમ છે. વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ એટલી બધી મનોહર છે કે વિષયની ગહનતા હોવા છતાં તેનો બોધ સર્વને સરલતાથી થઈ શકે છે. આ છે સ્વામીજીની અપૂર્વ સિદ્ધિ, અને એમાં જ રહેલું છે આ અન્યનું વૈશિષ્ટ્ય.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્રોને અને સામાન્ય જિજ્ઞાસુવર્ગને
 આ અન્ય બહુ ઉપકારક થશે; અને ધર્મવિદ્યાનો તત્ત્વપરીક્ષા અભ્યાસ
 કરવાની વૃત્તિ પણ આ અન્યથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થશે.
 ગુજરાતી સાહિત્યસરિતાનો પ્રવાહ આજે કાવ્ય, કથા અને કદપનાના
 ક્ષેત્રે જ્યારે વહી રહ્યો છે ત્યારે શુદ્ધ જનતા ચિન્તનના ક્ષેત્રમાં પાણી
 સિંચનાર સ્વામીજી એક સંન્યાસી તરીકે મહાજ્ઞના રક્ષક અને છે
 એ વર્તમાનયુગનું એક આશાજનક શુભ ચિહ્ન છે. આવા મુક્તાસંગ
 પરિવ્રાજકોનો સમાજ જોડેલો આશ્વાસ માને તેટલો આછો છે.

શાકુન્તલ,
 ખારીવાલ રોડ,
 વડોદરા, ૮-૭-૧૯૫૫

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

M. A.

ડિરેક્ટર, ઓરિયેન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ
 એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

આમુખ

આ પુસ્તકનું આમુખ લખવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું, તેથી મને ખરેખર બહુ હર્ષ થાય છે. સતપ્રવૃત્તિમાં સાથ આપવાનું સદ્ભાગ્ય સુલભ નથી. ‘ઉત્થાન’ માસિક સાથે મારો મૂળથી સંબંધ રહ્યો છે. પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સ્વયંબોધિતી તીર્થજીના દર્શન પણ મને નડિયાદમાં બે વાર જ્યારે તે ન્યૂ સૌરાષ્ટ્ર મિલમાં પધારેલા ત્યારે થયા હતા. તેમની તેજસ્વી, પ્રતાપી જ્ઞાનમુદ્રા હજી પણ મારી ચિત્ત-ભૂમિમાં અકિત થઈને રહેલી છે. પરમ પૂજ્ય સ્વામી રામતીર્થજીની શિષ્યપરપરામાં હોવું તે અસાધ્ય લાભ છે, આતર સપત્તિનું મુચક લિંગ છે. તેમનું શુદ્ધ નીતરતું બ્રહ્મવચ્ચંસ, તેમની આત્મનિષ્ઠા, તેમની જ્ઞાદશાહી બેપરવાઈ, તેમની બ્રહ્માનંદની મસ્તી-ખુમારી, તેમના કાવ્યમય આત્મોદ્ગાર, તેમની અસરકારક, હૃદયમાં સોસરી ધૂરી જાય અને ચોટ કરે તેવી જાની, તેમની ભાષાની સરળતા, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવું મૂળવેદાંતનું સરળ અને સુરેખ નિરૂપણ, જત્રીસ વર્ષની ટૂંકી ગણાય તેવી જીવનથીલામાં તેમણે મુક્તપણે વેરેલા આત્માનંદની મસ્તીના ઝોલ, અનેક મુમુક્ષુઓના અંતરગ જીવનને ધડવામાં સમર્થ બનેલાં તેમના દિવ્ય, નિમુક્ત પખીના કલરવ સમાન હૃદયંગમ વ્યાખ્યાનો—જ્ઞાદશાદ ‘રામ’ની તે કયી કયી ચીજોનું સ્મરણ કરીએ ? પૂજ્ય સ્વામી શ્રી સ્વયંબોધિતી

તીર્થજીની તેમના પ્રત્યેની યુરુભક્તિ, વિનમ્ર શ્રદ્ધા, સાચું આત્મ-
સમર્પણ તે ગોરવામીકુલના બ્રહ્મર્ષિનું સાચું તર્પણ છે.

લેખકની કલમમાં પણ અરબ્ધિલિત વાગ્ધારા છે, સરસ્વતીનો
પ્રસાદ છે, વેદાંતનિજાની ઝલક છે, એક પ્રકારનો શક્તિસંપાત છે,
અધિકારી વાચકને લક્ષ્ય પ્રત્યે પ્રવાહમાં ધસડી જવાની તાકાત છે.
પૂ. સ્વામીજીનો ચબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ છે, બાપા પર બહુ જ સુંદર
ગણાય તેવો ઠાણૂ છે. પણ સૌથી વધારે તરી આવતું તત્ત્વ તો
તેમની વેદાંતની વિચારસરણીને અતિશય રપજતાથી રજૂ કરવાની
શક્તિ છે. આ લેખો મૂળ તો 'હિત્યાન' માસિકના લખાણેલા
તંત્રીલેખો છે. પણ તેમની વેદાંતનિજા અને તે લેખોનું વસ્તુ એક
જ છે, બધા લેખોમાં 'માળાના મળુકા'માં અનુરૂપ યર્જને રહેલી
દોરી પેઠે 'અનુરૂપ' યર્જને રહેલાં છે. પંચીકરણની વાતો તે
અદ્વૈતપણે રપજતાથી રજૂ કરી શકે છે. દેહના-મનના-પ્રાણના-
જીવિના નકશા પર અચૂક રચનનિર્દેશ કરીને યથાવત્ જતાવે છે.
આધુનિક માનવીના મનના વ્યાધિનું તેઓ બરાબર નિદાન કરે છે,
તેમની ચિકિત્સા ચોક્કસ હોય છે, તેમનો સૂચવેલો ઉપાય અસરકારક
અને અચૂક હોય છે-તે શમબાણુ છલાજ હોય છે. વારંવાર તેઓ
આત્મનિજા તરફ જ ઓક આપે છે, આધ્યાત્મિક આરોગ્યને જ
આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક સંતાપોના છલાજ તરીકે વર્ણવે છે.
વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપરતિ, તીર્થક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન વગેરે
સાધનોની વ્યાખ્યા અને તેમનું તેમણે કરેલું નિરૂપણ દમેશાં તાણું,
અદ્વૈત, સ્વાનુભૂતિમાંથી જન્મેલું અને સચોટ હોય છે. દુઃખમાં
એમ કહીએ તો જરા પણ ખોટું નથી, કે પૂ. સ્વામીજીનાં લખાણોમાં
આત્માનુભૂતિની ઝલક છે, નિશ્ચિતતાનો ટંકાર છે, શ્રુતિનો ગાંઠીવ-
નિર્ધોષ છે, સાચા આધ્યાત્મિક વૈદ્યનું આચ્છાસન છે. તેમની 'હિત્યાન'

માસિક ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ કેવળ લોક-કલ્યાણ માટે જ હતી; સાચા જિજ્ઞાસુઓને, વિચારકોને, ચિંતકોને, આત્મસાધકોને પ્રતિ માસ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા માટે, આધ્યાત્મિક પાથેય જંધાવવા માટે, મનન-નિદિધ્યાસનમાં ઉપયોગી થવા માટે હતી, તે હકીકત છે. આ માસિક દ્વારા પૂ. સ્વામીજીએ અનેક સંતમ હૃદયોને શાંતિ પમાડી છે, અનેક જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરી છે, અનેક આત્મ-માર્ગના યાત્રીઓને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે, અનેક અભ્યાસીઓને આંતરલક્ષ્ય પ્રત્યે આગેદૂર કરાવી છે.

અમને એમ લાગે છે કે છેલ્લાં સો વર્ષોમાં ગુજરાતી ધર્મ-સાહિત્ય-મા ગણનાપાત્ર ગણાય તેવા સમર્થ પ્રયત્નો ચાર પાંચ થયા છે. તે ધર્મ-સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રાર્થનામય કાવ્યમય ઉદ્દગારોનો પશ્ચુ સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રથમ પ્રયત્ન નડિયાદના સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નજીભાઈ દ્વિવેદીએ ‘સુદર્શન’ દ્વારા કર્યો હતો. બીજો પ્રયત્ન શ્રેયઃ-સાધક મંડળના આદ્ય પ્રવર્તક શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ તથા તેમના પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાને તથા શ્રી હોટાલાલ મારતર સાહેબે ‘પ્રાતઃકાલ’ અને ‘મહાકાલ’ દ્વારા કર્યો હતો. ત્રીજો પ્રયત્ન શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ ઉપનિષદો અને અનેક વેદાંતના ગ્રંથોનો અનુવાદ કરીને, તેમનું પ્રકાશન કરીને, તથા ગુજરાતમાં અનેક સ્થળોએ પ્રવચનો કરીને કર્યો હતો. ચોથો પ્રયત્ન પૂજ્ય શ્રી સ્વયંભોષાંત તીર્થજીએ તેમના અનેક પુસ્તકો દ્વારા, અને ‘ઉત્થાન’ માસિકના સંચાલન દ્વારા કર્યો છે. અને પાંચમો પ્રયત્ન શ્રી જ્ઞાનુભાઈ પુરાણીએ તથા શ્રી સુંદરમે ‘દક્ષિણા’ ત્રિમાસિક દ્વારા તથા શ્રી અરવિંદના અનેક ગ્રંથોના અનુવાદ દ્વારા શ્રી અરવિંદની વિચારધારાને તથા સાધનાના પ્રવાહને ગુજરાતમાં લાવવા માટે કર્યો હતો, જે હજી પણ ચાલુ છે. આ પાંચેય પ્રવૃત્તિ-પ્રવાહો વિશિષ્ટ છે, ગુજરાતની ધર્મપ્રિય સાધક જનતાને

અતિશય ઉપયોગી છે; દરેક પ્રવાહે પોતપોતાનું વર્તુલ ઊભું કર્યું છે, અનેક જિજ્ઞાસુઓની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સદાય આપી છે, વિલક્ષણ વાયુમંડળ પેદા કર્યું છે, તે દરેક પ્રવાહનો, તેના વેગનો, તેના ઇતિહાસનો, તેની અસર હેઠળ આવેલી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો, તેની વિશિષ્ટતાઓનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. ગુજરાતના બાવી ધર્મ-કારણના ઇતિહાસકારને તે કમો સિવાય આલવાનું નથી.

પૂ. સ્વામી થી સ્વયંન્ધોત્પત્તિ તીર્થંજી પોતાના લેખોમાં ધણીવાર સાચી વાત સાચી રીતે કહી દે છે. વાચકોને અગ્રિય લાગે તેરી વાતો પણ, જે તે તેમના આંતરવિકાસ માટે જરૂરી હોય, આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક હોય, તો કહેતાં તે અચકાતા નથી. આપણી અભ્યારની બાહ્ય ક્રિયાક્રાંતિમાં અટવાઈ પડેલી ધર્મભાવના; આપણી અભ્યારની બીનરને ન સ્પર્શતી, માત્ર વાણીની સુખાદી પર જ રહેનારી પ્રવચનોની-સમાહોની-આખ્યાનોની આળસપાળ; આપણું પોષ્ટિકા, શુષ્ક, વેદાંતની વાતોનું હિચ્ચારણ; આપણી વ્યવહારસિદ્ધિની પશ્ચ બીન-આવડત; આપણી ધાર્મિક પ્રાણહીનતા; આપણી હીનતા-હીનતા-નિરતેજતા-આ બધા પર પૂ. સ્વામીજીની લેખિની વેધક, સત્યમય, આરપાર નીકળી જાય તેવો, ટોચના લાઈટ જેવો પ્રકાશ દે છે. તેમાં તેમની આંતરદાઝ જણાઈ આવે છે. આપણા બીડુ, શ્વેત્યૂરત, બાહ્ય ખોખાંમાં અને શુષ્ક ક્રિયા-ચિંજરોમાં રાચતા ધર્મ-સમાજ માટે તેમને ખૂબ લાગી આવે છે, અને તેથી જ તેમની કલમમા-થી સખ્દના અંગારા ઝરે છે. આ બધું તેમના લોકસંપ્રદમાથી ઉદ્ભવે છે. અસ્વસ્થ તનિયત હોવા છતાં, આર્થિક ખોટ આવતી હોવા છતાં, ઉપરતિ-ભાવ વધતો જતો હોવા છતાં, અનેક મિત્રોએ અને ધર્મપ્રેમાઓએ કરેલી આર્થિક સદાય વડે જ, તેમણે અનેકવાર બધ પડતું ‘ઉત્થાન’ ચાલુ રાખ્યું, તેમાં તેમની લોકકલ્યાણની

ભાવના, નિષ્કામ કર્મયોગની ભાવના, કર્મમાં અકર્મ જેવાની યોગ-
દૃષ્ટિ જ જવાબદાર છે, તે આપણે કદી વિસરવા જેવું નથી. આ તો
તેમણે ગુજરાત પર કરેલા નિમુક્ત, નિઃસંગ ઉપકારની પરંપરા છે,
જેને માટે ગુજરાત સદાને માટે તેમનું ઋણી રહે છે. અને તે
ઋણિયુઓમાંથી છૂટવાનો એક જ માત્ર ઉપાય છે, તેની એક જ
માત્ર કિંમત આપવાની છે, અને તે એ કે તેમનાં પુસ્તકોનો
એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરવો, તેમનાં વિચાર-રત્નો ઝીલવાં,
અપનાવવાં, તેમના પ્રકાશને સ્વીકારી પ્રકાશિત બનવું, વેદાંતને
વ્યવહારમાં લાવવું, તદનુસાર આચરણ કરવું, અને તેમ કરીને
આત્મોન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધવું, અને અંતે કૃતકૃત્ય થવું,
આત્મતૃપ્તિ અનુભવવી. આ લેખો લખાયા છે ૧૯૪૦માં ફાટી નીકળેલા
બીજા મહાયુદ્ધ વખતે. તે એવો સમય હતો કે જ્યારે માણસની
હત્યાણુશ્રદ્ધા ડગી જાય, જ્યારે માણસની આસ્તિક શુદ્ધિ હરબડી જાય.
જ્યારે માનવી લોભના ગોહમાં, અર્થપ્રાપ્તિની ધૂનમાં, સત્તાના કેદમાં,
સામ્રાજ્યના મદમાં દાનવ બન્યો હતો, પશુ કરતાં પણ બદતર બન્યો
હતો. ત્યારે પૂ. સ્વામીજીએ 'ઉત્થાન' દ્વારા મંગલશ્રદ્ધાનો દીપક
પેટાવ્યો, ડગમગતી આસ્તિક શુદ્ધિને સ્થિર કરી, માણસાઈનાં મૂલ્ય
સમજાવ્યાં; માનવતામાંથી પશુતામાં ન સરી જતાં દેવત્વ તરફ આગે-
ફૂંચ જારી રાખવાનું ઉદ્દેશોધન કર્યું, આર્થોવર્તની અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ સમા
વેદાન્તને સરળતાથી લોકસુલભ બનાવ્યું. મહાયુદ્ધ જેવા કટોકટીના
કાળમાં જ માનવીને સંતમહાત્માઓના ઉપદેશામૃતની વધારેમાં વધારે
જરૂર હોય છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અણુનને ભગવદ્ગીતાનો બોધ કુરુક્ષેત્રના
મેદાનમાં જ કર્યો હતો ને ? પૂ. સ્વામીજીએ 'ઉત્થાન' દ્વારા તેવું જ
કર્યું છે. તેમનાં સૂચનો, તેમના આદેશો ચોક્કસ અને સુરપષ્ટ હોય
છે. તેમનો જમણ કરવાથી જગાસુ જરૂર પ્રગીતને પંથે આગળ જઈ
શકે છે, શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જમણસર બની શકે છે, આત્મપ્રાપ્તિનાં
સાધનો સંપાદન કરી શકે છે અને અંતે જુમા-આનંદનો અનુભવ

કરી શકે છે. એન કારણ એ છે કે પૂ સ્વામીજીની આ લેખન-
પ્રવૃત્તિ નિષ્કામ છે, કેવળ જિજ્ઞાસુઓનું કલ્યાણ કરવા માટેની જ
છે, સ્વયંભૂ છે, આત્માનુભૂતિની ઝેરણ પર હથેડાના ધાથી ઘસાયેલી
છે, ચેતનના કૃપારામા સ્નાન કરીને વિશુદ્ધ બનેલી છે. અને તેથી
અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાતી ધાર્મિક જનતા આ પુસ્તકનો
જેમ બને તેમ વધારે લાભ લે, આ જ્ઞાનસુધાના શીકરોમાં સ્નાન કરે,
આ અમૃતવર્ષાથી ઝીલી પરિતૃપ્ત થાય, આ સંકેતસંપાત ઝીલીને
મકાશ-પ્રેન્નજવલ બને બાકી મહાન પુરોહ તો પોતાનું જીવનકાર્ય
કયે જ જવાના છે, લોકહિત નિષ્કામભાવે સાધ્યે જ જવાના છે,
ભગવાન શ્રી સકરાચાર્યે વિવેકચૂડામણિમા કહ્યું છે તેમ—

શાન્તા મહાન્તો ગિચ્સન્તિ સન્તો
 ઘસન્તઘહ્લોકહિત ચરન્તઃ ।
 તીર્ણાં સ્વર્થં મીમમ્ભવાર્ણયં જના-
 નદેતુનાન્યાનપિ તાદયન્તઃ ॥

છાત અત કશ્ચ ગણા, મહાન સત લોકો આ જગત્માં નિવાસ
 કરે છે. જેમ વસતતઃકતુ આવે અને વૃક્ષો નવપલ્લવિત થાય, ખુશનુમા
 હના વાય પખીઓ કલરવ કરના લાગે, તેમ સત લોકોનું આગમન
 પણ કેવળ લોકકલ્યાણ માટે જ હોય છે તેમને કરો સ્વાર્થ સિદ્ધ
 કરવાને બાકી રહેલો હોતો નથી. તેઓ પોતે તો આ ભયકર સંસાર
 સમુદ્રને તરી ગયેલા હોય છે. ઠામ, કોષ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર
 વગેરે મગરમઝોથી આ સંસારસાગર ભરપૂર હોઈ, તરી જવો
 દુષ્કર છે તેને પેલે પાર ગયેલા સત લોકો, કેવળ કરુણાથી પ્રેરાઈને,
 કારણ વિના જ જીવ ગોચ અધિકારી સુખસુખનોને તારવાનું, ઉપદેશ
 વગેરે આપીને આત્મપ્રાપ્તિને માર્ગે આગળ વધારવાનું કામ કરતા
 હોય છે આ જ તેમની પ્રવૃત્તિ અને આ જ તેમનું જીવનકાર્ય ।

પરમકૃપાળુ પરગાત્મા આપણને તેવા સંતોની ઉપદેશવાણી
 ઝીલવાનું સામર્થ્ય આપે, તે પ્રમાણે આચરણ કરી સંસારસાગરને
 તરી જવાનું જાણ આપે, દિવ્ય મુક્ત જીવનમાં જ પ્રાપ્ત થતા જુમા-
 આનંદને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આપે એ જ અમારી પ્રાર્થના છે.

જુલા ઠાકરની ખેાળ, }
 નડિયાદ. }
 ૨૯-૫-૧૫૫ }

શાન્તિલાલ ઠાકર
 M. A., B. T.

ઉત્થાન અને જીવનકલા

મનુષ્ય વિચાર કરતો થયો ત્યારથી પોતાનાં સુખની વૃદ્ધિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે જ ગદ્યા કર્યો છે, એ મૂલમૂલ મુદ્દા ઉપર બધા એકમત હોવા છતાં સુખદુઃખની વ્યાખ્યા બાંધીને તેનાં પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિનાં સાધન શોધવામાં ધણે મતભેદ હજી સુધી રહ્યો છે. જગતનું સ્વરૂપ અને મનુષ્યનો સ્વભાવ કાલના વદન સાથે બદલાતાં રહ્યાં છે. રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સંયોગોમાં થતા પ્રાકૃતિક ફેરફાર સાથે તેનાં જીવનવ્યવહાર, સમજણ અને જવાબદારીઓ પણ બદલાયાં કર્યાં છે. આ બધા બાજુ સંયોગે મનુષ્યની પ્રત્યક્ષત વૈજ્ઞાનિક, નૈતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓ કે નીતિમાર્ગીઓ એમ માનતા હોય એમ લાગે છે કે જગતના વ્યાપ્ત્યની વૃદ્ધિ સાથે માનવીય સંસ્કૃતિ જૂતકાલીન અનુભવનો લાભ લેતાં લેતાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રગતિ કરી રહી છે અને સુખસમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિમાં વિકાસ થતો જાય છે. એમનો આ મત છેલ્લા શતકના ઔતિકવિજ્ઞાનની પ્રોત્ત્વલ સિદ્ધિઓને આધારી હોય એમ માની શકાય એવું છે. પરંતુ માનવીય જીવનનાં સમસ્ત જૂતકાળનો સર્વદેશીય ઇતિહાસ તપાસતાં વિજ્ઞાનવાદીઓની આ માન્યતા ટકી શકે એમ લાગતું નથી. ઔતિકવિજ્ઞાને મનુષ્યને બાજુ સુખોપભોગનાં અસંખ્યવિધ સાધનો આપ્યાં છે અને આપ્યાં કરે છે એ હકીકત જોટલી સત્ય છે તેટલી જ તેની સાથે એ પણ સાચી વસ્તુરિયતિ છે કે મનુષ્ય એમા વધારે ને વધારે અટવાતો ગયો છે અને વધારે બહિર્મુખી થતાં પરાવર્ણી બનીને પોતાની આન્તરશક્તિને જૂલતો જાય છે. પોતાનું સ્વ-સુખ ગુમાવી રહ્યો છે. મહાત્મા જિસસે કહ્યું છે

તેમ આત્માને જોઈ કે વેચીને ગમે તેટલી મહાન ભૌતિક સંપત્તિ મેળવવી એ મહાન પાપ છે, અને તેનું પરિણામ દુઃખ છે. એ જ રીતે જગતના પુરાણતમ ગ્રંથ અને અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડારસમા વેદોમાં ઋષિઓએ ગાયું છે કે “હું તને કોઈ પણ મહાન ઠીમત આપીને વેચીશ નહિ.”^૧ આધુનિક વિજ્ઞાને મનુષ્યને યંત્રવત્ અને તેની સંસ્કૃતિને યાંત્રિક બનાવી મૂકી છે. બાહ્ય સુખોપભોગનાં પ્રયત્ન અને પુષ્કળ સાધનો પૂરાં પાડીને ઈંદ્રિયોને વધારે વિસાસપ્રિય બનાવીને મનને પાંગળું કરી નાંખ્યું છે; મન સંયમને વધારે ભૂલતું જાય છે જેથી અંતરનાં સુખ, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકતું નથી અને દુઃખ વધી પડ્યાં છે. જીવનના સમસ્ત પ્રદેશમાં સર્વાંગી વિકાસ સાધવામાં વિજ્ઞાન હજી સુધી સફળ થઈ શક્યું નથી. આવી દશામાં પોતાની આંતરભાવનાને સંતોષવાનાં દ્વાર બંધ થતાં જોઈ મનુષ્ય જાડે જાડે ધૂંધવાઈ રહ્યો છે. આપણી આસપાસના વ્યવહારનું સ્વરૂપ ભયંકર બનતું જાય છે. માનવીય સ્વભાવમાં રહેલી સ્વતંત્ર છુદ્ધિ સ્વચ્છંદે થઈ છે. અવિરત સુખોપભોગનાં કરણ માટેનો વર્ગવિગ્રહ ધરમાં, સમાજમાં અને વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો દેખાય છે. જાણે કે મનુષ્ય પશુધર્મ તરફ જ દળી પડ્યો હોય નહિ !

આ તાપસમૂહની શાંતિ માટે વિચારકવર્ગ ઝંખી રહ્યો છે. ધન-ખાઉ મન અને ભોગમુખી ઈંદ્રિયોના દુઃખમય તાપના અતિરેકથી નિવૃત્તિ મેળવવાનાં સાધનો તથા આત્મશાન્તિ કે સ્વમુખની શોધમાં તે મૂકાઈ રહ્યો છે. ઠેકઠેકાણે એને સન્તોનાં ટોળાં મળે છે. વિશ્વધર્મ પરિપક્વ એને જોવા-સાંભળવા મળે છે. અનેક સંન્યાસીઓ, મહાત્માઓ, પંડિતો, અને આજ્ઞાણોનાં કથા-અવચનમાંથી જ્ઞાનભક્તિની વાતો

૧ મદેચન ત્વામ્ અદિવા પરા શુલ્કાવ દેયામ્ ન સદસ્તાય નાયુતાય વજિરો ન ક્ષતાય ક્ષતામપ્^૧ । ઋગ્વેદ.

તથા ઉપદેશનો લાભ લે છે, તેમ જ તેવે પ્રસંગે એકઠાં ચતાં અનેક શ્રોતાજનોનાં રામરામ, હરેકૃષ્ણ અને નારાયણ નામનાં રમરણ અને જપના પવિત્ર નામથી તે પણ ગંભીર ચતો દેખાય છે. ઈશ્વરનાં કીર્તન, નૃત્ય અને વિરહવેદનાનાં આશ્રુઓ સારતા ભડતો અને બજન લલકારતી મંડળીઓ તેના મનમાં ચિત્રવિચિત્ર ભૂમિઓ બની રહે છે. છતાં આ સર્વ અનુભવોના લાભાલાભ નિરાતે શાંતિથી ખેસીને વિચારતાં-તપાસતાં તે નિરતચાહી બને છે. ઉપર બતાવેલ ભડતો અને (જગ્યાશુઓમાંથી ભાગ્યે જ ઠાઈના જીવનવ્યવહારમાં પહોંચેલા આલોચ જાણીય છે. છાપખાનામાંથી બહાર પડતાં અનેકવિધ પુસ્તક-પ્રકાશનોમાં શાન્તિદાયક વસ્તુ તેને ભાગ્યે જ વાંચવા વિચારવા મળે છે. અનુભવના રપથ વિનાની બુદ્ધિના તકેમથી લખાયેલાં પુસ્તકો વાચકવર્ગને કંતો કલ્પનાને ઘોડે ચડાવે છે, જગર તેના અહંવાદને પોષણ આપે જાય છે. લેખકો વિવિધ વિષયો પરત્વે પુસ્તકો લખે છે તેમાં લેખકની યોગ્યતા પ્રમાણે સામગ્રી ભરાય છે અને વાચકવર્ગ પોતાની યોગ્યતા અને સમજણ પ્રમાણે તેને વાંચે-સમજે છે. પરિણામે લેખકની એવા ઉલટી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે જ્ઞાન અને અનુભવ કંઈ પણ પરિશ્રમ વિના, આસાએશથી આરામ પુરશીમાં બેઠાં બેઠાં સરલતાથી સાધ્ય થઈ શકે એવું હોવું જોઈએ; પોતાનાં ખાનપાન, રહેણીકરણી અને વિવેક વિચારમાં કંઈ પણ જાતનો ફેરફાર થયાં વિના જ્ઞાન મેળવીને આત્મશાન્તિનું સુખ સોને ભોગવવું છે. આવા ભ્રમમાં આજનો વિચારક કે જગ્યાશુ બજન, કીર્તન, જપ, તપ, દાન, ધર્મ કે કથા-પ્રવચનના લાભથી અસંતુષ્ટ રહે તેમાં નવાઈ નથી. એ બધા બાહ્યોપચારના લાભથી વંચિત બને તે તેના ભ્રમનું જ સીધું અને સાદું ફલ છે. સાચી ધાર્મિકતા સિવાય તો ધર્મ બાહ્યોપચાર છે અને તેવો બાહ્યોપચાર મહા સાધેના બ્યવહાર જોવો છે. સાચી

ધાર્મિકતાનો પાયો સહૃદયતામાં રહેલો છે અને સહૃદયતા નીતિના આધારે ભગ્નત રહે છે. જ્યાં વિચાર-વ્યવહારમાં વિશુદ્ધ નીતિનો અભાવ હોય, ત્યાં વ્રત, નિયમ અને સંયમનાં તપ ટકી શકતાં નથી. આપણા અપૂર્વ અન્ય વેદ કહે છે કે ૧“ઋત (જીવનના સનાતન અને વિશ્વવર્તી નિયમો) અને સત્ય માત્ર આધ્યાત્મિક તપના બળમાંથી જ જન્મે છે.” વળી વધારામાં કહે છે કે આ ૨“ ઋત-ધર્મ અચલ, મહાન્ અને ઉગ્ર છે. પ્રભુની મહત્તા આ ઉગ્રધર્મમાં સમાયેલી છે, અને તેથી જ તે વધે છે. ઋતની અવગણના અને ઉલ્લંઘન એટલે પ્રભુનો દ્રોહ અને આવા દ્રોહની શિક્ષાએ પ્રભુ તેવી વ્યક્તિ કે વિશ્વના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. જન્મતનો ઇતિહાસ તપાસતાં આ સત્ય વાણીની સાખીતી અનેક સ્થળે નજરે પડે છે, ઋતધર્મના ભંગનાં દૃષ્ટાન્તો અને તેનાં ઉગ્ર પરિણામોની કથા ઇતિહાસને પાને પાને જરી છે. અનેક મહાન્ વ્યક્તિઓ અને પ્રજાઓ ઋતધર્મના ભંગના દ્રોહ માટે અતિ દુઃખી થઈ છે અથવા તેા સર્વનાશ પામી છે. વીસમી સદીનાં વિશ્વયુદ્ધો અને આજની જડવાડી સંસ્કૃતિનાં દુઃખો-પરિતાપો આજ ઋતધર્મના દ્રોહનાં ફલ છે. શ્રી અરવિન્દ એક સ્થળે લખે છે કે હિંદુનાં તેના ઇતિહાસના મધ્યકાળમાં અધઃપતન થયું તે તેના અધર્મનું ફલ હતું. સાચા વિશુદ્ધ ધર્મને રચાને લોક બાહ્યધર્મને સાચો માની તેના ભ્રમ અને વિકૃતિમાં આચરતા-રમતા થયા તેનું પાપ પ્રજાએ ભોગવ્યું. જે ધર્મના આચારમાં સત્ય, દયા, ક્ષમા, ન્યાય અને નીતિનો અભાવ હોય અને તેની આધ્યાત્મિકતા સૂતી પડેલી હોય તેવા ધર્મનો કંઈ અર્થ નથી. આથી સૂફી ધર્મભાવના એ તેા ધર્મભ્રમ, ડાળ, અને ઘેલછા છે અને તેથી તેવો ધર્માચાર અદિતર છે.

૧ ઋતં ચ સત્યં ચ ઇમીર્તં તપ ઓ અપ્યન્વયતા । ઋગ્વેદ.

૨ ઋતસ્ય મા પ્રાદેશો વર્ધયન્ત્યાદર્દિરો મુવના દર્દરીમિ । ઋગ્વેદ.

નીતિ અને ધર્મની જાવી આવી અપૂર્ણ છે ખોટી માન્ય ધરાવતા સમાજ વચ્ચે સ્વામી શ્રી સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ કેટલાંક પહેલા યુજરાતમાં આવીને સ્થિર થયા ભગના કપડા અને મ મુડન તરફ જાપણે સમાજ જલ્દી આકર્ષાય છે, તેમાં વળી જો વિરકત અને સાથે માથે પ્રેમી હોય તો નિદાન આરામ ખાતર અ હવાફેર માટે તેમજ આશ્રમ-સ્થાન વધારે આકર્ષક અને છે ઉપરાંત તેની સાથે જો જ્ઞાનગોષ્ઠી અને જન્મતના મિત્વાત્વનો મીઠી વાં ઠરવા-સાલગવા મળે તો કાલક્ષેપ પૂરતું પણ એમનું ચાન્ત એકાન્થ સ્થાન પ્રિય થઈ પડે છે. આથી ધણી ભક્તજન અને કેટલા જગ્યામુખે એમને ઘેરી વળ્યા સ્વામીજી કિમાલપમાં ધણી વાં તપ કરીને આભ્યા છે, તેથી જરૂર કોઈ યોગસિદ્ધિ અને જ્ઞાન સાં લાભ્યા હશે જ સિદ્ધિના જળથી માથે હાથ મૂકીને કે જ્ઞાનમાં કૂ મારીને અમારો ઉદ્ધાર કરી આપશે અથવા અમને આત્મદર્શન કે ભગવદ્દર્શન કરાવી આપશે એવી આશામાં અનેક બાવિ સ્વામીજી પાસે આવતા તેમાં કેટલાએક સાચી જ્ઞાનપિપાસા યાન કરવા પણ આવતા આમાંના કેટલાકને સ્વામીજી વાતચીતમાં માપે જોતાં જો કારકુદરોળ જેવા જણાય તો થોડું અને હુંક સાધે જતાવી મુશ્કેલ વિદ્યા કરતા ધણી ચમત્કારપ્રેમીને પોતાના વિચિત્ર વાણીથી નાઉમેદ પણ કરતા તેમની ઉપદેશ આપવાની રીતી અં વિષયની રજુઆત સાંધી અને સચોટ છે નીતિ અને ધર્મના પ્રદેશન બધન સમાજમાંથી દીલા પડ્યા છે, સ્વતંત્રતાને બદલે સ્વચ્છદન તાડય ખૂણ વધી ગયું છે, ઈન્દ્રિયનો સવમ અને મનનો નિગ્રહ, આ બધા વિષયો માટે સ્વામીજી ઉગ્ર અને આગ્રહી જ મત, તપ અને સાધનના દૃઢ અભ્યાસ માટે કઠોર પણ જો એવો ૨૫૫ ઉપદેશ આપવા માંડ્યા કે ધર્મની સાધનાનાં બહુવિધ જેવા પૂજન, પાક, કીર્તન, તીર્થયાત્રા કે કર્મકાંડનાં આ ૧૧ જોખાને એવી જગ્યાન

દશાવાળું કરી મૂક્યું છે કે ધર્મના મૂળ ફળ જેવાં ચારિત્ર્ય નીતિ અને ચિત્તશુદ્ધિને વેગળાં રાખી કેવલ બાહ્ય દેખાવને ધર્મ માની લીધો છે, ત્યાં સુધી સાચા ધર્મના ફળરૂપે મળતી શાંતિ, સુખ અને ભગવદ્બ્રાહ્મિની આશા નકામી છે. પાંઠપૂજા અને ઈશ્વરભક્તિનું જે ફળ અંતઃકરણની પવિત્રતાને નામે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે એવું ચારિત્ર્ય ત્યારે ધાર્મિક ગણાતા મનુષ્યમાં ન દેખાય, ત્યારે એવો મનુષ્ય પોતાના માનવીય જીવનનો સમૂળો નાશ કરી રહ્યો છે તેમ સમજવું. ધર્મ અને વ્યવહાર એક જ જીવનનાં બે પાસાં છે. નીતિ વિનાનો ધર્મ પાંગળો છે અને ધર્મ વિનાની નીતિ અસહાય છે.

ધર્મની અને જીવનની આવી અપૂર્ણ અથવા ખોટી માન્યતાને લીધે જ મનુષ્ય અકર્મણ્યતામાં ધસી રહ્યો છે. તેમજ સમય સંતાપનું કારણ વિશુદ્ધ ધાર્મિક જીવનનો અભાવ છે. કેઈ શાસ્ત્ર કે સંત આખી જીવીને ઉધાડતાં વેંત જ્ઞાન આપી શકતો નથી, તેમજ ચપટી વગાડીને મિથ્યા જગતનો નાશ કરી શકતો નથી. ખરા ધર્મલાભ માટે સાચું વ્રત, તપ અને એના સાધનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સાધનની કઠોરતા અને તેના દૃઢ અભ્યાસ માટે કટિબદ્ધ થાઓ. મલિન પૂર્વસંસ્કારોને ધોઈ નાખી ચિત્ત શુદ્ધ કરો; અને પછી સત્ત્વના વિજય માટે સંકલ્પબદ્ધ થાઓ. મનુષ્યજીવનની સફલતા તપમાં રહી છે. જ્ઞાનતપસ્વીને જગતના કલેશ સ્પર્શતા નથી. પ્રકાશ પદાર્થને પ્રકાશે છે તેની સાથે સાથે પ્રકાશ પોતાને પણ પ્રકાશે છે, પણ આપણી વૃત્તિ પદાર્થમાં જ બંધાયેલી હોય છે ત્યાં સુધી પ્રકાશ(જ્ઞાન)ને અવગણીએ છીએ. મનુષ્યની સામે સમસ્ત વિશ્વ ખડું છે ને અનેક નામરૂપે પરમાત્મા ચિત્રવિચિત્ર રીતે આપણી સાથે વ્યવહાર કરે છે— રમે છે, જેમ અલંકારમાં સાચા સુવર્ણની જ કીમત જોવાય છે, તેમ જગતના વ્યવહારમાં પ્રભુનું જ સાચું મૂલ્યાંકન આંકી વિશ્વગ્રેમ અને

લોકસેવા એ આપણા પુરુષાર્થનું સાચું મૂલ્યાંકન બની રહેવું જોઈએ. આટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી અહમ્મીયાની વાતો કરો.

સ્વામીજીની ઉપદેશપદ્ધતિ શુદ્ધરાતના દિષ્ટ વર્ગમાં ધીમે ધીમે સમજવા લાગી. એ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય અને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અનુસાર કાયે કરતી હોવાથી વિચારકવર્ગને વધારે રુચિકર અને ઉપયોગી જણાઈ. ધર્મની જાવનામાં જણાતી બિગિંવશતા, વેવલાપણું, અને વિભ્રમ (Hallucination) કે મોહ ધીમે ધીમે ઝાઝા થવા લાગ્યા. જગતના મિટ્વાત્વના ખ્યાલ તેના સાચા સ્વરૂપમાં સમજાયા. પ્રવૃત્તિમાર્ગની પણ ઉપયોગિતા હતી અને તેના વિશુદ્ધ અનુભવોનો સાબ વિકાસના માર્ગમાં અડચણ રૂપ ન હતો. પણ તેને સહાયરૂપ કેમ બનાવવો તેની આવી એમના નિષ્કટ પરિચયમાં આવનારા લોક સમજવા લાગ્યા. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાર્ગની ખરી સમજણ અને તે પ્રમાણેનો અવહાર સંસારની રિથિતિને માટે સાર્થક છે. પ્રવૃત્તિ વિના નિવૃત્તિ સૂકી છે અને નિવૃત્તિ વિના પ્રવૃત્તિ બાંધણી છે. અવહાર અને ધર્મના પરસ્પર સંજોષ તથા તેના સમન્વયની આવશ્યકતા રુચિકર બની. નીતિ, સહચાર અને ધર્મની એક શૃંખલા જિજ્ઞાસુને સમજાઈ અને તેના “ઉત્થાન” માટે તેમણે તે શૃંખલા મળે બાંધવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી. સાચી શાન્તિ અને સુખ ધર્મના બાહ્યાચારમાં નહિ પણ મનોવૃત્તિઓને ઠીક કરી લેવાથી મનોદશાના પરિવર્તનમાં તેને અનુભવી શકાય છે તે સમજાયું. મત, તપ, અને સાધનના અભ્યાસની પ્રથમ આવશ્યકતા માની. ગલિન સંસ્કારનું પહેલાં વિલોપન કરી ચિત્ત શુદ્ધ કરવાની કઠિન પણ અનિવાર્ય કાર્યની મહત્તા માહિતી કરી. અને છેવટે ભગવદ્દર્શન કે અહમ્મીયાના સાબ માટે શુદ્ધ હૃદયની ધાર્મિકતા (આધ્યાત્મિકતા)નું મહત્ત્વ લોકોને સમજાયું. સાથે સાથે તેમને એ પણ સ્પષ્ટ સમજાયું કે કેઈ પણ સન્તા-મહાત્મા સાધનસંપન્ન ન હોય તેવા શિષ્યને માથે હાથ મૂકીને

જા ભગવદ્દર્શન કરાવી શકતો નથી, તેમ જ ચપટી વગાડીને
 શ્વેતગાન આપી શકતો નથી. સ્વપુરુષાર્થ સિદ્ધિ માટે જોઈએ તેમ બધું
 કાઈ કાઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેમ અધ્યાત્મમાર્ગમાં
 પણ તેજ નિયમ લાગુ રહે છે. જગત્ના નિયમો તેના સર્વ કાર્યક્ષેત્રમાં
 સર્વસામાન્ય રિથર ઊભા રહે છે. ચમત્કારથી કાર્યસિદ્ધિ માનવી એ
 મનુષ્યના ભ્રમ તથા પામરતા છે. ગરુડની મહત્તા એ : ઉપયોગિતા
 શિષ્યને માર્ગદર્શન કરાવવાની છે; તેની જીવનચર્યા અને પ્રતિભા શિષ્યને
 પ્રેરણાત્મક અને તેમાં સમાયેલી છે. તેમજ તેના જીવનના પૂર્વ
 ઇતિહાસના તપોભય અનુભવ તથા સાધન અભ્યાસની વાતો શિષ્યને
 તેના વિકાસમાર્ગમાં ઉત્સાહ આપે છે.

આવી રીતે ધીરે ધીરે સ્વામીજીને શિષ્યવર્ગ ગુજરાતમાં નિર્ણીત
 થયો. તેમની વિચિત્ર અને કડક શિક્ષાવાણી અને સાથે સાથે શિષ્ય
 માટેના અથાગ પ્રેમ, સાચા જિજ્ઞાસુને હમેશા તેમના આશ્રમમાં
 આકર્ષતા દતા. પણ તેની સાથે તેમના જીવનનિર્વાહના વ્યવસ્થા-
 વ્યવહાર ઊભા જ હતા; ઉપરાંત શિષ્યને તેમના સત્સંગનો લાભ
 લેવા ખાતર હરહમેશ આશ્રમમાં જઈને રહેવાનું બની શકતું નહિ,
 તેથી તેમના કેટલાકે સ્વામીજીને કાંઈ લેખન પ્રકાશન કરી તેમની
 પ્રસાદી થેર બેઠા પણ મળે તેવી કૃપા કરવા વિનંતિ કરી, જેથી
 વ્યવહારની સાથે સાથે પણ પ્રસિદ્ધતા સમયમાં શિષ્યવર્ગ તેમના
 વાણીનિયારનું મનન કરી શકે અને તેના સાધન અભ્યાસમાં હમેશ
 ઉત્સાહ પ્રેરણા મેળવતો રહે. કેટલાક વિચાર પછી અને આર્થિક પ્રશ્નની
 મૂઝવણ હોવા છતાં બિહુ સ્વામીજીએ એ સાહસ માથે લેવાનું
 સ્વીકાર્યું. આમ ‘ઉત્થાન’ માસિકનો જન્મ થયો. અને નવ વર્ષ
 સુધી કડકે કડકે તેના લાભ ગુજરાતને મળ્યો. ‘ઉત્થાન’ના વિષયની
 રજુઆત આધુનિક વૈજ્ઞાનિકની રીતની, બાપા સમૃદ્ધ, પ્રભાવશાલી
 તેમજ અદ્યતન છે તેમના લખાણમાં પુરાણ શાસ્ત્રના ભાષાન્તર

નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક શૈલીથી સનાતન સત્યોનું નવીન પોષાકમાં અને બીજામાં દર્શન થાય છે. વાણી, બાધા અને વિચાર પણ મનુષ્યને બહુ પુરાણા થાય ત્યારે જૂનાં કપડાં અને ફવાની માફક અગ્રિય અને અરુચિકર લાગે છે. લાંબા વખત સુધી લીધેલું ઔષધ રોગીને ખસર કરતું મટી જાય છે, તેમ પુરાણી ભાષા કે શાસ્ત્રોનાં ભાષાન્તર અને રૂઢ રીતે રજુ કરેલા સુન્દર વિચારો પણ આધુનિક દશમાં ઠેળવાએલા માનસને ખસર કરી ઉત્સાહિત કરતા નથી અને તેમાંનાં ધણાંને તો તે અગ્રિય પણ લાગે છે. જ્યારે સ્વામીજીની નવીન ભાષાશૈલી સનાતન વિચારોને નવીન રૂપમાં રજુ કરે છે. તેમનાં દૃષ્ટાન્ત-પ્રસંગો બાજની સમાજના જીવન્ત વ્યવહારને અનુરૂપ હોય છે. તેમની પદ્ધતિ સીધી અને સચોટ છે. સમાજની નીતિ અને ધર્મમાં ચાલતા વહેમ અને વિકૃતિઓ સામે તથા તેમાં પ્રવર્તતા સ્વચ્છંદ સામે સ્વામીજીનો રોષ ક્યારેક ઉમટા સુધી પહોંચી જાય છે. નિત્યની ટેવોમાં દંકાએલી અને શાસ્ત્રના અજ્ઞાનમાં રૂઢ થયેલી આપણી કેટલીક વિકૃતિઓ અને દોષોને ઠૂંકાના રૂપમાં મળાક કરી તેની નિવૃત્તિ માટે ઉપદેશ કરે છે. સાથે સાથે 'ઉત્થાન'નું વાચન ગુજરાતમાં એક શિષ્ટ સાહિત્યની એટલી જ ગરજ સારે છે.

ઉત્થાનના સ્વામીજીના અમલેખોની વિચિત્રતા સમજીને એક વખત એવો ખ્યાલ આવ્યો કે આવી સમગ્ર જીવનકલાને આવરી લેતા સર્વોત્તમ જ્ઞાનનો સંગ્રહ માસિકના છૂટા છવાયા લેખોમાં જ પડ્યો રહેશે તો વખત જતાં બાવા ઉચ્ચ અને ઉમદા સાહિત્યનો પરત્વીમાં નાશ થશે. આ દાનિ ટાળવા ખાતર તેવા સર્વ લેખોનો સંગ્રહ કરી તેને એક સ્વતંત્ર ગ્રંથકલા રૂપમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવે તો જિજ્ઞાસુ લોકો તેનો સહારો માટે સદુપયોગ અને લાભ ઉઠાવી શકે. આ હેતુ ખ્યાનમાં રાખી સ્વામીજીને મારો અભિપ્રાય વિદિત કર્યો. પ્રથમ તો તેમને આ વિચારની મદદા ઠીક ન લાગી. પરંતુ

કેટલાક ચાલુ યુગને અતિદૂષ્ણ અને ભદ્રંભદ્ર વિચારના થતા પ્રચાર સામે તર્કપ્રધાન અને ચિકિત્સક બુદ્ધિથી અદ્યતન ફેળવાયેલા વિચારકવર્ગને માટે આવા પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે જ તેમને મારી વાત ધ્યાનમાં આવો અને જણાયું કે આ વિચાર અમલમાં મૂકવા જેવો છે. એટલે કે લેખોને એકત્ર ગોઠવી યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અવશ્ય ગુજરાતના વિચારક વર્ગ અને સાચા જિજ્ઞાસુને ધણું જ ઉપયોગી સાહિત્ય મળશે. એ રીતે સ્વામીજીના અનુભવ, ઉપદેશ અને આદેશ તેમની અધ્યાત્મભૂમિકાની પ્રસાદીરૂપે એક સુંદર પુસ્તકના સ્વરૂપમાં તેમની અધ્યાત્મ-પ્રતિભા રૂપે પ્રકટ થાય છે તે જોઈ મને ધણો જ સંતોષ અને અત્યંત આનંદ થાય છે.

સ્વામીજી આદ્ય શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતના દૃઢ અનુયાયી છે અને પરમહંસ સ્વા. રામતીર્થના પદ શિષ્ય સ્વા. નારાયણ તીર્થના દીક્ષિત શિષ્ય હોઈ તેમના લેખોમાં સ્વા. રામતીર્થના વિચારો અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. સ્વા. રામતીર્થનાં પુરુષાર્થ, પ્રેમ, વિશ્વભાવના અને જ્ઞાનદષ્ટિ સ્વામીજીના લખાણમાં દેખાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્યનાં વેદાન્ત પ્રક્રિયાનાં સાધનો માટે સ્વામીજી ધણા આગ્રહી છે. જીવનના પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ અને કામની સફળ પ્રાપ્તિ માટે પશ્ચ વેદાન્ત-પ્રક્રિયાનાં પહેલાં ત્રણ સાધન વિવેક, વૈરાગ્ય અને પદ્મ-સંપત્તિ (રામ, દમ વગેરે)ની ઉપયોગિતા સ્વામીજી સ્વીકારે છે અને જિજ્ઞાસુ માટે સાધનચતુષ્ટય (વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિપદક અને મુમુક્ષુતા)ને અનિવાર્ય ગણે છે. જિજ્ઞાસુ આ ચારેય સાધનથી સંપન્ન અને ત્યારે જ અલ્પજ્ઞાનનો અધિકારી બને છે. જ્ઞાન ત્યારે જ તેને પચે છે અને અનુભવમાં સાક્ષાત્ થાય છે. સાધનવિપજ્ઞ મનુષ્ય ખાલી જોદ્ધિક જ્ઞાનમાં સંતોષ માની માત્ર અભિમાની બની જોડે છે અને

પોતાના વ્યવહારને પણ અધર્મ' બનાવી મૂકી ઉભયશ્ચર્યા થાય છે. ધર્મ; અર્થ અને કામના ત્રિવર્ગ' ક્ષેત્રના વ્યવહાર પૂરતું સ્વામીજી લોકિક દષ્ટિથી જગતને સત્ય ગણે છે; જિજ્ઞાસુને માટે યુક્તિથી સમજાવવા માટે માયાને અનિર્વચનીય માને છે અને વ્યાપ્તાના અબેદદશી' માટે એ તુચ્છ છે એમ લખે છે. છતાં પણ તત્ત્વવિદ્ પુરુષ જીવ, જગત્ અને જગદીશની ત્રિપુટીને વ્યવહારની દશામાં સત્ય માની પૂર્વસંસ્કાર પ્રમાણે પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત લોકકલ્પાણુનો વ્યવહાર કયે' જાય છે એમ લખે છે.' શ્રી શંકરાચાર્ય'ના નિષ્કામ કર્મ' અને લોકસેવાના સદ્ગત્ સ્વાભાવિક પુરુષાર્થ'ના સ્વામીજી અનુયાયી છે, અને માને છે કે બાહ્ય જીવન પ્રવૃત્તિમય હોય છતાં અંતરમાં આત્મવિચાર બરેલું હોઈ ચિત્ત નિવૃત્તિપરાયણ તથા શાન્ત રહીને બ્રહ્માનંદ અનુભવી શકાય છે.

સામાન્ય મનુષ્યની પ્રવૃત્તિમાં હેતુ છે, સદાચારના પાલનદ્વારા ચિત્ત-શુદ્ધિ કેળવવાનો, ધર્મરત્ન પ્રસન્નતા મેળવવાનો અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિની પરિપક્વ દશાના અંતર્માં નિવૃત્તિધર્મ' સ્વાભાવિક બની ગયા પછી પણ એવી સાવધાનતા રાખવાનો તેઓ અનુરોધ કરે છે કે, એકાન્ત સેવનને બદલે પ્રમાદ, સંસારબીરુતા તથા જનસમૂહનો તિરસ્કાર ન આવવા જોઈએ. વિશેષમાં સ્વામીજી અખ્યા ભગતના સારા અધ્યયારસ છે. અખ્યાની અવળી વાણી અને હકુની રોનક તેમની વાણીમાં અનંક રમણે જોવા મળે છે. તેઓ 'સસ્તુ' સાહિત્ય વધે'ના સરથાપક સ્વા. અખ્યાકાવંદજીના પ્રશંસક હોઈ તેમના નિષ્કામ પુરુષાર્થ'ની ધગશ સ્વામીજીમાં પણ જોવા મળે છે.

સ્વામીજીના ઉત્થાનનો લેખસંગ્રહ ગુજરાતના જિજ્ઞાસુઓને વિદ્યતા અને વિવેચનશાળુ' એક અઘતન શિષ્ટ સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. તેમાં મનુષ્ય કેણુ છે, તેની વાસના અને તેના નિરાસણુ અને જીવનમરણ્યથી

માંડી ભગવદ્દર્શન અને પરમસત્ય સુધી અનેક ગૂઢ વિષયો અને પ્રશ્નોનું ચિકિત્સાભયુક્ત દર્શન જેવા મળે છે. આરા મત પ્રમાણે સદૃશ જીવનની કળાની સાચી ચાવી તેમાં જતાવી આપે છે. "યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ"ના અન્યના અભ્યાસનું ફલ જણાવતાં અન્યકાર ઋષિ વસિષ્ઠ ફરીફરીને કહે છે તેમ વ્યા પુસ્તકનાં પુનઃ પુનઃ વાચન, મનન અને અભ્યાસ, વાચકની યોગ્યતા અનુસાર તેને નીતિમય અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનના વિચારો આપે છે. તેને સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નાગરિક જનાવીને અતે મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય મુક્તિના માર્ગમાં દીતક થાય છે. છેવટે એમ કહેવું પડે છે કે જે પશુપક્ષીના જીવન કરતાં મનુષ્યજીવનની વિશિષ્ટતા સ્વીકારીએ, મનુષ્ય જે સુખદુઃખના વંટોળમાં બટકતાં તેનાં મન, પ્રાણ અને શરીરને સંક્રમિત માન્યતા અને મર્યાદામાંથી મુક્ત કરવા હિંમતો હોય, રાગ, દ્વેષ, તૃષ્ણા, લોભ, મોહ વગેરે મુક્તજીવનના યત્નના ફલમાંથી અને તેના વધારે ને વધારે ઊંડાં અધઃપતનમાંથી ઉગરી જવા માગતો હોય, ઉચ્ચ અને સુખમય નિરૂપાધિક જીવન જીવવા માગતો હોય, જન્મમરણના ચક્રમાંથી બચી નિત્ય સુખ અને અમૃતની અભીચ્છા સેવતો હોય (જે વ્યા બધાં મનુષ્યના જીવનનાં ધ્યેય સ્વીકારી) તો પુસ્તકનું હાર્દ જોસે છે કે તેને માટે એક જ માર્ગ છે (ન અન્યઃ પથા વિચિતે અપનાય). તે સમજાવે ॥ ૬ * પ્રત એટલે તથ અને ત્યાગથી ધર્મપૂર્ણ જીવનમાં

* વૃત્તેન લીક્ષામ્ આપ્નોતિ લીક્ષયા આપ્નોતિ દક્ષિણામ્ ।

દક્ષિણા યદ્દામ્ આપ્નોતિ યદ્દયા સત્યમ્ આપ્યતે ॥

વેદાદમ્ એનં પુરૂષં મહાન્તમ્

આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।

તમ્ એવ વિદિત્વાતિ મૃત્યુમ્ એતિ

નાન્યઃ પન્થા વિચિતે અપનાય ॥

(શુ. દ.)

મનુષ્ય પ્રવેશ કરે છે. ધર્મમય જીવનના ફલરૂપે તેને આત્મકૃપા અથવા ઈશ્વરના અનુગ્રહનો લાભ મળે છે. દૈવ આત્મકૃપાથી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રત્યક્ પ્રેમપ્રવાહ જાગે છે અને છેવટે તે સત્યપુરુષ-નું જ્ઞાનદર્શન-અનુભવ કરાવી આપે છે. વિશેષમાં વેદવેદાન્તના દૃષ્ટાંતો આ વિષય પર ખાત્રી આપીને કહે છે કે અમે તે મહાન્ સત્યપુરુષને જોયો-જાણ્યો છે. જેમ સૂર્ય અન્ધકારનો નાશ કરે છે તેમ અમે પુરુષ અમારા અજ્ઞાનનો નાશ કરી સત્ય-જ્ઞાનનો પ્રકાશ અમને આપે છે. આ સત્ય-જ્ઞાનથી મનુષ્ય મૃત્યુની પેલીપારની અમૃતમય ભૂમિકાનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

“ જૂમા ”
 પ્રતાપનગર, વડોદરા }
 તા. ૧૫-૬-૨૫૫

અદ્યાભાઈ બી. શુક્લ
 રાજમિત્ર — એલ.સી.ઈ.

સાધન જ્યોતિ-એક અંખી

પરમપૂજ્ય સ્વામી શ્રી સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ વિરલ જ્ઞાની સંતોમાંના એક છે. એમની પવિત્ર પ્રતિભાથી એમણે કેવળ ગુજરાતમાં જ નહિ, કિન્તુ પરબ્રા-તોમાં યે અનેક ભક્તોનાં જીવન અજવાળ્યાં છે. છાંદિ અને હૃદયનો સુભગ સુમેળ એમના વ્યક્તિત્વમાં એવો જામ્યો છે કે જેના બળે બાળાકવૃદ્ધ સૌમાં એ સરખા પ્રિય યર્ષ પડે છે, અને સત્વર આત્મીયતા સાધી શકે છે. કેવળ ત્યાગી વૈરાગી જ નહિ, પણ અસંખ્ય ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તો, એમના માર્ગદર્શનથી પાવન થયા છે. જેમણે જીવનમાં એમનો પરિચય સાધ્યો છે તેમની અનન્ય ભક્તિ એ પામી શક્યા છે.

એમના સ્વભાવની વિશિષ્ટતા એ છે કે અત્યન્ત પ્રેમાળ હૃદય છતાં સ્પષ્ટભાષી વાણી કેટલીક વાર એમનો તાપ ખૂબ આકરો બનાવે છે. એ વાત્સલ્યપૂર્ણ શુદ્ધ હૃદયની કુમાર પામતાં પહેલાં એમની વાણીના પ્રહાર અનેક વાર ખમવા પડે છે, અને કેટલાય પ્રસંગોમાં આ જ સ્પષ્ટ વાણી બાપણને એમનાથી દૂર ફેંકી દે છે. પરંતુ બીજી જ દૃષ્ટિ સત્યના સાચા અન્વેષકની જિજ્ઞાસા પારખી, વાત્સલ્યની એવી તો અમીવર્ષી કરે છે કે એ દુઃકાળી ગોદ છોડી માનવી કયાંય જવા છૂટ્યો નથી. પણ આ બંને કથારે કે જ્યારે સાધક સાચો જિજ્ઞાસુ હોય, ભક્તિભાવનાથી ઝોતઝોત હોય, અદ્વાદીપ એના અન્તરમાં સદા પ્રેરણાલિત હોય અને કાર્ષ જ્ઞાની સંતના વ્યક્તિત્વમાં પોતાના અદ્ભુત સંપૂર્ણપણે જાણી, સમાવો દેવા માટે તત્પર હોય. આમ આર્પ-દષ્ટાઓ માટેનું સત્ર એમને માટે ખૂબ સાચું કરે છે કે : વજ્રાદિપિ કયોરાણિ મૃદ્ધિનિ કુમુદાદિપિ । આવી વિરલ પ્રતિભાના સત્યવક્તવ્ય

પાછળ ઝોમનો શાસ્ત્રશુદ્ધ અન્વેષણનો આગ્રહ, અને સાધકને આ માર્ગની ગંભીરતાનું જ્ઞાન કરાવવાનો સ્પષ્ટ હિદેશ રહેલો હોય છે. સ્વામીજી પોતે માને છે કે કેવળ વિતંકાવાદ કે શુષ્ક તર્કચર્ચાનો કંઈ અર્થ નથી, પણ સાધકે તત્ત્વના અન્વેષણ માટે તીવ્ર સુદ્ધિ અને અદ્વાનિત હૃદય સાથે કટિબદ્ધ થવાનું છે. જ્ઞાનમાર્ગનો મુસાફર પરમ પુરુષાર્થજાળે જ અસિધારાવત્ આ વિઠટ માર્ગ નિર્વિઘ્ને પાર કરી શકશે. કેવળ મિથ કે મધુર લાગે, પ્રશ્નસાધી સામા માણસને જીતી લે, એવી વાણી ઝોમના 'જીવનકાર્ય'માં સદાયક ન જનનાં કેવળ શોભાદૃષ્ય બની રહે છે એમ એ સ્પષ્ટપણે માને છે.

અંગત પરિચય સિવાય પણ ઝોમનાં લખાણો દ્વારા કેટલાક સાધકોને એ પરિચિત છે. ઝોમના 'ઉત્થાન' નામના માસિકપત્રે બનેક જિજ્ઞાસુઓને ઝોમનો વધુ સંપર્ક સાધવા પ્રેર્યા છે; પરિણામે વિપુલ પત્રમાહિત્ય પણ એ જનતાને આપી શક્યા છે. એવા પત્રોનો સમૂહ એમણે આ જ માસિકમાં, 'પત્રજ્યોતિ' નામના વિભાગમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરીને દર્શાવ્યું છે કે અંગત પત્રોદ્વાર પણ પડે પડે પ્રકાશકિરણો ફેંટી સાધકનો જ્ઞાનપંથ એ અજવાળવા સતત તત્પર રહ્યા છે. અત્યંત ઉપયોગી એ પત્રસાહિત્ય પણ ઝોમની લાક્ષણિક શૈલીથી રસમય વાચન પૂરું પાડે છે.

આ સિવાય 'યાત્રાવિહાર' અને 'પરિવાનક'ના શીર્ષક હેઠળ એમણે પોતાના જીવનના સાધક અવસ્થાના કેટલાક અંગતતા પ્રસંગો, કેવળ જિજ્ઞાસુને સદાયક ચર્ચ પડે એ આશયથી, એ જ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આજે ઉત્થાન બંધ થયું છે, બનેક સાધકો અને જિજ્ઞાસુઓનું મિથ માસિક બંધ થયું છે, પણ એના તંત્રી-સ્થાનેથી લખાયેલા લેખનું મહત્ત્વ જરાયે ઓછું થયું નથી. પ્રત્યેક માસિકનો પ્રત્યેક લેખ એક અસ્પૃશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનો અજવાલ-

પૂર્ણ મહત્વનો નિગ્રહ જની રહ્યો છે. પોતાના ચાલીસ વર્ષ ઉપરાંતના સાધક-સંન્યસ્ત જીવનનો અનુભવનિયોગ એમાં એમણે ઠાલવ્યો છે. કેવલાદૈત્ત ગાનમાર્ગના કેટલાક અત્યંત વિકટ એવા પ્રશ્નોની એમણે એમની સરળ, રસમય શૈલીમાં એવી તો સુદર રીતે છણાવટ કરી છે, કે એના અભ્યાસપૂર્ણ વાચન પછી અટપટા શાસ્ત્રીયો વાચવાની વૃત્તિ શાન્ત થતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ આજ સુધી શુદ્ધિની ખૂબ જ તીવ્રતાથી પણ ન ઉઠેલી શકાતા પ્રશ્નો પર એકાએક પ્રકાશ પડી રહે છે. કેટલીય તર્કની ગૂચો આ વાચનથી આપોઆપ ઉઠી જાય છે. આવા જ અમલેએનો એક સમૂહ જે પ્રથમ ચાર વર્ષના ઉત્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો, તે આજે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પુસ્તકમાં એમણે સત્યના અન્વેષક માટે ખૂબ જ વિદ્વાપૂર્ણ અનુભવગાન પીરરયું છે. એ જેટલું શાસ્ત્રશુદ્ધ, અનુભવપૂર્ણ અને સચોટ છે, તેટલું જ રસિકર છે. અત્યંત સરલ છતાં લાલિત્યભરી કાવ્યશૈલીમાં એમણે એમનો અનુભવસાર ઠાલવ્યો છે. મોક્ષમાર્ગના સાધકને પદે પદે પથ પ્રદર્શક ધર્મ પડે એવું આ સાહિત્ય ગુજરાતના ચિન્તનસાહિત્યમાં મહત્વનો ફાળો આપી જશે એવું અમારું મનતપ્ત છે.

આજના અનેકવિધ પ્રતિકૂલ જગો વચ્ચે જીવતો માનવી, જીવનના સાચા મૂલ્યાંકનો વિચારી પોતાનો સાચો પથ શૂંધ્યો છે, શકાનો પ્રકાશદીપ એના અંતરમાંથી હોલવાયો છે, પુરુષાર્થ અને સંયમનું જળ શુભાવી એ નિર્વીર્ય જન્યો છે, ભક્તિના બાવોદ્રેક એના હૃદય માંથી સૂકાયા છે, અને બહિર્મુખ વૃત્તિના વહેણમાં એ એવો તો તણાયો છે કે પોતે વિષયોને ભોગવે છે તે કરતાં વિષયો તેને ભોગવી રહ્યા છે, એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. આની અધીશતિએ પહોંચેલો ગાનવી શાશ્વત ચાતિનો માર્ગ એકદમ આની ચડે, તો તેને કર્તવ્યનિષ્ઠ જીવન પ્રત્યે પ્રેરણામાં, માનવધર્મનું જ્ઞાન કરાવવામાં અને માનવજીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ દર્શાવવામાં આ પુસ્તક અગત્યનો

ભાગ ભજવશે. કેવલ સંન્યાસધર્મ કે ત્યાગનો જ ઉપદેશ એમાં ન હોતાં કેઈ પણ વ્યાપક કે દ્વેષને ઉત્પન્ન કરતો વ્યવહાર એમાં એમણે દોરી આપ્યો છે. વ્યાજના નાસ્તિક બળે વચ્ચે, જ્યાં સાધુસંતોના વ્યવહારને પણ વ્યાપારનું સ્વરૂપ મળતું હોય એવી શંકા બળે, તેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સાચો સાધક માર્ગ ન જૂલે એને માટે તેનાં લક્ષણો સામે એમણે હીલાહાંડી ધરી છે. આપણાં સનાતન મૂલ્યોને સત્યસ્વરૂપે સમજાવી, આધુનિક જીવનમાં બંધ બેસે એવાં સરળ બનાવી, એમણે આ પુસ્તક દ્વારા રજૂ કર્યાં છે. વ્યાજ અભ્યાસીને માટે સ્વાદુ, રસમય, પરિપક્વ અને સારુશુદ્ધ એવી અતુલવસામગ્રી પીરસી એમણે મહાન સેવાનું કાર્ય કર્યું છે.

પૂજ્ય સ્વા. સ્વધર્મોત્તિજી પરમહંસ સ્વામીશ્રી રામતીર્થની શિષ્ય-પરંપરામાં મોખરે છે. એમની ગુરુમકિતની ભાવના અત્યંત ઉત્કટ છે એ એમના સ્વામી રામતીર્થ પર તેમજ અન્ય લખાણોના લેખે પરથી સ્પષ્ટ થશે.

એમના પ્રથમ લેખદ્વારા જ એમણે ગાનવધર્મ જૂલેલા ગાનવીને ધોપણા કરી છે કે:—

ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ચરાન્નિયોધત ।।

સ્વધર્મનું જ્ઞાન કરાવી, સંસાર અને પરમાર્થમાં યથેષ્ટ સિદ્ધિ આપાવે, અને સંવમશીલ શક્તિ વધારે તેનું જે જ્ઞાન છે, તે જ આત્મજ્ઞાન નામે ઓળખાય છે. આનું આત્મજ્ઞાન જેમાં ભારોભાર ભર્યું છે એવો શ્રદ્ધાવિદ્યાનો વારસો ભારતવર્ષને સનાતન ટાળથી મળ્યો છે. ભારતવર્ષની ધર્મભાવના રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે સંવમ અને સુધારણારૂપ હતી. એ ભારતના જૂલાતાં આ વારસો મૃતઃપ્રાપ્ત બન્યો છે; માનવી મનનશીલ પ્રાણી મટી મંત્ર-મનુષ્ય જેવો અજ્ઞાનમૂલક બન્યો છે.

એમાંથી ઉદ્ધાન કરી માનવને જાગૃત થવા કે અખંડ આનંદ પ્રાપ્તિ કરવા માટે કેવળ આત્મસાક્ષાત્કારનો જ એક માર્ગ છે.

અમાની માનવ અવિદ્યાને વશ થઈ આજે ખૂબ અધોગતિને પામ્યો છે. એ જૂઠ્યો છે કે સનાતન સંસ્કૃતિના સંરક્ષકો, જેવા હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોનું પ્રત્યેક વાક્ય, એના જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહાર, ॐ આનંદયી શઃ થઈ ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ થી સમાપ્ત થાય છે; કારણ કે સત્તાના લોભમાં યુદ્ધ અને વિચલન જમાવવાનાં નહિ, પણ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય સળવવાનાં એનાં શસ્ત્રો છે. સામ્રાજ્ય નહિ પણ આત્મજ્ઞાન દ્વારા સ્વ(આત્મા) રાજ્ય (સંયમ દ્વારા જ્ઞાન) કેળવવાનો એનો આદર્શ છે. એ જ્ઞાન જ સાચું વિજ્ઞાન છે.

પરંતુ આ જ્ઞાન મેળવવા માટે અધિકારની ખાસ આવશ્યકતા છે. માનવમાત્ર આ જ્ઞાન માટે અધિકારી થઈ શકે છે; પણ તે પહેલાં તેણે યુક્તિથી સમજી શકાય તેવી જીવિની સૂક્ષ્મતા અને ભક્તિપૂર્વક આચાર્યમાં ધ્વજદર્શિ કરી, પોતાનું દેહાભિમાન ગાળી શકે એવી હૃદયની શુદ્ધિ કેળવવાની આવશ્યકતા રહે છે. દૈત પ્રપંચના કાવાદાવામાંથી પરવારીને, અમૃતના અદૈતસ્વરૂપમાં એકતા અનુભવીને, પોતાનું અજ્ઞાન જેણે આત્મજ્ઞાન દ્વારા ખૂંસી નાંખ્યું છે, એવો આચાર્ય જ શરણ લેવા યોગ્ય છે. એક જ પરમતત્ત્વના જ્ઞાનથી જેણે દૈત બ્રાંતિને ચાલ કરી હોય; મુખ, સંયમ, શીલ અને સ્વધર્મને જેણે પોતાના જીવનમાં ઊતારીને કર્તા છર્તા અકર્તા, વ્યવહારી છર્તા દંદમુક્તા, આત્માનો અનુભવી તેમ જ નિર્લેપ, જગતનો હિદારક કે સેવક છર્તા, જગતના સ્વભાવથી જે મુક્ત છે એવા આચાર્ય પાસે જવાથી જ એ સાચી વિદ્યા મેળવી શકાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કારનો આ માર્ગ નિર્જનતાનો ન હોતાં એમાં પ્રજન

પુરુષાર્થની આવશ્યકતા રહેલી છે. આવા પુરુષાર્થએ માનવી ધારે તે ભગવાનના દિવ્યઅંશોનો પોતાના સમસ્ત જીવનમાં વિકાસ સાધી પોતે જ ભગવદ્સ્વરૂપ બની શકે છે.

પણ એ ભગવાન કેવા છે ? એનું દર્શન કયા પ્રકારે થાય ? શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (અ. ૬. ૩૦)માં શ્રી કૃષ્ણભગવાન કહે છે તેમ :

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

સમસ્ત વિશ્વરૂપમાં ભગવાનનું દર્શન કરવું એ જ એમનું સાચું દર્શન છે. વિશ્વનાં નામરૂપો એ ભગવાનનું લીલાશરીર છે, અને એ ત્રણે ગુણોથી અન્વિત હોઈ એમાં કાર્ષ્ણ ગુણ પ્રત્યે પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ.

વળા એમનું આન્તરદર્શન નિત્યપ્રતિ ધ્યાનદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં કરી શકાય છે અને સમસ્ત વિશ્વનાં પ્રાણીપદાર્થ ભગવાનના જ સ્વરૂપ છે એમ અનુભવી એમનો સેવારૂપી કર્મયોગ એ ભગવાનનું બાહ્યદર્શન છે. એ બંને પરસ્પર પોષક છે બાધક નથી.

પરંતુ બાહ્ય વિશ્વ તો આન્તરમનની છબી માત્ર છે; અન્તરમાં ધ્વનિ છે તેનો જ બાહ્ય પ્રતિધ્વનિ છે. આથી જોમ આ પ્રેવી દેવી અને આમુરી સંપદનું વિગ્રહસ્ત્ર રહી છે, તેમ આન્તઃસ્ત્રે પણ આ એ બોલોનું મુદ્દસ્ત્ર આણું રહ્યું છે. પ્રથમ આવશ્યકતા છે આ આન્તર-મુદ્દ સમાવશની. આપણે આપણા આત્માવિકાસ માટે દેવી પ્રતિતની ઝોયમાં રહીને લડવાનું છે. અજ્ઞાનનું આન્તરમુદ્દ ભગવાન આત્માનાથી શાંત પાડે છે અને પરમતત્ત્વ કે જે નિરપેક્ષ સત્ત્વ અને ધર્મ છે, એનું એને બાન કરાવે છે.

આવા આન્તર કે બાહ્યમુદ્દનો જીવનમાં શો ફાળો છે ? શું એ

એક અનિવાર્ય તત્ત્વ છે ? સ્વામીજી કહે છે કે “યુદ્ધ તો માનવ-સ્વભાવના તાણાવાણા જેવું છે. એ જ માનવજીવનમાં શક્તિનો સંચાર કરી વીરતાનું વર્ચસ્વ અપાવી મનુષ્યને ઉન્નતિને પંથે નિર્ભય પ્રયાણ કરાવે છે. માનવ, આસુરી સ્વભાવની સામે લડી, એને જીતતો અને દેવીસ્વભાવની શક્તિ વધારતો જાય ને જાયે પરમાત્માનાં સ્વરૂપસાંનિધ્યમાં પહોંચવા હંસની પેઠે જાયે ને જાયે આગળ ઉડતો જાય છે, અને છેવટે પરમાત્માના સ્વમાં પોતાના સ્વને વિશુદ્ધ કરી એની સાથે અભેદ અનુભવવાનો અધિકારી બને છે.”

પરંતુ આ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે અર્જુનની જિજ્ઞાસા, અર્જુનનો શિષ્યભાવ, અર્જુનની આગ્રાધીનતા, એની ભક્તિ અને અપ્રતિમ શ્રદ્ધા હૃદયમાં ભર્યા હોય તો જ આત્મજ્ઞાનના અમૃતથી જ્વર શાંત થઈ શકે. “મોક્ષમાર્ગના પથકને ગુરુભક્તિ વિના તત્ત્વ-જ્ઞાન નથી; તત્ત્વજ્ઞાન વિના હંદ્રવિમોચન નથી; હંદ્રવિમોચન વિના નિત્ય શાન્તિ નથી; નિત્ય શાન્તિ વિના નિત્ય સુખ નથી અને એ સુખને ગાટે સંતમહિમા, ગુરુભક્તિ, આચાર્યોપાસના એ એક અને અદ્વિતીય સાધન છે, કારણ કે—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

ભ. ગી. અ. ૪

આ જ્ઞાનની પાઠશાળામાં ત્રણ મુખ્ય શરતો છે :

(૧) અહંકારને સંપૂર્ણપણે ઓગાળી દેવો એ પ્રણિપાતની શરત.

(૨) અહંભાવ ગાળવાનો જ પરંતુ હું તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છું એવું નિરભિમાન સ્વરૂપી સાત્ત્વિક અહંજ્ઞાન ગુમાવવાનું નથી.

(૩) સન્ત અને ગુરુસેવા એટલે જ નિઃસ્વાર્થ જીવનના શ્રી ગણેશ.

આગળ જતાં પરમહંસ સ્વામીશ્રી રામતીર્થના જન્મદિનનું મહત્ત્વ કહેતાં સ્વામીશ્રી એમની જીવનસુવાસ વર્ણવે છે; અને એ દ્વારા ખૂબ જૂલાયેલી, વગોવાયેલી અને પાંગળી અનેલી ગુરુ-શિષ્યની પ્રત્યાલિકાનું શાસ્ત્રીય દર્શન કરાવે છે. પરમતત્ત્વના દર્શનમાર્ગમાં દ્વેષ અને અદ્વેષ દૃષ્ટિના ભેદ છે, પરંતુ આચાર્યોપાસનામાં કયાંય મતભેદ નથી. વરુણે દુરુપયોગ થાય તેથી સિદ્ધાંત ખોટો ઠરતો નથી કારણ કે પ્રથમ દીક્ષા અને પછી શિક્ષા એ સનાતન સિદ્ધાંત અને પ્રત્યાલિકાના બંને જ મદ્દાન સંતોનાં જીવન, ગુરુભક્તિ અને ગુરુકૃપાએ ધ્યામાં છે.

હવે આવે છે આ અમૂલ્ય એવી અધ્યાત્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા અને વિવરણ.

ઈશ્વારાય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે :

અવિષય્યા મૂલ્યું તીર્થ્યા વિષય્યામૃતમશ્નુતે ।

વિદ્યાના બે પ્રકાર થાશે વર્ણવ્યા છે : પરા અને અપરા. મુદ્ધક ઉપનિષદ કહે છે કે :

દ્વે વિષે યેદિત્યયે इति द ह्य यद् यद्दविद्रोषदन्ति
પરાચૈયાપરાચ ।

ત્યારે અગવદ્ગીતા કહે છે કે :

અધ્યાત્મવિદ્યા વિજ્ઞાનામ્ ।

સોકપરલોકના જીવનમાં ત્રેવસ પ્રાપ્ત કરાવે એ અપરા વિદ્યા છે. આમાં સાંસારિક શ્રેયની બધી વિદ્યાઓ આવેલી જાય છે. આ જ વિદ્યાઓનો, ધર્મ, અર્થ અને કામના શ્રેય ઉપયોગ થઈ શકે છે.

એથી વિપરીત ચિત્તને વિષયોમાંથી પાછું વાળીને આત્મામાં લગાડવું એ અધ્યાત્મયોગ કહેવાય છે અને એ સ્વચ્છાનની વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા છે. આ વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં સુધી જીવને જન્મજન્મભાતરો સુધી દુઃખમાં બાંધવું પડે છે.

આવું સ્વચ્છાન મેળવવાની સાધનાના બે પ્રકાર છે : (૧) ઉપાસના અને યોગ, (૨) જ્ઞાનયોગ, શ્રદ્ધા, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ આ અનુભવ માટેનાં આવશ્યક સાધનો છે.

જીવની ત્રણે અવસ્થાઓમાં, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની દશાઓમાં માનવી પરાધીન છે, એ પરાધીન દશામાંથી છૂટી, અંતઃસુખી બની, પોતાનું સ્વરૂપ જ્યાં દૃશ્ય પ્રપંચનું જ્યાં સુધી ન જોવાય ત્યાં સુધી એને શાન્તિ નથી. એટલે જ. ગી.ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે કે,

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥

*

*

*

યુદ્ધની પાશ્વંશૂભિ પર તાંડવ બેલી રહેલો માનવી, અને એવા જ વિરાટ સ્વરૂપે વિનાશનું તાંડવ બેલી રહેલો મહાકાલ, ધડીક બાપણને વિચારમા મૂકે છે કે આ મહાશક્તિ હામે ઝંઝૂમતો ક્ષીણકાય માનવી એ શું છે ? ઇતર પશુઓથી એ શી રીતે નિરાળો છે, અને સમસ્ત બ્રહ્માંડને પોતાના અદ્વ્ય જણાતા અસ્તિત્વમા અનુભવતો એવો એ શક્તિશાળી કોણ છે ?

જન્મ, શ્રદ્ધ, રિચિતિ અને સંહાર એ ચાર પ્રકૃત ધર્મો, માનવ-સૃષ્ટિ તેમ જ પશુસૃષ્ટિ માટે સામાન્ય છે; પરંતુ માનવ જ્યારે દેવમાનવ બને છે ત્યારે તો :

“ મનુષ્ય અને પશુચરીર વચ્ચે જે મહાન તફાવત છે તે કેવળ

ધર્મનો છે પણમા પ્રાણુપ્રેરિત (instinctive) સરકારોમાં સંશોધન કરી, એની ઉપયોગિતા માટે, વિચાર કરના માટે બુદ્ધિ જેવું એક અતીતિક સાધન એને મળ્યું છે બુદ્ધિ એનો માર્ગપ્રદીપ છે, વિવેક એની દીવાદાડી છે, વિચાર એનો ધર્મધ્વજ છે, જ્ઞાન એની સાચી પ્રતિભા છે અને ચૈતન્ય એવું સાચું સ્વરૂપ છે ’

ત્યારે આવી અપ્રતિમ શક્તિ ધરાવતો માનવી આધિકૃતિક તેમ જ આધિદેવિક દુ બોનો સામનો શી રીતે કરે ? શાસ્ત્ર કહે છે કે આ બન્ને પ્રકારના દુ બોનો આધાર આધ્યત્મિક દશા ઉપર જ નિર્ભર છે મનુષ્યનું જેવું આધ્યાત્મિક સંગઠન તેની તેની સરકૃતિ સંસાર સુધારના માટે પહેલાના બન્ને ક્ષેત્રો કરતાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જ પુરુષાર્થ આવશ્યક છે જ્યાં સુધી આધ્યાત્મિક દશા સારી ન હોય ત્યાં સુધી બહારની દશા ગમે તેટલી સુખવૈભવવાળી અને અનુકૂળ હોય તેા પણ મનને શાંતિ મળતી નથી.

આ સાથે બાહ્ય જીવનમાં અનુકૂળતા વધારવાનો માર્ગ પણ આપણાં શાસ્ત્રોએ શોધ્યો છે નોકપરલોકના દેવદેવતાઓ અને તત્ત્વો સાથે ઉપાસના અને કર્મકાંડ દ્વારા એમને પ્રસન્ન રાખવાનો, એમના શુદ્ધ પ્રવાહોને પૃથ્વી પર વહેવરાવવાનો અને તે દ્વારા બાહ્ય જીવનમાં અનુકૂળતા વધારવાનો માર્ગ એ જ કર્મકાંડ અને ઉપાસનાનો મળ માર્ગ છે આ માર્ગ હવે લોપ થતો જાય છે, પરંતુ એ જ માર્ગનું અશત આધુનિક રૂપાંતર થયું છે લોકસેવામાં—લોકસેવા દ્વારા પૂર્ણાંશી તો નહિ જ, પણ અશત પિડિત દેવદેવતાઓની ઉપાસના શક્ય બને છે ઠંટનેક અંશે આ માર્ગ અત્યંત કરજીની શુદ્ધિ અને નિસ્વાર્થ ભાવના ઝગવવામાં સહાયશ્રુત થઈ પડે છે

ગીતાકાર કહે છે કે

इष्टान् भोगानहि यो देवा दास्यते यदाभाषिता ।

આખુ યે બ્રહ્માડ એકે યજ્ઞકર્મના ચક્રબૃહદ્માં ચાલ્યા કરે છે. મનુષ્યો, દેવો, પિતૃઓ અને જડચેતન પદાર્થો પરસ્પર એકબીજાની સેવા કરતા કરતા બા વિશ્વયગને નિભાવે તો જ ઇષ્ટભોગ મળે છે. છેવટે બધા દુઃખનું કારણ તો આપણું મન જ છે. મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ વધમોક્ષયો । એ મનના દુઃખનો નાશ સ્વધર્મ સૂઝ્યા વિના થતો નથી. સ્વભાવ સુધર્મા વિના સ્વધર્મ સૂઝતો નથી અને આત્મ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના સ્વભાવ કેળવાતો નથી.

દુઃખ દૂર થતા અતરંગા તિતિક્ષા જન્મે છે. સુખનું જ્ઞાન વીરતા પ્રગટાવે છે. વીરતામાથી શૌર્ય અને એવા શૌર્યમાંથી જ માનવજીવન ધડાય તે જ અધર્મનો વિનાશ અને ધર્મની રક્ષા કરવા સમર્થ થાય છે.

બાવા બલપ્રદ સ્વરાજ્ય વિના સામ્રાજ્યની વાતો જાણિશ છે. એ સ્વરાજ્ય માટે પુરુષાર્થ આવશ્યક છે.

શાસ્ત્રમાં પુરુષાર્થના ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. ધર્મ અર્થ, કામ અને મેક્ષ વર્તમાનયુગમાં ચારે પુરુષાર્થના પાયા કમગમી ગયેલા અવ્યવસ્થિત દેખાય છે. આનું મુખ્ય કારણ ધર્મના ક્ષેત્રની અવ્યવસ્થા છે. ધર્મ એટલે કેવળ નીતિ, લોકપ્રેમ કે વિશ્વપ્રેમ નહિ, કારણ કે નીતિ તો કેવળ સમાજમાં શાંતિપૂર્વક, પરસ્પર સમવડતાથી જીવવા માટે છે, પરંતુ ધર્મમાં ઈશ્વરની સત્તા સ્વીકારવાની છે. નીતિથી જીવના કરતા ધર્મથી જીવવું શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મ તો ઈશ્વરની સમીપ જવા, રહેવા અને એની સાથે નિત્ય અખેદ ગાણના માટેનું ચારિત્રશિક્ષણ. એકલી નીતિ કેવળ શુદ્ધ છે, ત્યારે ધર્મ મનુષ્યને સર્વ જઈશ્વરીય પ્રેમનું પાન કરાવી નિત્યસિક્ષક બનાવે છે. આ ધર્મ નામના પ્રથમ પુરુષાર્થનું મથાર્થ પાલન થયું હોય તો જ અર્થ નામના બીજા પુરુષાર્થનું સાધન સુખકર નીવડે છે.

હવે આવે છે આ ચારેય પુરુષાર્થની ટૂંકી પણ સચોટ વ્યાખ્યા

(૧) ધર્મ = ઈશ્વર ની સમીપ જવા માટેનું દૈવી સ પદ કેળવવાનું સાધન.

(૨) અર્થ = આ સસારમાં જે જે પદાર્થો આપણને લોક પરલોકનું જીવન સુધારવા માટે આવશ્યક હોય, તે ધાર્મિક જીવન વડે મેળવવાનું સાધન અને સાધન

(૩) કામ = ધાર્મિક જીવન વડે આર્થિક સમવેડા મેળવીને સસારમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમભર્યા ધો વધારવા જોઈએ, ચારેય આશ્રમ અને ચારેય વયુર્ના માનવપ્રાણી સાથે પ્રેમનો સબધ સમીપે આપણા ચિત્તને વિશુદ્ધ બનાવવું જોઈએ, તેવા સામાજિક સબધને લીધે ઉઠતી ચિત્ત ની પ્રેમપ્રેરણા તે કામ કહેવાય છે કામના મે સ્વરૂપ છે પ્રેમ અને મોહ, પ્રેમમાં ચિત્તનો અંતરીરી સુદૃઢ અભેદ પ્રગટ છે, જ્યારે મોહમાં શરીર સબધી ભોગવિલાસ આવે છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ માતાપિતાથી માંડી આગળ વધતાં બધા સમાસબધીઓ સાથે રહેલો સબધ બધાય છે, તેમાં નિસ્વાર્થભાવે સબધ રહે, અને નિષ્કામતાથી સૌની સેવા થાય, એ ધાર્મિક કામની વ્યવસ્થા છે એ જ છે નિષ્કામ પ્રેમની વ્યાખ્યા. આવી રીતે અર્થ અને કામ એ સામાજિક સુખસપતિના દાયિમાર છે, અને ધર્મ એટલા માટે પાયો છે કે ધાર્મિક જીવન વિના એ અર્થ અને કામમાં જ મનુષ્ય રચ્યોપચ્યો રહે, તો એ વિનાશ નોતરી લે છે ધર્મના પાળનદ્વારા આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય વિકાસ સાધે તો જ એ ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષનો અધિકારી બને છે

નીતિ અને ધર્મ વચ્ચેનો સુદૃઢ ભેદ સમજાવતાં સ્વામીજી કહે છે કે નીતિ એ ધર્મનું અધોગ છે નીતિ આપણને આ લોકમાં સુખી રાખે છે, ત્યારે ધર્મ આપણને આ લોકનું સુખ આપી અર્થ અને

કામના સંબંધોમાં બનાસકત રાખી, મોક્ષના અધિકારી બનાવે છે. નીતિ બને ધર્મ એક જ જીવનનાં બે પાસાં છે. એકલી નીતિ મનુષ્યને સ્વાર્થી બનાવશે, બીજી એકલો ધર્મ બુદ્ધિમાં જડતા લાવી, મનુષ્યને પાપહી કે જડબદ્ધાણુ બનાવશે. આમ ધર્મમાં નીતિનો સમાવેશ થાય છે, પણ નીતિમાં ધર્મનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી. ધર્મમાં નીતિ આત્મીય હોય ત્યારે જ ધર્મો રક્ષિત રક્ષિત એ કથન સાર્યક કરે છે. “ ધર્મ” અને મોક્ષ એ સરસ્વતીના સ્વરૂપ છે. સંસારબંધનથી મુક્તિ આપનાર એ શારદાની ઉપાસના કર્યા વગર જો અર્થ બને કામની અધિગત્રી લક્ષ્મીની જ ઉપાસના કર્યા કરીએ, તો એ અધર્મ અને બંધનનું સામાન્ય વધારી, અનેક વિનાશના, સંહારના દેવદેવતાઓને, પૃથ્વી પર નોતરે છે. ”

*

*

*

વર્તમાન જગત્તો એક વિષ્ટ પ્રશ્ન હવે જાહે છે કે સાચો સન્ત ઝાળખવો શી રીતે ? જો યાત્રીમાં ખાસ કાંઈ જાણ લક્ષણ ન હોય, એની અંતરગ દશા જ એની સાચી દશા સૂચવતી હોય તો પછી જિજ્ઞાસુએ સત્સંગ સાધવા માટે સતસમાગમ શી રીતે સાધવો ?

વેદાન્તી કવિ અખાણ આ પ્રશ્નનો સરસ તોડ આપે છે એ કહે છે કે .

જે જનને ઉતરતુ પાર, નાવ નાવિકનો કરે નિર્ધાર,
ત્યારે નર પાર ગત થયો, ત્યારે જળનો સાજ ત્યા રહ્યો:
મુમુક્ષુને સર્વે એ ધટે, જેનું મન પાગવા રટે

અખાણ કહે છે કે નદી પાર કરનાર મનુષ્યને નાવ બને નાવિકની જરૂર પડે છે, પણ પાર કરીને સામે કાઠે બેઠેલાને એની કશી જરૂર નથી. ભાવાર્થ એવો છે કે જે જાણસાધન જિજ્ઞાસુને માટે આવશ્યક માન્યા છે, અને જે જાણ ચિદ્રથી જિજ્ઞાસુ ઝાળખી શકાય, તેવા

પર્થા વિદ્યો યાનીમાં હોવાનો સંભવ નથી. નદી પાગ કયાં પછી જોમ નાવ કે નાવિકની જરૂર રહેતી નથી તેમ યાનીને બાહ્યદશાનાં ખાસ બંધન હોતાં નથી. મુમુક્ષુએ પોતે પ્રથમ સાધન મેળવવાં અને કેળવવાં જોઈએ, જેથી એનાં આંતરમણુ ઉધડે અને આંતરિક વિકાસ દ્વારા યાનીની આંતરિક અવસ્થાને એ યોગ્ય બી શકે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર પ્રમાણે હવે સાધનનો વિચાર કરીએ. સત્ ને અસત્થી જુદા પાડવાનું કામ સુદ્ધિનું—વિચારશક્તિનું છે. બ્યામાં શાસ્ત્ર, સંત અને ગુરુની આવશ્યકતા છે. જે શાસ્ત્ર કે સંત બ્યામાં સદાયતા આપી શકે, એનો સંગ કરવો, એવો વિવેક એણે કેળવવો જોઈએ. વિવેકને શાસ્ત્રમાં ત્રીજી આંખ કહી છે. સત્ અને આત્મા-પ્રતિ પ્રેમ વધારવો એ ભક્તિ, અને અસત્ તથા અનાત્મપ્રતિ વિદાસિનતા, અનાત્મકિત તથા ઉપેક્ષા રાખવાં એ વૈરાગ્ય છે. જે શાસ્ત્ર કે સંત બ્યામાં સદાયતા કરાવે એનો સંગ રાખવો એ સત્સંગ.

હવે પછીનું સાધન છે ૭ અંગનું : શમ (શાંતિ) વિષયોના સંતાપમાં શાંતિ. બ્યાથી બાહ્ય ઈદ્રિયોમાં સ્વાભાવિક સંયમ આવે, અને અયોગ્ય વિષયો તરફ ઈદ્રિયો દોડતી હોય ત્યાંથી એને દબાવી રાખે એ શમ. શમ અને શમ આવતાં વિષયોમાંથી મન ઉપરામ થતું જાય એ ઉપરતિ. દુઃખ સહન કરવાની, મનને એમાં ક્ષોભ ન થવા દેવાની જે શક્તિ આવે તે તિતિક્ષા કહેવાય છે. સંતોમાંથી ઠાઈને એ પોતાના નિત્યસદાયક તરીકે સ્વીકારી એમના વચનમાં વિશ્વાસ રળવે એ શ્રદ્ધા. પછી તે નિશ્ચિન્ત જને છે. એ નિશ્ચિન્ત દશા તે સમાધાન.

બ્યા ૭ સાધનનું ગ્રુમખું જીવનમાં સુદર મેળ જમાવે, પણ કું કોણ, ધંધર કોણ અને જગત કોણ? એ જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અંતરમાં ફૂટી નીકળે એ એની મુમુક્ષુતા છે. સંતો કે યાનીઓ પાસે જતાં પહેલાં બ્યા ચારેય સાધન જરૂરી છે.

સમાજના ધાર્મિક ક્ષેત્રે ગમે તેટલી અંધાધુંધી હોય તેથી ઠાઈ વ્યક્તિને પોતાનું સાધન કેળવવામાં મુશ્કેલી નહતી નથી, કારણ કે જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ અને જેવી ભાવના તેવું ફળ એ ન્યાયે અંતર્મુખ ચર્ચને જીવનમાં સાધનસંપત્તિ ઉતારવાથી સૃષ્ટિ વિષેની આખી દષ્ટિ બદલાઈ જાય છે, આથી સાધકે અંતર્મુખ ચર્ચ જાતે જ સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધાર્મિક જીવન ગાળી, નીતિને માર્ગદર્શક બનાવી, અર્થ અને કામમાં નિરવધારતા લાવ્યા પછી જ મોક્ષના સદૃશ ભાવે અધિકારી બની શકાય છે.

સાચું ધાર્મિક જીવન શરૂ થાય ■ ઉદારતામાંથી. ઉદારતા આવતાં જ નિરવધારતાવાળે સૌની સેવા થાય એટલે કાયદે શુદ્ધિ મળે; મનથી બધાં પ્રતિ સમાનભાવ આવે. જગત્ ગમે તેવું હોય, ગમે તે દોષવાળું હોય તો પણ સૌ પ્રતિ પ્રેમભાવ રહે, ત્યારે આનંદસંકે શુદ્ધિ થાય અને પૂર્વકર્મનાં પુણ્યપ્રતાપે ધન મળ્યું હોય, તો મારાં પારકાંનો ભેદ બૂલીને, સૌના ઉપયોગ માટે વપરાય ત્યારે ધનશુદ્ધિ થાય છે.

આ તો ચર્ચ સાંસારિક જીવનની દિશા. પણ જિજ્ઞાસુ, ભક્ત કે સાધકની જીવનકક્ષા આથી પણ ઉપર જાય છે. પ્રથમ તો એણે સાંસારિક દૃષ્ટિથી નહિ પણ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે જીવવાનું હોય છે. ઈશ્વરની જ જ્યાં વાતો થતી હોય એવા નિર્દોષ વાતાવરણમાં એણે 'વહરવું' જોઈએ. ભક્તો, જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ, સતો, યોગીઓ અને અનુભવીઓની સાથે એણે નિર્ભય રીતે બેળાઈને સૌનો સેવા કરવી જોઈએ. જ્યાં સુધી એ સેવા દ્વારા લોભભોદ નિમૂળ ન થાય, ત્યાં સુધી ભાવ કે ભાષામાં ઉદારતા આવતાં નથી; ઉદારતા વિના સંતભક્તિ ઉપજતી નથી, ભક્તિ વિના સંતકૃપા મળતી નથી. અને કૃપા વિના આત્માનંદની આશા રૂંદરતી નથી.

પ્રથમ સાધનસંપત્તિ કેળવીને સંતોનો સત્સંગ કરવો. પછી એ

સંતોમાંથી આપણી પ્રકૃતિ સાથે વિશેષ મેળ ખાય તેમ હોય તો, તેમની સાથે સહવાસ વધારવો. ઇષ્ટ લાગે ત્યાં ગુરુશુદ્ધિ કરવી, અને સાધનમાં લાગી જવું. એક દેવની કે એક સંતની જતાવેલી સાધના કરવાથી જ ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય છે. ઠેકઠેકાણે ભટકવું એ સમદર્શિ કે વિવેકશુદ્ધિ નહિ પણ બળિયારી વૃત્તિ છે. એક સુંદર વ્યવહાર ઉદાહરણથી સ્વામીજી આ કથન સમજાવે છે: “એક એક હાથ જમીન જુદેજુદે ઠેકાણે ખેડવાથી કુવો ખનતો નથી; તેમ જુદેજુદે રથને ભટકવાથી ભાવની સ્થિરતા થતી નથી; ભક્તિ વધતી નથી, શ્રદ્ધા જામતી નથી એટલું જ નહિ પણ દોષદર્શિ ખૂબ જ વધી જાય છે.” ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ કહે છે કે:

હવ્યસાયાત્મિકા શુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિधीयते ॥

અનેક ઠેકાણે ભટકનારી શુદ્ધિને કદી સમાધાન કે સમાધિ મળતાં જ નથી.

*

*

*

હવે આવે છે ખૂબ અચીરપદ બનેલો, બાજના જગાનામાં ખૂબ ગેરસમજુતી. જેમાં ઊભી થાય છે એવો, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માર્ગનો પ્રશ્ન. સોઠમાન્ય તિલક કે મહાત્મા ગાંધીજીના આંદોલન પછી કમ'માર્ગ', સોઠસેવા, જનકલ્યાણ વગેરે મારેતી બહિરશ્રિ, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત ગણતા વર્ગમાં વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ જનસેવા એ સર્વત્ર જાણે ફેશન થઈ પડી છે. આ માર્ગનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ન હોવાને કારણે કેટલાંક શ્રી રમણમહર્ષિ, શ્રી અરવિંદ કે એવા નિવૃત્તિ માર્ગના સાધુસંતોના જીવનને અસામાન્ય કે સ્વાચીરપરાયણ ગણી અવગણે છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ હવે આવે છે.

જગતની સ્થિતિ કે રક્ષાને માટે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એવા બે

પ્રકારના માર્ગ વેદોએ વર્ણવ્યા છે. આ જન્મે માર્ગ સંસારના વ્યવહાર માટે અવશ્યક છે.

જે વૃત્તિ લોકલોકાન્તરના ભોગમાં જીવાત્માને બંધિમુખ રાખી કર્મ કરાવ્યા કરે, રાગદ્વેષની પ્રેરણામાં રાખી ભોગ માટે વલખા મારાવ્યા કરે એ વૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ત્યારે જે વૃત્તિ નિપયાધીન મનોદયા, ભોગ, રાગદ્વેષ અને પરિમિછન દેહબુદ્ધિ, એ બધામાંથી મુક્ત થવાની પ્રેરણા કરે અને એમાંથી છૂટવા માટે જે જે કર્મ કે વિચાર કરાવે, સંક્ષિપ્તમાં જ્ઞાનની જૂખ ઉધારે, એ વૃત્તિ તે નિવૃત્તિ કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિને પોષક વેદોક્ત કર્મનાં કર્મકાંડનો માર્ગ છે, જ્યારે નિવૃત્તિને પોષક જ્ઞાનકાંડનો માર્ગ છે. કર્મમાર્ગમાં કર્મકાંડનાં શાસ્ત્રો સહાયક થઈ પડે છે, જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપનિષદો માર્ગદર્શન કરે છે.

ભારતનો વેદમાર્ગ અહીં પશ્ચિમના ઉત્ક્રાંતિવાદથી (Theory of evolution) નિરાળો મત રજૂ કરે છે. પાશ્ચાત્ય માન્યતા મુજબ માનવી પાશ્ચીય સંસ્કારમાંથી મુસંસ્કૃત જન્યો છે, અને જનતો જાય છે; જ્યારે પૂર્વના ચક્રાકાર ગતિવાદ સૂચવે છે, કે સૃષ્ટિ સમાન લીટીમાં નહિ પણ ચક્રાકાર ગતિમાં ચાલે છે. ઋતુના, દિવસરાત્રિના કે પ્રદેશના ક્રમ પ્રમાણે અસંખ્ય વાર સૃષ્ટિની રચના થાય છે, માનવ સમાજ એમાં કર્મ કરે છે, ભોગ ભોગવે છે અને પાછો એનો સંહાર થાય છે. એમાં સત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી—એમ ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હંમેશાં સૃષ્ટિમાં વિચરે છે. પૂર્વજન્મનો સિદ્ધાન્ત એમાં સર્વમાન્યપણે સ્વીકારાએલો હોઈ જીવાત્મા કાળક્રમે ઉત્પત્તિ સાધે છે એમ મનાયું છે. પ્રથમ તમોગુણનાં અજ્ઞાન, અહંકાર તથા દેહભોગી અને વિષયી સંસ્કારમાં રહેલો જીવ, રજોગુણના સ્વાર્થી ભોગચક્રમાં આવે છે, ને ત્યાર પછી નિઃસ્વાર્થ,

નિરહંકાર વૃત્તિના પ્રભાવે, સત્ત્વગુણનાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન તેમજ વ્યાપ્તાના પ્રકાશના વાતાવરણમાં આવીને એ એવું ઉત્તતજીવન જીવે છે, કે જેથી એની દૃષ્ટિ હંમેશાં ઉત્તતગામી-એટલે આર્પ કહેવાય છે. આજ કારણે માનવજીવનની આવી સર્વોત્કૃષ્ટ દેક્ષાએ પહોંચેલા એવા જીવાત્માને ઋષિઓ કહ્યા છે.

ખીજું એક ખૂબ મહત્વનું સત્ય એ છે કે સૃષ્ટિના સંદાર સમયે જે સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષો ઉત્તતિની ટોચે પહોંચેલા હોય છે, તેઓ નવી સૃષ્ટિના સર્જનકાળે દીર્ઘદૃષ્ટા તરીકે બવતરી, બવતારી પુરુષો તરીકે, માનવ સમાજ માટે સનાતન સત્યોનું પુનરુચ્ચારણ કરી જાય છે. યદા યદા હિ ધર્મસ્ય આ જ રહસ્યનું છે.

આ પ્રમરણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માર્ગનાં શાસ્ત્રો અને તે પ્રમાણેનો બ્યવહાર, સંસારની સ્થિતિને માટે રક્ષક છે. નિવૃત્તિનું લક્ષ્ય રાખ્યા વિનાની પ્રવૃત્તિ બંધારામા ગોચાં બવડાવે છે.

વેદોક્તમાર્ગના વર્ણાશ્રમધર્મની બ્યવસ્થા પણ આ જ હેતુથી કરવામાં આવી છે. વર્ણ અને ધર્મ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાનાં પ્રવૃત્તિ-ધર્મનાં સાધનો કરે, નિવૃત્તિધર્મને લક્ષમાં રાખીને જ વિધુદ આત્મપાન, શદાચાર તથા ખાંડપૂજા, દેવદશન, તીર્થયાત્રા, દાનપુણ્ય વગેરે કરે, કે જેથી આશ્રમ બદલતાં બદલતાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસત બ્યવસ્થાનો સમય આવે ત્યારે એકાન્તનો યથેષ્ટ લાભ લઈ શકે. તે વખતે મન સંસારના અનુભવથી એવું તો પરિપક્વ અને વૃક્ષ થઈ ચૂક્યું હોય, કે એકાન્તમાં નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે, આસક્તિ સતાવે નહિ, નિવૃત્તિમાર્ગ સરળ થઈ પડે, અને આ જ જન્મમાં જીવનનું મોક્ષસ્વરૂપ, પરમખ્યેવ એને સદૃજ સાધ્ય થઈ પડે.

હવે આવે છે આ પરમખ્યેવ પ્રતિ પહોંચવાના ત્રણ મુખ્ય માર્ગની સમીક્ષા.

દેવતાસાધનાથી મુક્તિ નથી જ એમ સિદ્ધ થયા પછી પણ કેવળ ઈશ્વરપ્રીત્યથે કર્મ કરવાં અને પ્રાણીમાત્ર સાથે યથાધર્મ વ્યવહાર કરી છૂટવો એવા પ્રવૃત્તિમાર્ગને શાસ્ત્ર નિષેધાત્મ કર્મયોગ કહે છે.

નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ કર્મયોગ સ્વસ્થાપની કૃત્રી પણ આશા વિના, તિતિહા વધારતાં વધારતાં, તન, મન અને ધન ખર્ચી નાખવાં એ છે કર્મમાર્ગ. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે જ્ઞાન થાય છે કે સંસારનાં પ્રાણી માત્ર બને હું બને લોકલોકાન્તરમાં ફર્યા કરનાર પ્રવાસીઓ છીએ, અને સુખદુઃખ તો જીવાત્માઓ પોતપોતાનાં કર્મફળ પ્રમાણે પામે છે, એવી સમજણ આવતાં કર્મમાર્ગમાંથી વૈરાગ્ય આવે છે. સુખદુઃખનાં દંડ પાછળ પરમાત્મા જ સાચું સુખધામ છે એ દષ્ટિ ઉપડતાં, એ નિષ્કામ કર્મને પણ પ્રવૃત્તિ માનીને કેવળ ઈશ્વરનું સ્મરણ, ધ્યાન કે એમના આવતાર કે પ્રતીકની ઉપાસનામાં જીવાત્મા લાગી જાય છે. એના દર્શન માટે શરીરને કષ્ટ આપે, યમનિયમ પાળે, આસનપ્રાણાયામ સાધે, અત્યાહાર કેળવે અને ઈશ્વરનાં ગુણકર્મ કે સ્વરૂપનો વિચાર કરી પોતાના સમસ્ત બાવસમૂહને પરમપ્રેમદ્વારા ભગવાન બાળી વાળે, એ એની ભક્તિ— આ છે ભક્તિ કે યોગમાર્ગ. આ અવસ્થાનાં પૂજા, પાઠ, ઉપાસના વગેરે ભક્તિમાર્ગનાં નિવૃત્તિપોષક કર્મ કહેવાય.

મનને સંસારમાંથી એચીને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નાંખવાનાં જે સાધનો થયાં, એ દ્વારા મન જ્યારે સંપૂર્ણ સમાદિત થાય, ત્યારે સમાધિ દ્વારા જે સંસારની અલક્ષણિક વિસ્મૃતિ ભોગવી હોય તેમાં શંકા ભેડે છે, કે આખી ત્રિગુણાત્મક અકૃતિ, ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય વગેરેમાં નિત્ય કેણું ? ત્રણેયનાં સ્વરૂપ કેવાં ? આવી આવી જિજ્ઞાસાની પ્રશ્નધારા અંતરથી છૂટવા માટે ત્યારે એ કર્મયોગ અને ભક્તિયોગમાંથી નીકળી જ્ઞાનયોગના અધિકારમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં એ શુદ્ધને વિશુદ્ધ અને વિરક્ત બનાવી એકધારો વિચાર કરવા માટે સતેજ કરે

છે, અને શ્રોત્રિય ષ્ઠાનિષ આચાર્યનું ધરણ સ્વીકારી પરમતત્ત્વનું
ગ્ઞાન મેળવે છે.

આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના યથાર્થ સાધનથી માનવજીવનની
સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્થતિને શિખરે પહોંચાય છે. ઔદિક પારમાર્થિક જાગૃ
જીવનનું કલ્યાણ સધાય છે. આ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના સાધનનો
પાયો છે ધર્મ.

હવે આ નિવૃત્તિમાર્ગમાં સાવધાનતા એ રાખવાની છે કે જો પ્રવૃત્તિ-
અસંતુષ્ટ રહેતો જીવાત્મા નિવૃત્તિના સાધનમાં ઉતરવા જશે, તો
તામસિક વૈરાગ્યનો અને રાજસિક અહંકારનો ભોગ જની, ઉત્થાતને બદલે
અધોગતિના ગતિમાં પડશે. વળી ધર્મ, અર્થ અને કામના અનિવાર્ય
વ્યવહારમાં સદાચાર, સરળતા અને નિરપાર્થતા હશે તો જ એ ત્રિધુટી
સંસારમાં અબ્યુદય કરાવી, મનુષ્યને નિવૃત્તિ ધર્મનો આધિકારી
બનાવશે. આ માર્ગમાં ત્યાગનો આડંબર, તપનું મિથ્યાભિમાન,
ચમત્કારો પ્રતિ આસક્તિ વગેરે ન જાન્યે, એ માટે ખૂબ સાવધ
રહેવાનું છે. જાણે સાધક ગ્ઞાનસંપાદન કર્યું પછી પાછો લોકોમાં
જાવે છે, અને ઉપદેશ આપે છે. એ તો વિદ્યાનની પરીક્ષામાં પ્રાવીણ્ય
મેળવ્યા પછી આચાર્ય, અધ્યાપક કે શિક્ષક થવા જોઈએ છે. ખરા
તત્ત્વસાધકને ત્યારપછી પ્રાણાચાર કે લોકાર્હટથી ઉભા થયેલા વિધિ-
નિષેધનો કશો બાધ રહેતો નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યના શબ્દોમાં
કહીએ તો :

અવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફળા ।

વિજ્ઞાતેઽપિ પરેતત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફળા ॥

મૂઠ અજ્ઞાની માટે, કે પરમતત્ત્વના જ્ઞાની માટે, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ
(વિધિનિષેધ વગેરે) નિષ્ફળ છે.

બાવા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ માર્ગમાં પણ ધાર્મિક સાહિત્યનો અભ્યાસ ખૂબ જરૂરી છે. બાળક ધનવૈભવ પણ શાન્તિ માટે નહામે છે : ઉત્તમ ગ્રન્થોનું વાચન તો માણસને દેવ બનાવી શકે છે ૧૦૦૦ પાનાનાં એકમાત્ર પુસ્તકમાથી દમ જ શબ્દોના એકાદ વાક્યના એક જ મુદ્દર વિચારનો જે જીવનમાં અનુભવ થાય તો એની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ જાય. સહવિચારવાળું પ્રાણી એટલે જ માનવી.

*

*

*

હવે બાવે છે યોગી કર્મની શીખાણ; કર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજાવતા ભગવાન ચોથા અધ્યાયના ૧૮મા શ્લોકમાં કહે છે કે :

કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

જે કર્મમાં અકર્મને જુએ છે અને જે અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે જ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી સમસ્ત કર્મ કરનાર છે.

કર્મ એટલે શરીરની નિશ્ચેષ્ટ કે ક્રિયાવાળી એવી બન્ને સ્થિતિ. (૧) પહેલી અવસ્થામાં યોગી કે ઉપાસક ઉદ્વિગ્ને નિશ્ચેષ્ટ કરી પ્રાણનો કુંભક કરી, સમસ્ત દૈતને વિસ્મૃતિમાં નાખી, કૈવલ્ય સ્વરૂપનો પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વ (અત કરણ) વડે અનુભવ કરે તો એ પણ કર્મ છે. (૨) બીજી અવસ્થામાં ચર્ચી, પ્રાણ અને ઉદ્વિગ્ને સ્વભાવ પ્રમાણે વિશુદ્ધ અને નિષ્કામ કર્મ કર્યા કરતા હોય, તેવી ક્રિયાવાળી સ્થિતિ તો પણ કર્મ છે. અગાનીઓ પહેલી અવસ્થાને અકર્મની તથા બીજીને કર્મની સ્થિતિ કહે છે તે જૂલ છે, ખરી રીતે બન્ને દયા કર્મની છે. વાસ્તવિક અકર્મ તો આત્મસ્વરૂપ છે, તેથી જ્ઞાની અકર્મસ્વરૂપ આત્માને પણ કર્મમાં જોઈ શકે છે; અને ખ્યાનની નિશ્ચેષ્ટ દશાને અગાનીઓ અકર્મ કહે છે એમાં પણ કર્મ છે એમ સમજે છે. આત્મા અકર્મી છે એવું સમજીને જ્ઞાનીનો દેહ

કર્મ કર્યા કરે છે. બાવી રીતે કર્મમાં અકર્મભાવ નહીં હોય તો અવશ્ય અહ કાર વધારશે અને બધનકારક નીવડશે. આમ આત્માના વાસ્તવિક, અવિચળ સ્વરૂપને બુદ્ધિથી સમજવું અઘરું છે, અને તેથી જ આપણે નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ વચ્ચેના વાસ્તવિક ભેદને ન સમજતાં, તત્ત્વદર્શીઓના વિશુદ્ધ વ્યવહારને પણ પ્રવૃત્તિ માની લઈએ છીએ.

આપણે અનુભવ યાત્રી તત્ત્વદર્શીઓના અનુભવથી નિરાશો છીએ સામાન્ય માનવીનો અનુભવ કહે છે, કે જગતમાં જ્યાંથી અગણિત વસ્તુઓ જાણે નવી જ ઉપજી બાવી છે, એ બધાનો, જાણે પહેલાં કશું જ નહોતું એમાંથી જન્મ થયો છે અપિઓનો અનુભવ કહે છે કે રથૂલ છદ્મિયો વડે પ્રત્યક્ષ થતા જડચેતન પદાર્થો વગેરેના રૂપાન્તરની પાછળ કોઈ સ્થાયી તત્ત્વ છે, આ પુણેપણે પસઢાતા વિશ્વનું કોઈ અધિષ્ઠાન છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે, એનું સ્વરૂપ શોધવા માટે જનસમૂહનો બુદ્ધિશાળી જિજ્ઞાસુવર્ગ નિવૃત્તિપરાયણ થયો. બ્રહ્મચિન્તન જ એમનો વ્યવસાય હોઈ તેઓ બ્રાહ્મણ કહેવાયા. એકાન્તને એમણે પોતાનું નિવૃત્તિ સ્થાન બનાવ્યું, સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને નિત્યશાંતિ અને નિત્યસુખ આપે, પ્રાણીમાત્રના જીવનકર્મનું લક્ષ્યસ્થાન પ્રાપ્ત થાય તો વ્યવહારની સાચી દિશા સૂઝે, દૂદના ઝખડા ઝમે અને એ જ લક્ષ્યે માનવસમાજ પ્રગતિ કરે, તો વ્યવહારમાં પણ સર્વત્ર સપ, શાન્તિ અને સુખ ॥ બ્રાહ્મણનો વહેતા રહે એ હિદેશથી આવતા તત્ત્વશોધકોને સમાજે અનુકૂળતા કરી આપી એનું જે સુદર પરિચ્છામ આવ્યું તે જ આપણા વેદ, વેદાંગ અને ઇતિહાસ પુરાણનાં આત્મ વાક્યો.

યોગ અને ઉપાસનામાંથી એક લાભ એ થયો કે માનવસમાજ રથૂળમર્મદિત વર્ણવમાંથી, આ એક જ પૃથ્વી પરના લોકિક પ્રદેશથી

પર, કોઈ વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને અલૌકિક પ્રદેશમાં વિદરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં અંતે સાચા સિદ્ધાંતને અને તત્ત્વને પામવાનું સામર્થ્ય પણ એ કેળવી શક્યો. આમ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિના એક અંશરૂપ માનવી આજનો અસુર મટી કાઢેનો દેવ બન્યો. એવી તૃતીય અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી, અનંત જીવનનું શ્રુતિ-દર્શન પામેલો માનવી, સામાન્ય જનતાને પણ દ્વંદ્વમાંથી મુક્તિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપવા પ્રેરાયો. દ્વંદ્વમાંથી મુક્તિના સ્વરૂપનો નિર્જુપ થાય એવી જીવનવ્યવહારની યોજના ઘડી કાઢી, વિધિનિયેધનાં એણે પુસ્તકો લખ્યાં, એ છે આપણા સ્મૃતિ ગ્રંથો. એમણે બહાર ક્યું કે દૈત્વ અને દૈતની ઉપાસનાઓનું સામર્થ્ય કેવળ ચિત્તનિરોધ મુખી જ છે, અને અદૈત જ સમસ્ત અનુભવની ટોચ છે. એવું અનુભવજન્ય જ્ઞાન જેમાં ઉપદેશ્યું છે, તે છે આપણાં ઉપનિષદો. ઉપાસનાના, મંત્રના, યોગધ્યાનના, સિદ્ધિના, ચમત્કારોના, વાદવિવાદના, સ્પર્ધાના જે જે ધર્માર્થો, રાજર્થો, તપસ્વીઓ, જાપકો કે મંત્રવિદોએ પ્રયોગ કરેલા, તેમનાં વૃત્તાંતો એકવી સાહિત્યક્ષેત્ર ખેડવાં તે પુરાણો. આ વિપુલ સાહિત્ય આપણને અદ્વાપિયમંત સાચા આર્થ અને આર્થ જ્ઞાન પ્રતિ દોરવામાં બોમયા જેવું થઈ પડ્યું છે.

*

*

*

હવે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોઈએ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કહે છે કે "સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ અનન્તમ્ બ્રહ્મ. દસ્યાદસ્ય બ્રહ્માંડની પાછળનું જે અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ, જે સનાતન શાશ્વત તત્ત્વ, તેજ બ્રહ્મતત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે.

જીવન અને મૃત્યુ એ બન્ને દશાઓ એક જ અનંત જીવનનાં બે પાસાં છે. એ બન્ને પાસાં જેવા જન્મમૃત્યુના ખેલ દેખાડનાર કોઈ અજ્ઞ શક્તિ આપણી આસપાસ એવી રહી હોય એમ લાગે

છે. ઋષિઓ આ બધા જોવને કોઈ અનિર્વચનીય માયાશક્તિના ગણાવી, એને મિથ્યા સમજાવી એક મૂળમૂલ વસ્તુને સત્ય, જ્ઞાન, અનંત શ્રદ્ધા તરીકે ઓળખાવી એને જ વળગી રહેવાનું કહે છે.

હવે સત્યની બ્યાખ્યા તપાસીએ. વાણી જ્યારે જે બન્યું હોય હોય કે જેવું હોય તેવું જ કહે, એને આપણે સત્ય કહીએ છીએ, પણ મધાર્થ ઘટનાથી વિપરીત જોસાય ત્યારે એ અસત્ય કહેવાય છે. બાદલો વાયા સજા આપણે સત્ય અસત્યનો વિચાર કર્યો, પણ એ વાણી તો એમની એમ નિર્વિકારી તથા સત્ય જ રહે છે, અને એ રહે છે તેથી જ વાણીને જ સત્ય કહી શકાય, કારણ કે સત્ય કે અસત્ય વાણીના ફળ તો જ્ઞાનની મનને સુખદુઃખ કે પાપપુણ્યના ભોગ આપીને નાશ પામે છે. રહે છે માત્ર મનુષ્યના શરીરમાયી પ્રાણ સાથે નીકળતી શબ્દધારા રૂપ સસ્વતી-સનાતન અને સત્ય રૂપિણી બ્રહ્મશક્તિ. એ નિત્ય રહેતી વાણીને સત્ય કહેવી કે નહિ ? એ વાણીનું મૂળ પ્રાણમા છે. જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી વાણી છે. હોવે પ્રાણનો પણ જ્યાં લય થાય છે, જે મૂળતત્ત્વમા એ પ્રવેશ કરે છે એ પરમવસ્તુને જ અહીં ઉપનિષદ્ સત્ય કહે છે. જગત્માં વાયાની સાથે અસત્યની સામે વપરાતો સત્ય શબ્દ એ નિરર્થક સત્ય નહીં પણ સાપેક્ષ સત્ય છે, અને તેથી એને પરમ સત્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય એમ નથી.

એ સત્ય એટલે મૂળ પરમવસ્તુ. જ્યાં ઉપનિષદ્ કહે છે કે.

યતો ધાત્તો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસાસહ ।

આનન્દઃ વ્રજ્જાનો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતચ્ચન ॥

એ સત્ય સમગ્રજીવમરનું કે જડ નથી, એટલે કે એમાં જ બધો પ્રકટ હેતુવાળો વિશ્વલીલા જોવાય છે. એને ચવાવનાર, એમાં ચૈતન્ય

પૂરનાર કે એને જ્ઞાન આપનાર કોઈ જીજ્ઞુસું ત્રીજું સત્ય નથી. એ સત્ય એક જ છે અને તેથી જ્ઞાનરૂપ છે. એ સત્ય અને જ્ઞાન એક જ છે એમ સમજાવવા માટે આગળ શબ્દ મૂક્યો છે અનન્ત. એવું અનન્ત એક જ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે. આ સત્યનું જ્ઞાન એ જ છે સાચું વિજ્ઞાન. " એ વિજ્ઞાન આત્મતૃપ્તિ અપાવે છે, વર્ગવિમુક્ત મટાડે છે, મન તથા ઇદ્રિયોની ઉપર કાણુ રાખતાં રીખવે છે. પ્રાણી માત્ર ઉપર પ્રેમ વધારી સૌના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ સમજાવે છે અને એવી તો આદ્યુત સમાજવ્યવસ્થા બાંધી આપે છે કે એ આદર્શને ભારતવર્ષની પ્રજા હજુ પણ ભૂલી નથી. આવી જ બ્રહ્મ-સ્વરૂપની અમર્યાદિત જ્ઞાનશક્તિ ઈર્ષાભિરૂપ પડેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે યુગેયુગે ઉપયોગમાં આવે એવી કર્મ-બાંધિત અને જ્ઞાનની ત્રિવેણી, સરિતાને માનવકુલહિત માટે વહેતી મૂકી ! મહાદેવસ્વરૂપ રામચંદ્રે ત્યાગ અને પ્રજાપાલનની વિશુદ્ધ રાજપ્રજ્ઞાથી બાંધી આપી ! બ્રહ્મવર્ચસ્વી મૂર્તિસમા પરશુરામે વીરત્વનું ભૂષણ પાતું અને આવા અવતારોની પૂઠે પૂઠે, એમને પગલે પગલે વિશુદ્ધ આચારની ભાત પાડતા આચાર્યોએ અનેરા ઉત્સાહથી સતેલી પ્રજાને જમાડી, એમના પ્રાણમાં ઉત્સાહ રેડ્યો અને જીવનમાં ક્રિયાશક્તિ સાથે વિંશકુલનાં સત્ય દાસીઓ. ભગવાન શંકરાચાર્યે સુપ્ત થયેલા વેદમાર્ગના કર્મકાંડનો કાટ ઉતાર્યો, ભક્તિમાં બાવ પૂર્વા અને જ્ઞાનમાં ચૈતન્યની સેર ઉઘાડી આપી બ્રહ્મવિદ્યાનો એવો તો કંકા વગાડ્યો કે હજુએ વેદમાર્ગી પ્રજા આજ આચાર્યે બાંધી આપેલા નિયમોનું પાલન કરે તો ઉપનિષદના સત્ય અનુભવમાં ઉતરે. એ મહાત્માઓએ વિદ્યા કરતાં વિદ્યાને જીવનમાં ઉતારી હતી. પાંડિત્ય નહિ પણ અનુભવ જ આત્મદર્શનમાં પ્રમાણ છે એવું એમણે પોતાના તપોજીવનથી જીવી બતાવ્યું. "

બાવહારિક જીવનમાં વિષયોત્પત્તિ માનવની કથી ભાવના આવશ્યક છે એ હવે તપાસીએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં કર્મયોગના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય સમજાવતાં ત્રીજા અધ્યાયમાં કહે છે કે :

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર, લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થે કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચાર ॥

વિષયોનો સંગ એ બધા કામાદિપરિવારનું મૂળ છે. એ સંગમાંથી મુક્ત રહીને સમાચરણ કરવાનું ભગવાન કહે છે. સંસારવૃક્ષના મૂલોચ્છેદન માટેનું હથિયાર પણ અસંગત્વ જ છે.

વિષયો જાતે શુભાશુભ નથી પણ જે અર્થમાં એને વાપરીએ તે પ્રમાણે એનું ફળ હોય છે. એક જ હથિયારથી આત્મરક્ષા અને આત્મહત્યા બન્ને થઈ શકે. એમાં રાત્ર જેમ નિર્વિકાર છે તેવું જ બધા વિષયોની બાબતમાં છે. વસ્તુ પોતે સારી માઠી કે સાચી ખોટી નથી, પણ એમાં આરોપેથી સત્યત્વની જુદી, અને એનો ચિત્તમાં ખોટી જતો અમતાર્થો આસક્તિનો સંગજ, બંધનકારક છે. સાત્ત્વિક કર્તા હંમેશાં કર્મમાં મુક્તસંગ રહે છે. વિષયના સંગથી મુક્ત રહેનાર, દેહમાં આત્મજુદિ વગરનો, ધૈર્ય અને ઉત્સાહવાળો, કાર્યની ધારી સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર રહેનારો કર્તા, સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

આંતઃકરણની ઉત્પત્તિ પાંચતત્ત્વના સાત્ત્વિક અંશમાંથી છે, પણ એ અંતઃકરણ ઉપર રજોગુણૃપી પ્રાણની અને તમેગુણૃપ રથૂલ શરીરનાં પાંચ તત્ત્વોની હાયા, દુષ્ણુ કે પ્રભાવ ન પડતાં હોય ત્યારે એની વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણની સ્થિતિમાં જ આત્મચાન પોતાની પ્રતિભા પાડે છે. રવરૂપ પોતે અસંગ છે એવો નિષ્કલ્પ કરતા ધ્યાનની આવશ્યકતા છે; પણ એમાંથી બુદ્ધિવાન થયા પછી ત્યારે અવદારમાં

વર્તવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તો વ્યાવહારિક દ્વેત ખડું જ હોય છે. એમાં શી રીતે મુક્તસંગ રહેવું એ પ્રશ્ન હવે વિચારીએ.

શુદ્ધ સત્ત્વગુણના સ્વભાવમાં રહેતા અંતઃકરણથી અનહંવાદી એટલે હું શરીર છું એવા વાદનો અભાવ કેળવવા કે રજેગુણી કર્મેન્દ્રિયપંચક અને પ્રાણપંચક તથા તમેગુણી પંચભૂતાત્મક રથૂલ શરીર તે હું નથી એમ માનવું એ અનહંવાદ. ત્યારબાદ સાત્ત્વિક ધીરજ અને હિતસાહ રાખી કાર્યમાં સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ ને પ્રારબ્ધાનુસાર થવાની છે, એ બંનેમાં નિર્વિકાર રહેવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. વિષયાનંદના પ્રસંગો અસંગત્વ કેળવવાનું સાધન છે. ને કર્મ થાય તેમાં ધક્કા તો આત્મદર્શનનું જ રહેવું જોઈએ.

આત્મદર્શનના અભિલાષીએ આત્મમગ્ન મેળવવામાં મુખ્ય વાત પોતાનો અધિકાર ઓળખવાની છે. પોતાનો અધિકાર એણે પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવો ધટે. પોતે ખરેખર નિષ્કામ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છે કે નહિ એનાં એણે તપાસ કરવી ધટે. ત્યાર પછી જ અહાવિદ્યાના આચાર્ય પાસે જઈને કહે કે, “હે ભગવન! સદા સંતોષી સેવાતી અત્યંત શુભ અને સર્વશ્રેષ્ઠ અહાવિદ્યા મને ભણાવો.”

ત્યારે આચાર્ય અભ્યાસીને કહે છે કે :—

तस्मै स होवाच पितामहश्च ब्रह्माभक्तिष्व्यानयोगात् अवेहि ।

શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એ ત્રણના યોગ વડે તું એને ઓળખ, પણ સાથે જ સાતધાન કરે છે કે જોને—

न कर्मणा न प्रज्ञया न धनेन त्यागेनैक अमृतत्वमानशुः ।

માત્ર ત્યાગથી જ ધણા અમૃતત્વને પામ્યા છે, કર્મ, પ્રજ્ઞા કે ધન વડે નહિ. શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન આ ત્રણે સાધનો અહ-

પ્રાપ્તિનાં નહિ પણ માત્ર ધ્યાનપ્રાપ્તિ માટે ચિત્તને અધિકારી બનાવવાનાં છે.

હવે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનની વ્યાખ્યા આવે છે. ગુરુ અને વેદાંતવાક્યોમાં વિશ્વાસ એ શાસ્ત્રાનુસાર શ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા ધર્મ, પણ શ્રદ્ધા કયા સંત પર કરવી ? કયું શાસ્ત્ર સાચું માનવું ?

આટલા માટે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પહેલાં આત્મભાન હોવું જોઈએ. પોતાના અંતઃકરણની પ્રત્યેક વૃત્તિને તપાસી જોતાં શીખવું જોઈએ. શ્રદ્ધાનું પ્રથમ પગથિયું છે અંતઃકરણની શુદ્ધિ.

શ્રદ્ધા આવી એટલે સંતોષાતિ જનન્ય પ્રેમ, પ્રીતિ, ભક્તિ, સ્વાભાવિક ઊગી નીકળવાનાં. “શ્રદ્ધારૂપી અમૃતની અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્ર ઉપર વર્ષા થઈ કે ભક્તિનું બીજારોપણ થવામાં વિઘ્ન નહિ આવે; અને જ્યાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તરબોળ થયેલી ચિત્તભૂમિમાં બીજાંદૂર ફૂટવા માંડ્યાં કે ત્યાં ધ્યાનનું અક્ષય, અધિકારી અને સંપૂર્ણ નન્દનવન સમું જોવું તો ભગવદ્વક્ષ કૃષ્ણશે હાલશે કે દેવ અને અદ્વૈતનો ભેદ કપૂરની પેઠે ઉડી જશે.”

ત્યાગદારા આત્મશ્રદ્ધા આવી, શ્રદ્ધાદારા સાચાં શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુની ઝીણખાણ પડી, ત્યાર પછી એમના પ્રતિ ધ્યાનભાવે જનન્ય પ્રીતિ ઉપજી અને એ અદ્વિતીય ભક્તિદારા ચિત્તનું જે સતત રમરણ કે અનુસંધાન રહ્યું એમાંથી તૈલધારાવત અખંડ, સહજભાવે ધ્યાન રહેવા માંડ્યું; એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનનો એવો તો ત્રિવેણી સંગમ થયો કે જ્યાં ધ્યાનવિદ્યા જ અદ્વૈતવૃષ્ટિ વિરાજી રહી. એટલા જ માટે કહ્યું છે કે:—

શ્રદ્ધામકિષ્ણામ યોગાદવેદિ ।

જ્ઞાનસાધનામાં સાધકની અંતર્બુદ્ધિતિ થવી જોઈએ એ કથન તપાસ્યું; હવે બાહ્યબુદ્ધિ આવે તો ચોડા વિચાર કરવામાં આવે છે.

કોટાપનિષદમાં કથું છે કે :

પરાન્નિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત સ્વયંભૂઃ
તસ્માત્ પરાદ્ પश्यति नान्तरात्मन ।
कश्चिद् धीरः प्रत्यग् आत्मानम् पेश्व
आवृत्तचक्षुः अमृतत्वं इच्छन् ॥

ઈદ્રિયોની બહિર્બુજતા જન્મજન્માંતરના સંસ્કારને લીધે મળી છે. એ ઈદ્રિયો તો હંમેશા દસ્યને જ જુએ છે. જ્યતમાં બાહ્ય-વિષયોને અને સ્વપ્નમાં કે ધ્યાનની અવસ્થામાં, સૂક્ષ્મ ઈદ્રિયો દષ્ટા બનીને સૂક્ષ્મ વિષયોને જુએ છે. આ ઉપરાંત ધ્યાનમાં સ્વપુરુષાર્થ અને વિચારદ્વારા જ્યારે એ જન્મેનો બેદ કરવા માંડીએ ત્યારે ત્યારે મન દષ્ટા બને છે અને વિષયાકાર બનેલી ઈદ્રિયો દસ્ય બને છે. ત્યાર પછી એથીયે આગળ વધીને જોઈએ, ત્યારે મન કોઈ સંકલ્પ વિઠ્ઠલવાળું એક જ વૃત્તિ-વિષયાકારે દસ્ય બની શુદ્ધિ-વિવેકશક્તિ દષ્ટા બને છે. અને વિવેકશક્તિને પણ જ્યાં નિદાગનાર, સૂક્ષ્મ અહમ્ વૃત્તિ બહી આપણા આંતર જ્ઞાનને વાળીએ, ત્યારે આપણે પોતે તદસ્ય, સાક્ષી, દષ્ટા અને આપણું વ્યક્તિગત અહમ-હું દસ્ય બને છે. પરંતુ આવી રીતે પાછાં આવવાનું કામ સહેલું નથી. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને પણ કહેલું પડ્યું છે કે :—

मनुष्याणां सदस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये ।

यतताम् अपि सिद्धानाम् कश्चिन् माम् चेत्ति तत्त्वतः ॥

વિશુદ્ધ જિગ્ઞાસુ અન્તર્બુજી કે બહિર્બુજી એવી વૃત્તિનો વિચાર ન કરતા વિષયાકાર અને બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો તક્ષવત ડેળવે છે. આ સિવાય જપ, તપ, ઉપવાસ આદિ શારીરિક કઠિન તપશ્ચર્યાઓ વગેરે કોર ઉપાય પણ આ માર્ગે જવા માટે ઉપયોગી છે. સાધક પોતાની

પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવો સાધનમાર્ગ પસંદ કરી શકે છે. સાચા આચાર્ય વિવિધવિધ પ્રસંગે વિવિધવિધ યોગ્યતાવાળા શિષ્યને યોગ્ય એવો જ ઉપદેશ આપે છે.

અધિકારભેદે માર્ગ નહીં થયો પણ કર્મ માટે કટિબદ્ધ થવામાં કર્તાપણાનું અભિમાન જોઈએ, ઈદ્રિયો સાંગોપાંગ જોઈએ, પ્રાણમાં બળ જોઈએ, જીવીજીવી જાતની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન જોઈએ, અને એ બધું હોય પણ દેવ જ ને પ્રતિકૂળ ચર્મ બેસે તો કરી સફળતા મળવાની નથી.

અજ્ઞાન આપણે કરવાનું છે, અને તેથી જે કાર્મ કરવાનું છે, તે આપણે કરવાનું છે. જેનાથી અજ્ઞાન દેખવાય એવા અવલગ મનનમાં અને સરસંગ ચચીમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. એ સિવાયનાં બીજાં બધાં સાધનો ર્યાજ્ય ગણવાં જોઈએ. છેવટે, જેમ જેમ આપણામાં અજ્ઞાન કે સમજણ આવવા માંડશે, તેમ તેમ વેદાન્તસાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને એવા જીવિકારા દેહાધ્યાસ મળતો જશે. આથી જ ઉપનિષદ્ કહે છે કે :—

આચાર્યવાન્ પુરુષોવેદ ॥

*

*

*

આત્મજ્ઞાનના અધિકારી મુમુક્ષુનાં વિશેષ લક્ષણો આ છે. “હું મુમુક્ષુ છું” એવું બોલતાં કે માનતાં પહેલાં હજારવાર પોતાના ચિત્તને આધિકાર પોતે તપાસી જોવાનો છે. તપશ્ચર્યા વડે ચિત્તને શુદ્ધ કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે, કારણ કે ચિત્તમાં સ્કંધપણે જાગી બેઠેલી વાસના તથા પ્રકારની છે :

લોકવાસના, સાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના.

આ વાસનાનો મધ કાઢવા માટેની તપશ્ચર્યાનો ક્રમ કેવો હોવો

જોઈએ એ હવે જતાબધું છે. મલિનવાસનાનો મલ કાઢવા માટે શુભવાસના દ્વારા ઈશ્વરની ભક્તિના અંદર કૂટવા જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ દેવીસંપદને જીવનશ્રવણમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આ તપશ્ચર્યા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે થવી જોઈએ; દેહને સુખકર હોય તેવી, શરીરને સ્વસ્થ અને ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે એવી, પ્રતિક્ષા અને ઓજશ વધારે એવી, મલિનવાસના વગરની, રાગદ્વેષ વિનાની, હંસને તોડે અને અહંકારને ગાળે એવી, તેમજ પરમાત્માના સમરણને સતત જાગ્રત રાખે એવી હોવી જોઈએ. આમ કાયિક, વાચિક, માનાસિક અને સાત્ત્વિક, એવી ચતુર્વિધ તપશ્ચર્યા વડે મલશુદ્ધિ કરવાની છે. આવા નિર્મલચિત્ત જનેલા શુભ-ઈશ્વર ઉપાસકને, દેવતા એના વિશુદ્ધ અંતરના આર્તનાદ વાળી પ્રાર્થના, ઝખના વડે જ આત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

અંતઃકરણના દોષ ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) મલદોષ, (૨) વિક્ષેપ દોષ (૩) આવરણ દોષ.

ચિત્તમાં રહેલી મલિન વાસનાનો હિચ્છેદ શુદ્ધ વાસના દ્વારા થતી તપશ્ચર્યાથી થાય છે. વિક્ષેપદોષ એટલે ચિત્તની અચળતા. આવા વિક્ષેપ ભોગવતા ચિત્તનો યાનમાં નહિ પણ ઉપાસના અથવા ભક્તિમાં આધિકાર છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. ઉપાસનાથી વિક્ષેપદોષને ક્ષાક્રમા પછી ઉપારયમાં જ સમુણ્ય ધ્વજના હથેલ કરીને “હું જીવ” “હું ઈશ્વર” થી જુદો છે, અને એ જન્મેનું સ્થાન “લોકપરલોકમાં” છે એમ માનીને દેશ, કાળ તથા વસ્તુપરિચ્છેદ રૂપી આવરણ બિંદુ ક્યું છે, તેને તોડવાની ઇચ્છા થાય એ ત્રીજું સાધન છે. આવા બેદાનદે કે આવરણને તોડવાના સાધન, તે શાસ્ત્રશ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન છે.

જીવાત્માની ભૂખ કેવળ નિર્ભેળ અને નિત્ય સુખ માટે જ છે; એને આનન્દ જોઈએ છે અને આનન્દ જ પરમ રસારવાદ આપે એવો હોઈ વિપનિષદ્ એને રસો વે સ એમ કહે છે. આ સારમા જ્યાં સદૃશભાવે દેયું દર્શી પડતું હોય, ત્યાં જો આનન્દનાં દર્શન થાય છે એને સોડભાષામાં મગતા, રાગ, રનેહ, પ્રીતિ કે પ્રેમ કહેવાય છે. પણ હૈયાને જ્યારે પરમાત્મા પ્રતિ વાળવાનું હોય છે, ત્યારે એને પારલોકિક રસારવાદી ઋષિઓએ ભક્તિ એવું પૂનત તામ આપીને એ વેગને પવિન અને પ્રોજ્વલ માન્યો છે સત પુરુષેના યતા સેવા-સાધાર, પૂજા કે ભક્તિ કહેવાય છે પરમાત્માનું મનમાં ચિન્તન હોય તો સાંસારિક ચિન્તન ન રહી શકે; એટલે સાંસારિક ચિન્તનના દૂર કરવામાં પરમાત્મરમણ કરવું એ જ ભક્તિની ચર્યાત છે. નિષ્કામ કર્મ આવી રીતે ભક્તિના બીજ રાપે છે વાસનાના નાશ પછી જો જો કર્મ થાય, તે કેવલ પરમાત્માની પ્રીતિ-રૂપા કે અનુમદ્ માટે જ હોય છે, તેથી એવા કર્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્કામ કહેવાય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં બધે કર્મફલ ત્યાગીને જ ત્યાગી કહ્યો છે ભગવાન કહે છે કે —

नहि वैदभृता शक्यं त्यक्तुं कर्मण्यशेषत ।

यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥

શરીરધારી સપૂર્ણપણે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તેથી જો કર્મફલનો ત્યાગી ■ તે જ ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. કર્મ, કર્મ-ફલ અને શરીરનો એવો ગાદ સજાય છે કે શરીર હોય તો કર્મ થાય, કર્મ હોય તો કર્મનું ફળ ભોગવાય, ને ફળ ભોગવનારને પાછું નવા ફળની પ્રાપ્તિ માટે શરીર જોઈએ દ્વંકર્મા કર્મફલ ફરે જ આ દેહ ■ અને એની રક્ષાની ઇચ્છા એટલા માટે હોય છે કે જીવાત્માએ એમાં જ આનન્દ માનેતો હોય છે.

જિજ્ઞાસુ કે ભક્ત બે પ્રકારના હોય છે :

(૧) સંસારભીરુ અને (૨) તત્ત્વજિજ્ઞાસુ :

સંસારભીરુને પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મ અને પછી વિક્ષેપ તથા આવરણભંગ માટે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો હોય છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુને અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી કેવળ પરમાત્માની ભક્તિ દ્વારા વિક્ષેપ દૂર કરાવી પરોક્ષ જ્ઞાનમાંથી અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં ચડવાનું હોય છે.

તમોગુણી સ્વભાવવાળાને માટે વિધિનિષેધ રૂપી સ્મૃતિધર્મ, સકામ-ધર્મ રૂપી પ્રલોભન કર્મ, અને શ્રુત્યુના ભય રૂપી પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ જ હોય છે. એમને માટે કર્મોનો ઉદ્દેશ ચિત્તશુદ્ધિનો નહિ પણ જીવનને કેવળ ઈશ્વરના ભય દ્વારા અને કાર્ત્તવ્ય વિધિસુખતા પ્રલોભન દ્વારા વ્યવસ્થિત કરવાનો જ હોય છે.

રજોગુણી સ્વભાવવાળાને સકામ કર્મમાંથી મળતાં દુઃખ, વિષય-પ્રાપ્તિમાંથી આવી મળતી આસક્તિ અને ભોગમાં જ સુખશુદ્ધિ માનવા છતાં પણ વારંવાર આવી પડતી દુઃખપરંપરાની નિર્વાત્ત કરાવી, સાત્ત્વિક કર્મ તરફ વાળવાનો હોય છે. એ સાત્ત્વિક કર્મ એટલે નિષ્કામ કર્મ દ્વારા, અંતઃકરણના મલને ધોઈ સાફ કર્યા પછી જ, એમાં પરમ પ્રેમારપદ પરમાત્માની પધરામણી ચર્ચ શકે છે.

“ કર્મયોગનો સાધક અંતઃકરણ પવિત્ર કરે ! મિથ્યાભિમાનને ગાળી ગાળીને પરમાત્માના પવિત્ર સમ્યક્દાનંદ પ્રતિ વાળે : મનના તરફગો, ચિત્તના વિલાસો, ઈન્દ્રિયોના વિષયો, એ બધામાંથી આનંદની આશા છોડી દઈને, કેવલ એ પરમધન આનંદનન્દન રસ મૂર્તિને જ અંતઃકરણમાં વિરાજમાન કરવાનો તીવ્ર વેગ વધારે, એટલે એ તૈયાર જ હોય છે, પોતાના રસ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ કરવા; કારણ કે તૈત્તિરીય ઉપનિષદનું વિધાન છે કે : ”

रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति ।

*

*

*

સમિધદાનદની પ્રાપ્તિ માટે માનવી હૃદય મરી ડીટ છે, છતાં એને ક્ષણે ક્ષણે નિત્યને જાહેરે અનિત્ય, જ્ઞાનને જાહેરે અજ્ઞાન અને સુખને જાહેરે દુઃખ જ સાપડે છે એનું શુ કારણ ? સ્વામીશ્રી આના જવાબમાં જણાવે છે કે માનવની સુખેચ્છા નિત્ય છે પણ સુખનું કેન્દ્ર નામરૂપવાળા પદાર્થોમાં, દરેક વસ્તુમાં, રખાયું છે તેથી નિત્ય અને અનિત્યનો સંયોગ નિત્ય નથી શકેતો નથી બાવી રીતે સત્તા શોધ રહે છે, પણ સત્, દષ્ટા અને દરેક જન્મનું આધિજ્ઞાન સ્વરૂપ, હોવા છતાં અપ્રાપ્ત અને અભોગ્ય રહે છે આ છ એનું પોતાનું અસ્તિત્વ

આ અજ્ઞાન જ એને એની પ્રવૃત્તિમાં, અધારાની ભીંત જેવું બાવીને ઊભું રહે છે એ જ અજ્ઞાની દરમિયાને પકડી રાખીને વિનાશી-ખરદના રાગકડા હાથમાં રાખી મૂકતા જેમ પાણી થઈને વહેવા માટે તેમ બ્રહ્માક્ષરના પદાર્થો દષ્ટા-જ્ઞાતમાના અતરપટ ઉપરથી સરી-ઓસરી પડે છે. આટલું અનુભવીને યાકયા પછી પણ જો એ અતરમાં ઉતરી ચિત્તની પરીક્ષા કરવા માટે તો, જગતની રમનાનું સ્વરૂપ, “એનો ઉદ્દેશ એનો કર્તા” વગેરે પ્રશ્નો કરવા પ્રેરાય, અને જ્યારે એવા પ્રશ્નોની પરપરા એની શુદ્ધિના પ્રદેશમાં જાગવા માટે ત્યારે જ કે જે એ અજ્ઞાનરૂપી બિંધમાંથી જાગત યાવ છે. ત્યાર પછી જ દરેકના પીઠમાં રહેલા અધિજ્ઞાનરૂપે, સત્ સ્વરૂપનું એને જ્ઞાન થવા માટે છે અહીંથી એનું આત્મજ્ઞાન જાગત યાવ છે, જૂની વાસનાના સરકાર એને તો પણ સતાવતા જ હોય છે, ભોગશુદ્ધિથી કરાતાં કર્મો જ્ઞાનક આપશે એવી ભ્રાંતિ એને ઊંડે ઊંડે રહી ગઈ હોય છે, તેથી શુદ્ધ કર્મોથી સુખ મળશે, દેવદેવતાની આરાધનાથી શાંતિ મળશે, એવી ગડમથલમાં અસખ્ય સકામ શુભ કર્મો કરે છે

અને અનેક દેવદેવતાની સકામ હિપાસના કરે છે. આ ગડમથલ નથી નથી. જુગજૂની આ ગડમથલમા અધકચરા જિજ્ઞાસુઓ, અર્ધદંડ તપસવીઓ પણ સપડાયા છે અને કૃત્રીય પ્રિદ્વિતા પાર કરી છેવટે સતને પથે પડ્યા છે. એમનાં દિવ્ય જીવનની તપશ્ચર્યાને પગલે પગલે, એમના બાવપ્રદેશને આંગણે પહોંચવાનો ને આપણો ઉદ્દેશ હોય તો એ જ તપસતા કેળવી, ચેતકેન પ્રકારે એ પથે પડ્યા વિના છૂટકો નથી કારણ કે શ્રુતિ કહે છે તેમ :

માન્યઃ પન્થા ચિચતે અયનાય ।

*

*

*

અજ્ઞાન, અવિદ્યા, અબ્યક્ત, આયા, પ્રકૃતિ, લીલા વગેરે નામ આ દૃશ્યમાન જગતનાં રૂપાંતર કરતી કાર્ષ અનિર્વચનીય અને અગમ્ય શક્તિને આપાયા છે. શુદ્ધિ અને તર્કની ઉદ્દેશમા ઉતરી સીમા સુધી હીડીને ઝડપીઓએ જધુ તપસરી જોયું; પરિણામે એમણે નિર્ણય કર્યો કે દૃષ્ટાના અન્તઃકરણમા જ્યાં સુધી ત્રિયુષ્ણાત્મક બાવ લપ્યા છે, પંચતત્ત્વના દર્પણમાથી જ જ્યાં સુધી એ દૃશ્યને નિહાળે છે, ત્યાં સુધી અમુક નામ અને રૂપ એને સત્ય લાગવાના, એનું જ્ઞાન થવાનું અને એને એ પ્રિય હોવાનો પશુ આભાસ રહેવાનો. આથી દૃષ્ટા અને દૃશ્યનો સયોગ-નિત્ય સાથે અનિત્યનો સયોગ, નિત્ય રહી રહે જ નહિ એવો એમણે અનુભવ કર્યો; હવે કાપડો એ ઉપરિચિત થયો કે કેવું જગત સાચું માનવું ? જાગૃતનું, સ્વપ્નનું કે સુષુપ્તિનું ? આ મહાપ્રશ્નના ઉકેલ માટે એમણે વિવિધ પ્રયોગો કરવા માડ્યા; છેવટે એમને સમજાયું કે જે તત્ત્વની જે ઉદ્વિધ બની છે, તે તત્ત્વનો જ એ અનુભવ આપે છે; અને ઉદ્વિધો પાંચ જ છે તેથી પાંચ જ તત્ત્વના આ દૃષ્ટાદૃશ્ય ભોક્તાભોગ્યના ખેલ છે.

આગળ ચાલતા શૌધ્ય કે આ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના જ્ઞાનનું કેન્દ્ર

આન્તર મન છે. ત્યારે તેમણે દષ્ટા દૃશ્યનાં સ્વરૂપ તપાસવા માગ્યાં. જાત્રતમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો દષ્ટા કે બોધતા છે એટલે પાંચ તત્ત્વના પાંચ વિષયો દૃશ્ય કે બોગ્યરૂપે લાગ્યા; પણ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ તપાસી જોનાર તો મન છે એમ લાગ્યું ત્યારે નક્કો થયું કે મન દષ્ટા ॥ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દૃશ્ય છે. જાત્રત અવસ્થાનો વ્યાપાર બંધ કર્યો ત્યારે આન્તર વ્યાપાર શરૂ થયો. ત્યારે સમજાયું કે સ્વપ્ન શરીર કે આન્તર શરીર બન્ને સ્વરૂપે એક જોવા જ છે. પાંચ વિષયો (સ્પર્શ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ) અને એ જોના ગુણ છે એવાં આકાશ, વાયુ, જ્વલિ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વો આ બધી રમત રમ્યા કરે છે અને આન્તરજગતમાં વિરાજેલો મનોદેવ એમાં રચીપથીને સુખદુઃખ, દર્પશોકાદિ દ્વંદ્વોનાં આવાગમન જુએ છે અને બોગવે છે. આ પાંચ ગુણ ઉપરાંત દષ્ટા-દૃશ્યમાં સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક એ ત્રણ ગુણોની ગૂંથણીમાંથી આવિર્ભાવ પામતા જસંખ્ય બાવની એ મહાજલ છે, અને એના બંધમાં ખેંચાતા તણાતા જીવોની આ ગડમયલ કેવળ નિત્યસુખ, નિત્યજ્ઞાન અને નિત્ય અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાના સ્વભાવમાંથી જ ઊભી થયેલી છે, એવું જ્યારે લાગ્યું ત્યારે પાંચ તત્ત્વ, પાંચ વિષય અને ત્રણ ગુણના મૂળ બધી ત્રણિએની દૃષ્ટિ વળી.

સ્થૂલનાં બ્યવહારને બંધ કર્યો, સૂક્ષ્મમાં બધાં દૃશ્યોનાં લયનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે ત્યાં ન રહ્યો દષ્ટા અને ન રહ્યો દૃશ્ય : આ બધાનો અભાવ બાવીને ઊભો રહ્યો. જાત્રીને જોયું તો ત્યાં દૃશ્યનો અભાવ હતો, પણ સાક્ષીભાવે પ્રગાલ્ય પૂરું પાડનાર કોઈ દૃષ્ટિ-જ્ઞાન ચૈતન્ય જેવું તત્ત્વ તો હતું, કે જે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મનાં સંસ્કરણો સાચવી રાખે એવું હતું. સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા એટલે સુષુપ્તિ એવું એને નામ આપ્યું. પછી આ સુષુપ્તિને પણ રાહી, એને રાહવામાં ત્રણે અવસ્થામાં સતત સાક્ષીજ્ઞાન રાખનાર જ્ઞાનચૈતન્યની લાગણી મન શુદ્ધિના પ્રવાહને વાળ્યો, એટલે ન રહી સુષુપ્તિ કે ન રહ્યું સ્વપ્ન. ત્યાં આ બધા દૃશ્યનો

અભાવ તો હતો, પણ સુપુષ્પિનો પ્રભાવ નહોતો, સ્વમન્નમતના પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિના ચેતનાળા નહોતા; હતો એક માત્ર આનન્દ-કેવલ આનન્દનો।
સ્વયંસિદ્ધ, સ્વયંચેતન, સ્વયંપ્રગ અનુભવ. બાવી અવસ્થાને તેઓએ
જામત સ્વપ્ન અને સુપુષ્પિ એ ત્રણની વ્યવસ્થાએ 'એથી' એવું નામ
આપ્યું કે જેને સંસ્કૃતમાં તુરીય કહે છે. એ તુરીયનું સ્વરૂપ તપાસી
જોતાં લાગ્યું કે એમાં જ્ઞાન છે એ જ જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપે જામતમાં મોજાવ
રહે છે. સ્વપ્નમાં એ જ્ઞાનના પ્રભાવથી જ દષ્ટા દશ્યનું નાટક ચાલે
છે, એ જ પ્રકાશ સુપુષ્પિના દશ્યના વ્યવસ્થાની સાક્ષી પૂરે છે. પરન્તુ
ત્યાં દ્વંદ્વોની નથી બીજી તેથી કેવળ આનન્દ જ છે અને એનો અનુભવ
બુદ્ધિમાં પ્રગ્ઠા, ચિત્તમાં સ્થિરતા અને મનથી માંડીને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના છેડા
સુધી કોઈ વ્યવસ્થાનીય તૃપ્તિ રાખે છે; તેથી એ નિત્ય સત્ છે, જ્ઞાન
છે અને એ જ સત્-ચિત્-આનન્દ માનવચરીરધારી જીવાત્માનું
વાસ્તવિક અવિચલ સ્વરૂપ છે.

આ સ્વરૂપનો અનુભવ મામાન્ય કોટિના માનવજીવને સામાન્ય
સાંસારિક ચિત્તની દશાથી થાય છે એવો નથી. જોટલા માટે જ આ
તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવના શિખરે પહોંચેલા ઋષિમુનિઓએ કરેલા પ્રયોગો-
ને અંતે કેટલીક પદ્ધતિઓ શોધી છે.

ધૃષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનું નિવારણ કરતા બિન્નબિન્ન દેવ-
દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે રુદ્ર, વિષ્ણુ કે સૂર્યની ઉપાસના પ્રવર્તી;
એના જ રૂણરૂપે મહાન યજ્ઞો કરી એમાં સર્વોત્તમ દ્રવ્યોની
આહુતિઓ અપાઈ અને કર્મકાંડોની પ્રજ્વાલિકા ચર યઈ.

એમાં પાછળથી એવો સુધારો થયો કે કર્મની સફલતામાં જેવી
ભાવના હોય તેવી સિદ્ધિ થાય છે તો પછી બાહ્ય દ્રવ્યનો વ્યય ન કરતાં
એકાન્તમાં બેસી, જમી ધનિદ્ર્યો, શરીર, મન વગેરેને બાહ્યપ્રવૃત્તિમાંથી
જેંટી લઈ, એ બધાંને તપાસી (તપશ્ચયો કરી) શુદ્ધ કરી ભાવનાબળ

વધારીએ તો પણ એટલી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એમ સામવાદી તથશ્ચર્યા, ઉપાસના, યોગ, દેવદેવતાઓની ભક્તિ વગેરે સાધનો પ્રચલિત થયા.

પછી તો સૃષ્ટિના કાર્યકારણ સળધે, કયું નિત્ય-સત્ય દશે, એવા તત્ત્વ સળધે અમખ્ય મતમર્તાતર ઊભા થયા. આત્મારે આ વેદમતિપાદિત, ઉપનિષદ્ સ્થાપિત, અવતાર ઉદ્ધારિત, અને આત્માયે સ્થાપિત માર્ગોનો પ્રવાહ એટલી વિપુલ રીતે સમૃદ્ધ થયેલો છે કે એના અવગેયોમાં પણ મૂળ ઉદ્દેશ શોધવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

સાધકવર્ગના પણ બે પ્રકાર છે - (૧) સહાગ સાધકવર્ગ અને (૨) નિષ્કામ સાધકવર્ગ. સહાગવર્ગમાં ઈશ્વર કે અદૃશ્ય સત્તાને ન માનતા કેવળ લોકહિતની કે સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી જીવનનો નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવતો વર્ગ. ખીજો દેવદેવતાને પ્રસન્ન રાખી વિષયસુખની આશાથી ઝમ્ ઝમ્ કરતો આસ્તિક તરીકે ઓળખાતો ભક્તવર્ગ. દૃષ્ટા દશ્ય અને દર્શનની ત્રિપુટિમા સત્યશુદ્ધિ એટલે જ દૃષ્ટાની દશ્યમા ભોગાસક્તિ અને દેહાભ્યાસ. એટલે દશ્ય પ્રપચ્ચનો વૈરાગ્ય ન હોય તો જીવાત્માને માયા બૂદબૂદામણીમા નાંખી દે છે ભગવાન ગીતાજીમા કહે છે કે :

ईश्वरस्सर्वं भूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

યત્ર ઉપર બેસાડેલા (પુતળાંની પેઠે) સર્વજૂતોને માયા વડે ભ્રમણ કરાવતા ઈશ્વર, હે અર્જુન ! સર્વ જૂતોના હૃદયદેશમાં રહે છે “આ માયા નટી, યોગીઓને યોગસિદ્ધિમા ફસાવે છે, યાનીઓને વિદ્વતા કે પાકિત્યની ભ્રમણમાં બાધે છે, લોકસમહાર્યોને કીર્તિની આદરમાં સતાડે છે, દૈતવાદીઓને ઐશ્વર્યના મુજ્જાનુવાદનો નાદ સલાગાવ્યા કરે છે, અને એ રીતે વૈરાગ્યના પ્રદેશથી દૂર રાખી,

ધર્મિર તરફ જવા જ દેતી નથી.” પરન્તુ જાગીતામાં જાગવાનું તરત જ સ્પષ્ટ આગા કરે છે કે :

તમેવ શરણં ગच्छ सर्व भावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પરાં શાન્તિસ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

હે ભારત ! સર્વ જાવ વડે તે ધર્મિરરૂપ શરણુને જ પામ, તેની કૃપાથી પરમ શાન્તિને તથા શાશ્વત સ્થાનને પામીશ. માયાની કૃપાથી નહિ પણ ધર્મિરની કૃપાથી જ માયામાંથી છૂટી શકીશ.

ચોગી પતંગલિ એટલા મારે ચીખવે છે કે ચિત્તની વિષયોમાં બટકવાની અવગણતા ઊંડાણને કેવલનો અનુભવ કરાવવો હોય તે માત્ર રાખવું જોઈએ :

અભ્યાસ ચૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥

*

*

*

જીવાત્માને જન્મજન્મોત્તરના જવાટપીમાં જહડી રાખતી માયા શું છે ? કેવી છે ? વગેરે હવે જોઈએ. આ વિવિધ અને વિચિત્ર સ્વભાવવાળી શક્તિ કે જેનાં અનેક નામ વેદપ્રતિપાદિત અંથોમાં તપાસ્યાં, તેમાં ‘માયા’ એવું નામ સૌથી વધારે પ્રચલિત જણાય છે. એના માં એટલે ‘નહિ’ અને યા એટલે ‘છે,’ એવા સંસ્કૃત શબ્દો પ્રમાણે ‘જે ખરી રીતે તપાસી અને અનુભવી જોતાં નથી’ છતાં ઈદ્રિય મનોગોચર થાય છે ત્યારે સત્ય જેવી લાગે છે એ માયા એવો એક અર્થ છે. બીજો મા એટલે માપવું એ ધાતુ ઉપરથી જેનાથી આ સમસ્ત કારણકારના વિશ્વવિસ્તાર વડે પરમાત્માના મહિમાનું માપ કહાડી શકાય છે, એવી કોઈ અગમ્ય શક્તિ તે માયા, એવો પણ કોઈ અર્થ કરે છે. જીવાત્માને આવાગમન કરાવે છે. ગતિ-અવગતિ કરાવે છે, એવો આ માયાની કોઈ એક જ રીતે બ્યાખ્યા થઈ શકતી

નથી નેથી એને અનિર્વચનીય કહી છે. અગવાન શંકરાચાર્ય એટલા જ માટે વિવેકચૂડામણિમાં કહે ॥ ૩ :—

સદ્ગાપ્યસદ્ગપ્યુભયાત્મિકા નો,
મિદ્ગાપ્યમિદ્ગપ્યુભયાત્મિકા નો ।
સાંગાપ્યસંગાપ્યુભયાત્મિકા નો,
મહાદ્ભુતાનિર્વચનીય રૂપા ॥

એ સત્ નથી, અસત્ પણ નથી; તે જનેવાળા નથી. બિન્ન નથી, અબિન્ન પણ નથી, તે કિલ્લપે નથી; અંગવાળા નથી; અંગ વગરની નથી, તેમ જન્મે જેવી પણ નથી; તે તો મહાન અદ્ભુત અને અનિર્વચનીયરૂપ છે.

માનવીજીવનમાં જેમ સુષુપ્તિની અવ્યક્ત અને સ્વપ્નજાગ્રતની વ્યક્ત અવસ્થાઓના રાત્રિદિવસ છે, તેવી જ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વની પણ ઉત્પત્તિ, રિચાતે અને લય અવસ્થાને વ્યક્ત અને અવ્યક્ત દશાદાર સમજાવવા માટે, અવ્યક્તને બ્રહ્માની રાત્રિ અને વ્યક્તને બ્રહ્માનો દિવસ માનીને કલ્પ તથા મુગ્ધની ગણતરી ગોઠવી ઠાળનું માધ્યમતાવવાના પ્રયત્નો ન્યોતિષ શાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં અવતારોના મહિમા રૂપે માર્ગ વર્ણવ્યા છે. આવી નામરૂપની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા નિત્ય નિરંતર થયા કરે છે. એ વિકારી કે પરિણામી નામરૂપને જ માયા કહી છે. તે નિત્ય પરિણામી ॥ એટલે સત્ કહેવાય એમ નથી. તેમ એ અસત્ એટલે ‘નથી’ એમ પણ નથી, કારણ કે પ્રત્યેક નામરૂપના આભાસમાં એ ‘છે’ એવી પ્રતીતિ થયા કરે છે, કંઈ પણ ન હોય તો આ નામરૂપનું અસ્તિત્વ જ ટકે નહિ, તેથી એ અસત્ પણ કહેવાય એમ નથી.

ત્યારે આ છે કેવી ? પ્રશ્ન જેટલો વિકટ છે તેટલો જ જો

સાધક વિચાર કરે તો સરળ જની જાય એમ છે. મનુષ્યને જ્ઞાત જગતનું જ્ઞાન થવામાં ઇદ્રિયોના મુખ્ય કેન્દ્ર જેવું મન જ મુખ્ય સાધન છે. દૃષ્ટાના એ મનના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ ન થાય ત્યાં સુધી દૃશ્યમાં એ કેવી સમજણ રાખીને વ્યવહાર કરે છે એ પારખવું અપરંપર છે.

શ્રી પતંજલિ ઋષિ કલેશવાળી વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરતાં એનું મૂળ કારણ અવિદ્યા ખતાવી અસ્મિતા (હુંપણ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશને એનાં કાર્યોની પરંપરા તરીકે ઓળખાવે છે.

અભિનિવેશ એટલે મરણભય. જ્ઞાનું મૂળ જન્મજ્ઞાન છે. જન્મ આત્માને નહિ પણ શરીરને છે, એટલે જ્યાં જ્યાં શરીર ત્યાં ત્યાં જન્મમરણ છે, અને આત્માનું અમૃતત્વ જુદી દેહના જન્મમરણશીલ જાવને ધારણ કરવો એટલે ' હું શરીર છું ' એમ માનીને દેહાધ્યાસ વડે જીવન ગાળવાનું અજ્ઞાન વહોરી લેવું એ જ અભિનિવેશ છે. એનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. શ્રી ચક્રાચાર્ય એને ' અધ્યાસ ' નામથી ઓળખે છે; એને જ ઉપનિષદોમાં માયા કહી છે; ઋષિપતિશ્રીમાં શ્રેયઃ પ્રેયઃ કહીને વિદ્યાનો વિષય તે શ્રેય (મોક્ષ) છે અને અવિદ્યા-રૂપ કાર્ય તે પ્રેય (સંસાર) છે એમ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યું છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય જ્ઞા માયાના પ્રેરક (પરમતત્ત્વ) ને સાક્ષાત્ જાણતા નથી ત્યાં સુધી મનમાં આશય પામ્યા કરે છે પરંતુ પ્રેરકને જાણ્યા પછી આશય રાત પડી જાય છે.

દૃષ્ટાના અંતઃકરણમાં, પરિચિત્ત જીવભાવના અજ્ઞાનમાંથી, વિવર્તરૂપે આવિર્ભાવ પામતી મિથ્યાજૂત દ્વૈતદૃષ્ટિનો નાશ થતાં જ્ઞા બધી દ્વૈતવ્યવસ્થા પોતાના મનમાં જ વસેલી છે એવી ખાતરી થાય છે. અનેકમાંથી નિવૃત્ત યર્ષ એકાગ્રતા રેખાવવા માટે ઋષિઓએ મંત્રયોગ, સપ્તયોગ, હઠયોગ, રાજયોગ વગેરે ઉપાસના અને શક્તિ-

માર્ગના સાધનો શોધ્યાં. એમણે નહો કયું કે મનોબ્યાપાર બંધ થાય તો કેવલ્ય સુખ મળે; એટલે જગતના અનેક વિષયોના નામનો ત્યાગ કરી એકાદારી બીજામંત્રના જપ દ્વારા મંત્રયોગનું અવલંબન લીધું; ઠાઈ એ પ્રાણનો કુંભક કરી મનને રચમિત કરવાનો દ્વયોગ સાધ્યો, કે ઠાઈ એ બદ્ધિવૃદ્ધી બક્ષિતદ્વારા મનને દિવ્ય પ્રેમમૂર્તિમાં જાળવાનો બક્ષિતયોગ સાધ્યો; પણ આથી કંઈ મનનો નિત્ય નિરોધ ન થઈ શક્યો, કારણ કે એમાંથી જાગત થયા પછી પાછી એની એ જ જાગત અવરયા, એવું ને એવું જાગત જગત અને એના એ જ ઈદ્રિયગમ્ય વિષયોને સત્ય માનીને, પૂર્વસંસ્કારને વશ બનીને એમણે અવહાર કર્યા કર્યો. જાગત જગતને જ સત્ય માનીને પરમસત્યની શોધમાં નેટલા પ્રયાનો થયા છે તેમાં તો એટલો જ નિર્બુધ થઈ શકે છે કે આ વિશ્વ સત્ય છે અને એનો સ્વરૂપ એક પરમશક્તિશાળી પરમાત્મા છે; અને વિશ્વ અને વિશ્વનાં સ્વરૂપો શોધવાં હોય તો મનુષ્યે પોતાની બધી શક્તિઓને શુદ્ધ અને શક્તિશાળી બનાવવી જોઈએ. આવી સિદ્ધિ પામેલા મહાત્માઓએ દ્વૈત સિદ્ધાંતો તારવ્યા પછી એટલો તો નિર્બુધ કર્યો છે કે પરમશાંતિ જોઈતી હોય તો મન અને ઈદ્રિયોને અંતર્મુખ કરવા જોઈએ અને એ બધાનો ન્યાયી આધિભાવ છે એ પરમાત્માના સામીપ્ય, સામુખ્ય, સાસોક્ય કે સાશ્વત્ય એવા ઠાઈ સ્વરૂપનો અનુભવ લેવો જોઈએ. આવો અનુભવ લીધા પછી પણ જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ ત્રણે પ્રત્યોત્તં સમાધાન તો " જોવા દણ તેવું દરેક " એ પ્રમાણે હમેશાં મતમતાંતરના વાઙ્મામાં જ પુરાયેલું રહેશે. બગવાન શંકરાચાર્ય આ બધાનો એક જ જવાબ આપે છે એ કહે છે કે :—

માયૃત્વ્યા દિ માયર્ત્વ શૂન્યૃત્વ્યા દિ શૂન્યતા ।

મયૃત્વ્યા દિ પૂર્ણર્ત્વ તથા પૂર્ણત્વમભ્યસેત્ ॥

પરમતત્ત્વ છે એવી વૃત્તિ (ભાવના) વડે જેવી ભાવના હોય તેવા

પદાર્થના અનુભવ થાય છે ને શૂન્યની ભાવનાથી શૂન્ય છે એવું અનુભવમાં આવે છે. અજ્ઞાકારવૃત્તિથી અજ્ઞાપણું અનુભવાય છે માટે (તત્ત્વના જ્ઞાતામુએ) અજ્ઞાભાવનાનો, પૂર્ણપણાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઉપનિષદનાં અદ્વૈતપ્રતિપાદક વાક્યો તો અનંત યુગથી ઘોષણા કરે છે કે :

आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, एकमेवाद्वितीयम् ।

આ બધું આત્મા જ છે; આ બધું બ્રહ્મ જ છે, એક જ અદ્વિતીય છે.

*

*

*

તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોએ અનેક અન્વેષણો કર્યાં છે. કાન્ટ, હિગલ, રબીનોઝા, પ્રેડેલે કે સોક્રેટીસ અને પ્લેટો જેવા આદર્શવાદીઓએ (idealists) એ સનાતન તત્ત્વની શોધમાં (૧) અને દૃશ્ય જગતના તત્ત્વોના પૃથક્કરણમાં જીવન ખપાવી દીધાં. એમની જ્ઞાનની પિપાસા અદ્વિતીય હતી. એમની શુદ્ધિની તીવ્રતા અપૂર્વ હતી, એમની મેધાના ચમકારા અલૌકિક હતા, પરંતુ મોટા ભાગના ચિંતકોએ આ વિષયને જીવનથી અલગ એવો માત્ર શુદ્ધિનો જ વિષય બનાવ્યો, તકની ચર્ચામાં એમણે કેવળ સત્ય સ્વરૂપને પિછાનવા જ પ્રયત્ન આદર્યો પરંતુ એ જ્ઞાનને અનુભવગમ્ય બનાવી પરમતત્ત્વના સર્વવ્યાપક સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એ એમના જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં ન જવું. શુદ્ધિના ક્ષેત્રે એમણે એટલી દૃઢ સુધી વિજય મેળવ્યો કે જેથી તેઓ પૂરવાર કરી શક્યા કે દૃશ્યજગત (appearance) એ પૂર્ણાંશે સત્ય નથી અને એ દૃશ્યજગતના અધિક્ષાન સ્વરૂપ પરમતત્ત્વ (Absolute) તો કોઈ અદૃશ્ય, અચિંત્ય અને અવર્ણનીય એવું ગઢન છે. માનવમન કે શુદ્ધિ એનો તાગ મેળવવા અસમર્થ છે. દૃશ્ય જગતનો આ તત્ત્વ સાથેનો સંબંધ, કે એના સત્ય

સ્વરૂપ વિષે એ મૌન રહ્યા ધર્મ (religion) એ અનુભવનો અને
 શ્રદ્ધાનો (faith) વિષય હોઈ એને તત્ત્વચિંતનથી જુદો પાડ્યો અને નીતિ
 શાસ્ત્ર (ethics)ને પણ અલગ વિષય તરીકે માત્ર આનું એક અંગ
 જ ગણ્યું. બીજા પાશ્ચાત્ય ચિંતકો વિરમ્યા છે ત્યાંથી જ પૂર્વનું અનુભવ
 જ્ઞાન શરૂ થાય છે તત્ત્વચિંતનને એમણે જીવનના એક આવશ્યક અંગ
 તરીકે ગણી એના અન્વેષણના પાયા પર જ માનવજીવનના સનાતન
 મૂલ્યાંકનો બાધ્યા, બા જ સત્યને આધારે બ્યાવહારિક અને પાર
 માર્થિક જીવનની વ્યવસ્થા રચી અને માનવજીવનના અંતિમ લક્ષ્ય
 પ્રતિ પહોંચાડતું એવું તો અદ્ભુત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા
 નું સામાજિક બાધારણ માનવચરણે ધર્મ કે દેશકાળના બંધનો પણ એ
 સનાતન સત્યોને ફેરવી ન શકે હજારો વર્ષો પૂર્વની આ સમાજ વ્યવસ્થા
 અને એ મૂલ્યાંકનો બાળે પણ એટલા જ સત્ય અને વ્યવહાર ફેરે છે

આવા અન્વેષણના અગ્રણ્ય એવા કેટલાક પ્રશ્નોને પૂર્ણ સ્વામીજી
 એ સમજી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ચાર દસકા ઉપરાંતના
 એમના સંપ્રસૂત જીવનમાયી નીચોવેલા અનુભવજ્ઞાનની આ પુસ્તકમાં
 આપી કરાવી છે એ જુલાયેલી જુલાયેલી જાવનાઓને જાગૃત કરવા
 એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને મચકાયેલા, વિકૃત થયેલા એવા કેટલાક
 પ્રશ્નોને એમણે એમના સાચા મૂળ સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યા છે

ઉત્પાનના પ્રથમ ચાર વર્ષના આક્રોમાં પ્રગટે ચયેતા અમલેખોનો
 પુસ્તકાકારે છપાવવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એમણે ઇચ્છા વ્યક્ત
 કરી કે મારે એ પુસ્તકના સ્વાધ્યાય રૂપે કાંઈક લખવું. આવા મહાન
 અને તત્ત્વપ્રચૂર વિષય પર લખવું એ મારે મારે લગભગ અશક્ય
 વત્ત હતું. પૂર્ણ સ્વામીજીનાં પ્રેમપૂર્વકના આમંત્ર અને પ્રોત્સાહન ન
 મળ્યા હોત તો આ સાહસ કરવા હું ન જ પ્રેરાત. જેમાં જે કાંઈ
 સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે એમના કૃપાપ્રસાદનું જ પરિણામ. આ
 પ્રયત્નની વધુ સફળતાનો આધાર વાચકવર્ગ પર નિર્ભર છે. સમગ્ર

લેખોની એક ફક્ત ઝાંખી રૂપે લખાયેલો આ સ્વાધ્યાય જો જિજ્ઞાસુને, સાધકને, મુમુક્ષુને વધુ જાણવા પ્રેરશે અને જે અમૂલ્ય રતનમંડારની ખાણ છે એવા આ પુસ્તકના ઊંડાણમાં દર્શન કરવા પ્રેરશે તો મારો પ્રયત્ન કું સાર્થક માનીશ. આ સ્વાધ્યાયના વાચન બાદ એમાં જે કંઈ પ્રેરક, પ્રકાશક લાગે તે સઘળુંય પૂજ્ય સ્વામીજીનું માની પ્રત્યેક ક્ષતિને મારી ગણી લેવાની વાચકને નમ્ર વિનંતિ છે.

જ્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી રંગાએલો, પાશ્ચાત્ય વાતાવરણથી નીંટળાયેલો આજનો યુવાન સાર્યા મૂલ્યાંકનો શોધવા મથી રહ્યો હોય, અનેક સાંસ્કૃતિક ઝઘડાઓ વચ્ચે ઝોલા ખાતો હોય, સાચી ધર્મ-ભાવનાઓ વિષે શંકાશીલ હોય અને શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા વચ્ચે દિલોળા લેતો હોય ત્યારે એ જ કેળવણીના રંગે રંગાએલા અને એ જ વાતાવરણથી નીંટળાયેલા અમને સૌને, મને તેમ જ મારા કુટુંબી-જનોને, બાવા મહાનુભાવી, યાત્રી સંતનો સમાગમ થવો, એમનું સાંનિધ્ય સાંપડવું એટલું જ નહિ પણ એમના મધુર વાત્સલ્યનું અમીપાન કરવું એ પણ એક ધન્ય દેહાવો છે. એમના કૃપાપ્રસાદે અમારું જીવન કૃતાર્થ થયું છે, એમની જ્ઞાનજ્યોતિએ અમારો શ્રદ્ધા-દીપ પ્રેજ્ઞવલિત રાખ્યો છે. અમારી જીવનનોંધાણું સુકાન જેમણે સંભાળ્યું છે, એવા પરમશાની પરમપૂજ્ય શ્રી સદ્ગુરુને ગરજો તો આટલું જ કહી વિરમીશ કે

“ નમું આત્મા દાણી નગન લજલી દેહ નમનો
નમું કોટિ વારે વળી પ્રભુ નગરકાર જ હજો. ”

જેઠ વદ ૬, સંવત ૨૦૧૧
૨૨, શાન્તિસદન સોસાયટી,
એલિસબીજ, અમદાવાદ

સૌ. તારાબહેન પી. ત્રિવેદી
બી. એ. (ઓનર્સ) બી. ટી.

સાધન જયોતિ

(૧)

નમું ઋષિસમૂહને, નમન આદ્ય આચાર્યને,
નમું ગુરુશરીરને પરમ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ જે,
પ્રકાશ પથ પાથયો, સફલ સાધનજયોતિથી
થયો પ્રકટ દીપ; શ્રી ગુરુ! સમસ્ત અગે નમુ.

(૨)

મળ્યું વિમલ ક્ષેત્ર તે વિમલ દેહકાવા મળ્યા,
ફળ્યું વિરલ દેવ તે શ્રવણ, ધ્યાન, જ્ઞાને થયા.
અહો! ઈહ શરીરના જનનમૃત્યુની મધ્યમાં
વચસ્ પરિણમે, શુભા પ્રખર તાપથી પ્રજવળે.

(૩)

તમ્યુ તડકડી તને વિધિનિષેધ કર્યો કરી,
મથ્યુ મુજવતું મને વિવિધ દેવભક્તિ કરી,
અગણ્ય તત્ત્વધાગ્ણે તિમિર ગાઢ જામ્યુ ઉરે.
અસંખ્ય યુગ આયમ્યા અફલ જન્મ વીત્યા ઘણા.

(૪)

વડી ઉગ્તદી શુભાશુભ પ્રવાહ રેલાવતી
સવેગ ધસતી, બહિર જલદધર્મચુદો ધસ્યા,
અન્યા તુમુલ, ત્યાં ઉગ્યો ગુરુસવિતૃ, શામ્યુ બધુ
થયો સફલ જન્મ જ્યા શરણસંપદા સાપડી.

(૫)

યથામતિ ભણ્યો, ભણ્યો વિવિધ તીર્થયાત્રા મિષે,
મળ્યા વિવિધ સન્ત ત્યા શ્રવણકથાનો સેવતા
કર્પા મનન ચિત્તનો, મુખદ ધ્યાન ધ્યેયે યયા
અને સ્વસુખ તૃપ્તિની ગુરુપ્રસન્ન ખીલી ઉપા

(૬)

નમુ પરમનાથ ને પરમબ્રહ્મ રામર્ષિને,
ચલ્યો ચરમ આશ્રમે શુભ નિમિત્ત નારાયણે,
વળી પરમહંસ ને ચન્મમિદ્ધ ચોગીકૃપા
દ્રવી ચરણગગથી સરસ સ્નાન પાને કર્યા.

(૭)

અચિત્ત્ય દશરૂપશંથી મુપથ પ્રાણ ચિત્તે ભયા,
ઉરે શુભ ભર્યું, ચિત્તિ પ્રકટો અન્તરે તાત્પરી
અહો ! વિગ્લ ક્ષેત્ર આ ગુરુપ્રસાદ સર્પિ મળી,
ત્યજ અહમિકા, ગુરો ! નમું સમસ્ત અગે દળી.

નારાયણ

પુરોવચન

ईश्वरो गुरुरास्येति मूर्तिभेदविभागिने ।
व्योमवद् व्यासदेहाय दक्षिणामूर्त्तये नमः ॥

શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય

શ્રી સદ્ગુરુનાં કૃપા અને પ્રેરણાથી ‘ઉત્થાન’ પ્રકટ કરવાનું સાહસ થયું અને એમના જ આશીર્વાદથી પહેલા વર્ષનો પહેલો અંક પ્રકટ થાય છે.

*

*

*

અહીં ભવિષ્યનો પ્રચાર એ ‘ઉત્થાન’નો મુખ્ય ઉદ્દેશ; આત્મ-જ્ઞાનના આત્મજ્ઞાન દ્વારા જ જાગે છે, દૃઢ થાય છે અને અનુભવાય છે; એ આત્મભાવના વિના મનુષ્ય મનુષ્ય જ કહેવાતો રહેતો, કે બનતો નથી. એ આત્મભાવના, આત્મશ્રદ્ધા, આત્મનિષ્ઠા, મનોબળ, સંકલ્પબળ, ધારણા, અકિંતાત્વ, વિશિષ્ટતા અથવા શ્રી કૃતિવાલાલ મુનશીજીએ શોધેલો, અને પૂતળલિંગપિએ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવા અર્થવાળો શબ્દ ‘અસ્થિતા’-બધાનો અર્થ એક જ ભાવનામાં

એ આત્મભાવના એટલે સ્વધર્મ અને સ્વકર્તવ્યનું
લાન સૂઝાડે, સંસાર પરમાર્થમાં યથેષ્ટ સિદ્ધિ અપાવે, અને
સયમશીલ શક્તિ વધારે એવી આત્મજાગૃતિ

*

*

*

આત્મજ્ઞાન વિના આત્મજાગૃતિ અસંભવિત છે, વેદોક્ત કર્મકાંડ,
ધૌરાણિક ભક્તિ, તંત્રોક્ત ઉપાસના, યતજલિ અને શાક્તોના
યોગમાર્ગ—અને એ સૌની પીઠમાં રહેલું આત્મજ્ઞાન આપણા ભારત
વર્ષની સનાતન વિદ્યા અને આર્યોનું સાચું ધન છે

*

*

*

આવે ‘ઉત્થાન’નો ઉદ્દેશ છે ઉદ્દેશ નેટલો વિશાળ છે એટલે જ
પ્રયત્નકાળ વસતો છે, રાજકીય અને સામાજિક નિયમોમાં ઉત્ક્રાન્તિ
થઈ, અને એને લીધે રાજ્યબોમ તથા સમાજસત્તાનો મદ વધી પડ્યા,
આર્થિક પરિસ્થિતિ તો ગંભીર અને ધર્મભાવના જે એ બધાના
સયમ અને સુધારણા રૂપ હતી, તે સત્તાના મદમાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ,
ધર્મભાવનાની શિથિલતામાં બાહ્યાચાર અને બાહ્યધર્મને પ્રગલ્ભ પકડી
રાખ્યા, કિનાકાંડની પાછળનું આત્મજ્ઞાન ગયું, અને સમસ્ત પ્રજાનો
જીવન વ્યવહાર ધનમાનવના જેવો અજ્ઞાનમૂલક બન્યો

*

*

*

જ્ઞાનશક્તિ હણાઈ, એટલે ક્રિયાશક્તિ ઉપરનો માત્રુ ગયો,
ક્રિયાશક્તિની સ્વચ્છ પ્રવૃત્તિમાં સકલપ્રમળનો કુરુપયાગ થયો,
અજ્ઞાનને લીધે જોધા સંકલ્પો થયા, ધર્મભાવના દગાર ગઈ, અને
સત્તાના મદમાં સુધારણાને બદલે કુધારણા વધી, વિદ્યાને બે એ અવિદ્યા,
કેળવણીને બદલે સમજણ વગરની ખીનવણી, ગણતર વગરનું ભણતર,
અનુભવ વગરનું વાગ્વેદાન્ત, સમજ્યા વગરનું કર્મકાંડ—આમ બધે
ધર્મસંકરતા વ્યાપી, પરિણામે દુષ્ટ, ચિંતા, ક્રોધ, લેભ અને

મોહનાં પ્રચંડ વાવાઝોડાં શું પૂર્વ કે શું પશ્ચિમ-શું ઉત્તર કે શું દક્ષિણ-પૃથ્વીના ચારે ખંડમાં વ્યાપ્યાં-વધ્યાં-અને યુદ્ધની જ્વાળાઓ પ્રકટી.

*

* ' *

*

ભારતવર્ષ એતે, પોતાનો સ્વધર્મ સમજે, અને સ્વધર્મ પ્રમાણે વિદ્યા મેળવે અને કેળવે; વ્યવહાર સુધારે, અને જીવનના સમસ્ત પ્રદેશમાં સર્વોચ્ચ વિકાસ કરવાનાં સાધન શોધે.

*

*

*

‘ઉત્થાન’ આ માર્ગમાં નિમિત્ત બને એમ આપણે ધૃઢગીએ; વિદ્વાન લેખકોનો અને સહૃદયી જિજ્ઞાસુઓનો સહકાર એમાં જોઈએ; માસિક પ્રકાશનની સાથે મન્થમાળા સર થાય, અને ખીજ પથ્ય જ્ઞાનપ્રચારની અવનવી દિશાઓ સુઝે અને એમાં સફલતા મળે એવી શ્રીષ્ટ પામે પ્રાર્થના અને વાચકવર્ગને વિનંતિ.

*

*

*

પશ્ચિમમાં બાહ્યયુદ્ધ વેગથી વધતું જાય છે; એના પડછંદાક્રમે આખા વિશ્વમાં મનોમન્થન ચાલે છે; સૌ સૌનું સંભાળે છે; ભારતવર્ષ પોતાનું સંભાળે; એનું પોતાનું ધન એટલે તો અકલ્પ્ય કાળથી વારસામાં મળેલી, વિશ્વના કોઈ દેશે ન સંભળેલી કે ન અનુભવેલી એવી અઘવિષ્ણા.

*

*

*

અભિવિદ્યાનાં સાધન ન બદલાય; દેશદેશની સીમાઓ તૂટી અને જુગોળ બદલાઈ; રાજ્ય વિખેરાયાં અને પ્રજાની આર્થિક, સામાજિક દશા ફરી ગઈ; વ્યવહારનાં સાધનો બદલાયાં અને બાહ્યસુખના વિષયોનાં રૂપાન્તર થયાં; પણ માનવ (મનન કરી શકે એવા મનવાણું પ્રાણી)

એવી અને એટલી જ ઈશ્વરિયો અને હંદોનું જ્ઞાન જોગવતું
અનાદિકાલથી એવું ને એવું જ છે.

*

*

*

મનને કેળવે, સુધારે, સુખદુઃખથી પાર કરે, અને આન્તરયુદ્ધને
શમાવે એ જ વિદ્યા; મનનું મિથ્યાત્વ અને જેમાં એ અધ્યસ્ત છે, એ
અધિજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને ઓળખે એટલે હંદશાન્તિ ! અખંડ
આત્માની ઓળખાણ એટલે અખંડ જ્ઞાનંદપ્રાપ્તિ અને અખંડ
આનંદપ્રાપ્તિ એટલે જ અક્ષરસાક્ષાત્કાર !

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને આવી દૃષ્ટિ કેળવવાના અધિકારી
બનાવે !

(જુલૈઈ-૧૯૪૧)

ઉત્થાન

ઉત્તિષ્ઠત આગ્રત પ્રાપ્ય ચરાન્ નિવોધત।

જોડો, જાગો, જાગા થાઓ, આજસ છોડો, પ્રમાદ છોડો, ધર્મ-પરાયણ થાઓ, કર્મ કરો, પુરુષાર્થ કરો, વ્યવહાર અને પરમાર્થ બન્ને સાધો, બન્ને ક્ષેત્રમાં ધાયું કામ પાર પાડો, એવું જ્ઞાન મેળવવા જ્ઞાનીઓની શોધ કરો, તેમજ એમનાં સેવાશુશ્રૂષા કરી એ જ્ઞાન મેળવો !—આવાં શબ્દમાણુ આપણને વેદના વારાથી વાગતાં આવ્યાં છે; અધોરીની પેઠે આપણે ઊઘ્યા કરીએ છીએ, પણ એ લોકહિતૈષી ઋષિમુનિઓએ આપણને અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી ઊઠાડીને જગાડ્યા, અને સર્વાંશે સચ્ચિત્ સુખનો લ્હાવો લેવા પરાપૂર્વથી કહ્યા કયું છે અને હજુએ કહે છે.

ખરી વાત એ છે કે આપણે અજ્ઞાનમાંથી આવીએ છીએ એટલે આજસુ અને એદી છીએ. સૂતાં કે બેઠાં બેઠાં વિષયસુખ મળે તો જાગા થઈ ને આંગળી પણ જિત્તી ન કરવાની આપણી વૃત્તિ છે અને વારંવાર ચેતવણી મળવા છતાં પણ ધડીએ ધડીએ ભૂલ કરીએ તેવા છીએ, એવા માનવસ્વભાવનું એમને પૂરું જ્ઞાન હતું. તેઓ જાણુતા હતા

કે માનવી સ્વરૂપે તો સચ્ચિદાનંદ છે, છતાં અવિદ્યાને અધીન બની આગાની અને વિવિધી સ્વભાવનો ઘર્ષ આ પૃથ્વીપર અવતર્યો છે. કીટ-પતંગથી માંડીને હિંસક પશુમાંના ટોળાંનો આ શ્રવ સહવાસે કે સ્વભાવે, જનપથે અજનપથે પણ પશુસ્વભાવનો વશવારસ હોય એવાં આચરણ કરે છે; દુઃખ પામે છે, ક્લેશ બોગવે છે, વારંવાર હારે છે, ધાયુ^૧ સુખ મેળવી શકતો નથી; જગતના વૈભવે પાછળ આંધળો બનીને દોડે છે, હવામાં બાયકા ભરીને ગાંસડી બાંધવાનું સાહસ કર્યો કરે છે, અને આવી આવી ગડમથલમાં જ શ્રવન વેડફી, જે અગાન-માંથી અવતર્યો છે-નીચે જાતર્યો છે, તેમાં પાછો નીચેને નીચે વિશેષ અગાનમાં આત્મો જાય છે: આમ અગાનના અજનપથા પ્રદેશમાંથી આવી એવા જ અગાનમાં જવું. એવો પશુધર્મ જ જાણે માનવ-સમૂહે અત્યારસુધી પોખ્યો-પાળ્યો હોય, એવું ચોમેર નજર ફેરવતાં દેખાય છે.

જે કઠોપનિષદનું શ્રુતિવાક્ય ઉપર ઉતાયુ^૨ છે, એના સમર્થનમાં એ જ ઉપનિષદ ખીજે સ્થલે માનવસ્વભાવનું સુદર સખ્દોમાં વર્ણન કરે છે,

૧ " પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત્ સ્થયંમુઃ

તસ્માત્ પરાઃ્ પશ્યાતિ નાન્તરાત્મનુ ।

કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યાગાત્માનમેક્ષતુ

આવૃત્તચશ્ચુરમૃતત્ત્વમિચ્છતુ ।

૨-૧-૧

પરાત્ત્વઃ કામાનનુયન્તિ યાતાઃ

તે મૃત્યોર્યન્તિ ત્રિતતસ્ય પાશમ્ ।

અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા

ધ્રુવમધ્રુવોષ્વિદ્ ન પ્રાર્થયન્તે ॥

૨-૧-૨

સાવાર્થ :--પરમેશ્વરે ૪

સમર્થ ઇન્દ્રિયોને હણી નાખી; (આત્માથી વિમુખ કરી-કારણ કે આત્માથી વિમુખ થયા વિના અને એનું વિસ્મરણ થયા વિના જગત અને જગતના વિષયોનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. એક કાલે બે જ્ઞાન બની શકે જ નહિ.) તેથી એ બાહ્ય વિષયોને જ ઓળખે છે, અંતરઆત્માને નહિ. પરંતુ કોઈ વિવેકવાન ઇન્દ્રિયોને રોકીને (એને અંતરમુખ વાળીને) અમૃતને (વિષયભોગથી મળતાં અનિત્ય સુખમાંથી દૂરી નિત્ય સુખને) પામવાની ઇચ્છાવાળો અંતરઆત્માનું દર્શન (સંવિદ્યાનંદનો અનુભવ) કરે છે. (૨) સામાન્ય સાંસારિક શુદ્ધિવાળાએ બહારના વિષયો પ્રતિ જેંચાય છે, ચારે તરફથી ધસી આવતા (વિષયોના ભોગમાંથી આત્મજ્ઞાનનો નાશ, અને દંહની ક્ષીણતારૂપી) મૃત્યુના બંધનમાં બંધાય છે; અને વિવેકીઓ અચ્છ અમૃતપણાને ઓળખીને અહીં (આ સંસારમાં જે દુઃખમય ભોગ છે તેવા) અનિત્યની ઇચ્છા કરતા નથી.

માનવીના આસુરી અને દૈવી સ્વભાવનું રહસ્ય આમાં સમજાવ્યું છે. પરમાત્માએ સૃષ્ટિકાલે સૌનાં પૂર્વકર્મોનાં ફલરૂપે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે, તેથી એ નિત્ય સુખસ્વરૂપ આત્મા તરફથી મોંઘેં કેરવી, હમેશાં અનિત્ય એવા બાહ્ય વિષયોને જોવા-મેળવવા અને ભોગવવાનું કામ કર્યા કરે છે. આમ સાંસારિક શુદ્ધિવાળા મનુષ્યે બહાર વિષયો તરફ જેંચાઈ જાય છે અને પરિણામે વિનાશી વિષયોના મોહમાં ને મોહમાં પોતાને પણ વિનાશી અનુભવે છે; જાણે જન્મ-મૃત્યુવાળા આ દેહમાં જ વારંવાર રીપાવામાં જ એમને એમ મઝા આવતી હોય! એમને શાંતિ હોતી નથી, સુખ મળતું નથી, ચંચલતા જ એમનો સ્વભાવ બની જાય છે, વિષયો અને વાસનાઓનો છેડો આવતો નથી, આ કરું કે તે કરું, આમ થાય તો કીક અને તેમ થાય તો સાઈં.

આમ મનુષ્ય સંસાર ભોગવે છે એમ કહેવા કરતાં વિષયો મનુષ્યને ભોગવી રહ્યા છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ એ વિષયોના બંધનથી થોડો સ્વતંત્ર થયેલો કોઈ ધીરમંજીર, વિવેચી અને વિશુદ્ધ હૃદયવાળો જીવાત્મા સમજે છે કે આ વિષયયુક્તમાં કોઈ ઠેકાણે સાર નથી; નથી એ વિષયોને મેળવવામાં સુખ કે નથી ધાર્યા વિષય ન મળે ત્યારે શાંતિ; એને તો એ બન્નેમાં વિનાશ જ દેખાય છે અને તેથી દારજીત, કે સામાજિકનો વિવેક કરી, એ બન્નેથી પર સાચું અમરપણું શોધે છે; હંદમાં કે દૃતમાં અમરપણું નથી; પણ સાચું અમરપણું એ છે કે જોને ઉપનિષદો અને ગીતામાં “અમૃત” ને નામે વર્ણવ્યું છે.¹ એ અમૃતપ્રાપ્તિનો અધિકારી થવા મહેનત કરે છે. એ અમરપણું એટલે જ જન્મમરણ, સુખદુઃખ, રામદેવ, હર્ષશોક, હાનિલાભ, જ્યાજ્ઞ, ઇત્યાદિ વિકારી હંદોમાંથી માનવચિત્તને પ્રાપ્ત થતી નિત્ય મુક્તિ. અમૃત એ જ મોક્ષ અને મોક્ષતે જ અમૃતપ્રાપ્તિ અને એ જ અમૃતપ્રાપ્તિ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ. અમૃતપ્રાપ્તિ, મુક્તાવસ્થા, નિર્વાણ, અભયપદ, સ્વરૂપ-સ્થિતિ, કૈવલ્યપદ, આ બધા એક જ અવસ્થા બતાવનારા પર્યાય શબ્દો છે.

આ પૃથ્વી ઉપર આપણે માનવ શરીર ધરીને આવી મહત્તા, અથવા કહો કે અચાનકમાં આવી પડ્યા, અને ત્યારપછી સુખની શોધમાં ને શોધમાં સત્તા અને શક્તિ મેળવવાની મરીને પણ મહેનત કરનારા પુરુષાર્થી તરીકે ઓળખાવીએ છીએ; સૃષ્ટિના આદિ કાળથી સત્તાના શોખીનોએ વિગ્રહો મચાવ્યા, પરંતુ કોઈ સામ્રાજ્ય હજી સુધી એક હથ્થુ સત્તામાં, એક જ દેશમાં કે એક જ પ્રગળે અધીન થઈ ને રહ્યું નથી. સંપૂર્ણ સત્તા, વિશાલ રાજ્ય, અવિચળ સુખ, અવિરત શાંતિ અથવા ઈષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ આ સંસારમાં કોઈને સદાને માટે મળ્યાં હોય એમ ઇતિહાસનાં પાનાં વાંચી સંજળાવતાં નથી.

મનુષ્ય જ્યારે બહિર્મુખ રહીને વિષયો તરફ જ ધસડાતો જાય છે, ત્યારે ઐશ્વર્યની પરાકાષ્ઠા રૂપે રાજ્યનોભ સુધી પહોંચે છે, આમ ખડરાજ્યમાથી ચક્રવર્તીપણાનો લોભ-મોહ માનવ પ્રાણીને ઉત્તરોત્તર હિંસક પશુના નગ્ન સ્વરૂપમા ઉઘાડો કરી આ મનુષ્ય કેવળ પશુનું જ રૂપાન્તર છે એવો ભાસ કરાવે છે.

ધર્મ અને અધર્મ, દૈવી અને આસુરી તેમ જ નીતિ અને અનીતિની હારજીત મતાનતા હજારો યુદ્ધ થઈ ગયા, શરતીરોની ગાથાઓ ગવાઈ, એમના પરાક્રમના રોમાચકારી ઇતિહાસો લખાયા, અતિશયોક્તિ પણ ઝાખી પડે અને કંપના પણ ન પહોંચે એવા અદ્ભુત વર્ણનો ઇતિહાસને પાને ચડ્યા, પરંતુ સામ્રાજ્ય અને સત્તા મેળવવામા જ કીમતી માનવજીવનને વેડફી નાખવાનો પુરુષાર્થ માનનારાઓની દશા કેવી થાય છે તેનું સ્વા. શમતીર્થ આમ વર્ણન કરે છે -

“ એક દિવસ એવો હતો કે શ્રીકેના સૈન્યોની દોડધામથી પૃથ્વી કંપી ઊઠતી, આજ ક્ષિપ્ર અને સિંક દરના દેશનું માત્ર કહાણી કહેવા જોઈતું જ નામ બાકી રહ્યું છે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે રોમની રાજધાનીની ધ્વજ ભૂમડળના લગભગ બધા દેશોમા ફરકતી ત્યારે આજે સીઝરે ૧૧ સિંહાસનો ઉપર તો કરોળીઆ બળા ગૃથે છે. એક દિવસ હતો કે અફરાસિયાબ, ફેરફુન અને કેકાઉસ (પારસી સમ્રાટો)ની અસખ્ય સેનાઓ અને ઘોડાઓની કુચકદમથી ઊડા જંગોમા પણ એમ કહેવાતું કે પૃથ્વીના ટૂંકડે ટૂંકડા થઈ ગયા અને આકાશ ઊંચે ઊડ્યું આજ એ જ ગણ્યાગાંઠ્યા ત્યાના સોરાબજી રૂસ્તમજી કે નવરોજી નામધારી વતનીઓ ભારતવર્ષને પોતાનું વતન માની રહ્યા છે. મોગલોનો ચમકતો ચાદ ચાર દિવસનું ચાદરણ દેખાડીને તદ્દન ઝાખો પડી ગયો છે આમ અનુક શક્તિશાળી સામ્રાજ્યો સમુદ્રના મોઝની પેઠે ઊંચે ઉછળીને હતા નહોતા થઈ ગયા છે.

“ પરંતુ જે જાતિ શ્રીકૃષ્ણના યાનનું પણ મૂળ હતી, જે વખતે રૌબના સામ્રાજ્યનો પાયો પણ નહોતો નખાયો, એ જ્યાં સામ્રાજ્યો પહેલાં જેની હયાતી હતી, અત્યારના યુરોપના સમ્રાટો કે સત્તાધીશોના આપદાદા જર્મનીના જંગલોમાં નાગા ઉઘાડા ફરતા હતા, જે જાતિની ઉત્પત્તિનું મૂળ શોધવા જતા તો ઇતિહાસની આગે પણ જાપ વળે એવું છે, આ હિંદુ જાતિ આપણા દેશમાં અત્યારે પણ ત્રીસ કરોડ સંખ્યામાં મોજૂદ છે, અને ફૂલતી, ફળતી જાય છે એનું કારણ ? — એ જ છે કે એના શાસ્ત્રોનું પ્રત્યેક વાક્ય, એના જીવનનો પ્રત્યેક વ્યવહાર ॐ આનંદથી શરૂ થઈને ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ થી સમાપ્ત થાય છે — કારણ એ જ કે યુદ્ધ અને વિગ્રહ જમાવવાના નહિ, પણ વૈરાગ્ય અને ત્યાગ સમજવવાના એના શસ્ત્રો છે — કારણ એ જ કે દેશો પર રાજ્ય ભોગવવાને બદલે પોતાની જાન પર કાબૂ મેળવવાનો અને આત્મજ્ઞાન દ્વારા દેવ (આત્મા) રાજ્ય (સયમ દ્વારા યાન) કેળવવાનો એનો આદર્શ છે આ જાતિ ઉપર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ હમેશા રહેતો આવ્યો છે, અત્યારે છે, અને અનન્તકાળ સુધી આવું રહેશે આ એ જ ઉદાર (હિંદુ) જાતિ છે કે જે સુસલમાનને મરજી પનાવવામાં શળો આપે છે અને ખ્રિસ્તીઓને દેવળો બનાવવામાં સક્રિય સહાયતા કરે છે

“સ સારમાં પ્રત્યેક દેશ પોતાપોતાનું કર્તવ્ય જનવવા માટે નિર્માઈ ચૂકે છે બારતવર્ષને આદ્યજ્ઞપણું (Priesthood of Nature)નું કર્તવ્ય સુપ્રત થયું છે કેઈ દેશને સામાજિક તૃષ્ણાએ વ્યાકુળ બનાવ્યો છે, તો કેઈને ભોગ અને ઐશ્વર્યની વાસનાએ ચંચલ કરી મૂક્યો છે સાચો હિંદુ તો એ છે કે જે રામની ઉપર પોતાના પ્રાણ એવારી નાખે, આદ્યજ્ઞ તો એ જ કહેવાય કે જે પોતાની વાણીથી હમેશા અસ્માર્પણના રોગને બચાવે ”

સ્વામીજીનાં આ વાક્યો કઠોપનિષદની શ્રુતિનો જુરસાદાર વાણીમાં ભાવાર્થ સમજાવે છે. ઇન્દ્રિયો બાહ્ય વિષયો ભણી જ દોડવા કરે, અન્તરાત્મા ભણી વળે જ નહિ, તે પુરુષ કદી અમૃતનો સ્વાદ ન ચાખી શકે. આવા અવિવેકીઓ અનિત્ય પદાર્થમાં જ નિત્ય પદાર્થની શોધ કર્યા કરે છે. ભારતવર્ષની પ્રજા, એનો સ્વભાવ, એનું કુદરતી વલણ, એની સરળ અને નિષ્કપટ રહેણીકરણી, એની જુગજૂની સંસ્કૃતિ અને વિદ્યા, એનું આત્મચિંતાન, એ બધાંનું જેટલું વિસ્મરણ થયું અને પશ્ચિમનો મોહ વળગ્યો, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે એ દેશની આંધળી વાનરનકલ કરી; પરિણામે ધણું ગુમાવ્યું, ધણું બૂલ્યા, ધણું આડે માર્ગે ચડ્યા, અને કલહ અને કંકાસ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નોતરી લીધાં.

ભાઈભાઈ વચ્ચે, કુટુંબકુટુંબ વચ્ચે, નાતજાતમાં, ગામેગામ, દેશે-દેશ, તેમ જ સમાજના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઝગડાઓ વધી પડ્યા; એ બધાના મૂળમાં આપણી બહિર્મુખ વૃત્તિ જ ખાસ કારણ હોય એમ જણાય છે. આપણે આપણો સ્વધર્મ બૂલ્યા. સ્વધર્મ બૂલ્યા એટલે સ્વભાવ અવળે ચીલે ચડ્યો; સ્વભાવે હિલદી દિશા પકડી એટલે સ્વકર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થયા, અને સ્વકર્મ એ જ સત્કર્મ છે એનું ભાન ન રહ્યું તેથી સત્કર્મને બદલે દુષ્કર્મ, દુષ્કર્મને લીધે દુઃખાવ અને દુઃખાવને લીધે દુઃખના અંધારા અરણ્યમાં આંખે પાટા બાંધીને સુખ શોધનારના જેની સ્થિતિ થઈ પડી.

પરિણામે કલેશ, કંકાસ, ભોગમાં રપધો અને ખોટી ચડસાચડસીનો અંત જ આવતો નથી; પણ શ્રુતિ આપણને સમજાવે છે કે જેઓ અમૃતના જિજ્ઞાસુઓ છે, તેઓ આ અનિત્ય પદાર્થોની ઇચ્છા જ કરતા નથી, કારણ કે તેઓએ અમૃત એટલે નિત્ય વસ્તુ મેળવી લીધી છે.

એ અમૃત મેળવવા આપણે આપણી બંધ હિરાડવી છે; વિષયોની આ વિકારી વાસનાઓ, અને પદાર્થો મેળવવાની આંધળી અથડામણ-

માંથી આપણે જિહ્વું છે; આજસ છાડીને જિહ્વું છે—અને પછી-
જગવાનું—જનમતિ મેળવવાની, મેળવીને પણ સાચવી રાખવાની છે; ઘોર
ઉધણસી જગાડ્યા પછી પણ આજસનો માથો જીંધી જાય છે, આપણે
એ પ્રમાદ, એ આજસ, એ ઘોર નિદ્રામાંથી જગવું છે, તેમ જ
જગ્યા પછી ફરી વાર ન જીંધી જવાય એની સાવચેતી રાખવાની છે
કે નેથી કલહ, કંકાસ, કલેશ અને કુસંપના વાતાવરણમાંથી નિત્યને
માટે બચી શકાય. સંસારી વિષયોના જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માની બેસવું,
અસંખ્ય પુસ્તકોના જ્ઞાતા થવું, અવનવી વિદ્યાઓમાં પારંગત બનવું,
વ્યવહારોની ઉચ્ચપાયસ કરવામાં કુશળ ગણાવું, વાણી, મન, અને
વર્તનમાં ભેદ રાખી જગતમાં ફાગ્યા કહેવરાવવું, વૈભવ અને વિલાસ
મેળવવા-ભોગવવામાં જ ભુલિને ખરચી નાખવી, એ બધી વિદ્યા નહિ
પણ અવિદ્યા છે; એ જ્ઞાન નહિ પણ અજ્ઞાન છે; એ કેળવણી પૂર્વના
પ્રકાશની, ભારતવર્ષની નહિ પણ પશ્ચિમના આશ્રમતા સૂર્ય પાછળ
આવતી અમાવાસ્યાની રાત્રિના ઘોર અધારા જેવી છે. એમાં નથી
રહેતું સ્વધર્મનું જ્ઞાન કે નથી સચવાતું સ્વકર્મનું પાલન; સ્વધર્મ,
સ્વકર્મ, સ્વકર્તૃવ્ય, એવાં કર્તાં માનવજીવનને પુણ્ય પંથે ચડાવે એવાં
સત્કર્મ થાય એવો સ્વભાવ જ જેમાં કેળવાતો નથી, એ વિદ્યા નહિ
પણ અવિદ્યા અને જ્ઞાન નહિ પણ અજ્ઞાન જ છે.

સાચી વિદ્યા, સાચું જ્ઞાન, અને સાચો ઉપદેશ મળ્યા કે મેળવ્યા
વિના સ્વધર્મ સૂઝતો નથી. સ્વધર્મ સૂઝ્યા વિના સ્વભાવ સુધરતો
નથી, સ્વભાવ સુધર્યા વિના સત્કર્મ થતાં નથી, સત્કર્મ કર્યા વિના
આપણી પ્રવૃત્તિમાં અંકુશ રહેતો નથી, નિરકુશ પ્રવૃત્તિમાં આત્મ-
વિદ્યાનો ઉદ્દેશ સચવાતો નથી અને એ આત્મજ્ઞાનના ઉદ્દેશ વિના
માનવસ્વભાવમાં જે પશુધર્મનાં લક્ષણો છે, તેનો જ ઉત્તરોત્તર વિકાસ
થતો જાય છે, અને છેવટે જગતમાં કલહ અને કલેશ સિવાય બીજું
કશું હાય લાગતું નથી.

શ્રુતિ એટલા માટે કહે છે કે ઊઠ્યા અને જાગ્યા પછી આચાર્યો પાસે જાઓ, શ્રેષ્ઠ પુરોહિત શરણુ લ્યો, અમૃતનો ઉપદેશ તેઓ જ આપશે, સાચી વિદ્યા એ આચાર્યો જ શીખવશે, સાચું જ્ઞાન એ તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ જ બજાવશે, અને તમને એવા દેવ-નરો બનાવશે કે આ સમસ્ત જગત રાગદેવના બંધવાળું સ્વર્ગ નહિ, પણ અમૃતભોગનું બ્રહ્મધામ જ બની જશે.

આવી આત્મવિદ્યા બજાવે તે આચાર્ય! આવું જ્ઞાન આપી જીવાત્માની લધુતા દાળે તે સદ્ગુરુ, આવું શિક્ષણ આપીને જે ચિત્તના દાહ સમાવે અને સ્વધર્મ તેમ જ સત્કર્મ શીખવે તે જ શિક્ષક, અને જે જ્ઞાન સર્વાંશે આત્મસ્મૃતિ કરાવી દેત દુઃખ દાળે એ જ વિજ્ઞાન.

પરંતુ એમાંયે શાસ્ત્ર સાવધાન થવાનું કહે છે; કારણ કે એના ઉપદેશક પણ વિરલા હોય છે. “જ્ઞાનીનાં ન હોય ટોળાંટોળ, મુક્તા ન હોય સર્વ ગજકપોળ” અષ્ટોત્તમ ભક્ત કહે છે કે ન્યમ બધા હાથીઓના કપાળમાંથી મોતી નીકળતું નથી તેમ જ્ઞાનીઓનાં કંઈ ટોળેટોળાં હોતાં નથી. ઉપદેશ આપે, પુસ્તકોના અર્થ કરી બતાવે, તર્ક વિતર્કોની સુંદર ગોઠવણી કરી આપી કલ્પનાને શિખરે ચઢાવી થોડી વાર શુદ્ધિની રસિક વૃત્તિને પોષણ આપે, અનુભવ કરવાનાં સાધન શીખવાને બદલે મંથોની વિદ્વત્તા વધારાવે, ત્યાગ વૈરાગ્યનાં કેવળ બાહ્યાંગ સજ્જીવને અહંકાર ગાળવાને બદલે ત્યાગ અને તપનું મિથ્યાભિમાન વધારે:—એવા પંડિત-મન્યો અને અજ્ઞાનીઓથી બચવાની ચેતવણી આપે છે, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જ ખીજે ઠેકાણે કહે છે કે:—

૧. ઋષણાયાપિ ચહુમિયો ન લભ્યઃ

શૃણન્તોઽપિ ઘઘ્વો યન્ન વિષુઃ ।

આશ્ચર્યો યક્તા કુશલોઽસ્યલઘ્વાઃ

આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥ ૨-૭

ભાવાર્થ : અનેક પુરુષો એ આત્મજ્ઞાન સંભળ્યા કરે, છતાં એનું જ્ઞાન-એનો અનુભવ એવાને થતો નથી. (કારણ કે) એ (આત્મજ્ઞાનનો અનુભવી) વક્તા આશ્ચર્ય હોય છે, (અર્થાત્ એ વિરલ હોય છે; એ આત્માનુભવીનું વર્ણન શાસ્ત્ર દ્વિધિ અને નિરેધ એમ બન્ને રીતે કરે છે એટલે સામાન્ય મનુષ્ય માટે એની વ્યાખ્યા બાંધી શકાતી નથી. કેવળ છતાં કે મુમુક્ષુ, જેનું કેવળ આત્મજ્ઞાન જ લક્ષ્ય હોય તે જ શ્રદ્ધા અને સહવાસદ્વારા જ્ઞાનીને ઓળખી શકે છે અને ઓળખે છે ત્યારે એને આશ્ચર્ય થાય છે તેથી આહી વક્તાને આશ્ચર્ય કહ્યો છે.) એ જ્ઞાન મેળવનારો નિપુણ હોય છે, (અર્થાત્ એની શુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વસ્તુને સમજવા જેટલી એકાગ્ર અને શુદ્ધ હોય છે.) આવા કુશળ (શુદ્ધિશાળી) જ્ઞાની પામેથી જ્ઞાન મેળવનાર પણ આશ્ચર્ય હોય છે. (કારણ કે આ જ્ઞાન મેળવનારા જ પાછળથી જ્ઞાન આપનાર બને છે.)

તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ વાન કરનારાઓ પામેથી નહિ, પણ અનુભવીઓ પામેથી જ મળી શકે છે. એના વક્તા અને શ્રોતા બન્ને શુદ્ધ અને હૃદયથી અધિકારી હોવા જોઈએ; શુક્તિથી સમજી શકે એવી શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા, અને ભક્તિપૂર્વક આશ્ચર્યમાં અભિવ્યક્તિ કરી પોતાનું દેહાભિમાન ગાળી શકે એવી હૃદયની શુદ્ધિની એમાં આવશ્યકતા છે. એમ ન હોતાં સંસારના અનેક રંગથી રંગાએલો હોય, અહ્યાંડ પર સામાન્ય ભોગવવાની વાસનાથી બંધાયેલો હોય, આકાશ પાતાળને બિચલાવી પાડનારા વિજ્ઞાન (Matenal Sciences) વડે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને અધીન બનાવી રાસાત્મો સજ્જનારો કોઈ કીમિયાગર હોય, ઇતિહાસ કે ખગોળ-ભૂગોળના વર્ણનો જાણનારો કાળનો વહીવંતો હોય, અણુ-પરમાણુના ગુણધર્મ જાણી જાણજગતમાં અમલકારો અમલકાવનારો હોય; અથવા એકાંતમાં જેસી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંપર્ક કરી આંતર ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ કે વિસ્તાર વધારી સૂક્ષ્મ અહ્યાંડમાં વિહાર કરનારાં દૃવદેવીઓનાં દર્શન કરનારો હોય, દૂરદર્શન, દૂરશ્રવણ, કે શૂનભાવીના

એક જ અંતઃકરણમાં ઈશ્વરમકિત અને ઐશ્વર્યભોગની વાસના રહી શકે જ નહીં. એ બન્નેનો કુદરતી રીતે જ વિરોધ છે. ભોગ અને ઐશ્વર્ય એ અગ્નિ તથા અધિકાર છે; એ દુઃખ અને નાશવાન છે. ત્યારે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ સુખ અને પ્રકાશ છે. એ નિત્યગ્ન છે; ઈશ્વરમકિતમાં ઈશ્વરની પાસે સંસારના કે માયાના પદાર્થો માગવા માટે બિખારી બનવાનું નથી; જગત અને જગતના ભોગો પૂર્વકર્મ પ્રમાણે આવી મળ્યા છે. નયું સુખ કે નયું દુઃખ કોઈને મળ્યાં નથી કે મળવાનાં નથી, અત્યારે દુઃખ હોય અને ભવિષ્યમાં સુખ જોઈતું હોય તો ઈશ્વરનાં વિરાટ સ્વરૂપ જેવાં જગતનાં પ્રાણી માત્રને સુખી કરો, એટલે એ સત્કર્મના ફલરૂપે તમને સુખ મળશે. અત્યારે થોડું સુખ હોય અને ભવિષ્યમાં વધારે સુખની ઇચ્છા હોય તો પણ એ વિરાટ પરમાત્મા ભવિષ્યમાં તમને વિશેષ સુખ આપશે.

પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે કદી સંસારના સુખની શીખ માગશો નહીં; આવી ચેતવણી વારંવાર મળી છે છતાં આ માયાવી જગતમાં અગ્નિનું આશ્વર્ય તો જુઓ ! જગતમાં બિખારી તરીકે ઓળખાવવામાં થયેલ માનનારા સંપત્તિમાન રાજા મહારાજાઓ, ધનાઢ્યતાનો દાંભ કરનારા વૈભવશાળીઓ કે વૈભવના ઇન્દ્રિયદાર હોવાનો ડોળ રાખીને વાંકી ડોકે અને જિંદગી આંખે ફરનારાઓ, ત્યારે કંગાલ અને પામર બનીને ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરનાં દાસદાસીઓ જેવાં દેવદેવીઓ પાસે વધારે વૈભવ, વધારે સંપત્તિ અને વધારે સુખ મેળવવા કર્મ ફલનો અટલ નિયમ બૂલીને છાનીછુપી પ્રાર્થનાઓ, મંત્રજપો, અનુષ્ઠાનો, યજ્ઞપારાયણો, તીર્થત્રતો, જપ્તપો અને એવાં કે કે કર્મજળનાં જળાં ગૂંથે છે અને પરિણામે ભવિષ્યમાં વિશેષ દુઃખમાં ફસાય છે, ત્યારે જેમ જગતમાં પણ બિખારી કે કંગાલનું મોં-કોઈ જોવા ઇચ્છતું નથી, તેમ ઈશ્વર પણ એમનાથી હજારો બ્રહ્માંડોમાં દૂરને દૂર જ રહે છે અને માયાનાં ચિત્રવિચિત્ર દર્યો જોઈ આવાં

અગાની સકામ બકતો અધારામાં જ અચડાયા ટીચાયા કરે છે; આવાં ભોળાં માનવી અને એને ભમાવનારાં અગાની, તેમ જ વિદ્રાન્ત જીવાત્માઓ એ બન્નેની દશા મનઃકલ્પિત સુખસ્વપ્નના જન્મજન્માન્તરમાં વિશેષ પામર, કંગાળ, અને બહીકણુ થતી જાય છે; ભારતવર્ષની આવી અગાની, મોહમસ્ત અને વફોમી દયાની ધર્મધેલી પ્રજાની મનોદશાનું વર્ણન કરતાં રવા. રામ વાજબી જ કહે છે કે :

“આજકાલ તો હિંદુસ્તાનમાં વૈશ્યવર્ગ (કેવલ સંસારના વૈભવો મેળવવા અને સાચવવાની ‘વૃત્તિઓવાળા વર્ગ’)ની વાહવાહ છે ! ક્ષત્રિયો (સમસ્ત જગતને પોતાનું ઘર સમજી તેમાં વ્યવસ્થા અને ધર્મ સાચવવાની વૃત્તિવાળા) તો સમસ્ત દેશને પોતાનું ઘર સમજવાને બદલે એકાદ ન્હાના સરખા ઘર(દેશ, ને જ પોતાનો દેશ સમજે છે. ખાહણો (કેવળ બ્રહ્મચિંતનમાં જ પોતાનું જીવન વીતાવી સર્વં બ્રહ્મવિદ્યાનો જ પ્રચાર કરનારો વર્ગ) બ્રહ્મચિંતનમાં ધરખારની ચિંતાને ભૂલી જવાને બદલે હેયાંઠોકરાં અને કુટુંબકળીલાની જંગળમાં બ્રહ્મને જ ભૂલી ગયા છે, અને ક્ષત્રિયો-વૈશ્યોને રૂપીઆ પૈસાનો ત્યાગ શીખવવાને બદલે (મહારાણા પ્રતાપ અને બામાશાના દર્શાતનો વિચાર કરો.) એમની પાસેથી રાજસત્તાને ભેરે અયોગ્ય દાન મદજૂ કરવાનું શીખી શીખવી રહ્યા છે; ન્યાં જીવો ત્યાં વ્યવહારમાં બધે વૈશ્યધર્મ જ વાણીઆવૃત્તિ જ વધી પડી છે ! વાહ વૈશ્યધર્મ ! આજકાલ તારા જ પોખાર છે ! રાજ્યકર્તા પણ વૈશ્ય જ છે !”

“જગતને મોંઝે તમે ભવે રાજ્ય મહારાજ્ય કહેવરાવેદ હિંદના સપૂત કે ઉદ્ધારક તરીખે ઝોળખાવરાવો, પણ ન્યાં સુધી તમે વાસનાઓ અને વિપયભોગનાં મેલાં, ગંધાતાં અને સડેલાં વસ્ત્રોના વાધા તમારા અંતઃકરણરૂપી શરીર ઉપરથી નથી બિતારી નાંખ્યા, ન્યાં સુધી ચિંતાઓના સૂકા ડુકડા તમારા પેટમાં ચૂંકાય છે; ન્યાં સુધી તમે

સ્વરાજ્ય (પોતાના મન અને ઈદ્રિયો પર કાબુ) નથી મેળવ્યું, ત્યાં સુધી તમે કામવાસનાઓના અને એ પ્રમાણે ભોગ મેળવવા દેવદેવીઓના કંગાળ દાસ બનીને છૂપી દીનતા વધાર્યા કરો છો, ત્યાં સુધી તમે પ્રતિજ્ઞા પામેલા સત્તાધારીઓ શાના ? ”

સ્વા. રામ આપણને આમ ચેતવણી આપે છે કે ખચરદાર ! ઈશ્વરભક્તિ કે આત્મગાનનો અર્થ ભોગેશ્વર કે વિષયો મેળવવામાં આપણી સંકલ્પશક્તિ વધારવી એ નથી. સંસારનો સંકલ્પ મૂકીને હું સમ્યક્દાનંદ, શુદ્ધ આત્મા છું—એવો સંકલ્પ વધારવો એનું નામ આત્મગાન; અને વ્યવહારમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ તો શું પણ કેવલ આ પૃથ્વીનો જ વિચાર કરીએ તો એમાં સમસ્ત પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માનાં વિરાટ સ્વરૂપનાં ભિન્નભિન્ન રૂપો છે, એવું જ્ઞાન અને એમની સેવા એ જ ઈશ્વરભક્તિ; આણું જ્ઞાન એ જ આપણી બ્રહ્મવિદ્યા અને આપણા કાપિપૂર્વજોનો આપણને પરંપરાદ્વારા મળેલો અમૂલ્ય વારસો છે.

ભોગેશ્વર તો નરકાગાર છે. આત્મગાન વિનાનો પૈમવ મહાંતો શણગાર છે; સંયમ વિનાનું સુખ એ દુઃખના કાંટાળા જાડનાં બીજ વાવવાનાં છે; અને આત્મગાન વિનાનો વ્યવહાર એ કાંટાળું અધકારમય ભયંકર જંગલ છે. એટલા માટે પ્રથમ આત્માવિદ્યા અને પછી વ્યવહારવિદ્યા.

માત્રીન સમયમાં અપાતી વિદ્યાની વિશુદ્ધ પ્રણાલિકાની જરા કલ્પના તો કરો! આવી બ્રહ્મવિદ્યાને લક્ષમાં રાખીને જ માત્રીન અમયમાં બ્રહ્મર્પિઓનાં તપોવન શોભી રહેતાં. બ્રહ્મવિદ્યા જેનું લક્ષ્ય છે એવા શિષ્યોને બીજાં વ્યાવહારિક વિદ્યાનાં અંગ હિપ્તો ત્યાં શીખવાતાં, ત્યાં સેવા, શુશ્રૂષા અને સંયમથી એમનું ચારિત્ર ધડાતું. એ વિદ્યાર્થીઓ સંસારપાણિ ઘર્ષને આચાર્યો પાસે જતા, એને લક્ષમાં

૧ બ્રહ્મર્પિઓ આશ્રમમાં મહારથાશ્રમી વરીકે રહેતા, ત્યાં અનેક સાધનેશ્વરો પણ એક સાધન તે વખતે ગણાતું. એમાં હોમ માટે એ

ખીને જ પ્રાપ્યરાત્ર શ્રેષ્ઠ પુરષો, (માનવ સમૂહમાં જેઓએ પરમ-
સ્તવને જાણ્યું એ શ્રેષ્ઠ)ની પાસે જઈને નિવોધન યાન મેળવવાનો
ખાત્રેશ શ્રુતિ આપે છે.

આરે વર્ણને પોતપોતાના ગુણધર્મને અનુસરીને કર્મ કરવામાં
પયોગી થાય એવી વેદાંગવિદ્યા અપાતી; તેથી વિદ્યાપ્રાપ્તિનું
નક્ષ લક્ષ્મી નહીં પણ શાંતિ હતું; વૈભવોની વિપુલતા નહીં, પણ
વશવને આત્મજ્ઞાનનું સાધન મનાતું. સાંસારિક સાધનો આત્મજ્ઞાનના
મંદિરમાં ચડવાનાં પગથાંખાં મનાતાં; વ્યવહારને સરલ અને સુગમ
બનાવનારી આપણા વિષ્ણુ સ્વરૂપ આત્માને અનુસરનારી લક્ષ્મી સમા-
જની માનરૂપે સેવા કરતી; પણ સાધ્ય અને ઉપાસ્ય તો શબ્દબદ્ધના
અને વેદવિદ્યાના અવ્યક્ત સ્વરૂપને મૂર્ત રૂપ આપનારાં વીણા તથા
અલ કાર કે પુસ્તકને હાથમાં રાખનારી મહાદેવી સરસ્વતી જ હતી.

એ સરસ્વતીને વિસારીને, એનું અપમાન કરીને, લક્ષ્મીને જ ઉપાસ્ય
કે સાધ્ય માનીને એની પાછળ ઘેલા બનનારાઓની દુર્દશા તો જુઓ !
પૈઓ, વૈભવ, આ પદાર્થ અને પેલી વસ્તુ, આમ કરું ને તેમ કરું, આટલું
મેળવ્યું ને આટલું મેળવવાનું છે, આવી જ દોડધામમાં લક્ષ્મીની જ
કૃપા શોધનારાઓ, વૈભવ માટે જ લડી મરતા. સામાન્ય મનુષ્યથી
માંડીને પૃથ્વી પરના સામાન્યવાદીઓ કે સામ્યવાદીઓએ યુદ્ધો નોતરીને
નરકાગાર ઊભો કર્યો છે અને તેથી જગત ત્રાહિ ત્રાહિ ઝઈ રહ્યું છે !
શાંતિ, સુખ, સંયમ અને શીલનું સૂચન અને પ્રેરણાં આપનારી,

સમિધ જોઈએ તે લઈને વિદ્યાર્થીઓ તે કાળે જતા; એક તો એમા એ સૂચન
હતુ કે લાકડાં લાવવા જેટલું હવકામા હવકું કામ કરવા જેટલી પણ વિદ્યા
મેળવવાની એમા આગરતા અને ઉત્સુકતા દેખાતી, અને બીજું બ્રહ્મવિદ્યા
મેળવવા જ એ વિદ્યાર્થી આખો છે એની એ જાણ નિરાણી હતી; અત્યાદે
એમ શીલા રંગિયા એ નિરાણીઆત્મી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ડિંમલ છે તેમ.

સહવિદ્યા અને સદૃશાઓની ભૂતિ જેવી સરસ્વતીની ઉપાસના ભૂતિ અંચળ, અને અનેક માયા ઉપધારણ કરનારી વિષ્ણુરૂપી આત્માની શુદ્ધ દાસી જેવી-લક્ષ્મીને જ ઇષ્ટ માનનારા દેશની પામર દશા ન થાય તો ખીચું શું બને!

પશુ ફરી ફરીને ભારતવર્ષ જાગે છે; દિવસ અને રાત્રિના પ્રકાશ-અંધકારના ક્રમ પ્રમાણે યુગધર્મ બદલાય છે, અને યાન-અચાનક પડછાયાની પેઠે ધર્મ-અધર્મના ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. આપણી રાત્રિ હવે વીતવા આવી છે, તેથી સમાજનો વિચાર ન કરતાં પ્રત્યેક પોતાની અચાન રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે એમ માનીને હવે ઊઠે, જાગત થાય, અને સ્વધર્મ પાળવા માડે, તો ભારતવર્ષને એના મૂળ ધર્મમાં આવધામાં વિલંબ થાય એમ નથી.

ઠાઠ અચાત કારણવશ ભારતવર્ષ એ પશ્ચિમના મોહમાં પડ્યું; પશ્ચિમની વિદ્યા, સાંની ઢેળવણી, સાંનો સંસાર, સાંનું વિજ્ઞાન (Science), સાંની રહેણી કરણી, સાંના રીત રિવાજ, એ બધાંની પાછળ પાગલ બનેલાં એ આર્થઋષિનાં સંતાનો! બ્યાનમાં રાખજો કે જૂતાં ઋષિમુનિઓનાં બ્રહ્મજ્ઞાન જ અચાનકિદ્રામાંથી તમને જગાડશે. એ પ્રાચીન ઋષિઓએ જ તમને જગાડ્યા છે એમ નહીં; પરંતુ એ પશ્ચિમની ઢેળવણીનો પૂરો અનુભવ કરી, મહિનવિદ્યા અને એમનાં વિજ્ઞાનના કસોટી પર આપણી વિધાને કસીને જેણે પાતાનાં પત્નીસ વર્ષની તપશ્ચર્યાના અગ્નિમાં બ્રહ્મવિદ્યાને વિશુદ્ધ કરી અને છેલ્લા આઠેક વર્ષમાં, વેદાવધાનું નવનીત આપણને હસ્તુ હમણાં ત્રીસ, પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં જ આપ્યું છે, પોતાના યાનચેતન્યનાં પ્રચંડ આદોલનથી ભારતની દરિદ્રી અને દિશામૂલી પ્રગ્લને ઊઠો, જાગો, જાગોના પડકારથી હલોળ્યા છે. એવા એક આધુનિક બ્રહ્મર્ષિના બ્રહ્મવોય સાંભળો;

એવા આત્મજ્ઞાનનો પ્રત્યેક મનુષ્ય અધિકારી છે : રાગ કે રંક, પ્રાણીય કે અપ્રાણીય, પુરુષ કે સ્ત્રી, બધાં એ જ્ઞાન મેળવી શકે છે—શર્ત એ કે એણે એના અકાટ્ય નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ; જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિના રંગમાં રંગાવું જોઈએ. અહાવિધ્ય જ સાચી વિદ્યા છે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ આ આત્મજ્ઞાન પ્રત્યેક મનુષ્યને આ જન્મમાં જ મેળવવા જેવું, મેળવી શકાય એવું, અને મેળવવું જ જોઈએ એવો નિશ્ચય હોય તો અવશ્ય મળે એવું જ છે, એમ શાસ્ત્રકારો અનેક મુખે કહે છે. માટે ઊઠો, જાગ્રત થાઓ અને સાંભળો મહર્ષિ રામતીર્થના અમૂલ્ય શબ્દોય !

“ હે વસિષ્ઠ, અત્રિ, હ્યારદ્વાજ, ગૌતમ અને એવા ઋષિઓ સાથે તમારું ગોત્ર મેળવનારાઓ ! હે રામ, કૃષ્ણ, યુદ્ધ અને શંકરાચાર્યની જન્મભૂમિમાં દેહ ધારણ કરનારાઓ સાંભળો ! જોએએ આત્મજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થવી ઉત્તિનું મોં પથ તથા જોયું, એવા આજકાલના અનુભવ વગરના (પશ્ચિમના) બાળકોની (વિદ્યાની) નકલ તો કરો છો, પણ સાવધાન ! બિતારો પગમાંથી ખૂટ અને માથેથી ટોપી, અને ભરમજરમાં માથે લાકડાનો ભારો ઉપાડી (સમિતપાણિ થઈ) ને (ભક્તિ અને વૈરાગ્યનાં) આંસુઓનાં પાણીથી ભરેલાં તમારાં બે નેત્રકમલની બેટ લઈને જાઓ;—જાઓ અને લાકડીની પેંડે (દડવત) કોઈ ઓત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ અને તત્ત્વજ્ઞાનીના ચરણમાં; આમ કરશે તો જ તમારી અજ્ઞાનની ત્હાડ ઊતરશે; તમારી અજ્ઞાન-રૂપી રાત્રિ કપાશે; આવી જ રીતે તમારાં પાપો બળીને ભસ્મ થશે; યાદ રાખજો ! સાચું જ કહું છું—તમારાં પ્રતિજ્ઞા અને ગૌરવ કોઈ મહા-પુરુષનું શરણ લેવામાં જ છે. ”

(જુલાઈ—૧૯૪૧)

ભગવદ્દર્શન

- • -

માસિકપત્રોમાં આપણે ચિત્રો આપવાનો શોખ પણ વિચિત્ર છે. માસિકમાં ચિત્રો હોવાં જ જોઈએ, એ હાદિ રાખવા જતાં તો ઘણે ઠેકાણે એવી મનોવૃત્તિ જોઈએ છીએ કે ધાર્મિક માસિકોમાં પણ ઠોઠ પણ અવતાર-પુરુષ કે દેવદેવીઓનાં નવનવાં ચિત્રો મૂકવાં, અર્થ વગરનાં બોલ જોડવા, અને વાચકોની લેખો તરફ રુચિ વધારવાને બદલે ન્હાનાં બાળકોની પેઠે જાણે ચિત્ર જોતાં જ કરી મૂકવાનાં હોય એવી મનોદશા બહુ વધી પડી છે.

*

*

*

અવતારો, સંતમહત્તા, કે દેવદેવીઓનાં સદ્ધર્મપોષક ચિત્રો જોઈ એમનાં શુભકર્મનું સ્મરણ થાય, એમના દિવ્યધર્મનો અંશ આપણા જીવનમાં ભેદે, સ્વધર્મનું જ્ઞાન થાય, આત્મીય ધાર્મિકયુગની કલ્પના આપણા બુદ્ધિમદ્દેશમાં ધાર્મિક સ્વદેશભક્તિ તથા પરાપકારી સત્કર્મનો ઉત્સાહ જગાડે, એ આવાં ચિત્રોનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે; તેને બદલે ભગવાન એટલે જાણે ઠોઠ અવતાર જ હોય એમ શ્રીરામચંદ્ર

કે કુપ્યુચંદનાં શૃંગારવેષનાં યૌવનકાલીય અવનવાં ચિત્રો અપાયાં ક? એ આપણો કેવલ ઉપમોહ જ છે.

ભગવાન માનવદેહે આપણી વયમાં ઊતરી આવે અને એ ઉદ્ધાર કરે તો જ આપણો ઉદ્ધાર થાય; આપણે તો દીન, હીન, પામર, કંગાલ ભક્ત કે મેવક; આવી મનોદશાએ જનતામાં સાચાં ભગવદ્ભાવ, ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવદ્પૂજનને ભ્રષ્ટ્ર કર્યાં હોય એવું જણાય છે; તેના ફલરૂપે સમસ્ત દેશની હિન્દુ જનતાને અકર્મણ્યતા, પામરતા અને પરાધીનતાના પારો પશુ કરતાં પણ વિશેષ ઉદરપોષક અને બંધન ભોગવતી કરી છે.

* * *

ભગવદ્જ્ઞાન આપણો દિશાસ્તબ છે; ભગવદ્ભક્તિ આપણું સંકલ્પબલ છે; ભગવદ્પૂજન આપણી જીવસેવા છે; અને ભગવદ્દર્શન એટલે પ્રત્યેક જીવનકર્મ અને કર્મફલમાં ચિત્તની સમતા છે; ભગવાનના આવા દિવ્ય ભાવનો જીવનમાં સંચાર કે વિકાસ નથી થતો, ત્યાં સુધી આપણાં હૃદયક્ષેત્રમાં ભગવાન કેવી રીતે અવતરે ?

* * *

ભગવદ્દર્શન વિના ભગવદ્ભાવ અસંભવિત છે; ભગવદ્ભાવ વિના ભગવદ્જ્ઞાન અશક્ય છે; અને ભગવદ્જ્ઞાન વિના ભગવાનનો અવતાર આકાશકુસુમવત્ છે;—પરંતુ આવા અવતાર વિના, એવી ભગવદ્પ્રાપ્તિ વિના આપણાં સ્પર્શન, કર્મકાંડ, પાઠપૂજા, ભક્તિના આર્તસ્તર કે કરણ પ્રાર્થનાઓ કેવળ સૂકા ઝાડને પાણી પાવા જેવાં છે.

* * *

ભગવાન શબ્દ બોલતાં જ કોઈ અવતારી મૂર્તિનું જ સ્મરણ થાય અને એ ભગવાન જ આપણા કલ્યાણકર્તા અને ઉદ્ધારક છે,

એવી પરાધીન મનોદશા કેવલ અકર્મણ્યતા અને પામરતા જ પોષે છે. પુરુષાર્થ અને સ્વપ્રયત્નથી ભગવાનના દિવ્ય અંશોનો આપણા સમસ્ત જીવનમાં ન્યાં સુધી વિકાસ થતો નથી, ત્યાં સુધી ભગવાન એમાં પ્રવેશ જ કેવી રીતે કરી શકે ?

*

*

*

આવશ્યકતા છે આપણાં હૃદયના પરિવર્તનની અને અંતઃકરણમાં આત્મભાવ જાગ્રત કરવાની; આત્મભાવ જાગ્રત કરવા માટે એમાંથી સ્વાર્થનો અંશ નીકળી જવો જોઈએ. ‘હું’ અને ‘મારું’ નહિ પણ સમસ્ત વિશ્વ જો ભગવાનનું હોય તો આ શરીર અને આ અંતઃકરણ, કે જેમાં આપણે એ ભગવાનનું દર્શન કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તે પણ ભગવાનનાં જ છે એવી સમજણ આવવી જોઈએ.

*

*

*

ભગવાન એટલે કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિ, સુખસ્વરૂપ, પરમપવિત્રતા, સંસારના રાગદ્વેષ કે વિષમોના લોભમોહથી મુક્ત, કેવળ લોકહિતના કલ્યાણમાં જ નિરંતર પોતાના ચિત્તને રાખનાર અને પરાપકારની જ સાક્ષાત્ પ્રતિમા; એ ભાવ આપણામાં ઊતરે એવું ભગવાન ઇચ્છે છે, પણ આપણે એ ભાવ ઊતારવા પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

*

*

*

ભગવાનનો સર્વવ્યાપક ભાવ આપણા અંતઃકરણમાં ખીસ્યા વિના ઉપર લખ્યું રહસ્ય સમજાય એવું નથી, અને એવી સમજણ વિનાનાં ભક્તિ, પાઠપૂજા, કે કર્મકાંડનું કશું ફળ નથી. જે ભારતવર્ષમાં કરોડો મનુષ્યો રાજ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ, ત્રિકાલસખ્યા, નિયમિત દેવદર્શન, યાત્રાગમણ, તીર્થસેવન, અંતમહાત્માઓનો સત્સંગ, એવાં એવાં ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવદ્દર્શનનાં અસંખ્ય બાજુ સાધનો કરે છે છતાં, પણ જ્યારે ભારતવર્ષની ધાર્મિક કહેવાતી પ્રજામાં કસંપ,

રાગદ્વેષ અને સ્વાર્થ જ સર્વવ્યાપક બન્યો છે એવું પ્રત્યેક સમજી
માણસને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યારે એનું કારણ એ જ બતાવ્યું છે,
કે આપણે અંતઃકરણ પવિત્ર નથી કર્યું. ભગવદ્ભાવ, ભગવદ્ગુણ
અને ભગવદ્કર્મ આપણા જીવનમાં ઊતારવા, ઓતપ્રોત કરવા, અને
ભગવાનનું દર્શન આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ અને પ્રતિક્ષણ થાય કે
એનો સર્વત્ર પ્રકાશ પડે, એવી રીતે આપણું હૃદયક્ષેત્ર ખેડાયું જ નથી.

*

*

*

ભગવાનનું દર્શન એ પ્રકારે થાય એમ ભગવાન ગીતામાં
કહે છે :

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તત્સાદૃષ્ટ્વ ન પ્રણશ્યામિ સ જ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥

ભ. ગી. અ. ૬-૩૦

અર્થ : જે મને બધે જુએ છે અને બધું મારામાં જુએ છે તેને
માટે હું નાશ પામતો નથી અને તે મારે માટે નાશ પામતો નથી.

*

*

*

આ છે ભગવદ્દર્શનનું ફળ. એ ફળ તથા એની પ્રાપ્તિનાં સાધન
કાંઈ જૂદાં નથી. પ્રથમ ભગવાન એમ કહે છે કે જે મને બધે જુએ
છે તેના માટે હું નાશ પામતો નથી; એટલે કે પ્રત્યેક પ્રાણી-પદાર્થનાં
કાળે કરીને બદલાતાં જે રૂપ છે, જે નિત્ય નવો નવો આકાર થવા
કરે છે, અને રૂપ બદલાતાં વ્યવહારની ખાતર આપણે એને નવાં
નવાં નામ આપ્યા કરીએ છીએ, એ ભગવાનનું સ્વરૂપ નાંદે પણ
કેવળ ભગવાનનું બાહ્ય અંગ છે. ભગવાનનું બાહ્ય અંગ એટલે તો
અચિન્ત્ય, અવર્ણનીય અને અલૌકિક માયાશક્તિ, એ તો એમની
સીસા માત્ર છે. નટના બિલ્લભિલ્લ વેશમાં નટનું વ્યક્તિત્વ એકનું એક

રહે છે, તેમ ભુગવાન સર્વવ્યાપક છે, એટલે સમસ્ત વિશ્વનાં નામરૂપો એમનાં લીલાશરીર છે, અને સત્વ, રજસ, અને તમોગુણ પ્રમાણે કર્મ કરીને બેવો વ્યવહાર ભુગવાન પોતે જ કરે છે.

* * *

આપણે એમને એ ત્રણે ગુણમાં જોળખવાના છે, અને એમને જોળખવા માટે જ આ બધી જગદ્દરખી લીલા છે. ભુગવાનના એક જ ગુણની આસક્તિ આપણને પક્ષપાતી બનાવે છે; સત્વ ગુણને જ શોધવા જતાં આપણે એમનાં રાજસ તામસ સ્વરૂપોનો દૂષ કરીએ છીએ, સત્ત્વમૂર્તિના મોહમાં ને મોહમાં ભુગવાનના આ વિરાટ સ્વરૂપ જગતનો તિરસ્કાર વધારી પરિણામે સંકીર્ણ મનોદશામાં એવા એકલા અને અટ્ટલા બની જઈએ છીએ, કે ભુગવાનને આ વિશ્વથી દૂર, પાર, કેઈ એકાંત, આકાશથી પણ પર પ્રદેશમાં સ્થપન કરતા, એસી રહેલા, કે સાંસારિક નરનારીઓનાં જેવાં આચરણ કરતા કહપી, હન્દ્રિયનિરોધ કરી, સૂક્ષ્મ અંતઃકરણમાં એવું જ કેઈ માનસ મિત્ર જીલું કરી મિથ્યા એકાન્તપ્રેમી બનવા જતાં વિશ્વદેધી બની જઈએ છીએ.

* * *

આવો એકાન્તરાગ જગતનો તિરસ્કાર ઉપજાવે છે; માનવસમૂહનો બચ પેદા કરે છે અને પ્રેમાળ બનવા સર્જાયેલો માનવ, ઉલટો સમાજ-જીરુ બની કુર્ણ મનોદશાને અંધીન બને છે; એટલા માટે ભુગવાન પ્રથમ સર્વત્ર ભુગવાનનું દર્શન કરવા કહે છે.

* * *

એ યાચ કે ન-યાચ? અવશ્ય યાચ. ભુગવાન પોતે સત્ત્વ સ્વરૂપ છે એટલે એમનું વચન અસત્ય કોય જ નહિ; પણ એ પોતે આગ્રા કરે છે તેમ એમનું દર્શન કરવાનું છે, એમાં હા-ના કે આપણી સ્વાર્થાવૃત્તિ ન ચાલે. બધામાં એમનું દર્શન કરો, બધા વેળ એમના

વેષ, બધાં શરીરો ભગવાનનાં શરીરો, એ ત્રણે ગુણવાળાં શરીરોને
જે જે યથાધર્મ જોઈએ તે તે આપો, એટલે એમનું દર્શન અને
એમની પૂજા. એમનું જ નિરંતર મનમાં રમરણ, એ જ આપણા
અને સમસ્ત સમાજના જીવનમાં ભગવાનનો અવતાર.

*

*

*

* ત્યારપછી ભગવાનમાં બધું જોવાનું કહે છે; એ છે આપણી
નિત્યપ્રતિની એકાન્ત ધ્યાનની સાધના. એકાન્તમાં ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી
વાળી લઈ, મનને સસારનાં સમસ્ત પ્રાણી પદાર્થોનું વિસ્મરણ કરાવી,
ભગવાનના અવતારી દેહનું, એમનાં જ સ્વરૂપ જેવાં દેવદેવીઓનું,
કે એ ભગવદ્ભાવ જેનામાં વિશેષરૂપે આધિબોવ પામી ચૂક્યો છે એવા
સંતમહાત્માનું કે કોઈ બ્રહ્મવિદનું સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં ઊતારો; એમના
પ્રતિ અનન્ય પ્રેમ કરો; એમના ગુણ કર્મના કીર્તનો દ્વારા ભગવાન
પ્રતિ અનુરાગ ઉત્પન્ન કરો અને ભગવાન કહે છે તેમ એવી ભાવના
કરો કે એ એ ભગવાનમાં જ આપું વિશ્વ સમાયેલું છે.

*

*

*

ભગવાન એટલે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ; બ્રહ્મનો સંકલ્પ એટલે જ સમસ્ત
વિશ્વ; આપણા સંકલ્પમાં—આપણી મમતામાં—આપણા અંતઃ
કરણમાં જેમ આપણો સંસાર સમાયેલો છે, તેમ ભગવાનનો મંકલ્પ
એટલે વિશ્વ તેથી સમસ્ત વિશ્વ ભગવાનના અંતઃકરણમાં છે એવી
ભાવના ધ્યાન કરતી વખતે હૃદય કરો.

*

*

*

આપણા નિત્યકર્મમાં આવી સાધના છે; એકાંત ગૃહપ્રદેશમાં કે
તીર્થયાત્રાદિ સ્થળોમાં જ્યાં જ્યાં અત્યારે નિત્યકર્મ, ધ્યાન, પાઠપૂજા,
કે એવી ધર્મક્રિયાઓને મદદન આપાયેલું છે તે એટલાજ માટે કે
આપણા અંતઃકરણના ઊંડાણમાં સમસ્ત સંસારનાં નામરૂપનું ચિથ્ચાત્વ

સમજી અને અનુભવી, કેવળ ભગવાન જ સત્ય સ્વરૂપ છે, એવી આપણા ચિત્તમાં અને પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. ભગવાનમાં સમસ્ત વિશ્વ છે, એટલે ભગવાનનું દર્શન વિશ્વમાં અને વિશ્વનું દર્શન ભગવાનમાં એમ સમજવાનું છે.

*

*

*

કેવળ બ્રહ્મ દર્શન કરનારો પણ ભગવદ્દર્શનની નિત્યતા સાધવી શકતો નથી, કારણ કે ભગવાનનાં ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપોની સેવા કરતાં કરતાં, ભગવાનની ભાષા અને એનાં ત્રિગુણાત્મક કર્મો એવાં છે કે આપણને નિત્ય બુદ્ધાવામાં નાંખે છે; આપણે પોતે ત્રિગુણાત્મક, એટલે ત્રિગુણ અને એનાં કર્મ જોવા અને અનુભવવા જ ટેવાઈ ગયા છીએ, તેથી જો વિરાટની સેવા જ કરીએ તો ભગવાનને બૂધી વિશ્વને જ જોયા કરીએ અને રાગદ્વેષ વધે. દેહાધ્યાસ દહ થાય, જન્મમરણની સાંકળના આંકડા વધે અને આ ઘટમાળનો અંત જ ન આવે.

*

*

*

એટલે ભગવદ્દર્શન આંતર અને બ્રહ્મ એમ બન્ને પ્રકારે કરવું જોઈએ; નિત્યપ્રતિ ધ્યાન દ્વારા એકાન્તમાં પોતાના અંતઃકરણમાં આંતર દર્શન એટલે આત્મદર્શન અને બ્રહ્મ સમસ્ત વિશ્વનાં પ્રાણી પદાર્થ ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે એમ અનુભવી એમની સેવારૂપી કર્મયોગ એ ભગવાનનું બ્રહ્મ દર્શન.

*

*

*

બન્ને પરસ્પર એકગ્રીભાવનાં પોષક છે; વિરોધી નથી; સમજો કે આપણે ધ્યાનમાં બેઠા છીએ; ત્યાં જ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિહાળવા ઇચ્છીએ છીએ તે સ્થિત થતું નથી અને બીજા દર્શ્યો આંતરદૃષ્ટિ સમીપ આવે છે, તો તરત જ આપણને આપણું બ્રહ્મ ભગવદ્દર્શન સહાયતા કરશે; તરત જ આપણે વિચારી શકીશું કે બધું ભગવદ્દમય છે; કોને

કહાડું ? અને કેને રાખું ? આવી પ્રેમમય ભાવનામાં ચિત્ત તગ્ત જ ભગવદ્ભાવથી ભરાઈ જશે અને ભગવાનનું જે વિશુદ્ધ નિરાકાર, નિરજન, સાચ્ચદાનદ આત્મસ્વરૂપ છે એના ભાવથી અત કરણ એવું તો રેલમછેન યદિ રહેશે કે કશા સંકપ વિકલ્પ નહીં રહે અને ભગવાન સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ છે એનો અનુભવ થશે-દર્શન થશે

*

*

*

આવું આતર આત્મદર્શન ચિત્તમાં ભગવાનનો આનંદ જન્માવશે, એનાથી આત્મબળ વધશે, એટલું જ નહિ પણ એ આત્મબળ પવિત્ર હશે, એનાથી મન અને ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત રહેશે, ભગવાનના આનંદથી મન અને ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત રહેશે એટલે વિષયોનો આનંદ નીરસ લાગશે, ખપ પૂરતો જ શરીર વિષયોનો ઉપયોગ કરશે શરીર દ્વારા ભગવાનની સેવા કરનાની છે માટે એને પવિત્ર અને નીરોગી રાખવું એ સ્વધર્મ છે એમ સમજીને વિષયના રોગી આનંદ અને આત્માના વિશુદ્ધ આનંદની સરખામણી થશે એટલે જીવન પવિત્ર થશે, વ્યવહાર સુધરશે, અને અદર આનંદની સિધ્ધતા રહેશે એટલે દ્વિમંજરના વ્યવહારમાં જ્યાં ભગવાનના બાહ્ય દર્શનથી કર્મયોગના યગથીઆ જેવી લોકસેવાનો સ્વધર્મ બજાવતા જે દુર્ગ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે એની કશી અસર ચિત્ત ઉપર નહિ થાય, કારણ કે ભગવાન અદર અખંડ અને સચ્ચિદાનંદ ગ્વરૂપ નિત્ય નિરતર વિરાજમાન છે

*

*

*

આ બેમાંથી જે કેવળ એકમાર્ગો બને છે તે સાચો સાધક નથી, અવતારોના લીલાચરિત્રો, આચાર્યોના પુણ્યકાર્યો, સતમહન્તોની જીવન કથાઓ, દેશવીરોની શોધક વાતોઓ આપણને શીખવે અને સમજાવે છે કે ભગવાન સર્વત્ર છે, દેહપોષણ કુટુંબપોષણ, કે પોતાની જ કીર્તિ માનું અભિમાનપોષણ એ શુદ્ધ ધર્મ છે, નીચાતિનીચ નિલ જીવન છે

*

*

*

લોકસેવા એ ઈશ્વરસેવા છે; ઈશ્વરસેવામાં જ ઈશ્વરદર્શન છે; ભગવાન સર્વત્ર છે તો જેમ આપણા અંતરના ઊંડાણમાં એ સમ્બિદાનંદ સ્વરૂપે છે, અને એનું મગણ દર્શન આપણે એમાં કરીએ હીએ કે કરવાનું છે, તેવી જ રીતે સર્વ દેહોમાં એ સર્વ-વ્યાપક હોવાથી સમ્બિદાનંદરૂપે વિરાજમાન છે, એવો જાતે અનુભવ કરવો, અને ખીનને કરાવવો—એ છે આપણી જાતવિદ્યાનો આદર્શ.

* * *

એ આદર્શ પ્રમાણે આપણો આચાર ધર્મ જોડવાનો છે. વ્યવહારનું બાહ્યાંગ જે આપણામાં જાતધર્મ ન લાવી શકે તો આપણો આચાર ખોટો છે; ધર્મ ખોટો નથી; શાસ્ત્રોની વિદ્યા ખોટી નથી; એ રહસ્ય જાણું કે ખોટું નથી; પણ આપણી સમજ ખોટી છે.

* * *

ભગવાનનું આપું અંતરજ્ઞાણ દર્શન એટલે જ ભગવાનની આપણા અંતરમાં અને બાહ્ય સર્વત્ર નિરંતર હાજરી; ત્યાં ત્યાં જોઈએ ત્યાં ત્યાં બધે ભગવાન, અને બધે ભગવાન એટલે ભગવાનની નિત્યતા; એ નિત્યતા એ જ એનું અવિનાશીપણું; આપું ઈશ્વરદર્શન જે કરે એને માટે ભગવાન કહે છે કે હું કહી નોંસ પામતો નથી.

* * *

ભગવાનનો વાસ્તવિક નાશ ન હોવા છતાં પણ ભગવાનનો નાશ આપણે આપણા અજ્ઞાનથી કર્યો છે. આપણું આ અજ્ઞાન દૂર થાય એ જ ભગવાનનું અવિનાશીપણું આપણે પામવાનું છે; અને ભગવાન સર્વવ્યાપક છે, એટલે ભગવાન જ બધું છે, આવો અનુભવ થાય એટલા માટે જ વેદધર્મમાં જન્મથી મૃત્યુ સુધી અને મરણ પછીની શ્રાદ્ધાદિ ઉત્તરક્રિયામાં પણ બધું કર્મકાંડ ભગવાનનાવધી અને ભગવાનના નિર્મિતથી કરવાનું કહ્યું છે.

* * *

ખાલ પ્રદેશના આવા ભગવદ્દર્શન વિના જ આપણને દુઃખ સાંપડે છે. સ્વા. મામતીય કહે છે કે:—“જ્યાં સુધી જગતના પદાર્થોને સાચા માન્યા છે (એને ભગવદ્દરૂપે નથી જોયા) અને એમાં જ ચિત્ત રમી રહ્યું છે ત્યાં સુધી તમે ગમે તેટલું માયું ફાંડશો તો પણ એ પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાના નથી અને કદાપિ પ્રાપ્ત થશે તો પણ મુખ નહીં આપે. જ્યારે આપણા પુરુષાર્થથી એ પદાર્થમાંથી ચિત્ત (એમાં ભગવદ્ભાવ પામીને) ઉપરામ થાય છે, અર્થાત્ આત્મરૂપી અર્મિકુંડમાં એ પદાર્થ પડે છે, મનમાં તેનો યદ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક જ ધૃષ્ટ પદાર્થો હાજર થાય છે. હિમાલય કદાચિત્ત પવનના વા વંટોળથી ફડાના પેઠે ઉછળવા માંડે તો ભલે, પણ આ નિયમમાં ફેદી ભંગ પડતો નથી.”

*

*

*

બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ કહે છે કે:—

યદ્વત્ તે પરાદાષોઽન્યગ્રાત્મનો યદ્વત્ વેદ ક્ષત્રં તે પરાદા-
ષોઽન્યગ્રાત્મનઃ ક્ષત્રં વેદ લોકાસ્તે પરાદુર્યોઽન્યગ્રાત્મનો-
લોકાન્ વેદ દેવાસ્તે પરાદુર્યોઽન્યગ્રાત્મનો દેવાન્વેદ ભૂતાનિ
તે પરાદુર્યોઽન્યગ્રાત્મનો ભૂતાનિ વેદ સર્વે તે પરાદાષોઽન્યગ્રા-
ત્મનઃ સર્વે વેદેદં યદ્યેદં ક્ષત્રમિમે લોકા इमे દેવા इमानિ
ભૂતાનીદં સર્વં યદ્યમાત્મા ॥ અધ્યાય ૨.

અર્થ : જે કોઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપ કરતાં બાહ્યજીને જૂદો સમજે છે તેને બાહ્યજો દૂર રાખે છે; જે કોઈ ક્ષત્રિયોને પોતાના આત્મા કરતાં જૂદો ગણે છે તેનો ક્ષત્રિયો ત્યાગ કરે છે; જે કોઈ આત્માને લોક, લોકાન્તર અથવા લોકસમૂહથી જુદો માને છે તેને લોકો દૂર રાખે છે. જે કોઈ આત્માને દેવદેવીઓ કરતાં જુદો માને છે તેને દેવદેવીઓ પણ છોડી દે છે. જે પુરુષ જૂતો (પ્રાણીમાત્ર

આથવા પંચતત્ત્વો)ને પોતાના આત્માથી જુદાં જાણે છે તેને જૂતો તથા જાણ્ય છે; જે પુણ્ય સર્વને-એટલે સમગ્ર વિશ્વને પોતાના આત્મસ્વરૂપથી જુદું જુએ છે તેને સમગ્ર વિશ્વ દૂર રાખે છે: આમ આ આત્મા તો સર્વ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, લોક, દેવદેવતા, અને જૂતમાત્ર) રૂપ છે.

*

*

*

કેવો સુંદર ઉપદેશ? આપણને વર્તમાન દશામાં આવેજ અનુભવ થાય છે; મનુષ્ય મનુષ્યની પ્રીતિ કરતો નથી, પણ દેહનો મોહ રાખે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, લોકલોકાન્તર, દેવદેવીઓ કે જૂતમાત્ર, ભગવદ્સ્વરૂપ સામ્યદાનંદ આત્માથી જુદાં છે: અને આપણે તો એમનાથી જુદા, ભગવાન વિનાના; આકાશ કે પાતાળમાં ભગવાનને રાખી, એના એકાદ અવતાર કે દેવદેવીનાં દર્શન ઇચ્છી એની પાસે વિશ્વના પદાર્થો કે જે એનાં જ સ્વરૂપો છે એની પ્રાપ્તિની માગણી કરીએ—તો એ પદાર્થો દૂર ન રહે તો જીનું થાય શું ?

*

*

*

મેદુષ્ટિ આમ અવિદ્યામય, આપણે નાશ કરનારી છે, ભગવાનનો નહીં: અને તેથી જ ભગવાન કહે છે કે મને બધે અનુભવો એટલે મારા અવિનાશી આત્મસ્વરૂપનું—કે જે સ્વરૂપ તમે પોતેજ છો; તમે જ આત્મા છો; એનો કદી નાશ તમારા અંતઃકરણમાં અને આસપાસ સર્વથા નહીં અનુભવો; સમ્યદાનંદ મહાસાગરમાં એના અમૃત સ્વરૂપનું જ અહોનિશ પાન કરશો એટલે હૃદય તૃપ્ત રહેશે અને એ તૃપ્તિ એટલે જ શોક, મોહ, રાગદ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વો કે ક્રુષ્ણોની નિવૃત્તિ; પરમાનંદની, પ્રાપ્તિ પણ એ જ.

*

*

*

આવી ધર્મભાવના કેળવવી જોઈએ; સમસ્ત સંતાપનું કારણ

ધાર્મિક જીવનનો અભાવ છે :—સ્વા. રામ એક સ્થળે આપણને સમજાવે છે કે, “ ઘણા લોકો ક્રિયાદ કરે છે કે અમે ભક્તિ કરીએ છીએ, ધાર્મિક જીવન ગાળીએ છીએ છતાં દુઃખ અને દરિદ્ર તો જતાં નથી અને બધે અધર્મીઓની જ બોલબાલા છે એનું શું કારણ ? આવાં ભોળાં અને અણસમજી કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત જ સમજતાં નથી. કર્મફળનો નિયમ જ તેઓ જાણતાં નથી. ધર્મ કે ભક્તિ શું છે એની એમને ખબર જ નથી. સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા, અને દેહ જ આત્મા છે એવું અજ્ઞાન તો તેમણે છોડ્યું નથી કે જેનો ત્યાગ કરવાથી જ તેઓને ધર્મ કહી શકાય એ સિદ્ધાન્તને અમલમાં મૂક્યા વિના જ તેઓ કહે છે કે અમે ધર્મ પાળીએ છીએ છતાં દુઃખી છીએ. શું આમ બોલવું વાળખી છે ? કદાપિ નહિ : જો તેઓએ ધર્મપાલન કર્યું હોત તો આવાં અયોગ્ય વાક્ય બોલવાનું એમને સંજત જ નહીં. જેનાથી અહંકાર વધે, મિથ્યાદંભ જીવનમાં હોય, એવાં બજન કે કર્મકાંડનો ધર્મમાં સમાવેશ નથી.

*

*

*

આમ સર્વત્ર હૃદયરેશન થાય, ઉપર કહ્યું છે તેવો દિવ્ય ભાવ ઉપજે, જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં ભગવાનનું દર્શન—એના સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય એવા લેખો જ આપણને ધાર્મિક બનાવે છે : ચિત્રોની સહાયતા આમાં મર્યાદિત છે.

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને આવી આત્મદષ્ટિ કેળવવાના અધિકારી બનાવે !

ૐ

ૐ

ૐ

નમઃ ૐ

ૐ

ૐ

યુદ્ધ અને ધર્મભાવના

યુદ્ધતરંગો વાયુવેગે ગિડતા ગિડતા આપણા કાનના પડદા ચીરે છે; માનવહૈયાને હાયવરાળથી દગાડે અને મૂઝવે છે; કુદરતમાં કશું પણ કદી અકુદરતી હોવાનો સંભવ જ ન હોવા છતાં પણ, દૂંકી માનવસૃષ્ટિને આ સંહારકાંડ એવી રીતે ગભરાવી મારે છે કે, બહુ જલ્દી કુદરતથી વિરુદ્ધ બનતું હોય ! પાંચ પાંચ હજાર વર્ષના, ગાળા પછી ધ્વસ્તાંનાયક પુનઃ જલ્દી પુકારતો હોય કે—

કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો, લોકાન્તમાહર્તુમિદ્ પ્રવૃત્તઃ ।

“હું, લોકોનો સંહાર કરનાર, ખૂબ વધી ગયેલો કાળ છું; અત્યારે લોકોનો ભક્ષક (રક્ષક નહિ) થઈને પ્રવૃત્તિ કરું છું. ”— એવું પ્રત્યક્ષ આપણે અનુભવીએ છીએ. વિજ્ઞાનની સહાયતા વડે, પૃથ્વીનાં પેટાળ અને આભનાં જાંઝણમાંથી અવનવી વિદ્યાઓ શોધી શોધીને જલ્દી માનવકુલે સંહાર જ માંડતો હોય, એવો મતિભ્રમ માનવભક્ષી માનવોને ચક્રોળે ચડાવી રહ્યો છે !

આવી તો કેટલીએ યુદ્ધલીલા આ પૃથ્વીપટ પર રમાઈ ગઈ હશે । છતાં આપણને અત્યારે એ નવીન અને અપૂર્વ લાગે છે; ઇતિહાસ પાંચનારાઓ નવાજૂતાનો સરખામણી કરે અને આશ્ચર્ય પામે ! પણ કાલનો સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનાં પરિણામ ઓળખનારાને એમાં કશી નવીનતા નહિ લાગે ! અત્યારના આયુષ્યમાં ફેરફાર હશે, શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં નવાજૂતી હશે, લડવાની રીતભાત ફેરવાઈ ગઈ હશે, પણ એનું કારણ તો એ જ જુગજૂનું, પૃથ્વીપટને જોઈ લેવાનું; પૃથ્વીપટના સમસ્ત વૈભવને એકદૃશ્ય ભોગવવાની વાસનાનું અને સંક્ષેપમાં આસુરી સ્વભાવના પ્રદર્શન જેવું જ છે, એમ વિવેકશીલ મનુષ્યને ઓકળું સમજાય એવું છે.

*

*

*

માનવમનને એમ થાય છે કે જગત હમેશાં કે' ને કે' અપૂર્વ, નવું, અને નિત્ય નવો અનુભવ આપે એનું એક પ્રયોગમંદિર છે. પરંતુ પ્રસંગોનાં રૂપાન્તરથી કાંઈ જગત નવું થતું નથી; કારણ કે એથી કાંઈ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ બદલાતો નથી; એના એ જ અનાદ્યનંત મણુ ગુણ, એની એ જ દૈવી અને આસુરી સંપદ, એની એ જ મોહનૃષ્યા, એની એ જ ભોગવાસના માનવ માનવ વચ્ચે વૈરવૃત્તિ ઉપજાવે છે, અને યુદ્ધની નોખતો ગડગડે છે. અચાનકા સ્વરૂપમાં નહિ, પણ એના પ્રસંગોના રૂપાન્તરમાં મનુષ્યને નવીનતા અવશ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આવો નવીનતાનો રંગ મનુષ્યના ભોગજૂખ્યા હેવાને ન ચડે, તો એક ક્ષણ પણ એ જીવી શકે ખરો કે ? ! જગત નવું નથી, પણ મનુષ્ય નવો છે; પૃથ્વી નવી નથી, પણ એના ઉપરનો કે લોકલોકાન્તરનો પ્રવાસી આ જીવાત્મા નવો છે, એટલે એને જગત નવું લાગે છે. આમ વિરોધાભાસમાં જીવતો મનુષ્ય, પોતે નવો હોવાનું જૂઠીને જગતને નવું જુએ છે; અવનવી રચનાઓ ગોઠવે છે, અને નવું ભોગવવાની ગડમથલમાં ધરતીમાતાની

ગોદમાં અવનવાં રમકડાંથી રમત માટે છે; હમે છે, લડે છે, રમે છે, દંત્યાદિ જાવોના વલણમાં અથડાય દીચાય છે, રીચાય છે, અને છેવટે પ્રકૃતિથી દારે છે.

*

*

*

પણ એને નવીનતા લાગે છે ત્યારે તો એ જીવી શકે છે; ત્યારે જ એ આગળ વધી શકે છે; આમ ન થાય તો નિરાશા અને નિરતસાહ એને પાતાળના પથર નેવો જડ બનાવી, આળસુ અને એટીના નેવાં બગાસાં ખવરાવી, છતી દંદ્રિયોએ પણ એને અપંગ બનાવી મૂકે—એવી આ અધટિતઘટનાપટીયરી માયાની ત્રિમુષ્ટામક લીલાનો પ્રભાવ છે.

*

*

*

મનુષ્ય શોધે છે સુખ પણ સાંપડે છે દુઃખના ડુંગર; વાંચે છે આરામ પણ અથડાય છે—અજ્ઞાય છે તારવોના દિશાશૂન્યા ચક્રરમાં; એને માણુવી છે જીત અને ચક્રવર્તી રાજસત્તા, પણ એના કપાળમાં પછડાય છે હાર અને હાહાકારના પર્વતો નેવડા પ્રત્યાઘાત !

*

*

**

દેહકું અને કેવું બધં કર અમ્હાન ! આ અમ્હાનને કહાડવા માટે જ ઋષિઓએ ક્ષત્રજન્યાઓ ગાઈ; અવતારોએ અમૃતપાન કરાવ્યા; આચાર્યોની ઉપદેશગિરાએ એમના હૈયામાં વળાક્ષરો લખવાના પ્રયત્નો કર્યા; સંતમહંતો અને સાધુવીરોએ એમને કુલે અને પગે ચેતવ્યા ! પણ માનવ પ્રાણી—પશુના પાશમાંથી પરાણે છૂટીને માનવ ખોળીઆમાં રમતો ભમતો જીવાત્મા—હજીએ જાણે એ પશુના ભોગ, હિંસા અને દેહપોષક સ્વભાવને જ વળગી રહેવા માગતો હોય, એવી રીતે એના સ્વભાવનું પ્રદર્શન કરાવ્યે જાય છે ! આજ અમ્હાન, અવિદ્યા, માયા, કે મોહનો પ્રભાવ !

*

*

*

ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે તો આપણને સદાને માટે ચેતવી રાખ્યા છે. પૃથ્વી કદી યુદ્ધવિહોણી રહી નથી, દૈવી અને આસુરી સંપદાનું એ તો નિત્યનું વિગ્રહક્ષેત્ર છે ! એ વિગ્રહમાં સર્જન, રક્ષણ અને સંહાર તો ચાલ્યા જ કરે છે; રૂપાન્તર પામવું એ તો સૃષ્ટિનો સ્વભાવ છે. પૃથ્વીપરનો સંહાર તો ભગવાન બ્રહ્મદેવના સર્જનકાર્યની પૂર્વ તૈયારી છે. ક્ષેત્રદેવની તાંડવલીલા જ રૂપાન્તરે વિષ્ણુની રમણીય રાસલીલા છે. પ્રકૃતિનો એ અનાદ્યન્ત સ્વભાવ છે ! અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે સ્વભાવસ્ય પ્રવર્તતે

*

*

*

સારે આમાં આપણો ‘સ્વધર્મ’ શું? આપણે કેવો સ્વભાવ કેળવવો અને કેવો ધર્મ આચરવો, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ ભગવાને આપી દીધો છે. ટૂંકી દૃષ્ટિથી તો એમ જ ધ્રુવીએ કે બધી માનવ-સૃષ્ટિ સંપર્સપીને રહે, વૈભવની વહેંચણીમાં લડે નહીં; મુખનાં મન-માન્યાં સ્વપ્નાં ગોઠવ્યા કરે, બધે પ્રેમનો પરિમલ જ પથરાય, અને જોઈ એ/તે મેળવીને સૌ મનમાની મજા કરે !

*

*

*

વળી પાછું કહેવું પડશે કે આપણુ આ હડહડતું અજ્ઞાન છે ! કૈવાસુર સંપદ વિભાગ નામના શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે, જગતમાં બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. એક બાળુ દૈવી સ્વભાવના ઉર્ધ્વાગમી જ્ઞાતમાઓ છે, અને એની સામે એનાથી ઊલટાં, આસુરી સ્વભાવનાં માનવપૂતળાં પણ પોતાનું પ્રદર્શન ભરી આપણને બાન કરાવે છે કે જગત એટલે જ યુદ્ધક્ષેત્ર ! આવો અમારી સામે, અને તમારું દૈવી બળ અજમાવો, વિકસાવો અને વધારો ! ખુદ્દુ આવાહન આમ આપણને સદૈવ મળ્યા કરે છે ! આસુરી સ્વભાવવાળાઓ “આશાના સેંકડો દોરડાંથી બંધાયેલા અને

ખેંચાતા, વાસના અને ક્રોધાવેશમાં જ તણાતા, વિચયના ભોગ-
સમૂહને, માટે જે ધનસામગ્રી જોઈએ તે ગમે તે રીતે અને ઉપાયે,
ન્યાયનીતિનો વિચાર કર્યા વિના, કેવળ ‘હું’ અને માઈ ‘જ’ સુખ એ
સુખ એવી સ્વાર્થની આંધળી રમતમાં મશગુલ બનેલા, આપ્તા જગતની
સંપત્તિને પોતાને માટે જ એકઠી કરવા મથે છે. (૧૨) આટલું
આજ મેળવ્યું, આટલું હજી મેળવવું બાકી છે, આટલું માઈ થઈ
શૂદ્ધ છે અને હજી આટલું બાકી રહ્યું છે, તેને માટે મહેનત કર્યા
કરીશ. (૧૩) મારા માર્ગમાં આડે આવનારા આટલા શત્રુને માર્યા;
હજી ખીજ બાકી છે તેને મારીશ, જોઈ છું કે મારા જેવો કોણ
શક્તિશાલી છે તે ! હું જ ઈશ્વર છું, મારે જ બધા ભોગ ભોગવવા છે.
બધી સિદ્ધિઓ, બધી વિદ્યાકલાઓ હું જાણું છું, મારા જેવો ખીજો
કોણ બેલવાન છે ? હું જ સુખી છું. (૧૪) આવા તરંગોના વમળમાં
ગૂંચાયેલો, આસુરી સ્વભાવનો જીવાત્મા કેવા અને કેટકેટલા ધમ-
પંજાડા અને ઉધામા કરે છે, એનું સ્પષ્ટ કથન લગવાને આપણને
બોખી મૂક્યું છે, અને વર્તમાન યુદ્ધમાં આપણને એવું જ પ્રલક્ષ
દર્શન થાય છે.

*

*

*

જે પહેલાં બની ગયું છે, તેનું તેજ, તેવું જ પાછું બન્યા કરે
છે : સંસાર એટલે ચક્રાકાર ગતિમાં વહેતો કાલપ્રવાહ; તથા શુભો,
અથવા દેવી અને આસુરી એમ બે સ્વભાવ વારા ફરતી ઝગતુઓના
કાલક્રમ પ્રમાણે, પૃથ્વીના વિસ્તાર પટપર ફેરફાર કર્યા જ કરે છે; માનવ
એ જીવે છે ને મૃત્યુ પામે છે, એને બધા પ્રસંગો અભૂતપૂર્વ લાગે છે,
બધું એને નવું નવું લાગ્યા કરે છે; પણ એમાં આપણા વિચારની
હિણુપ છે. અસંખ્ય સુદો ખેલાઈ ગયાં છે, એમાં શું પશ્ચિમ કે શું
પૂર્વ-એવા કશા દેશભેદ નથી કે નથી કોઈ પણ જાતના પ્રજાભેદ.
જે પ્રજા જોટલી વધારે જૂની એટલા એના અનુભવમંડાર વધારે

સમૃદ્ધ. યુદ્ધ ચર્ચ ગયાં છે, અસારે થાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ થશે, અને આપણાં અનુભવરત્નોમાં ઉમેરો થશે.

*

*

*

આપણે આપણા આત્મવિકાસ માટે દૈવી પ્રકૃતિની ઓથમાં રહીને લડવાનું છે, સમસ્ત જગતમાં શાંતિ ધ્વજની, સંપ અને પ્રેમનું વાતાવરણ થાય એવી પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થનાઓ કરવી, સર્વત્ર ભાર્મિકારો કે શાંતિના પડછંદા પાડવા, પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમના પોકાર કરવા કે સંકલ્પો કરવા, એ આપણા સાત્ત્વિક સ્વભાવની પ્રતિભા અને પરીક્ષા છે; સાચો લડવૈયો શત્રુના દલનું જોર જોઈ બમણો લડે, તેમ આપણી સામે જોટલું આસુરી શક્તિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ, તેટલું જ આપણે દૈવી સ્વભાવના જોરે કમર કસીને યુદ્ધમાં સામે મુખે ઊભા રહેવાનું છે. જગતમાં જો યુદ્ધ અનિવાર્ય હોય તો આપણા દૈવી સ્વભાવના સહિષ્ણુતા, શરવીરતા, શાંતિ તથા પ્રેમના વાતાવરણને વ્યાપક બનાવવાની ઝંખના પણ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે.

*

*

*

આવી સત્વઝંખનાથી યુદ્ધ બધું પડે, આસુરી સ્વભાવ દબાઈ જાય અને દૈવી સંપદની જીત થાય, એ બધું થાય તે પહેલાં, આપણે એ યુદ્ધમાં વિજેતા થવા માટે, પ્રથમ આંતરયુદ્ધ શમાવવાની જરૂર છે. આપણી પ્રાર્થના કે સંકલ્પો યુદ્ધ અટકાવવા માટે નાહ, પણ સત્ત્વના વિજય માટેની હોવી જોઈએ. યુદ્ધ એટલા માટે શમે કે જ્યાં ભગવાનનો માનવપ્રવાસી પોતાનો માર્ગ સુખપૂર્વક કાપે, અને પરમપદને પંથે ચડેલો સન્માર્ગી જીવાત્મા પરમ કલ્યાણનો ઉત્તરોત્તર આધિકારી બનતો જાય.

*

*

*

મહાભારતના યુદ્ધમાં ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને કેવી રીતે જ્ઞાનમાત્રા પામી, અને વીરતા વહોરાવી એનું સુદર વર્ણન રવા.

રામતીર્થ કરે છે: “ મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ હતા. યુદ્ધની તૈયારી જોઈ અર્જુનને વિષાદ-બેદ થયો. દયા અને કૃપણતાથી એ કંપી બિઠ્યો, દુર્બલતાએ એને દીન બનાવ્યો અને ગાંડીવ હાથમાંથી ‘સરી પડ્યું’, એ વખતે ભગવાને પ્રેરણા આપી:—“ વીર અર્જુન! તું આ દેહ નથી; તું આ વ્યક્તિ નથી, આ લીલા તો પરમાત્માની છે તું તો નિમિત્ત માત્ર છે..... હેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી.....કૃપણતા ફર કર, આત્માનો અનુભવ કર; તારૂં કર્તવ્યકર્મ સુદ્ધ કરવાનું છે, માટે સુખેથી કર; હું, દેવોનો પણ દેવ ક્ષણે ક્ષણે લાખો ને કરોડો કીટપતંગાદિ જેવા જીવોનો સંહાર નથી કરતો? જ્યાં હું નિર્ભય, નિર્દોષ છું. ધનુર જ કર્તાદર્તા છે. પરમાત્મા તો પરમ પવિત્ર છે... તું આત્મગદાન કેળવ;.....એટલે તને સમજશે કે તું તો પરમાત્માના યંત્રનું એક ‘પૂનજી’ માત્ર છે.....સત્ય, ન્યાય, અને ધર્મને માટે અસંખ્ય શરીરોનો તું સંહાર કરે, તો પણ તું સદા વિશુદ્ધ જ છે, તને એમાં કશો પણ દોષ કે પાપ લાગવાનાં નથી.” આ સમજણ તે આત્મગદાનની ઓળખ પછીની છે: અર્જુનનું આંતરયુદ્ધ આત્મગદાનથી ભગવાન શક્તિ પાડે છે: કર્મોકર્મ, ધર્મોધર્મ, સત્યાસત્ય-જેવા સાપેક્ષ ગૂંચવાડાની બ્રાંતિથી એને મુક્ત કરે છે. અને પરમતત્ત્વ કે જે નિરપેક્ષ સત્ય અને ધર્મ છે, એનું એને જ્ઞાન કરાવે છે.

*

*

*

ઓ માનવદેવ ! જરા અંતર્મુખ થા; યુદ્ધ જીતવા નીકળ્યો છે, પણ તારા મનોમન્યનની તે પરીક્ષા કરી જોઈ છે? અંતરના રાગદ્વેષ, મારા-તારાના બેદભાવ, જન્મમૃત્યુના લોભભોલ, કીર્તિ અપકીર્તિના બયામય, અને લાભહાનિના ત્રાજવામાં તું તોળાય છે, ત્યારે તારા માનસમૂતની વિડંબણા તપાસી જોઈ છે? જરા વિચાર કરીને જો કે તારું આંતરયુદ્ધ કેવું છે? તારામાં સમત્વ આનંદું છે? યુદ્ધને તે

દૈવી સ્વભાવ અને ધાર્મિક ભાવનાથી તપાસી જોયું છે ? માનવીના મનમાં જે લોભમોહની મહત્વાકાંક્ષા-આસુરી વાસનાએ ઉરકેરણી ન કરી હોય, તો આવા બાહ્ય યુદ્ધની સંભાવના જ ક્યાં છે ? અને બાહ્ય યુદ્ધની ગમે તેટલી નોખતો ગગડતી હોય, પરંતુ તારા માનસસરનાં અમૃત વણુડોળાયાં રહે, તો દૈવી સંપેદની જ છત થાય છે, એવો વિશ્વાસ તારા હૃદયામાં જન્મ્યો છે ખરો ? સત્તા અને ભોગને માટે માનવ મનનો રાક્ષસી સ્વભાવ લોહીતરસ્યો બને છે; પ્રકૃતિનાં સમસ્ત તત્ત્વોને હરાવી દબાવી, એને પગ તળે છૂંદી કચરી, એની ઉપર સંહાર-નૃત્ય ખેલી, મોતાની રક્ત-પિપાસાને તૃપ્ત કરી, સત્તાના મદમાં તિરસ્કારનું અટકાસ્ય કરવા માટે શૂખ્યો ડાંસ બને છે, ત્યારે આવી બાહ્ય યુદ્ધની નવાલા પ્રકટે છે.

પ્રથમ આંતરબાહ્યનો બેદ જૂસી જ; અંતરમાં તે જ બાહ્ય છે; બાહ્ય વિશ્વ આંતરમનની માત્ર છબી છે, અંતરમાં જે ધ્વનિ છે, તેનો જ બાહ્ય પ્રાંતધ્વનિ છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ સેનાનો અગ્રગણ વીર અર્જુન યુદ્ધભૂમિ ઉપર આવતાં વેંત જ, મોતાના જ મોહના-અગ્નિના પાટા આંખે બાધે છે; વીરત્વ વિસારે છે; કાપુર્ય બને છે; એનાં અંગ કંપે છે; એનાં અણ્ય આયુધ હાથમાંથી સરી પડે છે; એની આંખે અંધારાં આવે છે, એનું મન ચક્રોળે ચડે છે અને દીસો બનીને, ધર્માધર્મમાં દિગ્મુદ બનેલા અર્જુનની શુદ્ધ બહેર મારી જાય છે. દિશાભૂલ્યો અને કર્તવ્યપ્રાન્ત એ ધનંજય એવી તો પામરતા દેખાડે છે, કે નિઃચક્ષુ ભગવાનને મહેલું મારવું પડે છે:—

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ !

અધ્યા પૃથાપુત્ર ! બાયલાપણું છોડ ! વીર યા ! તું ક્ષત્રિય છે; વીરનર છે ! ધર્મયુદ્ધમાં ખેલવું એ તો તારો સ્વભાવ અને સ્વધર્મ છે ! યુદ્ધ અને યુદ્ધભૂમિ તો તારા ક્ષીડાંગણ છે; તારી તો એ વિહારભૂમિ છે;

હડવું તો તારે મન રમત છે. અને આવે વખતે, અત્યારે, અહીં આવીને
 ઊભા રહ્યા પછી ત્યાં આમુરી સ્વભાવના શત્રુઓ હથીઆર સહને
 ઉગામવા સામે આવી ઊભા છે, ત્યાં તને આવી હેઠપની દુર્બલતા
 ક્યાંથી સૂઝી? આવી વૈશ્વસ્વભાવની કૃષ્ણતા ક્યાંથી વહેરી આવ્યો?

એ દુર્બલતા ફહાડવા માટે, કુસ્ત્રેત્રનું—કર્મજૂમિનું ધર્મયુદ્ધ હડતાં
 પહેલાં અશુનના અંતરમાં જે યુદ્ધ ચાલ્યું, એનો નીવેડો લાવવાનું
 કામ ભગવાનને શિરે પ્રથમ આવી પડ્યું, અને એ આંતર યુદ્ધ
 આત્મગાનદ્વારા શમી ગયા પછી, અશુન ધર્મયુદ્ધમાં વિજેતા થયો.

* * *

મહાભારતનું આખું યુદ્ધ ખેલાઈ ગયું; હારનારા હાયાં અને
 જીતનારા જીત્યા; શસ્ત્રાસ્ત્રો ખડખડ્યાં અને મારાતારાના, તથા સર્ગાં
 સખધી કે રનેહી મિત્રોમાં કોણ મિત્ર કોણ શત્રુ—એ બધા ભેદભાવ
 ભૂલીને સૌ હડી ચૂક્યા; મરનારા મરી પરવાયાં; જીતનારા જીતીને પણ
 વિપાદ પામ્યા; અને સાર એ ફહાડ્યો કે યુદ્ધ અનિવાર્ય હતું, કારણ
 કે બાલપણથી કૌરવ-પાંડવો વચ્ચે રાગદેવનાં આંતરયુદ્ધ માટેનાં
 બીજ રોપાયાં હતાં. રણજૂમિનું બાલ યુદ્ધ તો આંતરયુદ્ધના પ્રતીક
 જેવું હતું. આંતરયુદ્ધ નહોતું શમ્યું તેથી જ બાલ યુદ્ધ અનિવાર્ય
 બન્યું હતું.

એમાં સાચો વિજેતા બન્યો અશુન; યુદ્ધ કરતાં પહેલાં એણે
 ભગવાનનો આદેશ ઝીલ્યો; જન્મે મૃત્યુની જ્ઞાતિ ટાળી, આત્માનું
 અમૃત પીધું, ધર્મની ધારણા કેળવી, અને યુદ્ધ કરવા છતાં પણ એ
 અકર્તા, અસંખ્ય દેહવધ કરવા છતાં પણ એ અહિંસક, કર્મ કરતાં
 છતાં એ નૈકર્મી, અને ફલની પ્રત્યક્ષતા છતાં એ નિષ્કામ નીવડ્યો.

* * *

એ મહાભારતે આપણને ભગવદ્ગીતા આપી; ઉપનિષદ્દર્શી
ધેનુએને દોહી દોહીને ભગવાને એ અમૃત અન્તુનને પાચુ,
અને ત્યાર પછી ભારતવર્ષની ખ્રજને વારસામાં મળ્યું.
ભગવાને અન્તુનના આંતર યુદ્ધને શાંત પાડ્યું અને બાહ્ય
પ્રદેશમાં દૈવી સંપદની છત યર્ષ, કારણ કે અન્તુને આત્મજ્ઞાનદ્વારા
સમતા કેળવી, અહંમતનના બેદરબાવવાળા રાગદ્વેષને મારી, આતરિક
પ્રદેશમાંથી યુદ્ધ લડતાં પહેલા જ આસુરી સ્વભાવને હતો નહેતો
કરી નાખ્યો હતો. ભગવાને અન્તુનનો આંતરદાહ ખૂંટાવ્યો, એના
રાગદ્વેષ ધોઈ નાંખ્યા. ભગવદ્ગીતાનો એ સનાતન સંદેશ યુદ્ધની
સ્વભાવલીલા સમજાવે છે, દૈવી-આસુરીના ખેલ ઓળખાવે છે,
માનવસ્વભાવની પરીક્ષા કરવાનું શીખવે છે, અને યુદ્ધમાં છતપું
હોય તો પ્રથમ સ્વભાવ અને સ્વધર્મ ઓળખવાનું અદ્ભુત જ્ઞાન
આપે છે. મૂંઝાઈને ઢગ્યો ધર્મ પડેવા અન્તુનને વારંવાર ભગવાન
યુદ્ધસ્વ કહે છે અને એ ઉપદેશની સચોટ અસર તો, જ્યારે એના
આંતરના દાહ શમે છે ત્યારે જ થાય છે આખી ભગવદ્ગીતાનો નીચોડ
એના જીવનમાં અમૃત સીંચે છે અને અંતમાં એ કહે છે કે કરિષ્યે
વચનં તવ ।

*

*

*

બાહ્ય યુદ્ધભૂમિપર આસુરી સંપદની પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાઓ જેવી
હારવસેના પર છત મેળવતાં પડેલાં, ભગવાન અન્તુન પાસે એના
આંતરયુદ્ધમાં છત અપાવે છે. એનો ઉકળાટ શમાવે છે અને એના
ચિતમાં સમતા અપાવી એની કાયરતા ફાડી નાખે છે એના હૃદયની
ક્ષુદ્ર દુર્બલતા નિત્યને માટે ધોઈ નાંખી, કમચોક્કના સમત્વ વડે એના
ચિતને હારજીત વગેરે દ્વંદ્વથી પર યતાં શીખવે છે.

ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીસમો શ્લોક એનો ચોકબર દૂર કરે છે.

ભગવાન યુદ્ધયસ્વ તો કહ્યા જ કરે છે, પણ તે પહેલાં કેટલીએક શરતો એની પાસે મૂકે છે. આ રજો એ શ્લોક :—

‘મયિસર્ષાણિ કર્માણિ, સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા ।
નિરાશો નિર્મમોભૂત્વા, યુદ્ધયસ્વ વિગતઙ્ગરઃ ॥

યુદ્ધ કરવાની તો જરાયે ના કહેતા નથી, કારણ કે યુદ્ધ તો પ્રકૃતિના—માનવ વખાવના તાણાવાણા જેવું છે; યુદ્ધ માનવજીવનમાં શક્તિનો દિવ્ય સંચાર કરી, વીરતાનું વર્ચસ્વ આપતી, મનુષ્યને ઉન્નતિને પંથે નિર્ભય પ્રયાણ કરાવે છે. પ્રકૃતિની લીલા જ ત્રણગુણીની; જગત તો દૈવી આસુરી સંપદનો ખેલ છે; ગ્રાણીમાત્ર એ પ્રવાહમાં પડ્યાં છે. અને જીવાત્માઓ તો પરવશ બનીને એ પ્રવાહમાં આ આસુરીમાંથી દૈવીમાં અને દૈવીમાંથી પરમાત્માના સ્વરૂપના અનુભવ ભણી ધર્મ્યાં જાય છે પરમાત્માના સ્વભાવ અને સ્વરૂપના નમૂના જેવો માનવજીવાત્મા એમાં એટલા માટે ઉતર્યો છે—અવતર્યો છે, કે આસુરી સ્વભાવની સામે લડી એને જીતે તો અને દૈવી સ્વભાવની શક્તિ વધારતો જાય ને જાય પરમાત્માના સ્વરૂપ સામિપ્યમાં પહોંચવા, હંસની પેઠે જાય અને જાય, આગળ અને આગળ ઊડતો જાય; પરમાત્માના સ્વ—માં પોતાના સ્વ—ને વિશુદ્ધ કરી એની સાથે અર્જુન અનુભવવાનો—સમિધદાન દના સ્વરૂપમાં તદાકાર થવાનો અધિકારી બને.

ઉપર ઉતારેલા શ્લોકમાં ભગવાન પ્રથમ એવી આજ્ઞા કરે છે કે માનવે સ્વપ્રકૃતિદ્વારા ચતાં બધાં કાર્યોનો ભગવાનમાં સંન્યાસ કરવાનો છે. સંન્યાસ એટલે કર્તાબોક્તનાની બુદ્ધિથી ચતાં સમસ્ત કર્મોનું ભગવદ્બુદ્ધિદ્વારા ભગવાનમાં સમર્પણ; સંશ્લેષમાં પ્રકૃતિની ભાવનાનો ત્યાગ અને ભગવદ્દર્શનનો પ્રાકુર્ભાવ. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. પ્રકૃતિ પણ પરમાત્માનું જ સ્વભાવે રૂપાન્તર છે; એટલે માનવ ગ્રાણી પણ પ્રકૃતિનો જ પ્રિભાગ, પરમાત્માનો જ સમિધદાન દ અંશ છે. જે જે

કર્મ થાય, તે બધાં અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી, અંતઃકરણમાં ભગવદ્ભાવ ભરીને કરવાનાં છે. પ્રેરક પોષક પરમાત્માને જ બધી વ્યાજતમાં લક્ષ્યમાં રાખીને, પોતે માત્ર દેવી સંપદના માર્ગમાં નિમિત્ત બનવાનું છે એમ માની, સ્વભાવને વશવર્તી બનેલો જીવાત્મા કર્મ કર્યે જાય એ જ ભગવાનની આજ્ઞા છે. પ્રકૃતિ શુણ્યાત્મક છે તેવી જ ક્રિયાત્મક છે. એની વ્યક્ત અને અવ્યક્ત દશામાં જ્યાં એ ચંચલ અને શાંત રિતિમાં બદલાયા કરે છે; ત્યાં પ્રકૃતિનો અંશ અને પરમાત્માના પ્રતિબિંબ જેવો માનવ જીવાત્મા પણ બન્ને દશા અનુભવે છે કોઈ અનિર્વચનીય અનાદિ સ્વભાવના સંસ્કારની પ્રેરણા વડે એના ચિત્તમાં શુભાશુભ પ્રેરણા થાય છે, દૃશ્ય જગતમાં એ ભોગવિહાર ખેલે છે, સ્વભાવ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને ફળ ભોગવતાં ભોગવતાં થાકે છે, ત્યારે પરમાત્માની જ પ્રતિબિંબમૂર્તિ જેવો એ, પ્રકૃતિના શુણ્યાત્મક ક્ષેત્રથી વિરક્ત થઈ, પરમાત્માના સ્વરૂપ ભણી સ્વાભાવિક રીતે વળે છે. જીવાત્માનું આવાગમનચક્ર આમ નિરતર ચાલ્યા કરે છે, અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના ભેદમાંથી એ છેવટે નિકળવાનો-છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે; આ એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિનો સમય કહેવાય છે.

*

*

*

સાર પછી પ્રકૃતિની શુભાશુભ કર્મજાલમાં એને બંધન લાગે છે, આ કર્મભાર અને કર્તવ્યભાવનો અંત જ નથી આવતો એમ એને સમજાય છે, દેવી અને આમુરીનાં શુભાશુભ ફળ ભોગવી ભોગવીને થાકે છે, ‘આ ચક્રવ્યૂહમાંથી કેમ છૂટવું’ એવો પ્રશ્ન બુદ્ધિમાં વિવેક અને વિચારની ગહનતા સૂઝાડે છે, સારે એને થોડો સમય નિરાંત મેળવી, એકાન્ત દ્વારા અંતર્યુબ થવાનો અધિકાર મળે છે. પરમાત્મા એવા વિરક્તભક્ત જીવાત્મા પર કરુણાદૃષ્ટિ કરે છે અને પ્રકૃતિના પાશમાંથી છૂટીને જે નીરવ શાંતિ શોધવાની એને વૃત્તિ થઈ છે, એને ભગવાન પોપણુ આપે છે. પ્રકૃતિનાં બંધન એને સાલે છે અને ‘હું’ પ્રકૃતિ કે

કેંક એનાથી પર ખીચું વિલક્ષણ છું, એવો વિવેકપ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આવી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ થાય ત્યારે એને બાહ્ય યુદ્ધમાં બેતરતાં કે સડોવાતાં પહેલાં આંતરયુદ્ધની સારાસારતાનો વિચાર આવે છે. અમુકનની આવી મનોદશા, આ જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું-પ્રકૃતિના યુદ્ધમાં વિપાદ અને ફલાશાની મૂંઝવણમાંથી કર્મ-અકર્મનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિનું-આપણને ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભમાં વ્યાસદેવ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

*

*

*

અને પોતાના સ્વરૂપમાં સમાવવા સદાતત્પર ભગવાનને જાણે જીવાત્માના જીવનમાં આવી પણ કેઈ ધન્ય અને પૂણ્યમૂલક લાગતી હોય તેમ, તરત જ ભગવાન એને આત્મજાગૃતિ અપાવે છે. એમના ઉપદેશામૃતની મઠી વરસવા માંડે છે. તરફાળ ભગવાન કહે છે કે “તું ત્રણ ચુલુનો સમૂહ નથી, તું પંચભૂતનું જોળાયું નથી, વિના વિચારે કે વિના સંસ્કારે ધસડાતું તું નિર્જીવ પૂતળું નથી. તારા પ્રત્યેક કર્મની પાછળ રહસ્ય બેસેલું છે, વિકારી માયાના પ્રદેશમાં વિહાર કરતો તું તો નિર્વિકારી સમ્બિદાનંદ આત્મા છે. તું પ્રકૃતિનો નહિ પણ માટે સનાતન અંશ છે. તું નિત્ય, ચૈતન્ય, આનંદસ્વરૂપ આત્મા છે. અજર છે. અમર છે. ક્રિયા તો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, તારો નહિ પ્રકૃતિ તો કેવળ તારી ઊંચા છે, ઊંચાના વિકારથી તું બધા સાનો પામે છે ? કર્મ માત્ર મનોમન્યનનાં પરિણામ છે. હાર કે જીત, સુખ કે દુઃખ, લાભ કે હાનિ, હર્ષ કે શોક એ બધાં તારાં-તારા સ્વરૂપને ન ઓળખવાનાં કારણ છે. વિચારી જો એટલે જાણ્યારો કે એ બધાં હાંદોને તો તું જો દષ્ટિએ જુએ, તેવાં તને લાગશે, અને અગાની દષ્ટિથી દેખાતાં એ બધાં આભાસમાત્ર અનુમાનો છે એમ સમજારો.

*

*

*

હું પણ એ જ અજર, અમર, નિર્વિકારી, સચ્ચિદાનંદ, સનાતન, સત્ય સ્વરૂપ, એક, અખંડ, રસધન, વિશુદ્ધ પરબ્રહ્મ છું. આપણે બંને કેવલ સ્વ-છીએ સ્વરૂપ નહીં, અને બધાં દરબો, બધાં રૂપ-ચિન્હો, સમસ્ત નામ સમૂહો, કેવળ ગુણમયી લીલા અને મનોવિહારની દંદ ગૂંચણી છે. આ કર્મ અને કર્મફળની આશા તૃષ્ણા-એ બધું તો તારા સ્વરૂપ સુખથી વિપરીત છે-વિલક્ષણ છે. આ બધી વર્તમાન-કાલની મધ્યવર્તી લીલા પહેલાં હું-તું-તે કે મારા તારાના કથા બેદ નહોતા હતાં અને છે માત્ર એક સત્ કે જેનો નથી કદી અભાવ કે નથી સ્વપ્ને પણ વિનાશ. આદિ અને અંતે તો એક જ, જેમાં હું-તું-તે એવું કશું ગણવાનું નથી. આ મધ્યવર્તી ખેલ તો વિનાશી-પરિણામી, અરે બ્રાંતિ માત્ર; તું તો નિસ, નિર્વિકાર, કૃદસ્થ આત્મા-સદા સર્વથા એક અને અખંડ!

*

*

*

માટે આત્મજ્ઞાન પામ, આત્મભાન કેળવ, કર્મ તો પ્રકૃતિની-સ્વભાવની ચંચલતા માત્ર છે અને એ જાયાની ચંચલતાને તું તારા આત્માની નિશ્ચલતામાં કાં આરોપી લે? બધાં કર્મ અને અર્પણ કર, મારામાં બધાનો સંન્યાસ કર, અંતઃકરણમાં અધ્યાત્મભાવ રાખ, આમ થાય તો હીક અને તેમ થાય તો હીક, એવી આશાતૃષ્ણાનાં બંધનો છોડી નાંખ; અને તારા પોતાના સંબંધોનો વિચાર કરતાં અમુક મારું, અને મારે શત્રુ છે, લડવું છે, આવા મનોરથ અને કામનાઓના ઉકળાટમાં તું બળેઝળે છે, જાણે કે તને જ્વર આવ્યો હોય તેવો તું તપી ગઈયો છે, એ તાપ શમાવી દે.

*

*

*

સમસ્ત વિશ્વ એક અખંડ અનિર્વચનીય સત્તાને અધીન ચાલ્યા કરે છે; દેવી અને આસુરી સંપદના પ્રવાહો સતત લડયા કરે છે,

એમાં હંમેશા દૈવી-સંપદ્ શુભ છે : તું ન ડર, તું દૈવી સંપદ્માં જન્મ્યો છે. પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિને માર્ગે છે, આસુરીને હરાવવાનું તારામાં સામર્થ્ય છે, પણ તે પહેલાં અંતરનો જ્વર કહાડી નાંખ; મારાતારાનો ઉકળાટ શમાવ, સમસ્ત બહાંડનો અધિષ્ઠાતા ઈશ્વર છે. ઈશ્વરનું નિર્માણ એ તારું નિર્માણ સમજ, એનો પ્રેયો ને યાવ ને કર્મ કર; જગતને શુભવાના જ કોડ કાં રાખે ? જગતને શુભતું હોય, તો યે પ્રથમ તારા મનને શુભ; મૂઝાતું મન ટટાર જીજ્ઞૃંસ રહી શકે ખરું ? તારો ગમરાટ સૂચવે છે કે તારામાં આત્મમાન નથી, તું જાણે કે અનુન એટલે આ પંચતત્ત્વનો દેહ; આ સર્ગાં સંબધી અને શત્રુ મિત્રો એટલે પંચતત્ત્વનાં પૂતળાં; આ બધાં જન્મ્યાં અને મરશે, હતાં ન હતાં થઈ જશે, અને પછી-તને અધિકાર દેખાય છે નહિ વારુ !

*

*

*

ના, એવો કશો અધિકાર જ નહિ. છે તેનો નાશ કેવો ? તું છે-જગત છે-આ બધાં છે-એટલે બધાં રહેશે, પણ રૂપાન્તર પામશે, દેહ બદલશે, કર્મ અને કર્મફલમાં ફરેલાં, કર્તા અને ભોક્તા બનીને અથડાતાં ટીચાતાં એ બધાં રહેશે-ખીજાં શરીર પામશે એની ચિન્તા શી ? સ્વભાવ પ્રમાણે સૌ કર્મ કરવા જોઈએ છે, સૌ સ્વભાવ પ્રમાણે કર્મ કરશે, કર્મ કરશે એટલે ભોગ ભોગવશે, અને નર્મ સુખના ભોગ કોઈને સાંપડ્યા હોય એમ જોયું કે સાંજખુ જે કોઈ દહાડો આ વિકારી જગતમાં ? ઢાલની બે બાજુ જેવાં દંડનાં એડકાં છે. સુખની બીજી બાજુ દુઃખ, હર્ષની બીજી બાજુ શોક, હારની બીજી બાજુ શુભ, આમ એ દંડ બંધન તો મોહમસ્ત જીવાત્માને લાગેલાં જ છે, અને એ જ તને પૂઝવે છે, તું એથી જ હતાશ થયો છે. તને આશા છે શુભવાની, તને પ્રાંતિ છે મિત્રોને જીવાડવાની, પણ તારો એ દેહમોહ જ બધો. વિનાશી દેહને તું મનુષ્ય સમજે છે, આ તારો વિકાર છે, એ તારો જ્વર છે, એ સંતાપ-થી તું તપી રહ્યો છે. એ તાપને દૂર કર, એ ચથરાટ, એ ધૂનરી, એ

કંપ તારી વીરતાને દખાવી બેઠાં છે. માટે કહું છું કે ગુણ્યસ્વ વિગતજ્વર:-
લડવા તૈયાર થા, પણ અંતરનો તાપ સમાવીને.

*

*

*

અનેક જન્મ ધારણ કરતાં કરતાં, બ્રહ્માંડમાં અનેક રથો સંબંધો
બાંધતાં બાંધતાં, અનેક જાતની લેવડ દેવડ અને લેણદેણનો હિસાબ
કરતાં કરતાં, અહીં સૌ આવી મળ્યાં છે. સૌ લડશે, મરશે, વળી પાછાં
જન્મશે; વળી પાછાં લડશે; દંદોના બંધનમાં બંધાયેલાં આ જીવાત્મા-
ઓનાં ટોળાં આમ ને આમ સંસારકાલમાં ખદબદા કરશે. તું એમથી
મુક્ત થઈ જા.

.

•

*

•

તું દેહ નથી. શુદ્ધ જીવાત્મા નથી; તને, તું કોણ છું? કોણ મરશે ?
કોણ જીવશે ? કોણ હારશે ? કોણ જીતશે ? આ બધી જિજ્ઞાસા થઈ
છે એ વાસ્તવિક છે—અને તેથી જ કહું છું કે સાચું જ્ઞાન તો
આથી બિલકુલ જ છે; જગત અને જીવાત્માના સ્વભાવ કરતાં આત્માનો
સ્વભાવ વિપરીત છે. જગત અને જીવ અનિત્ય, આત્મા નિત્ય; જગત
અને જીવ છે ચૈતન્યનો આભાસ—આત્મા છે ચૈતન્યસ્વરૂપ; જગત
અને જીવ દુઃખનો ભંડાર—આત્મા આનંદધન સ્વરૂપ; તું અંતરમાં
અધ્યાત્મદષ્ટિ ભર; જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડ; નિરાશી થા; આશાના તૃણમંડારને
સળગાવી દે; મમત્વ વિસારી મૂક; તું પોતે એક અને અખંડ
છે. ન્યાં દૈતનોજ જાસ નહીં, ત્યાં મમત્વ-મારાપણું કોણ કોના ઉપર
કરે ? બિડ, લડ, લડવા તૈયાર થા; પણ સંભાળ—થા વિગતજ્વર : ।

*

*

*

જવર કહાડી નાંખ, દૈવી સંપદમાં ત્હારો જન્મ ! એ દૈવી
સંપદને લીધે તો હું અને તું મિત્ર છીએ ! મારો મિત્ર આવો અજ્ઞાની ?
મોહકંપ કે વાસનાજ્વર એને સંતાપે એ શું ? આવાં તો અસંખ્ય
શરીરો મ્હે ત્હે ધારણ કર્યાં. દૈવી લીલા કરી; આસુરીઓને

ધ્યાવ્યા; દેવી જ્ઞાતમાઓને, સાધુપુરુષોને, પુણ્યશાક્ષીને જાએ
 દેહાવ્યા ! માટે જિદ, જિભો યા ! યોગસ્થ કુરુ કર્માણિ—આત્મા સાથે
 અભેદભાવ રૂપી તારા જ્ઞાનનો યોગ અનુભવ, અને પછી પ્રકૃતિમાં
 દેવી સંપદ આવે એને સ્વભાવવશ કર્મ કરવા દે; દેવી સંપદના ખેલમાં
 અને આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશમાં બચ કેવો ? વાંસનાનો સંગ છોડ !
 સંગલ્પકર્યા અને સિદ્ધપસિદ્ધયોઃ સમોમૂલ્યા કર્મ કર; અસંગ નિર્લેપ આત્માને
 મોહસંગ કેવો ? સિદ્ધિ અસિદ્ધિની બ્રાન્તિ કેવી ? આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ
 અભેદયોગ એટલે તો ચિત્તની સમતા—અને ચિત્તની સમતા એ જ
 આત્માની નિર્વિકાર અવસ્થા. તેથી જ કહું છું કે સમસ્થ યોગ
 સ્તવ્યતે । એ સમતા થઈ કે તું યોગી અને જ્ઞાની—મહા સર્વદા
 નિત્યસુકૃત !

અજ્ઞાનના તાપ શમ્યા ! મોહ નાશ પામ્યો; અને તરત જ
 ભગવાનના ચરણકમલમાં—એના સમર્થ સદ્ગુણના પાદપંકજમાં એ
 મસ્તક મૂકીને કહે છે કે—

નટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘ્યા, ત્વત્પ્રસાદાગ્મયાઽહ્યુત ।
 સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે ષન્નનં તથ ॥

અહો ! સદ્ગુણદેવ ! મ્હારા ભગવાન ! મ્હારો મોહ તો કપૂરની-
 પેટે બળીને હતો નરોતો થઈ ગયો; અને હવે વાદ આત્મ્યું કે હું તો
 આત્મા શુદ્ધ અભાસ્વરૂપ છું; મ્હારી સ્મૃતિ જિલ્હી, એ બધી આપની
 કૃપા છે નાથ ! આપની જ કરણી, આપની મ્હારા પરની અસીમ કૃપા
 દેવ ! આપના પ્રસાદથી જ આ બધું બન્યું. મ્હારા મતતાપ શમ્યા;
 આ તે શુદ્ધ કે આ કેવલ પ્રકૃતિમાં નિત્ય ચાલતો દેવી આસુરીનો
 વિમલ ? આસુરી દારે અને દેવી જીત ગેળવે, એ તો આપની લીલા !
 હું એમાં નિમિત્ત થાઉં, એ આપની કૃપા ! મ્હારી શકાઓ ગઈ,
 અને હવે આપની આગા શિરોધાર્ય છે, ભગવન ! હું જિહું છું. શરીર

દ્વિત્રિય સ્વભાવનું છે, એ એનો ધર્મ બળવશે, એ એની મેળે સ્વભાવપ્રેયું ધર્મયુદ્ધ એડશે; હું તો આ બધી અવસ્થામાં—અર્ધા કર્મમાં એ અકર્મસ્વરૂપ આત્માને જ નિહાળું છું. પ્રભો ! ધન્ય આપને ! ધન્ય આપના હિપ્તેશને અને ધન્ય ધન્ય આપના આશીર્વાદને !

*

*

*

આમ અમ્બુનનું આંતરયુદ્ધ શમે છે; એનું અચ્છાન ઊડી જાય છે, અને પછી એ કૌરવ-પાંડવના યુદ્ધમાં વિજયી નીવડે છે. દેવી સંપદની છત ભગવાન કરી દેખાડે છે; અમ્બુન સમજે છે કે “હું”, એવું ઓળખાતું મહાર્ વ્યક્તિત્વ તો કેવલ નિમિત્ત માત્ર છે; કતી હતી તો શ્રી હરિ છે !

*

*

*

એ ધર્મયુદ્ધે ભગવાનના શ્રીમુખે ભગવદ્ગીતા અપાવી ! વર્તમાનયુદ્ધ ભગવાન વિના ભગવદ્ગીતા કયાંથી અપાવે ? આસુરી સંપદાનાં આ યુદ્ધ કેવળ પ્રલયકાળના નૃત્ય જેવાં છે. જતાં આપણે ઇચ્છીએ કે સૌને રુદ્ધભુદ્ધિ સૂઝે ! પરમાત્મા પોતાના અસીમ કરુણા-સાગરમાંથી થોડાં પણ જ્ઞાનબિન્દુ છાંટે કે સૌને વિત્રાંતિનો માર્ગ સૂઝે અને આ સંહારમાંથી સર્જન, અને કુસંપમાંથી પ્રેમની ઉપા ગળેડે—સૌને થોડી આત્મજાગૃતિ આવે !

*

*

*

સાધક ! ભગવદ્ગીતા બધું અને આંતરયુદ્ધ શમાવ. આત્મજ્ઞાન વિના દેવી આસુરીના વિગ્રહમાં પડીશ તો કૌરવોની પેઠે હતો નહોતો થઈ જઈશ; તું અમ્બુન થા ! અમ્બુનની જિજ્ઞાસા કેળવ; અમ્બુનનો શિષ્યભાવ ધારણ કર ! અમ્બુનની આરાધીનતા, અમ્બુનની ભક્તિ, અને એની અપ્રતિમ શ્રદ્ધા હૃદયમાં ભરીને એ આત્મજ્ઞાનના અમૃતથી

દયાધ્યા; દેવી જીવાત્માઓને, સાધુપુરુષોને, પુણ્યશાલીને જાગે
 ચેડાધ્યા ! માટે જી, જિભો થા ! યોગ્ય કુલ કર્મણિ—આત્મા સાથે
 અભેદભાવ રૂપી તારા જ્ઞાનનો યોગ અનુભવ, અને પછી પ્રકૃતિમાં
 દેવી સંપદ આવે એને સ્વભાવવશ કર્મ કરવા દે; દેવી મંપદના ખેલમાં
 અને આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશમાં બચ કેવો ! વાત્સનાનો સંગ છોડ !
 સંગત્યક્તવા અને સિદ્ધવસિદ્ધયોઃ સમોમત્સા કર્મ કર; આસંગ નિર્લેપ આત્માને
 મોહસંગ કેવો ? સિદ્ધિ અમિદિની પ્રાપ્તિ કેવી ? આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ
 અભેદયોગ એટલે તો ચિત્તની સમતા—અને ચિત્તની સમતા એ જ
 આત્માની નિર્વિકાર અવસ્થા. તેથી જ કદું છું કે સમત્વ યોગ
 ઉચ્ચતે ! એ સમતા ચર્મ કે છું યોગી અને જ્ઞાની—સદા ચર્મદા
 નિત્યમુક્ત !

અર્જુનના તાપ શમ્યા ! મોહ નાશ પામ્યો; અને તરત જ
 ભગવાનના ચરણકમલમાં—એના સમર્થ સદ્ગુણના પાદપંકજમાં એ
 મસ્તક મૂકીને કહે છે કે—

નદો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘ્યા, ત્વત્પ્રસાદાગમયાઽચ્યુત ।
 સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિચ્ચે વચ્ચનં તથ ॥

અફો ! સદ્ગુરુવે ! મહારા ભગવાન ! મહારે મોહ તો કપૂરની-
 પેટે બળીને હતો નદોતો ચર્મ ગયો; મને હવે યાદ આવ્યું કે હું તો
 આત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું; મહારી સ્મૃતિ બિઘડી, એ બધી આપની
 કૃપા છે નાથ ! આપની જ કરણી, આપની મહારા પરની અસીમ દયા
 દેવ ! આપના પ્રસાદથી જ આ બધું બન્યું. મહારા બવતાપ શમ્યા;
 આ તે શુદ્ધ કે આ કેવલ પ્રકૃતિમાં નિત્ય ચાલતો દેવી આસુરીનો
 વિગ્રહ ? આસુરી હારે અને દેવી જીત મેળવે, એ તો આપની લીલા !
 હું એમાં નિમિત્ત થાઉં, એ આપની કૃપા ! મહારી શકેઓ ગર્ભ,
 અને હવે આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે, ભગવન ! હું બહુ છું. શરીર

ક્ષત્રિય સ્વભાવનું છે, એ એનો ધર્મ બળવશે, એ એની મેળે સ્વભાવપ્રેયું ધર્મયુદ્ધ ખેડશે; હું તો આ બધી અવસ્થામાં—અર્ધા કર્મમાં એ અકર્મસ્વરૂપ આત્માને જ નિહાળું છું. પ્રભો ! ધન્ય આપને ! ધન્ય આપના ઉપદેશને અને ધન્ય ધન્ય આપના આશીર્વાદને !

*

*

*

આમ અમ્બુનંતું આંતરયુદ્ધ શમે છે; એનું અચ્છાન જોડી જાય છે, અને પછી એ દૈત્ય-પાંડવના યુદ્ધમાં વિજયી નીવડે છે. દેવી સંપદની છત ભગવાન કરી દેખાડે છે; અમ્બુન સમજે છે કે “હું” એવું ઓળખાતું મહાર્ વ્યક્તિત્વ તો કેવલ નિમિત્ત માત્ર છે; કર્તા હતાં તો શ્રી હરિ છે !

*

*

*

એ ધર્મયુદ્ધે ભગવાનના શ્રીમુખે ભગવદ્ગીતા અપાવી ! વર્તમાનયુદ્ધ ભગવાન વિના ભગવદ્ગીતા ક્યાંથી અપાવે ? આસુરી સંપદાનાં આ યુદ્ધ કેવળ પ્રલયકાળના નૃત્ય જેવાં છે. જતાં આપણે ધૃત્યુદ્ધે કે સૌને રુદ્ધુદ્ધિ સૂઝે ! પરમાત્મા પોતાના અસીમ કરુણા-સાગરમાંથી થોડાં પણ જ્ઞાનખિન્દુ છાંટે કે સૌને વિત્રાંતિનો માર્ગ સૂઝે અને આ સંહારમાંથી સર્જન, અને કુસંપમાંથી પ્રેમની ઉપા જીધડે—સૌને થોડી આત્મજાગૃતિ આવે !

*

*

*

સાધક ! ભગવદ્ગીતા બાણ અને આંતરયુદ્ધ શમાવ આત્મજ્ઞાન વિના દેવી આસુરીના વિગ્રહમાં પડીશ તો દૈત્યોની પેઠે દત્તો નહોતો ધર્મ નર્મશ; તું અમ્બુન થા ! અમ્બુનની જિજ્ઞાસા કેળવ; અમ્બુનનો શિષ્યભાવ ધારણ કર ! અમ્બુનની આગ્રાધીનતા, અમ્બુનની ભક્તિ, અને એની અપ્રતિમ શ્રદ્ધા હૃદયમાં જરીને એ આત્મજ્ઞાનના અમૃતથી

ત્હારો જયર શાંત કર ! જાગવાન સદા સર્વથા જિજ્ઞાસુને જ્ઞાનમુખ
પાવા તૈયાર છે ! વિશ્વ છે આપણી જિજ્ઞાસાટલિને સતેજ કરવાનો !

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને આવી આત્મદષ્ટિ કેળવવાના અધિકારી
બનાવે !

(સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧)

સેવા અને ભક્તિ

(શ્રી રામતીર્થ સંસ્મરણ)

વિક્રમ સંવતનાં ૧૯૯૭ વર્ષ પૂરાં થઈ ૧૯૯૮નું મંગળ પ્રભાત બિધડ્યું હશે કે બિધડશે. ન્યાં ન્યાં ગુજરાતીઓ હશે ત્યાં ત્યાં એમણે દીવાળી અને એસતું વર્ષ બિજાવ્યાં હશે. યુગપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યની કઈ પરાક્રમમાળાએ કાળનો મહિમા ફેળવ્યો અને કાર્તિક શુદ્ધ પડવાને મંગળપદ મળ્યું એ તો ઈતિહાસ જાણે, પણ ગુજરાતીઓએ તો એ દિવસને પોતાના પ્રજાજીવનમાં ધન્ય દિવસ ગણ્યો મ્હાણ્યો છે; ગુજરાતમાં તો આપણે વિક્રમ સંવતથી જ પરિચિત છીએ; એની વ્યાસપાસના દિવસોમાં ધનત્રયોદશીથી માંડીને ચમદ્વિતીયા સુધીના પર્વની મહત્તા ગાવા કરીએ છીએ અને કેં કેં ઉત્સવોને બહાને હાથેલાં ચત્ર એ છીએ.

પણ અમને આત્યારે એ દિવસ એક જુદું જ સ્મરણ કરાવે છે! આજથી પૂરાં ૬૭ વર્ષ પહેલાં, આવા જ મંગલમય એસતા વર્ષે, કાર્તિક શુક્લ પ્રતિપદાને બુધવારે, સંવત ૧૯૩૦ના પ્રારંભાદિને

પરમહંસ સ્વા. શામતીથે માનવજેહે દર્શન દીધાં. પંજગના છેક ઉત્તર વિભાગમાં નાનાશા ગામડામાં અને સામાન્ય સ્થિતિના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમનો આવિર્ભાવ થયો !

આમ આપણું જેસતું વર્ષ એ અમારા જીવનમાં ઊઘડતી જ્ઞાન-ભારકરની બ્રાહ્મી ઉપા છે. અને અમારી રેમ ? હ્રારતવર્ષના અમંખ્ય જ્ઞાનપિષાસુઓએ એમનાં વાકસુધા પીધાં હશે. એમના ઉત્સાહી ઉપદેશમાંથી આંદોલન ઝીલી ઝીલીને પ્રાણમાં પ્રોત્સાહન મેળવ્યું હશે. એ બધાના જીવનપભાતમાં ગ્રામનાં જ્ઞાનરશ્મિએ અદ્વૈતામૃત રેડ્યું છે. સીધી અને સચોટ એમની વાગ્ધારા હતી, શુદ્ધ અને સરેકારી એમનું અભ્યાસ-શિક્ષણ હતું. જેઓએ દેહદર્શન કર્યાં છે, તેઓએ તો મનબર સત્સંગ માણ્યો છે, પરંતુ ૩૩ વર્ષની સ્વરૂપ સરીરલીલામાં જેઓ એમનાં દર્શનથી વંચિત રહ્યા છે, તેમણે એમનાં ઉપદેશામૃતથી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે. જ્યાં જ્યાં એમનું નામ પડેલું છે, જે જે પ્રાન્તમાં એમની શિક્ષાસૌરભ પ્રસરી છે, ત્યાં ત્યાં એક સરખો જ અતુલ્ય સૌને થયો છે, એમ અત્યારે ૬૭ વર્ષે આપણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જેકું લાગે છે.

*

*

*

આર્થાવર્તની ઓ ભાવબીની પ્રજા ! શ્રુતિમુનિઓનાં અલૌકિક જીવનસુધાની વારસ ! ભગવદ્ભક્તિ, અવતારપૂજા, સંતમહિમા, આચાર્યોપાસના, એવી કે કે અંહાભાવનાનાં સાધનોને તેં વિસાર્યાં નથી; વિસાર્યાં વિસારે તેવાં પણ નથી. ધરતીમાતાની બહાવસોઈ પુત્રી હોય તો તે હ્રારતભૂમિ ! બ્રહ્મવિદ્યાની અખંડ ભગતી ન્યોત જોવી હોય તો તે હ્રારતખંડમાં ! તમાગ અને ચૈરાગ્ય, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, તંત્ર અને પુરાણ, એવાં સનાતન સત્યને તૈલધારાવત્ વહેતી ગાખનારી ગંગાઓ જોવી હોય તો તે આ પૂના પ્રાચીન આર્થાવર્તમાં ! ઇતિહાસ ભણુ અને ભૂગોળ પર દષ્ટિ ફેરવ એટલે સમજશે કે, માનવજીને દેવદુર્લભ મોક્ષ-

કથા સંભળાવી હોય તો તે આર્યાવર્તના ઋષિઓએ ! જિવિષ્ણ વખા-
ણવું અને વેદ્યવુ એ તો સોંપ્યું વિદેશીયનના વંશવારસોને કે જેણે
પશ્ચિમમાં પ્રકટાવ્યો છે પ્રયંડ જ્ઞાલામૂળી, અને પગોવે છે ધર્મ અને
તત્ત્વજ્ઞાનની મોક્ષદાત્રી મહાજનની ભરતશૂભિને ! ૐ

*

*

*

૨૫. રામતીર્થ યુગપુરુષ હતા. ૩૩ વર્ષની ટૂંકી દેહલીલા તો હતી
કોઈ કિરણકેતુનો પ્રયંડ પ્રકાશપુંજ ! ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનને એમણે
ધરગત્યુ બનાવ્યું; વેદાન્ત જ શ્રવનનો મહામંત્ર છે એમ ઓળખાવ્યું;
અખંડ આત્મજગતિ, સચેતન દેશસેવા, શ્રવન્ત આત્માનુભવ, પ્રેર-
ણાત્મક આત્મપ્રકાશ એ તો રામનાં જણે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં અણમોલ
અને અભિનવ આવિષ્કરણ !

*

*

*

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક દારૂલયના સંસ્થાપક ૨૫. શ્રી
અખંડાનંદજીએ રામનો મહિમા ગુજરાતમાં જિતાવ્યો. એમણે તો એમનો
સત્સંગ સેવ્યો છે, એમનાં ઉપદેશસુધા પીધાં શરબ્યાં છે. રામપ્રેમી
અખંડાનંદજીએ રામના વચનામૃતોથી ગુજરાતી પ્રજાને ન્દવરાવી છે.
ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં-રામરોમમાં રામને જિતારી આપ્યા છે.
આમ રામનો મહિમા આપણને ગુજરાતની પ્રજાને નવો નથી !
એમની પુણ્યસ્મૃતિ આપણને પાવન કરે ! એમનું નામસ્મરણ
આપણને જાગ્રત રાખે, એમનાં ગુણગાન આપણમાં આત્મગૌરવ ભરે,
એ જ અભિલાષા અને આ મંગલ પ્રસંગે આંતરિક અભ્યર્ચના !

*

*

*

પ્રહાર વાયક ! સંતમહિમા તેં સાંભળ્યો છે ? સાંભળ્યો હોય
તો સત્સંગ સેવ્યો છે ? સત્સંગ સેવ્યો હોય તો ભક્તિ ઉપજી છે ?
ભક્તિના ભાવોત્કેશી હૃદયને બરી બોલ્યું છે ? સંતમહિમા ગુરુ-
ભક્તિ, આચાર્યોપાસના, એ એક અને આદિતીય સાધન છે સર્વ

ધર્મોના સારસમન્વય સમુદ્ધે ! જિંઘાસુઓને તો એ છે દિવ્યજીવનનો આધારસ્તંભ. યુસ્મક્તિ વિના તત્ત્વજ્ઞાન નથી, તત્ત્વજ્ઞાન વિના દ્વંદ્વ-વિમોચન નથી, દ્વંદ્વવિમોચન વિના નિત્ય શાંતિ નથી, નિત્ય શાંતિ વિના નિત્ય સુખ નથી. જાગવાનું ગીતામાં કહે છે કે:-

અજ્ઞાન્તસ્ય કુતઃસુખમ ?

*

*

*

આહારપરિવર્તન કરી, વ્રત ઉપવાસ કરી, કે શીતોષ્ણ વેળી તપ-શ્ચર્યા કરવી સહેલી છે; યાત્રાભ્રમણ કરી સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને દેવ-દર્શન કરવાં રમન વાત છે; મંદિરમાં કે ઘેર ઘેર મૂર્તિની સામે ખેસીને પૂજા કે પ્રાર્થના કરવી એ સ્વભાવસુલભ ખેલ માત્ર છે; યજ્ઞ-યાગ કરવા કે દાનપુણ્ય કરવાં, લોકમેવા કરવી કે જીવસેવા આચરવી એમાં કંઈ નથી પશુ-

હાનની ચાલતી, માનવશરીરધારી, સત્ત્વ, રજસૂ, અને તમોગુણથી વ્યવહાર કરતી, નિરંતર અંતઃકરેણુમાં આત્મભગ્નગૃતિ રાખતી, સત્યા-સત્યથી માંડીને કર્મકર્મનાં દ્વંદ્વોને ઋતંભરા પ્રણયી નિહાળતી અને જીવનમાં ઉતારતી ઠાઈ બ્રહ્મની સાક્ષાત્ અનુભવમૂર્તિનાં સેવાભક્તિની કલ્પના કરી જોઈ છે કદી તેં ? એમના ચરણોનું શરણુ લીધું છે ? એમનાં જ્ઞાનધરીરને નીરખવાનો પ્રયત્ન કયો છે ? એમનાં સેવાશુશ્રુષાનો સ્વાદો લીધો છે ?

*

*

*

વિકટ છે આ માગ, જિંઘાસુ ! અરેખર વિકટ છે ! દેવદાર કે મણિમય (સાકડાની મૂર્તિને દેવદાર અને પાપાણુની મૂર્તિને મણિમય મૂર્તિ કહે છે) મૂર્તિનાં પૂજનઆરાધન કરી કરીને એમનાં દર્શન કર્યો હશે. સંસારમાં તારે માટે એ મૂર્તિદ્વારા અનેક અગત્યકારો ખન્યા હશે; અને સંસાર સત્ય છે, જાગવાને મારાં આ કામ કર્યો,

પેલાં કરશે, એવી સકામ ભાવના વધારી હશે, પણ ડાલે ને પગલે તારા માનવસુલભ દૂષિત સ્વભાવનાં ખોડખાંપણ જુએ-તપાસે, વિના સંકોચે અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે તારાં દૂષણો કહી સંભળાવે, તારી દુર્બળતાના કંટકોને વીણીવીણીને ખેંચી કાઢવાનું કરે, તારો સંસારમોહ છોડાવે, તારી ગંધાતી વાસનાઓના મેલને ધૂએ, તારા દેહાભિમાનના ચૂરેચૂરા થાય એવા તારા અહંકાર પર વજ્રપ્રહાર કરે; અને એટલા એટલા કઠોર થતાં પણ, પ્રેમથી તને આત્મામૃત પાય; તું માનવ દેહ નથી, તું દુઃખ નથી, પણ અખંડ અપિનાશી બ્રહ્મ છે, એક અને કેવલ અદ્વિતીય-એવું ક્ષણે ક્ષણે સમજાવે; અરે ! માતાના વાતસલ્યથી પણ વિશેષ મમતાથી ત્હને પોતાના ભાવભર્યા બ્રાહ્મી હૃદયમાં સ્થાન આપી શીતલ શાંતિનો અનુભવ કરાવે, એવી બ્રહ્મવિદ્ મૂર્તિની તે ઉપાસના કરી જોઈ છે ?

*

*

*

ચાગેશ્વર શ્રી જ્યોત્સ્ન ગાનપ્રાપ્તિ માટે અર્જુનને આજ્ઞા કરે કરે છે —

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિવ્રજેન સેવયાં ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

(મ. ગી. અ. ૪-૩૪)

ભાવાર્થ.—“ પૂરા પ્રણામ કરીને, વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને અને સેવા કરીને તેને ઓળખ; તત્ત્વદર્શી યાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.

અર્જુનની સમક્ષ પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં જિભા છે: જ્ઞાનનો મહિમા ગાય છે; પણ એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવાનું કહે છે તત્ત્વદર્શી યાનીઓ પાસેથી; અને એ જ્ઞાન તે કયું જ્ઞાન ?—સાંમજો;

તેને જાણ; જેનું કોઈ નામ નથી; કથા એવા સાપેક્ષક શબ્દથી

ઓળખાવી શકાય એમ નથી, એવું સંકેતમાત્ર જે છે-તેને “ તે ” એવું, ધશારાથી સમજાવીને કહે છે “ તે ” જાણી લે: તત્ત્વદર્શી એટલે અનુભવીઓ, તત્ત્વને જીવનમાં ઓતપ્રોત કરનારાઓ, અને જ્ઞાનીઓ એટલે સમજીને સમજાવી શકે તેવાઓ તને એનો ઉપદેશ કરશે તને એની દિશા સૂચાડશે.

પણ એમાં ત્રણ શરતો છે; એ જ્ઞાનની પાઠશાળામાં-એનાં વિદ્યાલયો-માં ફરીયા દેવાની હી નથી ! એમાં પ્રવેશ હી, વાર્ષિક હી, પરીક્ષા હી નથી; અસંખ્યવિધિ ધનભંડાર આપીને પણ માતર કે પ્રોફેસર પાસેથી શીખી શકાય એવી એ વિદ્યા નથી અને શીખ્યા પછી પ્રમાણપત્ર, કે એવા કશા માનપાનના સુવર્ણપદક નથી; ત્યાં ત્હારે આપણું પડશે ત્હારા અહંકારનું સંપૂર્ણ ખલિદાન; ભગવાન કહે છે કે પ્રણિપાત કરી નાંખ; પડી જ એમના ચરણચરણમાં-પૂરેપૂરે નિપાત કર; જુદીની હાર કબૂલ; મનની ત્હારી માનવકલ્પના ડાડ; ચિત્તની ત્હારી સાંસારિક રમૂતિઓને બાળી મૂક; અહંકારની ત્હારી અહંભાવનાને ઘોળા ઘોળીને પી જ; અને જાણે હું કશું જાણુ તો નથી મ્હારું જ્ઞાન તો બધું અજ્ઞાન જ છે, એવી ખોતાપણાની હતા ન્હોતાની ભાવના વડે, ઈંડવત-સીંધી સફી લાકડીની પેઠે બ્રહ્મવિદ્ના ચરણમાં સૂઈ જ, શાન્ત અને મૂકભાવે. એ છે પ્રણિપાતની શરત.

*

૧૧ *

*

પણ પ્રણિપાતથી જ કેવલ સરવાનું નથી. જુદીને મારવાનો અર્થ વિચારહીન થવું એમ નથી; મારવી છે સાંસારિક જુદીને, તેને ઘોઈ ઘોઈને એમાં સારાસારનો વિવેક બરવો છે, નિત્યાનિત્યનું શોધન કરતાં એને શિખવવાનું છે; અહંકાર ગાળવો છે, પણ અહંભાન ગુમાવવાનું નથી; હું દેહ છું, હું સમજું છું, હાલો છું, સસારની અનેક વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત છું, એવું રાજાસક અભિમાન ગાળીને હું અલ્પ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છું, હું કેવળ ? જગત શું ? એ બન્નેનું અધિ-

ધ્વાન શું ?-એવું મહામૂલ્ય સત્ય તો હું જાણુતો જ નથી, એવું સાત્ત્વિક અહંભાન તો રાખવાનું છે; પ્રણિપાતથી મારવું છે સાંસારિક અભિમાન. ચરણમાં પડીને ગાળવું છે દુનિયાદારીના દેડડાલા ડહાપણને. આમ ભગવાન કહે છે કે પ્રણિપાત કર-અને કાઈ યાત્રીના ચરણમાં-એમની છાયામાં કાઈ અઘાવિદની પ્રકૃતિમાં ત્હારી પ્રકૃતિને હાલીનડોલી કરી નાંખ; એમની પ્રકૃતિમાં ત્હારી પ્રકૃતિને ગાળી દે. તું અને તે એક ચર્ષ જ્યોત્સના; ત્વમ્ જ તત્ છે એવો જ્યોત્સના ઉપદેશ એમાં આમ ભરેલો છે.

* * *
હવે ખીજું સાધન આવે છે પરિશ્રમનું-વારંવાર પૂછીને તત્ત્વ જાણવાનું; એટલે એ પ્રણિપાત પછી, એ અહંકાર ગાળ્યા પછી, શું જડવત્, મૂકવત્, મૂર્ખવત્, મૂઢવત્ એમના ચરણચરણમાં પત્યર ચર્ષને પડ્યા રહેવાનું છે? નહિ; કદાપિ નહિ. ત્હારી ભુદ્ધિનું શોધન કર; એને શુદ્ધ બનાવ; પરમતત્ત્વની જિગ્સા માટે ઉઠાપોઠ કરી શકે એવી તીક્ષ્ણ કર ત્હારી સમજશક્તિને. સંસારમાં જ જો તું જડ જોવો. હોઈશ, વ્યવહારમાં જ તું બાન બૂલકણો હોમશ, ધર્મ અર્થ અને કામના પુરપાથત્રયમાં જ ત્હારી કશી કીમત નહીં હોય, તો સમજજો કે અહીં પણ એવી ભુદ્ધી અચ્છલનો ગજ વાગે તેમ નથી. પામરનું અહીં કામ નથી; અહીં તો ભુદ્ધિને તત્ત્વચર્ચા કરે એવી તીક્ષ્ણ કરવાની છે. અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિની સરાણુ પર ચડાવીને એને સતેજ કરવી છે. કારણ કે તારે સાત્ત્વિક યાન મેળવવું છે.* અને તે માટે ભુદ્ધિમાં

* સર્વ મૂતેષુ ચૈત્ત્વકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિમલકં વિમલકેષુ, તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

ગીતા અ. ૧૮-૨૦

અર્થ:-પરસ્પર ભૂદાં ભૂદાં જાણતા બધા તત્ત્વેમાં (અથવા પ્રાણી માત્ર કે મૂર્તિઓમાં) જો બ્યાપી રહેલા એકજ અવ્યય (અખ ડ, અખુટ કે અવિનાશી) ભાવે (આત્મદૃષ્ટિ) પડે જો (પરબ્રહ્મને) ભુજે છે, તે જ્ઞાનને તુ સાત્ત્વિક જાણજો.

સત્વગુણુ બરવાનો છે. એ બુદ્ધિના પણ તણ જાતના બેદ છે; સાર્વિક રાજસિક, અને તામસિક. સમવદ્ગીતાના અદ્વારમા અધ્યાયના શ્લોક ૩૦, ૩૧, અને ૩૨માં એ એવા તો સ્પષ્ટ વર્ણવ્યા છે કે પ્રત્યેક ગીતાપ્રેમીને એ સુપરિચિત છે.

*

*

*

આવી સમજણ, આવી જ્ઞાનબુદ્ધિ ઠેળવવા માટે કહે છે કે એ જ્ઞાનીઓ પાસે જઈને જડ જેવા બેસી ન રહેતો; જડ થતાં તો ખથર જેવો થઈને ઊભો એ કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પની પાંદડીથીયે વિશેષ સુકોમળ ચિત્તપર એવડો મોટો હિમાલય થઈ પડીશ કે એ ઉદારાત્મા પણ ત્હને કશું નહિ કહી કે કરી શકે ! તત્ત્વદર્શી હૃદય તો સંસારભાવનાથી વિમુક્ત એટલે શુદ્ધ દર્પણ જેવું; દર્પણની સ્થાને જેવું દૃશ્ય હોય તેવું પ્રતિદર્શન થાય. એટલે ત્હારી જડતા તે અસંગીને પણ મૂક બનાવશે; ત્હારી જડતાના પ્રતિબિંબ જેવા એ હૃદયમાંથી તું ચૈતન્યનો ઉપદેશ કેમ મહણ કરીશ ? એમના અન્યેય બ્રહ્મયોગ કયાંથી સાંભળીશ ? એમના અંતરના જ્ઞાનસરોવરનાં ઝરણાં સતત વણા કરે છે ત્યાં એની આડે હિમાલય જેવડી દિવાલ ન બની બેસતો.

અને એક બીજો પણ ભય છે ! ત્હારી જડતાને કદાચ એ તોડવાના પ્રહાર કરશે, ત્યારે એમનાં પુણ્યપ્રકોપમાં, એમના ઓજ્જવી વાગ્યાણોમાં, એમનાં પ્રચંડ અનુભવવાક્રોધમાં ત્હને ક્રોધનો બાસ થશે. એમના વજ્રસમા વાઈપ્રહાર હશે ત્હારી જડતા ફેડવા, ત્હારી શિલાવત્ મૂઢદશાને વિનાશવા અને ચૂરેચૂરા કરવા માટે; પણ તું સમજીશ કે એ તો તમોગુણી છે, એ ક્રોધી છે; એમનામાં સત્વગુણુ કે શાંતિ જ નથી. આવો મતિગ્રમ થવાનો સંભવ પણ છે.

*

*

*

માટે સંભાળજે; ત્યાં જઈને સત્વગુણુ ઠેળવજે; બુદ્ધિને સતેજ

કરી વિનય અને વિવેક, સહભાવ અને સદાચાર વડે એમને પરિપ્રશ્ન કર્યા કરજો; તત્ત્વપ્રશ્નો પૂછજો; વારંવાર પૂછજો પણ વિવેકબદાર ન જઈશ; અતિપ્રશ્ન ન થાય એ સંભાળજો; જેટલું શીખવે તેટલું જ ત્હારા અધિકારનું અને એટલું જ અમૃત છે એવી શ્રદ્ધા રાખજો, એ વિનાનું શાસ્ત્રસાગરનું બધું જલ ત્હારા માટે વિષભંડાર છે એમ નિશ્ચય માનજો; જે શીખવે તે શીખજો, પૂછતાં પૂછતાં જેટલાં ઉત્તર મળે તેજ ત્હારા હિત માટે છે એમ સમજી, વધારે ઉત્તર ન મળે, તો રજો એમને આગામી માની લેતો. રજો તને પોતાને ડહાપણનો ભંડાર સમજતો; કશું નથી શીખવતા કે નથી જાણતા, મ્હારે તો આ શીખવું છે ને પેશું, એવી કૃશ્ણદિ ન કરી બેસતો; પરિપ્રશ્નનો અર્થ મિથ્યા તક નહીં, અતિપ્રશ્ન નહીં, જેમ આવે તેમ બ્રહ્મવાદ નહીં, પણ પોતાને માટે યોગ્ય હોય તેવું પૂછવાનો, સાંભળવાનો, અને જેટલું કહે-વધારે કે પણ ન કહે કે ત્હારું મનમાન્યું ન કહે-તો પણ શ્રદ્ધાભક્તિ ન ગુમાવતો; ત્હારા માર્ગમાંથી આડો અવરો ન જતો,

*

*

*

ખીજું સાધન આપણે પરિપ્રશ્નનું જોયું; પહેલું સાધન પ્રણિપાતનું તપાસ્યું; પ્રથમ સાધનદ્વારા નિરભિમાન થવાનું, અને ખીજા સાધનદ્વારા શુદ્ધિને શુદ્ધ કરી સાધન માર્ગે લાગી જઈ શ્રદ્ધા વધારવાનું છે. હવે ત્રીજું જે એથી પણ મહત્ત્વનું છે તે કહે છે અને તે છે સેવા.

સેવાનું સ્વરૂપ જેટલું ઉચ્ચ છે, તેટલું જ અસારે શુદ્ધિગમ્ય થતું હોય એમ દેખાતું નથી. પરમાત્માની તન-મન-ધનથી સેવાના અર્થને વ્યક્તિગત કે કુટુંબગત સેવામાં ગ્યારે સંકુચિત કરીએ છીએ, સારે એમાંથી બધા અનર્થ જિભા થાય છે. સેવાનો અર્થ કદા સ્વાર્થ થતો નથી; સેવા એટલે તો નિસ્વાર્થ જીવનના શ્રી અણેશ.

*

*

*

આપણે તો અહીં આચાર્યસેવાની જ સમીક્ષા કરવાની છે; પેલા પ્રણિપાત અને પરિપ્રશ્ન દ્વારા તત્ત્વદર્શીના પરિચયમાં આવ્યા; એમને ઓળખતા થયા; એમની પામે નિરભિમાની બન્યા; એમને પૂછી-પૂછીને તત્ત્વદર્શનના પંથે પડ્યા અને સાધક બન્યા.

એમને અહંકાર આપ્યો પણ તન ન આપ્યું; મનથી માન્યું અને બોલ્યા કે, ભગવાન હું આપનો છું, દેવમંદિરે ગયા અને બોલ્યા કે હે ભગવાન આ શરીર આપનું છે, પણ ભગવાન માથાના વાળ પકડે અને એકાદ વાળ એમાંથી ખરી પડે ત્યાં તો જૂમાજૂમ કરાય; આચાર્ય શરીરથી કામકાજ બતાવે તો કહેવાય કે હું મનથી આપનો છું, પણ મારે બીજા કામ કરવાનાં છે, આમ જવાનું છે ને તેમ જવાનું છે, કુરસદ નથી; આપને નાણાં આપું, આપ નોકરદારા કામ કરાવી લેશો; આવી આવી દેહરક્ષાની વાસના આપણને ધનનો ત્યાગ કરાવી ધનના અભિમાની બનાવે છે ત્યારે સેવાનો એક પ્રકાર આપણે વિમારીએ બીએ.

*

*

*

બીજે પ્રકાર એવો પણ હોય છે કે શરીરથી કંઈ તટલા ધણા ખાઉં, કામ કાજ કરું, પણ ધન નહીં છો; પૈસો ટોલો તો કુટુંબકબીલા અને મૈત્રી છોકરાં માટે છે ! નાત જાતના વરા માટે છે, લોકમાં કીર્તિ કમાવા માટે છે. ભગવાનને ધનની શી જરૂર? આપ તો નિર્ભેષ છો—વગેરે બહાનાં સાધકનો લોભ સૂચવે છે; આમ ધનસેવામાં લોભ આડે આવે છે. તનમેવામાં દેહાધ્યાસ નડે છે અને રક્ત મનસેવા એ તો સૌથી વિકટ છે.

શરીરથી સેવા કરી છૂટીએ, અને ધનથી પણ સેવા થાય, કારણ કે લોકમાં બકતની પદવી મળે, કીર્તિ વધે, ધન આપીને દાતા કહેવાઈએ; તનથી સેવા કરીને એવક કહેવાઈએ, પણ મન કાઈને ન આપીએ. મનની વાત તો કાઈ ન જાણે! ન કરે નારાયણ ને પરમાત્મા

સાક્ષાત્ મને તો પણ મનને અમજ ખાડીનું તાણું મારી મૂકીએ. તન, ધન પરમાત્માના-સતોના-મુરદેના, પણ મન તો એવું જ ગદાતા મટેલા ચીથરા જેવું, એમ એના એ જ મેલા સાસારિક વિષયવિચારના વંટોળમાં જવા ગૂચવાયેલું, બચકર પ્રપચી અને પ્રચડ રાક્ષસી સ્વભાવનું ।

*

*

*

‘ખીજ બાળુ જોઈ એ જરા, તન મન ધનની મેરા લેનારા પણ જો રહસ્યવિદ્દ ન હોય, તો દુરુપયોગ થનાનો સંભવ છે, તન મન ધનની સેવામાં જાતિભેદનો પ્રશ્ન મુખ્ય બાગ બજવે છે, શાસ્ત્રમાં વગોનાતા અને અત્યારના કલિકાલમાં દુરુપયોગ કરાતા કામિનીકાચનનો બચ નાનોસૂના નથી જિજ્ઞાસુ ભોગો બગાડ હોય તો કહેનાતો યાત્રી શુરુ દબી અને મિથ્યાચારી હોય । યાત્રીશુરુ વાસ્તવિક સત્યદર્શી હોય તો જિજ્ઞાસુ ઠગ હોય, આમ જન્મે બાળુ વિવેક, સદાચાર, અને શાસ્ત્રમયોદાનું બંધન ન હોય તો શાસ્ત્રવાક્ય ખોટા પડે છે માટે ‘આનંધાન’ સેવામાં સ્વાર્થ, દેહાધ્યાસ કે જોગનાસનાને અણુમાત્ર પણ સંપ્નેય રથાન નથી

*

*

*

આપમે પાછા મૂળ મુદ્દા પર આવીએ, પ્રશ્ન છે સેવાનો, અને આપણો વિષય છે સાધકના શિષ્યભાવ અને યાત્રાપ્રાપ્તિના સાધનનો, ઉપરાંત ચર્ચવાનો ત્રિપય છે ગુરુબક્તિ । સાધક જો સાચો સાધક હોય, સહેલું જિજ્ઞાસુ હોય તો પ્રથમ એણે પોતે જ સાધનસપત્તિ થનાની જરૂર છે સાધનસપત્તિ જિજ્ઞાસુ કદી ઠગાતો નથી, સાધનસપત્તિ સાધકની સત્યદર્શી આખ છે, પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા એ જિજ્ઞાસુના બહાસ છે, એટલા માટે જ સેવાના પહેલા પ્રણિપાત દ્વારા વિશુદ્ધ જિજ્ઞાસા કેળવીને સાસારિક શુદ્ધિ અને વિષયનાસનાને નિર્મૂળ કરવાનું કહ્યું છે જિજ્ઞાસુ પોતે વાસનામુક્ત હોય તો એને ઠગાનાનો કે

એની સેવાનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ જ નથી. બધ છે બન્ને બાબતુ વાસનાના વિકારનો. મેવા કરનાર અને મેવા લેનાર બન્ને વિકારી જ હોય ત્યાં વગોવાય છે. એને સેવા કહેવી કે સ્વાર્થની લેવડદેવડ કહેવી એ જ મહા પ્રશ્ન છે. દુષિત હોય તો બન્ને છે, એક નથી. અર્ખંડ મેવામાં તન-મન-ધન ત્રણેનો સંપૂર્ણપણે આચાર્ય આદ્ય પ્રમાણે સદુપયોગ કરવાનો છે, એમ જે શાસ્ત્ર કહે છે એમાં જરા પશુ, શંકાને સ્થાન નથી.

*

*

*

સેવામાં અસંખ્ય લાભ છે; મમત્વનો ત્યાગ થાય છે, આત્મ-સમર્પણ દ્વારા બધામાં ઈશ્વરબુદ્ધિ જીવે છે અને માનાપમાન વગેરે દંદો સહીસહીને તિતિક્ષા જન્મે છે. સૌથી મુખ્ય લાભ છે આચાર્યનો સહવાસ. સેવા વિના સહવાસ મળતો નથી. સત્સંગ થઈ શકતો નથી. સત્સંગ વિના સત્નો અનુભવ અસંભવિત છે; અને અનુભવ વિનાનું જ્ઞાન કેવળ વાણીનો વિકાસ માત્ર જ બની રહે છે

*

*

*

સેવામાં સ્થૂલ આપીને સૂક્ષ્મ લેવાનું છે; આચાર્યની પ્રસન્નતા એ જ એમનો આત્મપ્રસાદ; એમનો આત્મપ્રસાદ એ જ પ્રજ્ઞાનંદ, અને એ પ્રજ્ઞાનંદની ઝાંખી એ જ આપણા અંતરમાં પડતી એમની દેવી જ્ઞાનપ્રતિમા. પહે પહે આચાર્યના બોલ ઝીલવા, કાણે કાણે એમના જ્ઞાનનું રટણ કરવું, અને ઘડીએ ઘડીએ એમની ઉપદેશગંગામાં સ્નાન કરવું એ શિષ્યની અર્ખંડ સાધના છે.

*

*

*

આટલી સર્ચાં તો કેવળ સ્થૂલ અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી થઈ; માચાર્ય-વાન્ પુણ્યો વેદ । તદ્વિજ્ઞાનર્થ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્-આવાં તો અનેક વાક્યો ઉપનિષદોમાં, પુરાણોમાં અને બધા ધર્મગ્રંથોમાં છે, અને ગુરુ ઉપાસના તો લગભગ પ્રત્યેક મંત્રપ્રદાય, મન કે પંથમાં-અરે દિ'કુ-

ધર્મમાં જ નહિ, પણ જગતના ઈતર ધર્મોમાં પણ એટલું જ મહત્વનું
ગ્ધાન બોગવે છે. પરમતત્ત્વના દર્શનના માર્ગમાં દ્વેષ અને અદ્વેષ-
દષ્ટિના ભેદ છે, પરંતુ આચાર્યોપાસનામાં મતભેદ નથી.

*

*

*

વેપારી પોતાનો વેપાર વધારવામાં સર્વત્રેય વેપારીનાં શુભગાન
કરીને પ્રેરણા મેળવે છે; કારીગર ક્યાવિહ કારીગરનું અનુકરણ કરે છે;
વિદ્યાર્થીવર્ગ શિક્ષકની પ્રશંસાનાં પુષ્પ પાચરે છે; લઘુવેદો ક્ષાત્રજનની
આક્ષાત્ર મૂર્તિ જેવા કેઈ વીર યોદ્ધાની યશકલગી બણી દષ્ટિ રાખીને
વીરના કેળવે છે, અને આમ જ માનવસૃષ્ટિ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર આરૂઢ
થવા માટે વ્યવહારમાં પણ જાણે અજાણ્યે મુરખકિતનું જ
સાધન મેલે છે.

*

*

*

ધણીએ મહત્વની વાતો એ સિદ્ધાન્તમાં છે, અને શાસ્ત્રોએ સર્વત્ર
બારોબાર મુરખકિત ગાયો છે; કેઈ પણ વસ્તુનો દુરુપયોગ થાય તેથી
તેના સદુપયોગનો સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠરતો નથી, અને એમ તો વિદ્યાની
કઈ શાખામાં દુરુપયોગ નથી થતો ? પ્રથમ દીક્ષા અને પછી શિક્ષા એ
સનાતન સિદ્ધાન્ત અને પ્રણાલિકા છે. વેદના સમયમાં વેદાધ્યયન માટે
યજ્ઞોપવીતની દીક્ષા અપાતી, એ છે આપણી પ્રાચીન આચાર્યોપાસના.
અવતારોએ વિનમ્ર ભાવે અનુભવી ઋષિઓના ચરણો સેવ્યા છે, એ
છે આપણી ગાનપ્રાપ્તિની સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રણાલિકા.

અને ત્યાર પછી તો ઇતિહાસ બોલે છે કે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન
આચાર્ય શંકરાચાર્યથી માંડીને રામાનુજાચાર્ય, અધ્વાચાર્ય, નિંબકા-
ચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, અને ભક્તરત્નોમાં શ્રી ગૌરાંગદેવ, નરસિંહ
મહેતા, તુલસીદાસજી, મીરાંબાઈ, એકનાથ, જ્ઞાનદેવ, વૃકારામ,

રામદાસ એ બધાનાં જીવનકવન તપાસી જુઓ. એટલે જણાશે કે શુભકિત અને શુભકૃપાથી જ એમનાં જીવન ધડાયાં છે.

* * *

એ જ અત્યારે અમારા અંતરનો ભાવ છે. ૨૫૧. રામની શુભકિત અપ્રતિમ છે. અક્ષર પણ પાટી પર નહોતો પાડ્યો એવા ભંગારાનો ધંધો કરનાર, ધન્નારામ ભગત બાબ્યાવસ્થાથી જ એમના શુભદેવ થયેલા. શુદ્ધચાત્રમના પાલન સુધી એમણે ભગતજીમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કેળવી અને દ્વારકાપીઠના તત્કાલીન શાકરાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર સંન્યસ્ત મહાત્મ્ય કપ્યું, સાર પછી પણ એમનો સદ્ભાવ ઓસર્યો નહોતો.

* * *

પણ હવે આપણે સિદ્ધાન્તયમ્યો આટોપીએ ! એમની જીવનકીલાના ૬૮ માં વર્ષનું મંગલ પ્રભાત ઊઘડે છે. એ એમની જન્મજયંતી છે. અવિરત કાલને પણ ધોળાને પી જનારને તો કશાં દેશકલનાં બધન નહોતાં; પરંતુ કાલને જીતીને પાર પડોંચવાનો પ્રયત્ન કરનારા આપણા જેવા જિજ્ઞાસુઓ તો એમના જીવનકાલના ધન્ય પ્રસંગો કાલાતીત થવાના માર્ગના સીમાસ્તંભ છે, એ દૃષ્ટિથી એમની જન્મજયંતીનું આપણે સ્મરણ કરીએ. આજની જીગતી ઉપાનાં તેજ આપણા અંતરમાં રામનાં શાનકિરણ પ્રકટાવે તે માટે એ મહાધર્મને પ્રાર્થીએ કે- શુભદેવ ! અમારાં જીવનમાં આપનું શાન ઉતારજો ! અમારી બુદ્ધિમાં પ્રજ્ઞા પૂરજો; અમારા ચિત્તમાં આપનું અખડ સ્મરણ રખાવજો; અમારા પ્રાણમાં સદેવ પ્રેતસાહન ભરજો, અને આપનાં પ્રજ્ઞા, પ્રતિજ્ઞા, અને પ્રકાશ ઝીલવાના અમને અધિકારી બનાવી, જીવનમાં એ અલૌકિક પણ અવસ્ય લાવજો કે અમે ય જીવી જાણ્યું, જાણવાનું જાણ્યું, અને જોળખવાનું જોળખ્યું એવું જ્ઞાનજ્ઞાન થાય, જોળખાય

તો આપે અમને કરાવી છે અમારા સ્વરૂપની ! આપના શબ્દમુધાનાં
 ધંટણાં તો આપે અંતરના દાહપર છાંટીને જૂઝવ્યો છે આ સંસાર-
 સંતાપનો દાવાનલ ! વિલંબ છે અમારા પ્રજલ પુરુષાર્થનો માત્ર;
 પૂરો એમાં પ્રોત્સાહ અને પ્રાણસ્થ, ગુરુદેવ !

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને એમના જેવી આત્મદૃષ્ટિ ડેળવવાના
 અધિકારી બનાવે !

(બોમ્બે ૧૯૪૧)

અધ્યાત્મવિદ્યા

અધ્યાત્મવિદ્યાની વાસ્તવિકતાનો થોડો વિચાર કરીએ. વેદાન્ત જ ભારતવર્ષનું અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. ઉપનિષદવિદ્યા જ અધ્યાત્મવિદ્યા છે, અને ગીતામાં ભગવાન સ્વમુખે પ્રશંસા કરે છે કે, "હું જે-તત્ત્વસ્વરૂપ છું" તે અધ્યાત્મવિદ્યા-વિજ્ઞાનામૂ-બધી આર્થ-વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા છે. આ અલૌકિક વિદ્યા સર્વ કાલમાં પ્રશંસા પામેલી, પ્રત્યેક દેશમાં સૌને સમાન ઉપયોગી થઈ પડે એવી, મનુષ્યતા સ્થૂળ શરીરને નહિ, પણ સૂક્ષ્મ મનોમય શરીરને સુધારી, સંસ્કારી બનાવી, જન્મપરંપરામાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ અપાવનારી છે. ઉપનિષદકાલના જે ઋષિઓએ એને અનુભવમય માનીને-વર્તમાન જીવનમાં જ અનુભવી શકાય તેવી શક્યતા બતાવીને, જે જે સાધનો દ્વારા એમણે અનુભવ કર્યો છે, એ બધાં સાધનોને માનવપ્રજાના હિત માટે સ્પષ્ટ અને સચોટ રૂપે પ્રકટ કર્યાં છે. એ વિદ્યાનું મહત્ત્વ કદાચ અત્યારના વ્યવસાયી, અને બહિર્મુખ જીવનના ધમપછાડમાં પૂરેપૂરું ન સમજાય, પણ વિવેકી અને વિચારશીલ મનુષ્ય તો સમજી શકે એમ છે, અધ્યાત્મવિદ્યા જ માત્રી વિદ્યા છે.

આ અખ્યાતભવિદ્યાની ઉપયોગિતા સમજવા માટે મૂલમાં વિદ્યાના વિરોધી શબ્દ તરીકે અવિદ્યા, અને વિદ્યાના ધરા અને અપરા એવા બે વિભાગ ઉપનિષદ પાડે છે તે આપણે તપાસી લેઈએ.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ કહે છે કે :

અવિદ્યામૃત્યુ તીર્થા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥

અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરી જઈને (વિદ્યા વડે (સાધક) અમૃતનો ભોગ કરે છે.

મૃત્યુને તરવુ એટલે આ પાર્થિવ જીવનનો વ્યવહાર કરતાં કરતાં, જન્મથી મૃત્યુ સુધીના જીવનમાં જે જે બ્યાવહારિક વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરવો પડે, જે વિદ્યાઓ વડે ધર્મ, અર્થ અને કામના ત્રિવર્ગ ક્ષેત્રમાં સુખપૂર્વક જીવનનિર્વાહ કરી શકાય એ વિદ્યાસમૂહ. સાંસારિક ક્ષેત્રની બધી વિદ્યાઓને અહીં અવિદ્યા કહી છે, પણ એ અવિદ્યાનો નિરાદર કરીને સાંસારિક જીવનના ત્રિવર્ગના સાધન મુદ્દી જ એનો ઉપયોગ છે એમ બતાવ્યું છે. એ અવિદ્યાથી (સાંસારિક ક્ષેત્રોની એ બધી વિદ્યાઓથી) જીવનનું એવું સુંદર ઘડતર થાય કે જીવન સુખપૂર્વક વીતે, ધર્મક્ષેત્રમાં સંયમ અને શીઘ્રતા પ્રાપ્તિ થાય, ધાર્મિક જીવન વડે જ આર્થિક સાધનો અને સપ્તતિઓ મેળવાય અને એ બધાં સંપત્તિર્થ સાધનોનો કામ એટલે કુટુંબ, જાતિ, સ્વત્રામ, સ્વદેશ અને જગત-ભરનાં પ્રાણી સાથેના બધા સામાજિક સંબંધોના જે સ્નેહ તથા સંપના પરસ્પરના સુખસંબંધો છે, એ સંયમ, શાન્તિ અને અનાસક્તિપૂર્વક નિભાવી શકાય. અવિદ્યાનો અર્થ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના ઋષિ આવો કહી બતાવે છે.

*

*

*

આ અવિદ્યાને વિદ્યાથી જૂદી પાડી બતાવવા માટે મુદ્દક

ઉપનિષદમાં વિદ્યાના પરા અને અપરા એવા બે વિભાગ પાડી બતાવે છે. વિદ્યાને પરા અને અવિદ્યાને અપરા તરીકે ઓળખાએ, એટલે વિદ્યા અને અવિદ્યાનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાય એમ છે. મુણ્ડક ઉપનિષદ કહે છે કે:—

દ્વે વિદ્યે દેદિતચ્ચે इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो यदन्ति
પરા વૈષાપરા ચ ॥

અર્થ : બ્રહ્મવેતાઓએ કહ્યું છે કે બે વિદ્યાઓ જાણવા જેવી છે:—એક પરા અને બીજી અપરા.

એ બન્નેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ તે જ ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો યજોતિષામિતિ ।
અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ॥

અર્થ :—તેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને યજોતિષ આટલાં અપરા છે અને જેનાથી એ અક્ષર (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન થાય તે પરા છે.

આટલું વિચાર કરીને વાંચીએ તો સમજાય છે, કે ઉપનિષદમાં જ્યાં જ્યાં અવિદ્યાની નિન્દા અને નિરર્થકતા કહી છે, તે કેવલ મોક્ષ વિષયક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે; અને આવધાને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી વિદ્યાથી જૂઠી પાડીને, લોકપરલોકના જીવનમાં ગ્રેયસ્ પ્રાપ્ત કરાવનારી વિદ્યાઓ કે જેને મુંડક ઉપનિષદ અપરા વિદ્યાઓ તરીકે ઓળખાવે છે, તેને વિદ્યાની અપેક્ષાએ જીતવતી વર્ણવી છે.

વિદ્યા અને અવિદ્યા તથા પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યાના સામાન્ય ભેદ સમજીને આપણે હવે જે વિદ્યાને અધ્યાત્મવિદ્યા કહી છે તેનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન સ્વમુખે અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્ કહીને, વિદ્યાને કેવળ પરબ્રહ્મવિષયક સમજાવીને આત્મજ્ઞાનનો જ મહિમા ગાય છે.

સાતમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન અર્જુનને શ્રદ્ધા, અધ્યાત્મ, દર્મ, અધિભૂત, અધિષ્ઠ, અને પ્રવાણકાવતી ગતિનું જ્ઞાન મેળવવાનું કહે છે, એથી અર્જુન તરત જ એ બધાની ચોખવટ કરાવવા આઠમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં શ્રીમુખેથી સ્પષ્ટાર્થ સાંભળવા ઈચ્છે છે. કૃપાણુ ભગવાન તરત જ ઉત્તર આપે છે :-

અક્ષરં વક્ત્ર પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મ ઉચ્યતે ।

અર્થ :-પરમ અક્ષર તે શ્રદ્ધા કે; અને સ્વભાવ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં પરાવિદ્યા વડે અક્ષરને પમાય છે એમ કહ્યું છે, તે અક્ષરને અહીં પરમ શ્રદ્ધા કહ્યું છે અને અધ્યાત્મને સ્વભાવ કહ્યો છે. એ અધ્યાત્મનું જ્ઞાન, એનું એળખાણ, એ એળખાણ દ્વારા થતા અનુભવ પછી સદૃજ ચાલતો જીવનવ્યવહાર, એનું દળ, એની ચોખવટ આપણને ઉપનિષદમાંથી પણ મળી આવે છે.

કઠોપનિષદ કહે છે:-

અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવ, મત્વા ધીરો હર્પશોકો જહાતિ ॥

અર્થ :-દેવ અર્થાત્ આત્માને અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે જાણીને ધીર પુરુષ હર્પશોકને ત્યજે છે.

આમાં વર્ણવેલો અધ્યાત્મયોગ જ અધ્યાત્મર્થવિદ્યા છે, અને આ

અધ્યાત્મયોગના અર્થનું વિવેચન કરતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે, “ ચિત્તને વિષયોમાંથી પાછું વાળીને આત્મામાં લગાડવું એ અધ્યાત્મયોગ છે. ”

*

*

*

આ અધ્યાત્મયોગનું જ્ઞાન તે અધ્યાત્મવિદ્યા; એ અધ્યાત્મ શબ્દનો એટલા માટે જ ભગવાન ગીતામાં સ્વ-ભાવ એવો અર્થ કરે છે, કે જેથી પહેલાં સ્વ એટલે આત્માનું રહસ્ય સમજાય અને પછી ચિત્તમાં જે બીજા અનાત્મભાવ, એટલે કે હું શરીર છું, અમુક વસ્તુ કે આશ્રમનો છું, અમુક નામધારી છું, અને એવાં જ બીજાં વિશેષણો વાળા વિશિષ્ટ ભાવનો જે જીવાત્માનો સ્વભાવ છે, તેને બદલે સ્વ એટલે આત્મભાવ, હું આત્મા છું, સતસ્વરૂપ, ચિદસ્વરૂપ, આનંદ-સ્વરૂપ, અશરીરી નામરૂપરહિત, નિર્વિકારી, નિરાકાર સ્વ છું, એવા ભાવવડે ચિત્તમાંથી સાંસારિક ભાવને કાઢી નાંખી, ઉપયુક્ત આત્મ-ભાવનાવડે જરી, દંદથી મુક્ત રહેવાની મનોદશા અનુભવાય અને ઉત્તરોત્તર એવી રીતે જીવનનિર્વીઢ કરતાં કરતાં જ્ઞાનમૂર્તિ અંતઃકરણમાં સદા સર્વથા જમત રહે, તેનો અનુભવ કરતાં કરતાં સુખ અને શાંતિપૂર્વક જીવનયાપન થાય.

આ સ્વ-જ્ઞાનની વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા છે, અને અધ્યાત્મવિદ્યા વડે જ પરમ અક્ષર જે બ્રહ્મ છે તેનો અનુભવ થાય, કારણ કે બ્રહ્મનું સ્વ અને જીવાત્માનું સ્વ જુદું નથી, સ્વ-ભાવ જૂદા છે. બ્રહ્મનો સ્વભાવ ઉપર કલો તેમ સચ્ચિદાનંદ છે, અને પ્રત્યેક વિકારી વ્યાવહારિક અવસ્થામાં પણ નિર્વિકારી છે, બ્યારે જીવાત્માનો સ્વ-ભાવ લઘુતાનો, મૃત્યુનો, દેહનો, દંદનો, અને એવી રીતે બધી અસ્પૃતા અને અદ્વાતનો છે. આવા સ્વ-ભાવની જે વિદ્યા, બ્રહ્મની હૃદયમાં

સત્ત્વ ભાવના જન્મત રહે તેવી નિર્વિકાર અવસ્થા તે જ અધ્યાત્મવિદ્યા;
તેજ મુન્ડક ઉપનિષદની પરાવિદ્યા અને ઇશાવાસ્યની વિદ્યા.

*

*

*

આનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા, જીવભાવને પોપણુ આપનારી
ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થના જન્મતને જ સાચું માનીને એમાં વ્યવહાર કરાવનારી,
કનાં ભોક્તાવાળા અંતઃકરણના ઊંડાણમાંથી અનેક પૂર્વજન્મોના
સંસ્કાર પ્રમાણે વાસનાના દણુગા ફૂટાડનારી જે અવસ્થા તે અવિદ્યા
અને એનો સ્વભાવ તે જીવભાવ.

આ રહસ્યને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમમાં
પણ હવે અનેક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો દ્વારા એ સિદ્ધાન્ત પોતાની માન્યતા
પ્રસારતો જાય છે. મનુષ્ય તો શું, પણ કોઈ પણ વસ્તુ વિનાશી નથી
પણ કેવળ વિકારી છે; ખદલાય છે કેવળ વસ્તુનું રૂપ અને વ્યવહાર
પૂરતું પાડેલું નામ; આમ આર્પણપિઓએ અર્ગણિત યુગો પૂર્વે
જે તત્ત્વ શોધી આપીને ભારતવર્ષની પ્રજાને તો જાણે એના ભોહીમાં-
એની નસનસમાં રેડી આપ્યું છે, તે અત્યારે પશ્ચિમની પ્રગ્ન ભૂતપ્રેતોનાં
આવાહન કરી કરીને સિદ્ધ કરી બતાવે છે, કે મનુષ્ય એટલે આ
પૃથ્વીના મહા ઉપર હરતો કરતો, અનેક વાસનાઓના સમૂહથી અંચલ
બની બેસતો, હાડમાંસના પૂતળા જેવો દેખાતો નાશવાન પ્રાણી
નથી; પણ આ પાર્થિવ શરીરને બાળી કે દાટી દીધા પછી, એમાં
કોઈ એવું સૂક્ષ્મ વ્યક્તિત્વ છે કે જે પોતાનું શરીર ઢકાવી
રાખે છે; કોઈ કોઈનામાં તો આ જન્મતના ભોમવિલાસ માટે,
પોતાનાં પાછળ મૂકેલાં સબધી, સ્નેહી તથા પ્રિય પદાર્થો માટે
એવી તો મમતા દેખાય છે કે, પંચતત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ શરીર, મનુષ્યના
જેવા જ મન તથા સ્વભાવવાળું, ધણી મનુષ્યોનાં સ્વપ્નમાં તથા
સ્વપ્ન શરીરના જેવી ધ્યાનાવસ્થામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને સાક્ષી

આપે છે કે, “હે ભૂતલવાસીઓ! અમે પણ તમારા જેવા જ સ્વભાવનાં છીએ; અમને ય મુખકુખનાં દંદ સતાવે છે, અમને ય રાગદ્વેષના બંધનો બાંધી રાખે છે; અને તમે ય ચેતજે કે જેની વાસના તેવાં કર્મ, જેવાં કર્મ તેવાં કર્મક્ષણ; અને વળી પાછાં કર્મક્ષણની ઈર્ષ્યાનિષ્ટતાના સંતોષ અને અસંતોષના પરિણામ રૂપે નવી નવી વાસનાઓની ગાંસડીઓ બાંધતાં જવાની છે.”

*

*

*

પશ્ચિમની ભાષાઓમાં આવાં સેંકડો પુસ્તકો લખાયાં છે. ત્રેતોનાં સૂક્ષ્મ રૂપોનાં— તેજસ્ તત્ત્વનાં બનેલાં શરીરોનાં ચિત્રો પણ તેઓ બિતારી શકે છે અને આમ બતાવીને કહે છે એટલું જ કે પુનર્જન્મ છે; માણસના શરીરમાંથી પ્રાણાત્મા નીકળી જતાં એનો અંત આવતો નથી; એ એનો અંતિમ અંત નથી. જીવાત્મા એટલે તો સૂક્ષ્મ શરીર. અનેક વાસનાઓના સમૂહ જેવું એ મનોમય પૂતળું, સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો દેહ ધારણ કરી, પરલોકમાં વિહાર કરવા પ્રાણાત્મા રૂપે બેસી જાય છે. રહી જાય છે અહીં તો કેવળ રાખ, માટી, ધૂમાડો, કે તેજ, કે જે માટીમાં, ધૂમાડામાં કે તેજમાં બગાડે અણપ થાય છે; અને પૃથ્વીનું શરીર પૃથ્વી ઉપર રાખીને જીવાત્મા પોતાની લોકપરલોકની યાત્રામાં રૂંધા કરે છે.

*

*

*

અરુ ! પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કેવળ મનની કલ્પના નહીં, પણ વાસ્તવિક અનુભવનો વિષય છે. પૃથ્વીના મહ ઉપરનું પાર્થિવ શરીર એ શરીર નહિ, પણ મુખ્યત્વે માટીનું—પૃથ્વી તત્ત્વનું એક વસ્તુ જ છે, અને સાચો શરીર તો સુક્તિ ન અનુભવે ત્યાં સુધી કર્મભોગના બંધનને લીધે લોકપરલોકના પાંજરાનું પાખી છે એવો નિશ્ચય આપણાં શાસ્ત્રોનો છે.

આપણે પ્રથમ અધ્યાત્મવિદ્યાની ઉપગોગિતાનો છે. અધ્યાત્મવિદ્યાનું ક્વ આત્મજ્ઞાન અર્થાત અલ્પજ્ઞાન છે. એ અલ્પજ્ઞાન વિના અલ્પજ્ઞાનમાં, લોક લોકાન્તરમાં, સુખદુઃખ, રાગદેવ, હર્ષશોકાદિ દ્વંદ્વો ભોગવતા જીવાત્માને શરીર ધારણ કરીને ભટકવું પડે છે; ત્યાં ત્યાં શરીર છે ત્યાં ત્યાં બંધન છે, અને બંધનમાંથી છૂટવાનું એક માત્ર સાધન અલ્પજ્ઞાન છે, એ નિર્ણય તો હવે પશ્ચિમની પ્રજાના નવનર તત્ત્વજ્ઞાને પણ સ્વીકાર્યો છે. જીવાત્માને અનંત, અગ્રીમ અને અખંડ જ્ઞાનન્દની ભૂખ છે, એ એના સ્વભાવગત સંસ્કારો, કર્મો અને તડફડાટમાં તરી આવે છે. આ વિકારી લોકલોકાન્તરમાં ત્યાં સુધી એ શરીરધારી અને શરીરાભિમાની છે, ત્યાંસુધી કાલાન્તે પણ એ ભૂખ જાય એવી નથી, કારણ કે જ્ઞાનન્દ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ, મન અને ઇન્દ્રિયોના અધૂરાં માપ વડે અમાપને શોષવા, માપવા, અને એમાંથી જ્ઞાનન્દ છૂટવાનું અજ્ઞાન વડોરી બેઠો છે. આથી હમેશાં એ મન અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વિષયોને પોતાને નહિ પણ પોતાનાથી ભિન્ન દરયોને-જ્ઞાનન્દનું સ્થાન માને છે અને પરિણામે દ્વંદ્વોની જલમાં બંધાય છે. એ બંધનમાંથી છૂટવું હોય, તો એણે અવશ્ય પોતાનો સ્વ-ભાવ બહાર લેઈ જાય. એનો જીવભાવ જવો જોઈએ; આત્મભાવ-સ્વભાવ કેળવવો જોઈએ, કારણ કે હૃદયનિયત નિર્વાચ્ય અને માનવહિતના કેવળ કસ્યાણુ માટે જ ધોષણ કરી ગયાં છે કે:- જ્ઞાના વિના દ્વંદ્વથી મુક્ત થવાનો બીજો કોઈ માર્ગ છે જ નહિ.

*

*

*

સ્વ-ભાવ શબ્દમાં એ શબ્દો છે એક સ્વ એટલે પોતે અને બીજો ભાવ એટલે હોવાપણું-રહેવાપણું વગેરે અવગ્યાનુ જ્ઞાન, એટલે એક દરે

જે કોઈ વસ્તુ હોય તેના પોતાના હોવાપણાનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન તે તેનો સ્વભાવ.

અધ્યાત્મનો અર્થ સ્વ-ભાવ ભગવાને કયો છે એમ આપણે જોઈએ. ત્યારે હવે વિચાર કરીએ કે એમાં સ્વ શબ્દ શાને માટે વપરાયો છે; એ વસ્તુ કઈ છે કે જેના હોવાપણાનું જ્ઞાન રાખવું જોઈએ, અને એ જ્ઞાન તથા જ્ઞાન મેળવવાની જે મેળવણી-વિધા છે, એ વિધા જ ખીજી બધી વિધાઓમાં એક છે એવું પણ જોઈ શકાય છે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજાવવા માટે જ પ્રથમ અક્ષર એટલે અવિનાશી બ્રહ્મને સમજાવું જોઈએ. સઘળે બરપૂર બરેલું હોય, વ્યાપક હોય તેવું કોઈ તત્ત્વ, કે જે ખીજાં બધાં તત્ત્વો કરતાં મહાન છે, તેથી એને પરમ કહ્યું છે. આ અક્ષર પરમ બ્રહ્મનું સ્વ તપાસતાં એની જે જે વ્યાખ્યાઓ ઉપાનિષદમાં અને એના નીચોડરૂપ ભગવદ્ગીતામાં અનેક સ્થળે આપી છે અને જિજ્ઞાસુ જેનાથી સુપરિચિત છે, તે સત્, ચિત્ અને આનન્દ છે.

આ સમિચ્છાનન્દ બ્રહ્મનું સ્વ-પોતાપણું છે. એનો ભાવ ચિત્માં જે જ્ઞાનવડે-જે વિંઘા વડે સત્ત્ જાગત રાખી શકાય, તે બ્રહ્મનો સ્વ-ભાવ પરંતુ વિદ્યાથી વિપરીત સ્વ-ભાવવાળી અવિદ્યા એવી છે કે જીવાત્મા એને વશ બની, એ અવિદ્યાના પ્રભાવથી પામર અને અધ્યક્ષ બની, નામ અને રૂપના ભેદભાવમાં ઊતરી, દેશ, કાલ, અને વસ્તુના પરિચ્છેદમાં આવીને બ્રહ્મના સ્વ-ભાવને જ્યારે શૂલી જાય છે, ત્યારે જીવસ્વભાવને ધારણ કરે છે. આ જીવનો, અવિદ્યાનો, માયાનો અપરાધિદ્યાનો, પ્રકૃતિનો કે એવી ભેદવિદ્યાના પ્રભાવથી ધડાતો સ્વભાવ તે બધો અધ્યાત્મથી વિપરીત, એટલે અધિદેવ અને અધિજીત.

અધ્યાત્મ સ્વભાવમાં જેમ અભેદ મત્તિયદાનન્દ પ્રદાનું પ્રદાન છે, તેથી બિલકુલ અંધિદૈવ અને અધિભૂતમાં બધે ભેદભાવવાળું અસત્ જડ, અને દુઃખનું પ્રદાન છે. અને તેથી જ પરમ અક્ષર-બ્રહ્મને વિસારી છવાત્મા પામર સ્વભાવ ધારણ કરી બધનમાં દુઃખી થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો અધ્યાત્મક સ્વભાવ એટલે શ્રમભાવ છે, ત્યારે શરીરની ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ વગેરે શક્તિઓ, અને બ્રહ્માંડની શક્તિઓ બધી ભિન્નભિન્ન દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપો છે, તેથી બધાં એક જ બ્રહ્મને અધીન, અને નામરૂપથી સીમાબદ્ધ છે. એ બધાં મુદ્દમ છે, રથૂલ ઇન્દ્રિયથી જોઈ જાણી શકાય એવાં નથી; દેવદેવીઓનાં સમૂહને મન તથા મુદ્દમ શરીરની ઇન્દ્રિયો ત્યારે જ જોઈ જાણી શકે, કે ન્યારે એ અધિભૂતમાંથી-રથૂલ પંચ તત્ત્વના જગતમાંથી-રથૂલ શરીર, જાગ્રત અવસ્થાના બાનમાંથી-મન તથા ઇન્દ્રિયોને વાળીને શાંત, નિઃશય થઈને એસે અને એમાં જ મનને પરાવે.

અધિભૂત અર્થાત્ રથૂલ પ્રાપ્તિયિક જગતને બૂલવાથી જ જેમ આંધિદૈવ એટલે સૂક્ષ્મ દેવદેવીનાં દર્શનો કરી શકાય છે, તેમ અધિ-દૈવને બૂધ્યા વિના અસીમ અધ્યાત્મનાં દર્શન-અનુભવ થવાં અસં-ભવિત છે.

આટલું હવે સમજી લઈએ.

૧ : જે બધું જાગ્રત અવસ્થામાં રથૂલ-શરીરની ઇન્દ્રિયો, મન અને શુદ્ધિદ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે બધું વિકારી, નાશવાન, નામરૂપ, અસત્, જડ, અને દુઃખમય છે; મર્યાદાવાળું હોવાથી અપૂર્ણ છે. અપૂર્ણ હોવાથી ખંડિત છે. અને ખંડિત હોવાથી ભેદભાવવાળું છે; ભેદભાવવાળું હોવાથી અનેકતાવાળું છે, અનેકતાવાળું હોવાથી ત્રિગુણાત્મક છે; ત્રિગુણાત્મક હોવાથી પરસ્પર વર્ગવિમુદ્ધવાળું છે, અને

વર્ગવિગ્રહવાળું હોવાથી હમેશા દુઃક્રોધી બરપૂર છે, તેથી સત્, ચિત્ત અને આનન્દ સ્વભાવવાળું નથી.

૨ : તેવી જ રીતે જે જે અધિદેવ છે તે સૂક્ષ્મ છે, અધિભૂત બ્રહ્મા-
માં જે જે ક્રિયાઓ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થાય છે, તેની પાછળ
કોઈને કોઈ ભિન્નભિન્ન શક્તિઓ પ્રેરણા કરે છે, આપણા સ્થૂન
જડ શરીરને આનન્દનાર જેમ આપણાં સૂક્ષ્મ શરીરના મન, બુદ્ધિ
તથા ઇન્દ્રિયો છે, વળી એ બધું સ્થૂનપ્રત્યક્ષ નહિ, - પણ કેવળ
સૂક્ષ્મ મૂર્તિવાળું છે, તેમ આખા બ્રહ્મામાં વહેતો વાયુ,
અનેક નક્ષત્રો, મહેલો, અને તારકમંડળરૂપે રહેતો અગ્નિ; સર્વજ્ઞ
શીતનતા અને આદ્રતા રાખતું જલતત્ત્વ, અને જડતા,
પરાધીનતા અને બીજાનું હલાવ્યુ હાવે તેનું અચચત પૃથ્વી તત્ત્વ,
આ મધાની પાછળ જુના જુદા અભ્યંતરરૂપે રહેતી જે શક્તિઓ છે,
તે બધું અધિદેવ. બ્રહ્માની સૂક્ષ્મ શક્તિઓ તે આપણા દેવદેવીઓ
છે મ્થૂત જગતની પીઠમાં પરાક્ષ રહીને ત્રિમુણ્યાત્મક રીતે બ્રહ્માને
સ્થનાવનારા તત્ત્વના સૂક્ષ્મ શરીરો છે, વેદના સહિતા તથા બ્રાહ્મણ
ભાગમાં આ દેવ દેવતાઓની સાથે પ્રાર્થના કે ક્રિયાઓ દ્વારા
અનુસંધાન સાધી, એમની સાથે એળ રાખી, છવાત્માઓ જે પોતાની
શરીરમ્થ શક્તિઓને વધારતા હતા, તે બધી આ અધિદેવ સ્વભાવની
શક્તિઓ. પુરાણોમાં, તેમ જ તત્ત્વોમાં જે બધા દેવદેવીઓના
ઉપાસના કે કર્મવિધાન છે, તે આ અધિદેવ સંદિને પુષ્ટ કરવાના
સાધન છે.

૩ : સ્થૂન તેમ જ સૂક્ષ્મ આ બન્ને બ્રહ્માનું મૂળ, નાના પ્રકારના
જડ ચેતનતા બેઠવાળા વિશ્વનું અધિગાન, સમસ્ત પ્રપંચનો જેમાંથી
વિવર્તભાવે આવિર્ભાવ જણાય છે તે તત્ત્વ, અક્ષર, પરમ અને બ્રહ્મ.
એ પોતાના ભાવમ્થ-ચાત્રભાવમાં રહીને ચતત્ પોતાની જ, ઇન્દ્રિયથી

અકર્તા છતાં કર્તાભોકનારૂં જણાય છે, તે સ્વેચ્છા, સ્વચાન, અને સ્વકર્મ જે અધિદેવ અને અધિભૂતમાં જણાય છે, તે સ્વ-અને એનો ભાવ બધી પરિવર્તનશીલ અવસ્થાઓમાં સમવાર્ધ રહે, તે અધ્યાત્મ. એમાં સ્વનો ભાવ સમવાય તે સ્વભાવ. અધિભૂત તથા અધિદેવમાં જ્યારે સ્વભાવ વિહારે, ત્યારે દૈત્યભાવે જીવભાવ, દેહભાવ ધારણ કરે; અને દેહભાવ ધારણ કરે, એટલે એ સંબંધીનું જે જે જ્ઞાન તે અવિદ્યા અથવા અપરા વિદ્યા અને અભેદ ભાવે રહે તે સ્વભાવનું જ્ઞાન વિદ્યા કે પરા વિદ્યા.

*

*

*

ઉપર મુંડક ઉપનિષદે ઋગ્વેદથી માંડીને જયોતિષ સુધીની વિદ્યાઓને અપરા એટલા માટે કહી છે કે તેનાં જ્ઞાન અને કેળવણીથી જીવ, લોકલોકાન્તરમા દેહધારી રહીને જગે, અને શું સંપૂર્ણ સુખના ધામ જેવું સ્વર્ગ, સંપૂર્ણ દુઃખના સ્થળ જેવું નરક, કે સુખદુઃખના મિશ્રભાવવાળું આ પૃથ્વીપરનું જન્મમરણચક્રીય જગત, એ બધું એને દંડદારા ભોગવવું પડે એમાથી-સંપૂર્ણ દુઃખમાંથી કે મિશ્રસુખ-દુઃખમાંથી છૂટવા માટે શુભ કર્મો કરી સંપૂર્ણ સુખના સ્વર્ગ ધામ સુધી પહોંચે ખરેખરે. પણ અતે એ વિકારી અને અનિત્ય છે, એટલે નિત્ય અને આવીનાથી નહિ; તેથી જે વિદ્યાઓ વિવિધ કર્મો વડે દુઃખમાંથી અનિત્ય સુખ મેળવવાનું જ્ઞાન આપે તે બધી વિદ્યાઓ અવિદ્યા.

એનાથી જિલદું આ બધી વિદ્યાઓથી ઉપરત જતી, ઋષિઓ અનેકવિધ સાધનો અને સંશોધનો દ્વારા અંતઃમુખ જતીને, અધિદેવ અને અધિભૂતથી વેરાગ્ય કેળવણીને, અધ્યાત્મ તરફ વળવા માંડતા, ત્યારે એમને અક્ષર અને પરમ બ્રહ્મનો અનુભવ થયો. વેદના સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ભાગોમાં, પુરાણોમાં, તંત્રોમાં, તેમ જ યોગાદિ

અંતરંગે સાધનોમાં જે જે વિદ્યાઓ છે, એની ઉપેક્ષા કે ઉપનિષદ એટલા માટે કહે છે, કે એ બધાંનાં ફલ નાશવાન છે, અધ્યાત્મવિદ્યાનું ફલ જે હૃદયી નિત્યને માટે મુક્તિ તથા ચિત્ અને આનન્દની નિત્ય પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી અધ્યાત્મવિદ્યા યોગ ૧૩, જીવના સ્વભાવમાંથી નીકળીને જીવના સ્વભાવમાં પ્રસકાય, એવી વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા, એવું જ્ઞાન તે અધ્યાત્મજ્ઞાન.

*

*

*

આપણે આટલી મુક્તિસંગત ચચાની સાથે ઉપનિષદોની શ્રુતિએ શ્રદ્ધાભાવે વિચાર કર્યો; હવે એ વિદ્યાને આપણે આપણા નિત્યજીવ ઉતારવાની રહી.

એ અક્ષર અને પરમ જીવ, સત્, ચિત્ અને આનન્દ છે એ એવું સ્વ-ચોતાપણું છે; એ ભાવ જીવનો નિત્ય છે. તેથી આ જ્ઞાન દશ્ય અને દર્શનના ત્રિપુટિમય વિશ્વમાં પણ એવો ને એવો આ છે, એ સર્વવ્યાપી છે તેથી સર્વગત છે; સર્વ જિજ્ઞાસી છે. તે સર્વં છે; સર્વં છે, અને ક્રિયાશીલ છે, તેથી સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ, સર્વં અને સર્વગત છે, તેથી આપણા અધ્યાત્મરૂપે

*

*

*

ક્યાં સુધી અધિદેવ અને અધિભૂત જગતમાં રખડશો ? કે સુધી દેહભાવ રાખીને હૃદોના સંકટમાં સપડાયા, બીંસાવા અને રેંસા કરશો ? જાગ્રત થાઓ, અવિદ્યાની નિદ્રામાંથી જાગો અને જીવાત્મા સ્વ-ભાવમાંથી જીવના સ્વ-ભાવમાં આવો એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા રહસ્ય એટલે કે એ એક જ વિદ્યા ॥ અને બીજી બધી અવિદ્યા એ સમગ્રથી તેમજ અનુભવાશે.

અવિદ્યાથી મૃત્યુ પાર કરી શકાય તે આવી રીતે. અવિદ્યાઓ

વિશ્વમાં સુખદુઃખના સંસારમાં વારંવાર આવતાં વાસના, કર્મ અને કર્મભોગમાં જે રખડવાની ટેવ પડી છે, તેમાં વર્તમાન સુખથી અધિક સુખ મેળવવું હોય, ઉત્તરોત્તર જીવ જન્મ પ્રાપ્ત કરવો હોય, મન તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયમુખના જ સ્વપ્નભોગ મ્હાલવા હોય, તો એ અવિદ્યાઓનો આશ્રય લો; યગ્યાગ કરો, કર્મકાંડ કરો, દેવદેવીઓને ઉપાસો, મંત્રતંત્ર ાં અનુષ્ઠાન કરો, યોગનાં અષ્ટાંગો ફળવો એટલે અવશ્ય તમને સુખ મળશે. પણ એ મર્યાદિત હોવાથી બદલાયા કરે એવું વિકારી છે, પરિણામી અને અનિત્ય છે, એટલે છેવટે તો એ નાશવાન છે; જેટલું કરો તેટલું પામો, જેવું વાવો તેવું લણો, જેટલી મજુરી કરો તેટલી રોજ મેળવો, અને આમ એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં મૃત્યુના દરવાજા ઓળંગતા જાઓ. આવી રીતે અવિદ્યા દ્વારા મૃત્યુ ઓળંગી શકાય છે.

*

*

*

પરંતુ વિદ્યા કે અધ્યાત્મવિદ્યા એવાં નથી; એનું સ્વ નિત્ય છે, અવિનાશી છે, સુખદુઃખાદિ દાંડોથી રહિત એટલે કેવળ આનંદ અને જ્ઞાનરૂપ છે. એ મેળવવા માટે દ્વૈતરૂપી સ્કૂલ-સૂક્ષ્મ શૂલો, અધિદેવ અને અધિભૂતના જગતમાંથી મન ઇન્દ્રિયોને વાળા લો અને એકાંતમાં બેસી, નિવૃત્તિ મેળવી, ગમે તેટલા ભોગે પણ સમય સોધી કે ચોરી કાઢી, એક માત્ર સ્વ તરફ મન ધુલિને વાળો, એટલે નદી જેમ પાછી વળાને પોતાના મૂળમાં સમાય તે નદી જ નથી રહેતી, તેમ એ અર્ધાં અધિદેવ ક્ષેત્રનાં અંગઉપાંગ પણ મૂળ સ્વમાં-પ્રજ્ઞમાં તદ્દાકાર થઈ રહેશે.

સાધનાના બે પ્રકાર ઉપનિષદ તથા ગીતામાં છે, પુરાણોમાં પણ છે. તન્ત્રોમાં પણ છે. નિવૃત્તિ મેળવી, એકાંતમાં બેસી ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણને અંતર્મુખ કરી જે જે દેખાય, સંભળાય, સ્પર્શ થાય, સુગંધ લેવાય, કે સ્વાદ લેવાય તેવું પર્યેન્દ્રિયના વિષયભૂત હોય, તે બધાંયને દ્વૈતમય, દુઃખમય, અને જન્મમરણશીલ માની, એક માત્ર સ્વમાં

ગાળી દો. ઉપાસના અને યોગનો અથવા તો ધ્યાનદ્વારા સ્વનો અનુભવ કરવાનો, જ્યાં ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર જેવો એ એક માત્ર સર્વસાધારણ માર્ગ છે.

એકાંતમાં બધું જૂથ્યા, સ્વના આનંદ અને જ્ઞાનથી અંતઃકરણ ગદ્ગદ થયું; ઝોળખાયું કે સ્વના સુખ સાથે કોઈ પણ ઈન્દ્રિયનું સુખ સરખાવી શકાય એવું નથી. એટલું જ નહિ પણ ઈન્દ્રિયસુખ તો દુઃખમિશ્રિત તથા અનિત્ય છે, ત્યારે આ સ્વસુખ નિત્ય અને અવિનાશી છે. એનો હંમેશાં ભાવ છે, અભાવ નથી. એ એનો સ્વભાવ અને એ જ અધ્યાત્મ-અક્ષર એટલે અવિનાશી, પરમ એટલે સૌથી મહાવ અને બ્રહ્મ એટલે સૌથી વ્યાપકના સ્વ નો ભાવ તે અધ્યાત્મ; એ જાણવાની વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા, અને એ અનુભવનો યોગ કે ઉપાસના તે અધ્યાત્મયોગ.

જે અનુભવ અંતઃકરણમાં સ્વનો થયો, તે જ સ્વ સર્વવ્યાપક છે. તેમાં મન ઈન્દ્રિયદ્વારા પ્રતીત થતું, નામરૂપવાળું, વિનાશના ભાવવાળું આ જે વિષય છે તે શું છે ?

હવે વિશેષ વિચાર કરો. અહીંથી જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે; એને માટે વિચાર સાધન છે. જ્ઞાનથી અંદર જે અનુભવ્યું તે જ સર્વત્ર ખાલ અખંડ વ્યાપક છે એમ અનુભવીઓ પાસેથી શ્રવણ કરી, એના ઉપર સ્વતંત્રપણે વારંવાર મનન કરી, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક કર્મમાં, આત્મજાગ્રતિ રાખી, બ્રહ્મના સ્વ-ભાવનું જ્ઞાન રાખવું એ એની ખીણ દિશા. આ છે વિશુદ્ધ જ્ઞાનયોગ.

એ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્ને સર્વત્ર અનુભવ્યું એટલે પ્રત્યેક નામરૂપના અધિજ્ઞાન તરીકે ઝોળખવું. પ્રત્યેક ચચ્છા ક્રિયામાં નિશ્ચલતા વિચારવી, ગતિમાં એની અગતિ સમજવી, અને જે “હું”નું સ્વ છે તે જ “આ”નું સ્વ છે, જે જહમ્ છે તે જ હમ્ છે; એ

સર્વવ્યાપક તત્ત્વ તો એક જ છે; બેદ માત્ર મનોગમ્ય છે; કલ્પનામય છે; માટે ધ્યાનયોગદ્વારા જે એકાન્તમાં અનુભવ્યું, તે જ્ઞાનયોગદ્વારા આત્મ પ્રવેશમાં અનુભવ્યું જોઈએ એમ ઇશોપનિષદ કહે છે. -

યમ્તુ સર્વાણિ મૃતાન્યાત્મન્યેધાનુપદ્યતિ ।

સર્વમૃતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજ્ઞગુપ્સતે ॥

અર્થ:-જે સાધક સંપૂર્ણ પ્રાણી પદાર્થોને આત્મામાં-સ્વ માં જુએ છે આ ધ્યાનયોગની પૂર્ણતા) અને સમસ્ત પ્રાણી પદાર્થોમાં આત્મા સ્વને જુએ છે, તે આ (જ્ઞાનયોગની પૂર્ણતા)ને લીધે કશાની ધૃણા કરતો નથી.

*

*

*

આ બ્રહ્મજ્ઞાનની વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા અને આપણું આજ સાધન અને આ જ સાધ્ય ! એ સાધક વીર ! જમત થા; સ્વ ને ઓળખ; જીવના અનિત્ય-વિકારી સ્વ-ભાવમાંથી જીક ને બ્રહ્મના નિત્ય, સમિચ્છાનંદ સ્વ-ભાવમાં આવ ! અવિદ્યા, અજ્ઞાન અને એનાં પરિણામ જેવાં દુઃખોમાંથી છૂટ-છૂટવા પ્રયત્ન કર ! આમાં જ ત્હારું શ્રેયસ્ છે-કલ્યાણનો એક માત્ર માર્ગ છે. વ્યવહારમાં બધે આત્મભાવ રાખો; જીવભાવ કાઢી નાંખો; ત્હારો સ્વભાવ છે બ્રહ્મનો ભાવ, જીવનો કલેશમય નહીં; આ સ્વ-ભાવ રહે અને વ્યવહાર થાય, તે જીવનમુક્તનો વ્યવહાર ! વ્યવહાર બાધક નથી, 'પણ બ્રહ્મના સ્વભાવમાં રહેવા માટે જે સમજાય તો સાધક છે; અલબત્ત એ લક્ષ્ય નથી: લક્ષ્ય તો દ્વૈતની વિસ્મૃતિ અને સમિચ્છાનંદ સ્વની પ્રાપ્તિ છે; કે જ્યાં નથી સ્વ-ભાવ કે નથી પર-ભાવ; વસ્તુ બાવાતીત છે; ધ્યાનયોગ દ્વારા સ્વ-પરને બૂલો; જ્ઞાનયોગ દ્વારા સ્વમાં અવિરતભાવે હૃદયને તરબોળ રાખી, સ્વ-પરના બેદ-બૂલો; પછી નિષ્કામ કર્મ કરો, અહૈતુકી ભક્તિ કરો; નિજનંદમાં નિમગ્ન રહો-

આને સાક્ષી-પૂરો કે ઋષિઓની વિદ્યા જ સાચી વિદ્યા છે, એમનું
 જ્ઞાન જ સાચું જ્ઞાન હતું; એમને પગલે ચાલો અને એમનાં રમરણ
 કીર્તન દ્વારા એમના જ્ઞાનગૌરવના વારસ બનો. નમઃ પરમ ઋષિભ્યો
 નમઃ પરમ ઋષિભ્યઃ

આપણે પણ સાધ્યાગ્રામે જ્યથોપ કરીએ કે ઋષિઓને અસંખ્ય
 કેટિ પ્રણામ ! પ્રણામ ! પ્રણામ !

પરમાત્મા આપણને સૌની આવી આત્મદષ્ટિ કેળવવાના અધિકારી
 બનાવે.

(નવેમ્બર ૧૯૪૧)

શ્રદ્ધા અને સ્વાધ્યાય

અત્યારના જિજ્ઞાસુઓને જોતાં અમને એમ લાગે છે કે લોકો વેદાન્તજ્ઞાનથી આકર્ષાય છે અને સમજે છે કે એવા ગ્રંથો જ ઉપયોગી છે; સાચી, રહસ્યવિદ્યા, અનુષ્ઠાન સાધનસામગ્રી, બધા મતમતાંતર પ્રતિ ઉદારતા, આત્માનો અસ્ખલિત આનંદ, જીવનમાં દેવી ઉત્સાહ, તેમ જ વ્યવહારના વિક્ષેપમાં મુક્તિ અપાવનાર કોઈ શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત હોય તો તે વેદાન્ત જ છે અને તે પણ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય સ્થાપિત સિદ્ધાન્તવાળું. આવી શ્રદ્ધા લગભગ સેંકડે નબ્લાણું જિજ્ઞાસુઓની હોય છે.

પરંતુ એકલી શ્રદ્ધા જ કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; શ્રદ્ધા તો ચિત્તને વસ્તુ પ્રતિ અસ્ખલિત રીતે વહેતો પ્રેમપ્રવાહ છે. ચિત્તના એ પ્રેમપ્રવાહને વસ્તુ પ્રતિ વાળ્યા પહેલાં વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવ્યું ન હોય, તો વસ્તુમાં જાનિત રહી જવાનો અને એકને બદલે બીજી વસ્તુ પ્રતિ એ પ્રવાહ એ આઈ જવાનો ભય રહે છે. ભગવદ્ગીતાનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન કહે છે કે:—

बुद्धियोगमुपाधित्व मच्चितः सततं भव ॥

અ. ૧૮, શ્લો. ૫૭ .

અર્થ:—જ્ઞાનયોગનો સ્વીકાર કરીને સર્વદા મારામાં ગિતને રાખ.
જ્ઞાનયોગની મહત્તા આટલેથી જ અટકતી નથી, હજુ આગળ
જતાં કહે છે :—

જ્ઞાનયજ્ઞેન તૈનૃદમિદઃ સ્વામિતિ મે મતિઃ ॥

અ. ૧૮, શ્લો. ૭૦

અર્થ:—તે જ્ઞાનયજ્ઞવડે હું પૂજિત થાઉં છું એવો મારો નિશ્ચય છે.
આથી પણ વધારે આગળ ચાલો એટલે છેવટનો પ્રશ્ન પોતે
અશુદ્ધિને જ પૂછે છે તે આ સ્વો:—

કશ્ચિદતત્ત્વત્તં પાર્થ સ્વયંકામેણ હૈતસા ।

કશ્ચિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રણયસ્તે ધનંતય ॥

અ. ૧૮, શ્લો. ૭૨

અર્થ:—હે પાર્થ ! (મે તને આ બધું જો કશું-જવળ કરાવ્યું
તે) તેં એકાદ ચિત્તે સાંબળ્યું કે કેમ ? (અને) હે ધનંતય !
અજાનથી ઉપજેલો તારો મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ ?

* * *

ઉપર લખેલા એ ત્રણ શ્લોક જુઓ, એના ઉપર વિચાર કરો.
લગવાને આપો ગીતા સંભળાવી; ઢગ્યો થઈ પડેલા અશુદ્ધિને
ખીજી અધ્યાયમાં આત્માનું નિત્ય સ્વરૂપ સમજાવ્યું; જન્મ-મૃત્યુની
જ્ઞાન્ત ટાળવા પ્રયત્ન કર્યો; કર્મ કે અકર્મ એ બંને ચિત્તની ભાવના
છે; ગતિ કે અર્ગત, ચંચલતા કે નિશ્ચલતા, વગેરે દાંદો બધાં ત્રિગુ-
ણાત્મક પ્રકૃતમાં છે, એવું જ્યાં અધ્યાય સુધી જુદી જુદી રીતે સંભ-
ળાવ્યું; પરંતુ આ તો એને આત્મા અને અનાત્મા જુદાં પાડી બ-
તાવ્યા. આત્મા સર્વત્ર એક, અખંડ, અજરામર, અને નિર્મલ
શદ્દ સ્વરૂપ છે; અને અનાત્મા અનેક તેમ જ ભેદમય છે; એને જ

પ્રકૃતિ કહે છે. એ પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણવાળી છે; ત્રણ ગુણ પ્રમાણે જીવા-
ત્માના સ્વભાવ ગોઠવાય છે; સ્વભાવ અને સ્વગુણ પ્રમાણે વર્ણભેદ
પડે છે, અને શરીરધારી જીવાત્મા એ પ્રકૃતિના સ્વભાવવાળો યર્ધ
કર્મ, અકર્મ, અને ફલ તથા કંદોના ગૂંચવાડામાં જ ફસાયેલો રહે,
તો કાલક્રમે અચા'ન્ત ભોગવ્યા કરે, રત્નેશુ તમોચ્છુત્થી દબાયેલો એ
ભોગાત્મા બનીને સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે અને અસંખ્ય અનાત્મ-
વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન જેવા આ પિંડબદ્ધાંડમાં ગોઠવાયા કરે. અમુર્ત-
ને એક અને આદિતીય આત્માનું ઝોળખાણ નહોતું, તે ઝોળખવાનો
ભગવાને વિવેક દાખવ્યો. શાસ્ત્રીય બાપામાં કહીએ તો સદૃશ્ય ઓ
કૃષ્ણે શિષ્ય અમુર્તને વેદાન્તસાગરનું અવણ કરાવ્યું.

*

*

*

પણ અવણનું રહસ્ય એકામ ચિત્ત વિના ચિત્તમાં ટકે નહીં; શુદ્ધિ
મોહચરત હોય, ચિત્તમાં લોકપરતોક, જન્મમરણ, દેવદેવીઓ, કર્મ-
ઉપાસનાઓ, મંત્રત્રિાની જૂદી જૂદી બાન્તિ હોય, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્
ભગવાન જેવા સદૃશ્ય મળે, તો પણ ભગવાન કહે છે તેજ સત્ય, અને
ખીજું બધું મારે માટે અસત્ય, એવું શિષ્ય અમુર્તના મનનું સમાધાન
થાય તેમ નહોતું. વચલા ૭ અધ્યાયમાં એકામ ચિત્ત કરવા માટે તથા
ધ્યાનયોગની સરલતા માટે “ હું પોતે સર્વવ્યાપક છું. એટલું જ નહિ
પણ હું જ બધું છું—હું બ્રહ્મ છું; હું બધું છું; એટલે બધું
બ્રહ્મ છે—આમ સર્વે જલ્દરે વ્રહ્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું, અને બ્રહ્મ
જે સર્વવ્યાપક હોય, તો હું જે અનુભવી બ્રહ્મવિદ છું, તેમાં
પ્રથમ બ્રહ્મદષ્ટિ કરે, એટલે પછી સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ થશે; આવા
ધ્યાનયોગ માટે બક્ષિતો રંગ ચડાવ્યો.

ભગવાનના પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ વિના ભગવાનનું ધ્યાન, તથા
ભગવાન જ મારું સર્વસ્વ છે, એવો મનોવૃત્તિનો વેગ થવો અસંભવિત
છે, તેથી આગળ જતાં યોગશક્તિ વડે ભગવાન પોતાનું સામર્થ્ય

પતાવે છે અને અશુભને દિવ્ય ચક્ષુ આપે છે; અત્યાર મુખી એ ભગવાનને ચર્મચક્ષુથી-રથૂલચક્ષુથી જોતો હતો; સદ્ગુરુને સખા કે મિત્ર માનીને એમને માનવદેહધારી કાંઈ શુદ્ધિશાળી મમર્થ વ્યક્તિ માનતો હતો. ભગવાનની નિત્ય પ્રસન્નતામાં એને પ્રજ્ઞાનંદ નહોતો, પણ કેવલ વ્યાવહારિક ધીરજ અને ક્ષમા જ દેખાતાં હતાં; એમની દુષ્ટોની સંહારલીલામાં કેવળ ક્ષત્રિવધર્મનું બલ દેખાતું હતું; એમના પ્રેમમાં કેવળ મિત્રતાનું જ દર્શન ચતું હતું. એટલે ભગવાનને સદ્ગુરુ કહ્યા પછી પણ એમના યોગસામર્થ્ય પ્રતિ દષ્ટિ કેવી રીતે કરી શકે ? અને એ તો ન્યારે ભગવાનને ચર્મચક્ષુને બદલે દિવ્યચક્ષુથી-રથૂલને જૂઠાંને રથૂલને બદલે સૂક્ષ્મ શરીરનાં સૂક્ષ્મ ચક્ષુથી-ન્યારે પોતાના અંતઃકરણમાં બીજી બધી વૃત્તિઓને વાળી કે મારીને, કેવલ ભગવાનના દિવ્ય ભાવનું જ દર્શન કરે ત્યારે વિશ્વની વિસ્મૃતિ યાચ અને વિશ્વેશ્વરના સ્વરૂપમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરી શકે ત્યારે વક્ષેપને ફહાઈ શકે.

*

*

*

વિશેષ ફહાડવા એકાગ્રતા જોઈએ; એકાગ્રતા માટે ધ્યેય કે ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રતિ ચિત્તનો અરખલિત પ્રવાહ જોઈએ; એ અરખલિત ભક્તિ-પ્રવાહ માટે, તૈલધારાવત્ ધ્યાન માટે, અન્ય સર્વ અનુભવ અને અનીશ પદાર્થો પ્રતિ વૈરાગ્ય જોઈએ, અને આમ વિવેક અને વૈરાગ્ય વડે ન્યારે ચિત્તમાં નિરોધનું બલ જામવા માટે ત્યારે શુદ્ધિમાં પ્રયાનો પ્રકાશ પડવા માટે; એ પ્રકાશ પામેલી, આત્માનો પ્રસાદ વરેલી શુદ્ધિ તેજ ગીતાની પ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠિતા ।

*

*

*

વેદાન્તના અભ્યાસીને આ વિવેક વૈરાગ્યનો ઉદય થયા વિના વેદાન્તના અન્યતું અધ્યયન અર્થક લાગે છે; ભગવદ્ગ્રાપ્તિની, મોક્ષનાં સાધનની, આત્મચાનની જિજ્ઞાસાની કે સાધનની ઈચ્છા માત્રથી કાંઈ અધ્યાત્મપદ્યે પળાતું નથી; કારણ કે સાધનના સાચા જ્ઞાન વિના

સાધનનું સ્વરૂપ અને એની આવશ્યકતા સમજનાં નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ અને વસ્તુપ્રાપ્તિનું સાધન ઓળખ્યા વિના કોઈ પણ સાધન સાધ્ય થઈ શકતું નથી. આત્મા, બ્રહ્મ, ૐ, કે એવાં નામો ઓખી મારવાથી, અથવા જપ તપમાં વગર સમજ્યે ચડી જવાથી કશી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. સમજણ વગર જે કોઈ કયું હોય, કેવલ શ્રદ્ધાના નામથી જ જ કયાં કયું હોય, રામ રામ કે ભગવાનનાં કોઈ નામની માળા જપી જપીને મણુકા ફેરવ્યા કયાં હોય, તેથી કોઈ તત્ત્વનું જ્ઞાન અને નિત્ય શાંતિ મળતાં નથી.

જે પ્રાપ્ત કરવું છે તે વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; એ કયાં છે, કેવું છે, એનું યથાર્થ વર્ણન સાંભળવું જોઈએ; અને એ વર્ણન સાંભળવું, તે જ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રશ્રવણ કહેવાય છે.

*

*

*

પ્રથમ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, ત્યાર પછી શુદ્ધિપૂર્વક એનું મનન, અને એવી રીતે સાંભળેલું અને સમજેલું હોય, તે જીવનમાં ઊતારીને અનુભવવું એનું નામ નિદિધ્યાસન. આ નિદિધ્યાસન એટલે એકમાં અનેકતા અને અનેકતામાં એકતાના દર્શનરૂપી જ્ઞાનની સમતા; કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ ઓળખવાની શુદ્ધિની કુશલતા. શુદ્ધિની આવી વિશુદ્ધ પ્રમા પ્રતિષ્ઠિત કરવા, ભગવાન પ્રથમના ૭ અધ્યાયમાં વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરાવી, જ્ઞાનયોગ માટે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો તથા ચિત્તની અનાત્મવૃત્તિઓને આત્મા તરફ વાળવાનો પ્રત્યાહાર શીખવી, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સમસ્ત વિશ્વની વિસ્મૃતિ કરાવી, સ્લોક ૨૪ થી ૨૭ સૂક્ષ્મમાં વૃત્તિઓનો નિરોધ કરાવી, પ્રત્યક્ તત્ત્વ- (અંતર્યામી)નું દર્શન કરાવે છે. આમાં ચિત્તશુદ્ધિ આવી ગઈ, અને અંતર્મુખવૃત્તિના અંગોપાંગ જેવાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણા, જ્ઞાન અને સમાધિ સૂક્ષ્મની ભૂમિકાઓનો પણ સમાવેશ થઈ ગયો.

*

*

*

પરંતુ માનવજીવનની, એની પ્રકૃતિની, એના પ્રાણની, એનાં દર્શનની બે બાજુઓ છે. ઢાળની બે બાજુ જોઈ એની એ બે દશા છે. એક બાજુ સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, અને સમાધિની તુરીય; ત્યારે બીજી બાજુ જાગૃત એ બન્ને દશામાંથી શું અચાની કે શું ચાની મુક્ત થઈ શકે એમ નથી. મુક્તિ તો મનોદશાના પરિવર્તનમાં અનુભવવાની છે. દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાની છે. હું શરીર છું અને એ અંગે લાગતાં જે જે બંધનો છે, તે બધાંમાં વિવાદ કરાવતો જે પંચમૂળનો પ્રતિનંધ છે, એમાંથી છૂટીને મનમાં તૃપ્તિ મેળવવાની છે. મનુષ્યને સૌથી વધારે કષ્ટદાયક દશા હોય તો તે જાગૃત છે; સુષુપ્તિ સુખમય છે, અને તેથી જ એ અવસ્થાના બોક્તાનું ઢાંકણ, કે કોઈ આનન્દમય કહેવાય છે. એ દશામાં આનંદ કે આનંદ જેવું જ કંઈ અનુભવામાં આવે છે, એટલે એમાંથી મુક્તિ મેળવવાની તો શું, પણ બિંદુ દરીદરીને જાગૃત તથા સ્વપ્નથી થાકી-કંટાળીને મનુષ્ય બિંધમાં પડીને, બધા દુઃખભારને ઊતારીને, સુખ મેળવવાનો પરિશ્રમ કરે છે. એ સુષુપ્તિમાં મન તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેથી વિષયો અને વિષયભોગ નથી. કૈંત પ્રપંચ નથી, એટલે મનુષ્ય આરામ ભોગવે છે.

બીજી દશા સ્વપ્નની છે જેમાં મનુષ્ય પરાધીન છે. જેવા સંસ્કાર તેવાં સ્વપ્ન. એ અવસ્થા પણ શરીર તથા મનની દશા ઉપર આધાર રાખે છે; એટલે કે જાગૃતમાં જે ભોગ ભોગવ્યા, ખાધું, પીધું અને હેરે કરી, સુખદુઃખને નોતપાં, એના સંસ્કારમાંથી ઉદ્ભવતાં રાગદ્વેષનાં બંધનો બાંધ્યાં, તેના પડછાયા જેવા સ્વપ્નો જાગૃતિને બૂલીને મનુષ્ય ભોગવે છે. જાગૃતને પાછો સુખદુઃખનાં સ્વપ્નાં બૂલી જાય છે, અથવા એના ઉપર હર્ષ-શોકનાં ચિત્તવન કરીને એ સંસ્કાર વિશેષ દદ કરે છે; પરંતુ સ્વપ્નદશામાં એ પરાધીન હોઈ, ન્યારે સ્વપ્નભોગ ભોગવાતા હોય ત્યારે તે દશામાં એનાં દુઃખમાંથી એ છૂટી શકતો નથી. એટલે એમાં તો કશો પુરુષાર્થ કરના એ શક્તિશાળી નથી.

મુપુષ્પિ અને સ્વપ્નદશાની પરાધીનતા પ્રમાણે જામત પણ પરાધીન
 જ છે એવું આપણને સામાન્ય દષ્ટિએ લાગશે. કાર્તના પણ જગાડયા
 વિના મુપુષ્પિ અને સ્વપ્નનો જાણે એની ગેલે જ અંત આવતો હોય,
 તેમ મનુષ્ય પરવશ બનીને એ બન્ને દશામાંથી જાગી બેઠે છે. દુઃકમાં
 એમ કહેવા જેવું છે, કે ત્યારે જામત વ્યવહારથી ચયેત્રો મનનો યાક
 મુપુષ્પિ તથા સ્વપ્નમાં ઊતરી જાય છે, ત્યારે બાકી ગદેશા જામતના બોગ
 બોગવવા, પૂર્વવાસના પ્રમાણે મનુષ્ય પાછો જાગી બેઠે છે અને પૂર્વવત્
 વ્યવહાર કરવા માટે છે. આ જામતમાં વિપાદ થાય, એનાં બધેનોમાં
 એને પોતાની-જીવાત્માની સ્વરૂપગત સ્વાંતરતા નથી મળી શકે એમ
 મોકળું સાલવા માટે, ત્યારે એને જામતનો તિરસ્કાર આવે તે વેરાગ્ય;
 એમાં કશુંયે ન રહે એ વિપાદઃ વ્યવહારમાંથી વેગળા જઈ ને કાર્ત જુલો
 ખોચે, ગિરિચક્રમાં મનુષ્યજગતથી દૂર જ્યાં કાર્ત ન સનાવે
 ત્યાં જઈ બેસવાની વૃત્તિ થાય, એ એનો એકાન્ત પ્રેમ અને
 ત્યાગવૃત્તિ; અને આમ કશા પણ સમાધાન વિના અજ્ઞાનમાં ને
 અજ્ઞાનમાં વિશ્વનો વ્યવહાર, જામતની બધી ગડમથલ, જગનની
 બધી જાંજળ, બધું દુઃખમય જ લાગે એવી મનોદશા એ બદ
 જીવની વૈરાગ્યસૂચક દશા; એ બધેનમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ થાય તે
 મુમુક્ષુતા, એવું કેમ થાય છે? બધું શું છે? એ ક્યાંથી આવે છે?
 જગતમાં દુઃખ જ કેમ? જો જગતમાં દુઃખ જ છે એ જગતનું સ્વરૂપ
 કેવું? આ જગતમાં મને ધોક્સનાર કે મોકલનાર કોણ? આ વિશ્વમાં
 આવી ફસાનાર હું કોણ? જગત મારું કે હું જગતનો? અથવા મારો
 અને જગતનો રચનાર, અને મને આમાં ફેરવનાર હું કે બીજો કોઈ?—
 આવા અસંખ્ય પ્રશ્નોની તડામાર ત્યારે અંતઃકરણમાં બેઠવા માટે,
 એ તડકડાટમાં કશું પણ ન સૂઝે—એ દશામાં જો શોક, ગ્લાનિ, કે ખેદ
 જ અનુભવાય, કશું પણ ન કરતાં બેસી રહેવાની વૃત્તિ થાય, અને
 એવા શાંત, મૂક, પથ્થર જેવા જ થવાનું મન થાય, એનો વિપાદ

કે વૈરાગ્ય અને એમાંથી દુઃજગત્-અને એ બન્નેનો રચનાર કે ચલાવનાર જે કોઈ હોય, તેને જાણવાની વૃત્તિ યાવ, એ એની જિજ્ઞાસાની પ્રારંભદશા.

*

*

*

આવી જિજ્ઞાસા યાવ ત્યારે અંતઃકરણને એ ધીરે ધીરે તપાસવા મોકલે; જગતને જૂઠવાનો યત્ન કરે; જાગૃતના વ્યવહારમાં મનની વૃત્તિઓને તપાસે, સ્વપ્નની પરાધીનતાને તેમ જ સુષુપ્તિના પરવશ આનંદના રહસ્યને ઓળખવાના પ્રયત્નો કરે, અને છેવટે એ પરિવર્તન-શીલ અવસ્થાઓ ભોગવનાર કોણુ છે. ? એ ભોક્તા પ્રતિ મનોવૃત્તિ વાળવાનું કોઈ અનુભવી, તત્ત્વદર્શી પામે જઈને શીખે, ત્યારે એની એકાન્તિક વૃત્તિઓને અંતઃમુખ વાળીને, જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિની પરાધીનતામાંથી, એનાં બંધનમાંથી છોડાવીને, ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગની ત્રિપુટિની પર જે મૂલ્ય આત્મગત્ત્વ છે, એનું દર્શન કરાવે તે સદૃશ્ય. પણ આ તો ત્રણે અવસ્થાને જૂઠવાનો દર્શણિક પ્રયત્ન થયો. પહેલાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે પરાધીન બની સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગૃતના અનુભવ ભોગ ભોગવતો હતો અને એ ત્રણે અનુભવો દ્વંદ્વમિત્ર હતા, તેમાંથી આ એક તુરિય એટલે ચોથી અવસ્થાનો અનુભવ કરતાં શીખ્યો; પણ એ અવસ્થા થે કોઈ એની નિત્યની નથી. એમાંથી પણ બુદ્ધિયાન યાવ છે. વળી પાછું આ જાગૃત જગત્ શરીર છે ત્યાં સૂધી વારંવાર આવે જાય છે; એટલે જેનું અંતઃમુખ બની પોતાનું ૨૫-૨૫ જોયું, તેનું એ બધાં દૃશ્ય પ્રપંચનું પણ જ્યાં સૂધી ૨૫-૨૫ ન જોવાય, ત્યાં સૂધી શાંતિ કેવી ?

*

*

*

એટલે જહા અધ્યાયમાં કહે છે કે :—

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि ।

ईक्षतेयोगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

અર્થે:—સર્વત્ર સમ (વસ્તુ)નું દર્શન કરનાર, (આંતર્યુષ્ય વૃત્તિ-દ્વારા) યોગ કરીને (તત્ત્વની સાથે) યુક્ત થયેલો (જીવ)—આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા (પોતાના) આત્માને અને (પોતાના) આત્મામાં (રહેલાં) સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે.

હવે એ સર્વત્ર આત્મદર્શન કરવા ઈચ્છે છે. જામતમાં એ બધે આત્મદર્શન કરવા મથે છે. જામતમાં પ્રથમ ઈન્દ્રિયો વડે દર્શન કરતાં પંચ વિષયો આવે છે, પંચતત્ત્વો નજરે પડે છે, એ ઈન્દ્રિયોની પાછળ મન કલ્પના અને ભાવના કરે છે, બુદ્ધિ એનો વિચાર કરે છે, અહંકાર હું'પણ' રાખીને બધું કર્મ-ધર્મ પ્રમાણે જોડે છે, ચિત્ત એનું ચિંત્વન કરીને સ્મૃતિમંડારમાં ઠાંસી ઠાંસીને જગત્તના સંસ્કાર રાખી મૂકે છે. આ બધા અનેકત્વમાં એકત્વવરૂપ આત્માને શોધવા જતાં તો એને મન અને ઈન્દ્રિયોદ્વારા પ્રત્યક્ષ થતા પંચતત્ત્વના જગત્ત અને જગત્તના વિષયો વિના બીજું કશું દેખાતું નથી. એટલા માટે એ અનેકત્વ કેટલું વિશાલ છે ? એની ગણતરી કરતાં મુખ્ય મુખ્ય સંઘા કેટલી છે ? એના સ્વરૂપમાં કેવું અધિષ્ઠાન છે ? એનું સ્વ-રૂપ અને મારૂ સ્વ-રૂપ જુડું છે કે એક છે ? આવી રીતે એનું સમાધાન કરવાની વૃત્તિ થાય, એનું જ્ઞાન મેળવવાની જૂખ બિધડે એનું નામ તત્ત્વજિજ્ઞાસા, અને તત્ત્વજિજ્ઞાસાને માટે વિચારશક્તિના કેમ ઉપયોગ કરવો, ઉદ્ઘાપોહ કરવાની કુશળતા કેળવવી, વિશ્વની રચનાનું રહસ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એવી સાંગોપાંગ વર્ણન કરતી વિદ્યા એ વેદાન્તની પંચીકરણ વિદ્યા.

*

*

*

એ પંચીકરણ વિદ્યામાં બધી રચના તપાસી જોવાની હોય છે. સૃષ્ટિ અને શરીરના અવયવો ઓળખવા પડે છે. આવો જ અભ્યાસ કરવો પડે તેમાં એકત્વનો ભેદ ઉઠેલવા જતાં, અત્યાર સુધી એ બધાંને અનાત્મ તરીકે-બધાં નામ રૂપને આત્માથી પૃથક્ માનીને જે વ્યવહાર ચલાવ્યા કર્યો છે, એ બધાંને વીણી વીણીને જૂદાં પાડી, એમાં જ એક

અને અદ્વિતીય આત્માને ઝોળખી લેવાનો છે; તેથી અનેકત્વની સમ-
જાણુ માટે, પંચ વિષયો, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પંચ કર્મેન્દ્રિયો, પંચ પ્રાણુ,
અંતઃકરણ ચતુષ્પદ, ચાર અવસ્થા, ચાર શરીર, પંચ કોશ, ચાર
અવસ્થાના અભિમાનીઓ, વૃત્તિઓમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંધાં જે
પ્રત્યેક શરીરમાં એક સરખાં છે તેને સમજવાની અને યાદ રાખવાની
જરૂર છે; કારણ કે એ યાદ ન રાખીએ, તો એમાંથી જ કોઈ ને આત્મા
માની લેવાની ભૂલ થવાનો સંભવ છે.

*

*

*

નવા જિજ્ઞાસુને આ વિષય અધરો લાગે છે; એને એકાન્તની
રૂચિ થાય છે, ધ્યાનમાં કોઈ ધ્યેય બાંધીને એમાં મનને ચોંટાડવાનું ગમે
છે, પણ “ આ વાંચવાની ભાંજગડ કાણુ કરે ? આ બધુવાની માથાકૂટ
શા માટે કરવી ? બધું માથા છે એમ સમજવું અથવા બધું ભગવાન
કે બ્રહ્મ માના લેવું એટલે જ બસ; ” આવી મનોદશા નવા જિજ્ઞાસુની
થાય છે; પણ આ એક મહાન ભૂલ છે. એ બધું અવશ્ય સમજવું
જોઈએ. પછી તે સંસ્કૃત મન્થો દ્વારા બહો, પ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી જાણી
લ્યો, કે બધવા ન હો તો કોઈ પાસેથી સાંભળીને શીખી લ્યો; પણ એ
જાણવું તો અવશ્ય પડશે જ: નહિ તો ઉપર કશું છે તેમ આત્માને
બદલે અનાતમ જંગલમાં, ભૂમવાનનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને બદલે એમના
નામરૂપ, શુણ્કર્મ, અને લીલામાંજ ફસાઈ પડી, એનાં જ શુણ્કર્મ
ગાયા કરશે. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના બેદાબેદમાં રવડી રખડી, નામરૂપ,
શુણ્કર્મ, અને એશ્વર્યની ઘટમાળમાં ફર્પી કરશે. વેદાન્તનાં પુસ્તકોમાં
એ બધી પ્રક્રિયાઓ છે તે વાંચનાં કંટાળશે નહિ; એનો અભ્યાસ
કરવાનો કે; વેદાન્તનાં પુસ્તકો આરામ ખુરશી પર પગાં પગાં,
સંસારના પ્રપંચી વ્યવહારમાંથી અનાવામે દુરસદ મજે નો જ વાંચવાનાં
કે વાંચી જવાનાં નથી. એ વર્તમાનપત્રો, નવવક્યાઓ કે સંસારને
સ્તંભ કરી જનાવનારાં વિષયવિવેચનો નથી. પણ જ્ઞાનગંગીર,

આસખ-૧ જન્મેની આથે પશુ એનું મૂ-યાકન થાય નહિ એવા અમુલ્ય છે

*

*

*

આપનું વિચારી લેજો —

(૧) પ્રાચીન ગ્રન્થો તો અનુભવીઓના જ હિંમત છે, એમના જ્ઞાનદ્રષ્ટી બરપૂર અત કરણભાષી નીકળેના આનંદના—આત્માના પ્રમાદના સુધારાદો છે વાર્તાઓ કે નરનકથાઓની પેઠે કદપનાના ઘોડા કે નિમાન પર ચડેની, ગિફ્ટી મનોવૃત્તિએ લખેલા એ ગદ્ય-ગદ્યા નથો વાસ્તવિકતાના એ સચોટ નમૂના છે, માટે ધીર, ગભીર ભાવથી વાચના એસજો

(૨) ગ્રન્થકર્તાની જ્ઞાનમૂર્તિનું અદ્વાભક્તિપૂર્ણ પ્રથમ અત કરણમાધ્યાન ધરજો કે “હે જ્ઞાનમૂર્તિ! આના પદ્મ-પાદ્મ દ્વાગ અમારા અંત-કરણમા આપના અનુભવના અમૃત છાટો! અમારી મનોવૃત્તિનો વિનાસ દૂર કરો, અમારે આવરણ તોડીને ફેંકી દો, અને જીવનમા જો તત્વામૃત આપે પીધું અને જીરવ્યું છે, એ જ અમૃતના અમને અધિકારી મનાવજો ”

“આપનો આ ગ્રન્થ તે કાગળ, શાકી, અને વાક્યો નથી, એ તો માનસરોવરના મુકનાકણ છે, અક્ષરે અક્ષરે એમા આત્મસુધાના મિન્દુ ઝરે છે, વાક્યે વાક્યે આપનો પરમહસ-મોધ અમારા ચિત્તક્ષેત્રમા જ્ઞાનમૌકિકતા ચોક પૂરે છે પ્રકરણે પ્રકરણે એના સ પૂટ જામે છે, અને સમસ્ત ગ્રન્થની પારાનણ ચતા તો જાણે આપ મારા મસ્તક પર આપનો વર-હત મુકીને આચીરંદ આપો છો કે—
‘સાધક, ત્હારી સાધના સફળ હો’”

(૩) એમા આવેલી અનેકના ગોખગો નહી, જ્ઞાનેન્દ્રિય ઈત્યાદિ બહુ નિગતનાર નમારા શરીરમા જ છે વાચતા વાચતા એ બધાને

વિચારથી-જાળખતાં જાણે; જૂગોળનું પુસ્તક હાથમાં હોય, અને નકશો બીંત પર લટકતો હોય, ત્યારે પુસ્તકમાં કાશી કે હરદ્વાર વાંચીને, નકશા ઉપર એને જેમ શોધીને જતાવીએ છીએ, (પૃથ્વીના ચિત્રને જ નકશામાં જિતારેલું છે, અને જૂગોળના પુસ્તકમાં હોય તે નકશામાં હોવું જ જોઈએ.) તે જ પ્રમાણે બધું પંચીકગણ એ આપણા નકશાશપી શરીરમાં છે; જે શરીરમાં છે તે જ પુસ્તકમાં લખ્યું છે; તેથી વાંચો ત્યારે શરીરશપી નકશામાં વિચારદ્વારા જોઈ, તથા નિશ્ચય કરીને જાળખી લેજો; આમ કરશો તો યાદ રહેશે અને વેદાન્તના ગ્રંથોમાં રસ પડશે, જાખવાયી કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ, અને કંટાળો વધશે.

*

*

*

આટલી સૂચના અત્યારે બસ છે ! અન્ય વાંચતાં ગ્રંથકાર મતિ શ્રદ્ધા, બક્ષિત, અને સત્કાર રહેવાં જોઈએ. ખાસ કરીને આ વાત અમે પ્રાચીન પ્રાસાદિક ગ્રંથોના વિષે જ કહીએ છીએ એ લક્ષ્યમાં રાખજો. એની પરીક્ષા કરવાની મહેનત ન કરશો. એમાં લખેલું ન સમજાય કે જોઈું સમજાય, તો એમને દોષ ન દેશો; દોષ આપણી બુદ્ધિમાં છે માટે જોઈું સમજાય છે એમ માનજો. અને આમ દોષ દેખાવાનું સખજ કારણ તો એ છે કે, અત્યારે અવજ્ઞાના કરતાં વાચન વધી પડ્યું છે.

શ્રવણ એટલે શુરુએ કરાવું શાસ્ત્રાધ્યયન. શાળા પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓનો જેમ અભ્યાસક્રમ નિયત થયેયો હોય છે, અને તે પ્રમાણે શિક્ષકો કે અધ્યાપકો એમને બણાવે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં પણ અભ્યાસક્રમ હોય છે; કાર્ત્ત તત્ત્વદર્શીનું ચરણ ત્યો, કાર્ત્ત રાનીની પાસે જઈ તે એ કહે તે વચ્ચે, એ બણાવે તે બણો, પોતાની અવજ્ઞા બુદ્ધિથી-સાંસારિક રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિથી કશું પણ ન વાંચો; એમની પાસે જાઓ, અને એ બણાવે તે કમપુર-સર વાંચો, એટલે શ્રવણનાં રહસ્ય અને મુદ્ધ સમજાશે.

શ્રવણ પદ્ધતિપુરઃસર યાય, તો મનન પણ યુક્તિપુરઃસર યાય, અને એ બન્ને વ્યવસ્થિત હોય તો નિદિધ્યાસનનું ગાદું પણ ગીધું ચાલે, નહિ તો એ માર્ગ અઆની ધાર પર ચાલવા જેવો વિકટ છે, એમ ઉપનિષદો કહે છે તે ખોટું નથી.

*

*

*

વેદાન્ત એટલે જ્ઞાનયોગ, એ જ્ઞાનયોગ તે જ ગીતાનો શુદ્ધિયોગ; જ્ઞાનયજ્ઞ પણ એ જ, અને અંતમાં ભગવાન અમુનને પૂછે છે, કે 'મહે' તને તત્ત્વજ્ઞાન શ્રવણ કરાવ્યું તે જરાજર ધારણ કયું ? એ પ્રમાણે તને સમજાયું ? જાણ થયું ? અજ્ઞાનસંમોહ, થયો ? અને જે સાંભળ્યું તે બધું એકાગ્રતાથી કે જટકતે અને વિહુલ મને ? આટલા પ્રશ્નો એટલા મોટે કરે છે, કે પ્રથમના ૭ અધ્યાયમાં આત્મા અનાત્માનો વિવેક કરાવી, ૭ઠ્ઠા અધ્યાયમાં અનાત્માને વિસારે પાડી, ધ્યાનદ્વારા આત્મદર્શન કરાવું. વચલા ૭ અધ્યાયદ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં એ જ આત્માના અંશસ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું, અને એ આત્મા તથા અંશસ્વરૂપના આત્મા પ્રતિ ભક્તિ ઉપજાવી; કારણ કે ભક્તિ વિના ધ્યેયાકારવૃત્તિ થતી નથી, એકાગ્રતા ટકતી નથી, અને ધારણ કરેલી વસ્તુ હાથમાં આવ્યા છતાં છટકી જાય છે.

પછીના ૭ અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાં ઉપયોગી અને જીવનમુક્ત દશામાં ઉપકારક યાવ એવાં પ્રકૃતિનાં બધાં રહસ્યો, યુક્તાદ્વાર વિહારનું સ્પષ્ટીકરણ, શુદ્ધિના, પૂતિના, તેમ જ વપના ત્રિગુણાત્મક ભેદ, સંસારવૃક્ષની ઉત્પત્તિથી માંડીને જ્ઞાનચક્ષુથી ચતા અધ્યાત્મદર્શનની વિવેચના, અને છેવટે સર્વશિરોમણિ અદારમા અધ્યાયમાં મોક્ષનો યોગ કરાવી, પાઠને પૂછ્યું કે ત્હારો મોહ નાશ પામ્યો કે નહિ ? ઉત્તર મળ્યો, કે 'મારું શ્રવણ-મનન યથાર્થ થયું છે અને આપની કૃપાથી, આપના આત્મપ્રસાદથી હવે હું આપનું વચન પાળીશ અને તે પણ પાળવા

સમર્થ થયો છું માટે; નહિ કે વગર સમજ્યે પાળવા મહેનત કરી જોઈશ, અથવા પળાશે તો ફીક, નહિ તો વાહવાહ !

*

*

*

પ્રાચીન ગ્રન્થો પ્રાસાદિક ગ્રન્થો કહેવાય છે; કારણ કે એના પ્રણેતા કંપનાસૃષ્ટિના નહિ, પણ વારતાવકતાના અનુભવી હતા, વસ્તુના યથાર્થદૃષ્ટા હતા, આત્મા અને પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોને સમજીને વર્ણન કરનારા હતા, ત્યાગ અથવા વૈરાગ્યની પૃથક્કતા એમના જીવનમાં નહોતી, અકર્મ કે નૈષ્કર્મ્યની ધૂંચ એમને ઉકલી ગઈ હતી, ધ્યાન કે જ્ઞાનના ભેદભેદ એમણે જોઈ જ્યાં હતા, સંશય વિપર્યયને હતા નહોતા કરીને આત્મા-પરમાત્મા વચ્ચેના આવરણને એમણે ચીરી-ફાડીને ઊરાડી દીધું હતું, કશીય શંકા એમના અંતરમાં નહોતી, નિઃશંક, નિર્ભય, અને નિરંજન હતા.

એ હતા શુદ્ધ અને શાંત, નિર્મળ અને નિર્વિકારી, પ્રસન્ન અને ગંભીર, અનુભવી અને આત્મદર્શી. એમના ઉદ્દગાર સ્વયંભૂ હતા, આત્મપ્રેરિત હતા, તટસ્થ અનુભવના હતા. પ્રકૃતિના ત્રિગુણાત્મક સ્વભાવથી પ્રેરાયલા, ધડીમાં આ અને ધડીમાં તે સુધારો સાચો, એવા એવા ક્ષણભંજર ભાવનાના કે આવેશના નહોતા.

માટે જૂના ગ્રન્થોને વાંચો નહિ પણ એનો અભ્યાસ કરો. ગ્રન્થોને વાંચી જોવા, કુરસદે વાંચવા, ગમે ત્યાં જોડીને વખત ગાળવા કે એની પરીક્ષા માટે વાંચવા નહિ, પણ એમાં ગ્રન્થકારના જીવનનો સાર ભર્યો છે તે તમારા જીવનમાં ઉતારવો છે એવી નિષ્ઠાથી બણો; પ્રમાદ કે કુતુહલ માટે નહિ, પણ કર્વવ્યનિષ્કૃદ્ધિથી, જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી, આત્મામૃતના પિપાસુ બનીને વાંચો. એમની કૃપાથી જ અનુભવ થવાનો છે એવું શ્રદ્ધા ભક્તિથી વાંચો, અવસ્ય એમના આશીર્વાદ તમારા જીવનમાં

અમૃતનો વરસાદ વરસાવશે. તમે કૃતાર્થ થશો, કારણ કે એ વાણી કૃત-
કૃત્ય પુરુષોની છે. તમે ધન્ય બનશો, કારણ કે એમના વચનોમાં ધન્ય-
વાદ છે. તમે અમર થશો, કારણ એમનાં વાક્યોમાં અમૃત બધું છે.
તમે જ્ઞાનદીપ્તિ પામશો કારણ કે એમનાં મન્યોમાં પ્રજ્ઞાનની ગાદ-
ગંભીર રશ્મિઓ ઉભરાય છે. ઠઠ તથાસ્તુ !

* ' * *

પરમાત્મા આપણે સૌને આવા અભ્યાસ કરવાના અધિકારી
ખતાવે !

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

(ડીસેમ્બર ૧૯૪૧)

ત્રિતાપ શોધન

આપણી આસપાસના વ્યવહારનું સ્વરૂપ કૂદકે અને જૂસકે બદલાતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલતું જાય છે. યુદ્ધની બીંસ હિંદુસ્તાનને પણ દાખવા માંડી છે; રાજ્યકર્તાઓનાં મન વિચારથી ડોકોળાઈ રહ્યાં છે. ચોમેરથી એક સામટો તાપસમૂહ આકાશપાતાળમાંથી પડી ઉતરાર્ધને ઠાઠાકાર મચાવે છે. અતિષ્ઠિત કે અનાવૃષ્ટિને બહાને જસદેવતા પણ કુદ્ધ થઈને પોતાનો સ્વભાવ બજવતી હોય એમ લોકસમૂહને અન્નવસ્ત્રના સાંસા પગાવે છે. બીજી બાજુ નવા નવા વ્યાધિઓ નાનાં મોટાં શરીરનો ભેદ જૂસીને મૂંડુને મદદ કરે છે અને ઈશ્વરની અગમ્ય લીલા જાણે મનુષ્યને મૂંઝવવા જ ઊભી થઈ હોય, તેમ ક્રમ ગોઠવાતો જાય છે. તાપસમૂહનો પ્રચંડ અગ્નિ ચોમેર ભજૂકમા કરે છે, અને એમાં પણ જ્યારે ભોજને માટે જ યુદ્ધ, વ્યાધિની સામે ભોગવિલાસ, દુષ્કાળની સામે નશાખોરી, અને હિંસાની સામે વૈરવૃત્તિનાં વાળાં વાગે છે ત્યારે, આ માનવકુળે ઈશ્વરદત્ત સદ્ગુણિનું દેવાળું જ કહાડતું હોય એવી દશા દેખાય છે.

*

*

*

આ તાપસમૂહ શું કેવળ માનવસૃષ્ટિ માટે જ સરળયો છે કે

પૃથ્વીધરના અન્ય પ્રાણી વર્ગને પણ એટલું જ મહત્વ નથી. મનુષ્ય તો મનુષ્યની દૃષ્ટિથી જ કલ્પના કરી શકે એવો નિયમ સ્વીકારીએ, તો સતત મનુષ્યને સમસ્ત જગત્ પરિતપ્ત જ લાગશે. પૃથ્વીના પટ ઉપર સુખભોગની લાલસા માનવમનને ન્યાયે છે, તેટલી પશુપક્ષી જેના ઈતર પ્રાણીઓને ન્યાયની હોય એમ લાગતું નથી. શાસ્ત્રોક્ત બાપામા ધર્મના વિભાગ પાડીએ તો આહાર, નિદ્રા, ભય, અને પ્રજોત્પત્તિ—એ મનુષ્ય અને પશુપક્ષી જેવા ઈતર પ્રાણીમા એક સરખા બાપેલા છે. પશુપક્ષીની વાત તો બાબુ ઉપર રહી, પણ વનસ્પતિનર્ગ તરફ નજર ફેરવીએ, તો એક ખીજ જમીનના ગર્ભમા પછા પછી તેમથી રસકસ તથા આહાર મેળવી, અકુર રૂપે ફૂટી, મહાન વૃક્ષ રૂપે ફાળે, તે પણ આહાર મેળવીને જ પોતાના વૃદ્ધિવિકાસ સાથે જ એ સર્વપ્રત્યક્ષ વાત છે. આ ધર્મ વનસ્પતિવર્ગના આહારની વાત અને પશુપક્ષી જેના ઈતર પ્રાણીનર્ગ પોતાનું દેહપોષણ આહાર મેળવીને કરે છે, આહાર વિના દેહપુષ્ટિ કે દેહવૃદ્ધિ નથી, દેહ વિના ભોગ નથી, ભોગ માટે વળી પાછો દેહ ને દેહ માટે ભોગ એ ચક્રકર્મ બધા પ્રાણીનર્ગમા સામાન્ય પણે ચાલ્યા કરે છે.

*

*

*

ખીજ સમાનતા નિદ્રાની છે, મનુષ્ય જેમ નિદ્રાની અને જાગૃતની એમ બે દશા અનુભવે છે તેમ પશુપક્ષી પણ અનુભવે છે, શરીર, મન, તથા ઈન્દ્રિયોનો થાક જિતારવા નિદ્રાની આવશ્યકતા સૌને સરખી છે, એટલે આ ખીજ સમાનતા પણ સૌને પ્રત્યક્ષ છે.

*

*

*

હવે ત્રીજી સમાનતા બધેનો વિચાર કરીએ. વનસ્પતિમા પણ સ્વરક્ષણની બાવના છે. વાનરોળ જેવા કુદરતી પ્રહારો, તેમજ મનુષ્યના

ઉપભોગ વખતે જ્યારે એને કાપવા તોડવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે એ જોટલું બળ હશે, તેટલું એ કાપવામાં અઘરું પડશે. આ ઉપરથી કેમ ન મનાય કે એને પણ વિનાશનો ભય છે ? પૃથ્વીના ગર્ભમાં સૂર્યનાં કિરણમાંથી, અને વૃદ્ધિનાં જળમાંથી એ પોતાનાં આહાર-પોષેણવી જેમનું તેમ રહેવા ઈચ્છે છે, અને પોતાનો વિનાશ ઈચ્છતું. વિનાશની અનિચ્છા સૂચવે છે કે એનામાં વિનાશનો ભય છે. આવો જ ભય પોતાના નાશનો-મૃત્યુનો ભય ખીજાં ૫ પ્રાણીઓમાં આપણે જોઈએ છીએ. આ ત્રીજી ભયની સમાન મનુષ્ય અને ખીજાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ સાથેની છે.

* * * *

ચોથી સમાનતા પ્રજોત્પત્તિની-વંશવૃદ્ધિની; એક સરસવ, ખસખસ, રાજગરો, બંદી, બાવટો કે વડનું સૂક્ષ્મ જીવ મહાન વૃક્ષ બન પરિણામે અસંખ્ય વૃક્ષો ઉત્પન્ન કરે તેટલાં ખીજાં ઉત્પન્ન કરે છે. પશુમાં પશુ ઉત્પન્ન કરવાની, અને મનુષ્યમાં મનુષ્યની સૃષ્ટિ વધારવા-વૃદ્ધિ સમાન છે, આ ચોથી સમાનતા થઈ.

* * * *

આ ચારિયને સૃષ્ટિની વંશવૃદ્ધિમાં કે સૃષ્ટિના વિદ્યાસમાં આવશ્ય ગણીએ, તો પછી એમ માનવાનું રહે છે કે સમસ્ત સૃષ્ટિમાં એક જ ક્રમ પ્રવર્તે છે, અને તે એ કે જન્મ, વૃદ્ધિ, સ્થિતિ અને સંહાર; વળ પાછો એ જ સંહારનાં તત્ત્વોમાંથી જન્મ, વૃદ્ધિ, સ્થિતિ અને સંહાર આ ચક્રાકાર ક્રમ પ્રમાણે મનુષ્યથી માંડીને, પશુપક્ષી, વનસ્પતિ અને છોટા જાનજની જડસૃષ્ટિમાં પણ હમેશાં જે ફેરફાર થયા કરે છે, એમાં માત્ર જન્મ, સ્થિતિ અને સંહાર-ખીજાં શબ્દોમાં ફરીએ તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અવિરત જાવે ચાલ્યા જ કરે છે.

પણ ત્યારે આ ક્રમનો ઉદ્દેશ શો ? આ ક્રમમાં ક્ષણ શું ? ઉદ્દેશ વિનાની ક્રિયા અસંભવિત હોય છે, એ તો આપણે આપણા સ્વભાવની તેમ જ પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિની પરીક્ષા કરવાથી જોઈ શકીએ છીએ. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં કેં ને કેં હેતુ હોય છે. હેતુ વિના કર્મ નથી, કર્મ વિના આ સૃષ્ટિ નથી તો પછી આ સૃષ્ટિનો હેતુ શો ?

*

*

*

ઉપર જણાવેલા ચાર ધર્મ સૃષ્ટિની સ્થિતિ માટે આવશ્યક છે અને તેથી એને સ્વાભાવિક-કુદરતી કહેવામાં જરા પણ વાધો નથી; પણ એને સ્વાભાવિક કહેવા જતાં એ સ્વભાવ એટલે આત્માનો ભાવ છે કે પ્રકૃતિનો એનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ પ્રકૃતિનો ભાવ છે, પણ આત્માનો નહિ, એમ સ્વીકારીએ એટલો પ્રકૃતિના ભાવ પર આત્માનો કાણુ ન હોય તો પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર તાંત્રવ ખેલે અને એની પરવશતામાં જ્યાંત્યાં દબાતો રીખાતો, સ્વભાવ, સ્વધર્મ અને સ્વકર્મ મૂલે ત્યારે દુઃખની ત્રિલાપની નોખતો અવશ્ય વાગે, એવું આપણને સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ પોકાર કરીને પુરાણો અને મહાભારત દ્વારા કહી ચૂક્યો છે.

સૃષ્ટિનો આદિકાલ ગમે તેટલાં-અસંખ્ય વર્ષોનો કે યુગોનો હોય એનો આપણે વિચાર કરવાનો નથી, પણ સૃષ્ટિ જેવી અત્યારે આપણી સમક્ષ છે અને એમાં થતા બ્યવહારની આપણા મનોરાજ્ય ઉપર જે અસર થાય છે, એની તપાસ કરવાની આપણને ખાસ જરૂર છે. આપણને અત્યારે આ સૃષ્ટિ સંહારમય લાગે છે, સંહારમાં કેવલ દુઃખનો જ હાહાકાર છે. દુઃખના હાહાકારમાં ચોમેર તાપસમૃદ્ધિની ફોગાઓ સળગે છે, સર્વત્ર ત્રાહિત્રાહિના પોકાર સંભળાય છે. જીવન એટલે સંગ્રામ, સંગ્રામ એટલે કલેશ અને કષ્ટ, કલેશ અને કષ્ટના મૂળમાં જીવનવાલસા અને જીવનવાલસાના મૂળમાં આહારાદિ ચાર

પ્રકૃતિધર્મ તાંણવાણીની જેમ ગુંથાએલા છે, એ આપણી સૃષ્ટિનો ઉપલક્ષ દર્શિથી દેખાતો સૃષ્ટિધર્મ.

*

*

*

સૌને જીવંતું છે, અને જીવંતું છે એમ નહીં, પણ દુઃખ નેષ્ટર્થ નથી; દુઃખ નેષ્ટર્થ નથી એટલે દુઃખને દૂર રાખવું છે અને સુખ નેષ્ટર્થે જાણે-સદાકાળ સુખ નેષ્ટર્થ એ હોય, એ એની સ્વાભાવિક ક્ષાણસા છે. સુખવાસના સ્વાભાવિક છે એટલે સુખભોગનાં સાધન જેવાં લાગતાં શરીર, મન તથા ઇન્દ્રિયો નેષ્ટર્થ એ અને એ સુખભોગનાં કરજીને માટે સતત કર્મ નેષ્ટર્થ એ, કર્મના મૂળમાં વર્ગવિગ્રહ અને વર્ગવિગ્રહ જાણે સસારનો ક્રમ હોય એટલું તો નિર્વિનાશ રીતે ઘટિત કે આસ્તિક સૌને સહજમાન્ય છે.

*

*

*

મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે કાંઈ તફાવત ખરો કે ? ચારેય ધર્મ ને મનુષ્ય અને પશુમાં સામાન્ય જ હોય, તો પછી મનુષ્યને જીંમી પદવી આપવાથી કરો અર્થ જ સરતો નથી; પરંતુ એમ નથી. બનાદિકાલથી લખાયેલાં, માનવ પ્રાણીની હયાતીનો વૃત્તાંત બતાવતાં ગ્રાન્થો તપાસીએ તો જણાશે, કે મનુષ્યોમાં એ વર્ગ છે. એના વર્ગ વેગ્રહમાં, એના જીવનસંક્રામમાં ભોગવાસના છે ખરી, પણ બીજા પ્રાણીઓના ધર્મમાં જ્યારે સ્વભાવસુલભ સંયમ દેખાય છે, ત્યારે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જીહ્વિની સ્વતંત્રતા છે. કાં તો એ પૂર વેગથી પશુધર્મ તરફ એટલો ખસે ઢળી પડે છે કે પરિણામે એ ભોગવર્ગમાં પશુના કરતાં પણ અતિરેક કરી જાય છે. પશુ દેહનિર્વાહ માટે જ ખાવપીએ છે, ત્યારે મનુષ્ય દેહનિર્વાહમાં અતિરેક કરીને પરિમહના અસંતોષમાં પડી, લોભ મોહમાં બંધાતો જઈ રાગદ્વેષની જળમાં ગુંથાઈ-

અટવાઈ પડે છે. માણસમાં અકરાંતીઆ અને સ્વાદ્વૌહ્યુપની સંખ્યા જોટલી હોય છે તેટલી પશુમાં હોતી નથી. એના સ્વાદની પરાકાષ્ટાએ એ ખાધાખાધનો વિવેક ગુમાવે છે; શરીરને શું હિતકર છે અને શું અહિતકર એનો વિચાર ન કરતાં જીવ્હાના સ્વાદને વશ બની-અરે ! ઘણી વાર તો સ્વાદનો પણ વિચાર ન કરતાં ખરાબ સ્વાદવાળા મધમાંસાદિ પદાર્થોને પણ પોતાનાં ખાધપેય બનાવે છે અને અવનવા બ્યાધિને નોતરે છે.

*

*

*

મનુષ્યના ધર્મમાં, એના દેહરક્ષણના કાર્યમાં અને એની બોગલાલસામાં જ્યારે અતિરેક થાય છે, ત્યારે એ મનુષ્ય નથી રહેતો; પણ પશુના કરતાં પણ વિશેષ પશુ બને છે. પૃથ્વીપટ પર ખડકાતા સમસ્ત ધનવવિલાસના મૂળમાં જ મનુષ્યના પશુસ્વભાવનું પ્રદર્શન થાય છે. એનાં અહંમમત્વ વધી પડે છે. સમસ્ત સંસારના સુખની લાલસામાં જ એને શાંતિ દેખાય છે અને વિરાટના સુખની જોડી ભૂખમાં એ બોગ માટે અકરાંતીઆ બને છે, ત્યારે પુરાણો કહે છે તેમ કંસ કે રાવણના રાક્ષસી સ્વભાવની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

*

*

*

તેનાથી ઊલટું મનુષ્ય જ્યારે પોતાના વિવેક વિચારનો ઉપયોગ કરે છે, સુખના સાચા કેન્દ્રની શોધ કરે છે, પશુઓના કરતાં પણ આહારાદિમાં વિશેષરૂપે નિયમ સંયમ લાવે છે, પ્રકૃતિના ધર્મને જરા પણ ઓળખ્યા અવગણ્યા વિના સ્વજીવને બદલે સંયમને જ બૂધણ માની, એને જ પોતાનો સ્વભાવ તથા સ્વધર્મ બનાવે છે, ત્યારે એવું સંયમી માનવજીવન પૃથ્વી પર દેવપુરુષ તરીકે ઓળખાય છે.

*

*

*

દેવશરીર એટલે સંયમી અને પવિત્ર શરીર; બોગવાસના તો

માનવમનનો મેલ છે. એ મેલની કાળાશયી ઇન્દ્રિયો અને વિષયભોગના ઓઢેલા અંધારપછેડાને લીધે, એના આત્માના ચૈતન્યનો પ્રકાશ પ્રસરી શકતો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયો આહારાદિમાં સંયમ કેળવે, સુખની શોધ કરતાં સાચું સુખ વર્ગવિમુક્તમાં નહિ પણ વર્ગપ્રેમમાં છે એમ સમજે, ત્યારે એ પશુમાનવમાંથી દેવમાનવની ક્રોટિમાં ચડવાના શ્રીગણેશ કરે છે એમ કહેવાય. આવો વર્ગપ્રેમ તેજ આત્મપ્રેમ; આવા આત્મપ્રેમનો બન્ધુત્વ અને સૌજન્યનાં આનંદનો ઠેક અનુભવ કરતો જાય, ત્યારે એનો અંધારપછેડો ઉતરે છે અને એમ યતાં આત્માનાં અજવાળાં એની ચોપાસ પ્રસરવા માંડે, ત્યારે એ દેવધર્મનો વાંચ્છુ બને છે.

સત્યયુગના ઋષિમુનિઓથી માંડીને અત્યાર સુધીના દેવપુરુષોએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, કે મનુષ્ય અને પશુશરીર વચ્ચે જે મહાન તફાવત છે તે કેવલ ધર્મનો છે. પશુમાં પ્રાણપ્રેરિત આહારાદિ ક્રિયા થાય છે, ત્યારે મનુષ્યમાં પ્રાણપ્રેરિત સંસ્કારોમાં સંશોધન કરી, એની ઉપયોગિતા માટે વિચાર કરવા માટે બુદ્ધિ જેવું એક અલૌકિક સાધન મળ્યું છે. બુદ્ધિ એનો માર્ગપ્રદીપ છે, વિવેક એની દીવાદાંડી છે, વિચાર એનો ધર્મધ્વજ છે, જ્ઞાન એની સાચી પ્રાતભા છે, અને ચૈતન્ય એનું સાચું સ્વરૂપ છે.

એનો ધર્મ પ્રકૃતિના ધક્કા ખાઈને ત્રિગુણાત્મક પ્રવાહમાં ધસડાવતો નહિ, પણ પ્રકૃતિના ત્રણેયુણોનાં લક્ષણને, એના સ્વભાવ અને સ્વધર્મને ઓળખી, પોતે પ્રકૃતિનો નહિ પણ પરમાત્માનો વિશુદ્ધ પ્રકાશ છે એમ સમજવાનો છે. મન તથા ઇન્દ્રિયોને અનેક પાછલા જન્મના સંસ્કારને પરવશ બનવાની અને બાહ્યબુદ્ધિ બનીને વિષયસુખમાં રમવા

પરમા સ્ત્રીને પશુજીવન ગાળવાની ટેવ પડી હોય, તો એને જે શુદ્ધિ મળી છે, જે વિચારશક્તિની પ્રભાવશાળી પ્રતિભાથી એ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન બનવા સરમ્ભો છે, એ શુદ્ધિ દ્વારા વિચાર કરીને કર્મ કરવાનો એનો સ્વધર્મ હોવો જોઈએ અવિચાર અને અજ્ઞાન એનો સ્વધર્મ નથી; અવિવેક અને અકર્મ એનું જીવન નથી; પાપ અને હિંસા એનો સ્વભાવ નથી; વિષયાધીન મનોદશા એની અવસ્થા નથી; પરંતુ અવિચાર અને અજ્ઞાનને દેંદ્રી દર્ષ, હિંસાને સ્વભાવમાંથી ઉખેડી નાંખી, વિષયાધીન મનોદશામાંથી જાગ્રત અને સ્વતંત્ર બની, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પર સામ્રાજ્ય ભોગવીને મુક્ત થવાનો એનો ધર્મ છે. પરમાત્મા શુદ્ધિદ્વારા પ્રકાશ આપ્યા કરે છે, તે જાલવા એણે તૈયાર થયું જોઈએ: અને આવી રીતે સ્વધર્મદ્વારા તાપસમૂહના આભાસમાંથી એ જ્યાં સુધી ન છૂટી શકે, ત્યાં સુધી એને કશા ઉન્નત વિચારો આવવાના નથી.

*

*

*

હવે આ તાપસમૂહને આપણે આભાસ માનવા કે સત્ય એ પ્રશ્ન તપાસી જોઈએ. પણ એના સત્યાસત્યનો વિચાર કરતાં પહેલાં શાસ્ત્રીય વિભાગ તરફ નજર દરીએ. સંસાર જો દુઃખમય જ હોય તો એમાં સુખની આશા નથી; ઇશ્વરની રચના મનુષ્યને દુઃખી બનાવવાની જ હોય તો એવા ઇશ્વરની કશી આવશ્યકતા શાસ્ત્ર સ્વીકારતું નથી. શાસ્ત્ર તો ઇશ્વરને સચ્ચિદાનંદધન, પરમ મંગલમય, શાંતિસ્વરૂપ, પરમ પ્રેમારૂપ અને નિત્યતૃપ્તિનું ધામ માને છે: સંતોનો અનુભવ પણ એવી જ સાક્ષી પૂરે છે: અને તેથી એમ સમજાય છે કે આ તાપસમૂહ-ત્રિતાપની આ પ્રયત્ન બળતી જવાલાઓ મનુષ્યને બાળે છે, તે મનુષ્યના પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, નહિ કે ઇશ્વરના કશાપણ સંતાપ-જનક પ્રભાવ વડે; અને તેથી એ સત્ય નહિ પણ આભાસ છે.

*

*

*

બાણ દષ્ટિએ ત્રિતાપ છે; અશાંતિ છે; ઉદ્વેગ છે; કુસંપ અને કસલ છે; જ્યાં જુઓ ત્યાં વિગલ વિના વાત નથી; ખંડ અને દેશના, વર્ગ વર્ગના, વર્ણ અને રંગના, જાતિ અને જ્ઞાતિના, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગના, ધનિક અને નિર્ધનના, વૃદ્ધ અને યુવાનના—અરે કુટુંબ કુટુંબના, પિતાપુત્ર, પતિપત્ની, બાઈગહેનના, આમ બધા સંબંધોમાં વિવાદ જ વધી પડ્યો છે; જાણે કે સંબંધનો અર્થ કેવળ અચાન અને મોહદારા સજ્જડ તાણી ખેંચીને બાંધેલો કડેશ ભોગવવાનો જ મનોબંધ હોય!! એ સંબંધમાં પ્રેમ નથી, પણ પિશાચી સ્વાર્થી વૃત્તિ પોષાય છે; શાંતિ નથી, પણ કુસંપનાં ઇન્ધનો એના દ્વેષાગ્નિમાં હોમાયા કરે છે. અને જીવન એવું તો એર જેવું થઈ પડ્યું છે કે જીવતા કરતાં મરી મટીને અદૃષ્ટમાં જવું એવું અચાન માનવકુળને મૂંઝવે છે.

*

*

*

ત્યારે આ તાપનિવારણનો કંઈ ઉપાય ખરો? એ તાપનું સ્વરૂપ શું? એનાં કારણ ક્યાં અને કેવાં? એની કાર્યકારણની પરંપરાનો અંત છે નહિ?—આવા પ્રશ્ન પૂછવા કે સમજવા જેટલી ધીરજ આપણામાં નથી રહી. તાપસમૂહ છે; પ્રત્યક્ષ છે, ઇન્દ્રિયો ભોગવે છે; મન એમાં બળેબળે છે અને બુદ્ધિ મૂંઝાય છે.

ત્યારે? ત્યારે એ જ કે એ બુદ્ધિને થોડી પાછી વાળીએ; જરા સ્થિર કરીએ. એનાં કાર્યકારણ તપાસીએ; તાપના પ્રકાર વિચારીએ અને અનુભવી દર્શનકારોની વાણીથી એનું શોધન કરી જોઈએ કે એ અનાદિ અનંત જ્યાં લાગતાં તાપમાં આપણે આપણા નિત્યના વ્યવહારદ્વારા ઇન્ધન પૂરીને એ જ્વાલાને વેગ તે નથી આપતા?

તત્ત્વશિરોમણિ કપિલ બગવાન પોતાના સાંખ્યશાસ્ત્રમાં સમસ્ત દુઃખતા ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પાડે છે: (૧) આધ્યાત્મિક

(૨) આધિભૌતિક અને (૩) આધિદૈવિકઃ એની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું છે:—

અ:-વાતપિત્તકફ દ્વારા થતા . વ્યાધિથી આવી પડતું શારીરિક દુઃખ.

અ:-ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, ધર્ષા, વિપાદ, મિથ્યા જ્ઞાન વગેરે મનોવિકારમાંથી ઉપજતું માનસિક દુઃખ.

આ બન્ને દુઃખો શરીરમાં જ હોય છે તેથી તેને આન્તરિક ઉપાયથી દૂર કરી શકાય એવાં માન્યાં છે.

(૨) આધિભૌતિક દુઃખ:-ચોર, વૈરી, વગેરે મનુષ્યો, તેમજ હિંસકપશુ વગેરેના ત્રાસથી ઉપજતું દુઃખ આધિભૌતિક કહેવાય છે.

(૩) આધિદૈવિક દુઃખ:-અદૃષ્ટ રીતે આવી પડતાં દુઃખ; એમાં દુષ્કાળ, ભૂકંપ, વંદોળીઆ, જલપ્રલય તેમજ ખીજાં અદૃષ્ટ કારણોને લીધે આવી પડતાં દુઃખોનો સમાવેશ થાય છે.

*

*

*

આપણે એ ત્રણેય દુઃખો માટે વર્તમાન જનસમૂહ ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી જોઈએ.

(૧) આધ્યાત્મિક દુઃખ:-વ્યાધિ દ્વારા આવી પડતાં દુઃખ-

અ:-પૃથ્વી ઉપર અવનવા વ્યાધિઓ ફૂટી નીકળ્યા છે. આર્ય વૈદ્યશાસ્ત્રોને જૂનામાં જૂનું ગણીએ અને યૂનાની હિંકમત પણ તેટલી જ જૂની છે એમ માની લઈએ, તો એ દિશાના અનુભવીઓને આ નવા નવા વ્યાધિઓ જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિજ્ઞાન વધુ

છે એટલે એનાં કારણો તપાસવાની શક્તિ વધી છે, છતાં એ વ્યાધિઓ ઠેરી રીતે શરીરમાં ધર કરી શકિને ચૂસી લે છે એ અગમ્ય બન્યું છે. કેટલાક વ્યાધિ તો તાત્કાલિક મૃત્યુ લાવે તેવા હોય છે, તો બીજા વ્યાધિઓ મનુષ્યને હંગેશને માટે નકામો કરી મૂકે છે જેથી બાવી જીવન એને કેવળ બારડપ જ થઈ પડે છે.

ઉપાય:-વ્યાધિનિવારણ માટે ઔષધનો ઉપયોગ કરાય છે. ઔષધ પણ એક પ્રકારનું એ રીતે મનુષ્યનું ખાલ બને છે અને અન્નના વિષમ ઉપયોગથી શરીરમાં વિકારો ઉદ્ભવે છે, તેને દૂર કરવા માટે સાધારણ નીરોગી દશામાં જે ઔષધિ ખર્ચ શકાતી નથી, તે વ્યાધિમત્ત દશામાં જીવદાના ત્રાદને ભોગે પણ વાપરવી પડે છે.

વ્યાધિનું મૂળ છે આપણા આહારવિહારનો અવિવેક, સમાજની એવી તો અવસ્થા થઈ પડી છે કે કેવો ખોરાક ખાવાથી, કેવી રીતે નિર્ધામત કામ કરવાથી શરીર નીરોગી રહે છે, એનું જ્ઞાન નાશ પામતું જાય છે. સંસારના કાલ્યા મનુષ્યોએ જે ણેવણીનાં મંદિરો બાંધ્યાં છે, તેમાં જેટલી કાળજી અને હોશિઆરી દાકતરો અને વંદ્યો ઉપજાવવા માટે રખાય છે, તેનો દશાંશ ભાગ પણ નીરોગી આહારવિહારના શિક્ષણ ઉપર અપાય તો વ્યાધિનું કંઈ નિવારણ થઈ શકે

*

*

*

આહારવિહારના અવિવેક સાથે ભોગમાં અતિરેક વધી પડ્યો છે. વિષયોની પાછળ મનુષ્ય ગાંડાં માણુવની માફક દોડ્યા કરે છે. ઇન્દ્રિયો અશકત હોય, શરીર દુર્બલ કે રોગી હોય, જીવનમાં કરોડો પણ સાર દેખાતો ન હોય, તો પણ જાણે “મરવું તો છે, માટે હવે ખાવું-ભોગવવું” હોય તે ખર્ચ-ભોગવી લઉં” એવી આંધળી પ્રશ્નદશા મનુષ્યની થઈ પડી છે. બર્તુદરિની મોગે-રોગમયમ્ ઉક્તિ અત્યારે સોળે સોળ આના સાચી પડી હોય એમ દેખાય છે.

વિવિધભોગનું નિવારણ પણ સંયમી જીવનથી થઈ શકે એમ હોય છે. અન્નના ગુણુ દોષ જાણવા, ખાનપાન શરીરને સશક્ત અને નીરોગી રાખવા માટે છે, નહિ કે ખાનપાનના ભોગમાં શરીરને વેડફી નાખવાનું છે, એટલી સદ્બુદ્ધિ કેળવાય તો કેંક અંશે એ દુઃખ દૂર થાય.

*

*

*

• જ - આધ્યાત્મિક દુઃખનો ખીજો પ્રકાર માનસિક છે. પશ્ચિમ-એનો હુમલો એટલો બધો જખરદસ્ત છે, કે માણસ-પશુમાનવ એનો રાજખુશીથી ગુનામ થતો જાય છે; એને કામવિકારમાં આનંદ આવે છે; નિષ્કામતામાં નહીં. એને ક્રોધની ઉમ દશામાં સુખ મળે છે, પણ શાંતિની નિર્મળ સત્તામાં એન પડતું નથી. એને લોભની લાલસાનો તડકાટ ગમે છે, પણ સંતોષની સુખદ માત્રા એનાથી સહન થઈ શકતી નથી. વૈરની જનાલામાં એને સર્વોંએ બંસ્મીભૂત થવું ગમે છે, પણ ક્ષમાની ઉદાર ભાવનાનો રંગ એના હૃદયને ચડતો નથી. આમ બધી આસુરી વૃત્તિઓના દગાણમાં એને ભીંસાઈ-રીગાઈ, ઠેઠખાનાના મેદી બનીને જીવવામાં મઝા આવે છે, પણ એમાંથી છૂટી દેવી રવભાવના સુક્ત ભાવની સુખસંપદાનું દર્શન-અનુભવ કરવાનું સજાતું નથી.

*

*

*

આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દુઃખોનો આધાર આધ્યાત્મિક દશા ઉપર જ હોય છે. મનુષ્યનું જેવું આધ્યાત્મિક સંગઠન તેવી તેની સંસ્કૃતિ, જેવી તેની સંસ્કૃતિ નેવી તેની ભાવના, જેવી ભાવના તેવાં કર્મ અને જેવાં કર્મ તેવા કર્મભોગ.

સંસ્કાર સુધારવા માટે આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ક્ષેત્રના કરતાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જ પુરગાથ કરવો પડે. જ્યાં સુધી આધ્યા-

ત્રિમુક દશા સારી ન હોય, ત્યાં સુધી બહારની દશા ગમે તેટલી સુખ વૈભવવાળી અને અનુકૂળ હોય તો પણ મનને શાંત મળતી નથી.

*

*

*

સંસારનો કાર્યક્રમ ઠોઠ અગમ્ય અલૌકિક રીતે ક્યો કરે છે, શ્રીમદ્ ભાગવતના બારમા સ્કંધમાં બારી સંસારનું વર્ણન કરતાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે, કે = હે પરીક્ષિત ! બળવાન કાળને કીધે દિવસે દિવસે ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા. આયુષ, બળ અને સ્મરણ-શક્તિ નાશ પામશે. ધન જ મનુષ્યના જન્મ, આચાર તથા ગુણોના ઉદયરૂપ રહેશે.....જ્યવહારને લગતી લેવડદેવડમાં કપટ જ મૂખ્ય થઈ પડશે. સ્ત્રી અને પુરુષોના લગ્નધર્મમાં (કુળ, ગોત્ર, વગેરે નહિ પણ) એક બીજાની રૂચિ જ કારણરૂપ થઈ પડશે. મનુષ્ય ધનની લાંચ વગેરે આપવામાં અશક્ત હશે તો ન્યાયમાં હારી જશે અને બહુ બોલણુ એ જ પડિતાઈમાં ગણાશે.....હજી જ સમજનપણમાં ગણાશે....મસ્તક પર વાળ રાખવા એ જ સૌંદર્ય ગણાશે. માત્ર પેટ ભરણુ એ જ પુરુષાર્થ ગણાશે. દુષ્ટતા જ સત્યપણમાં કારણ ગણાશે..... સંબંધીઓમાં માત્ર વહેવાઈવેલા જ સંબંધી ગણાશે. મેઘો પૂરી વૃષ્ટિ કરશે નહિ અને ધર લગભગ ઉજડ જેવાં ધર્મ વગરનાં થઈ જશે.

*

*

*

આતુ વર્ણન કેવળ શ્રી ભાગવતમાં જ નહિ, પણ ૧૮૫૯ પુરાણમાં ભવિષ્યના વર્ણન તરીકે આવેલું છે. જૂના ભક્તકવિઓએ પણ કાલનો સ્વભાવ, અને મનુષ્યોના સ્વભાવમાં વિકાર તથા દુષણ વધી પડતાં જોઈને ગાથું છે કે મનુષ્યસમાજ પાપકર્મમાં એટલો બધો સંડોવાઈ જશે કે, ધર્મ, નીતિ, ક્ષમા, વગેરે પરાપકારની વૃત્તિઓ સમાજમાંથી લગભગ નાજૂ

સમય વિપરીત આવ્યો છે અને આવશે; પણ આ સાથે હવે આપણે એક ખીછ વાત જોવાની છે. સંસારનું આવું સ્વરૂપ કાંઈ નવું નથી: એકંદરે સંસારની દશા દુઃખમય જ છે, ત્રિતાપથી બળેલી છે. હંમેશાં એમાં પરિવર્તન થાય છે એ ખરું છે, પણ એમાં સુખની આશા રાખવી, બધે જ અનુકૂળતા શોધ્યા કરવી, એ કેવળ અશાન છે.

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં શ્રી. રામચંદ્રજી પોતાના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરતાં સંસારદશાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

“ આયુષ્ય અત્યંત ચપળ છે, મૃત્યુ બહુ જ કઠિન છે. યુવાની અત્યંત વેગથી ચાલી જાય છે; બાળપણ મોઢમાં વીતી જાય છે. લોકો વિષયોની ચિંતામાં ઘેરાઈ ગયા છે. સંબંધીઓ સંસારનાં બંધનરૂપ બની બેસે છે, ભોગો સંસારના મોટા રોગ જેવા છે. તૃષ્ણાઓ મંજ્રવાનાં પાણી જેવી છે. ઈદ્રિયો શત્રુનું કામ કરે છે. પરમાર્થ નામ માત્રનો રહ્યો છે.....મનના વિદ્રાસો સ્ત્રીઓમાં જ લાગ્યા કરે છે; હિંમ્મતાઓ કેવળ વિષયોની જ થાય છે. આત્માના ચમત્કારો ઓળખી શકાતા નથી.....શાસ્ત્રો ઉપર પ્રેમ રહ્યો નથી: ને સાચું છે તે ખોટા રૂપ સમજાય છે.....આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી. ”

આવું ઠેકઠુંચે વર્ણન રામચંદ્રજી પોતાના અનુભવ રૂપે કરે છે, અને અશાંત થયેલા એ રાજવી, શ્રદ્ધાપિં સદ્ગુરુ વસિષ્ઠ પામેથી સમાધાન મેળવે છે.

*

*

ઉપર વર્ણવેલા ત્રિવિધ દુઃખનો સંસારમાંથી તદ્દન અભાવ થઈ શકે એમ નથી; તટકાઈવડા, રાત્રિદિવસ, ઋતુઓના ફેરફાર કે ઉત્તરાયન દક્ષિણાયનના વારાફેરા પ્રમાણે સુખદુઃખનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે; શાસ્ત્રોએ વળી સંસારના સુખને પણ દુઃખના કારણરૂપ જ માનેલું છે,

તેથી એ દુઃખનો અંત અંશાનને દૂર કરવાથી આવે છે-ખીજ કોઈ રીતે નહિ-એમ ચોકળું કહ્યા કયું છે. વસિષ્ઠકથા ચોકળો જવાગ આપે છે કે:—“વિચારકથી સુંદર આંખ કે જે અધારમાં પણ અશક્ત થતી નથી અને ત્રીન પ્રકારમાં પણ અભર્ષ જતી નથી, તેથી-દૂરની વસ્તુઓને પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે જે દુષ્ટદિ માણસ વિવેકમાં આંધળો છે, તે જન્માંધ જ છે... અવિચરથી દુખી થયેલો અંશાની માણસ પોતાને રોગ કે અનર્થ પ્રાપ્ત થતાં જેમ રહે છે, તેમ વિચારવાળો પુરુષ રોગથી કે અનેક અનર્થોથી જન્મરિત થતાં પણ, રોગો નથી કાઢવના દેહકાપણું, મળના કીડાપણું અને શૂદ્ધતા આંધળા સર્પપણું સાફ છે પણ માણસને અવિચારપણું સારું નથી.”

*

*

*

ત્રિવિધ તાપથી બળેલા ઝળેવાને કશી પણ માયી દેશા સૂઝતી નથી એ સાચી વાત છે, અને મૂઝે પણ શી રીતે? અજ્ઞાન, અવિવેક, અવિચાર, મિથ્યા મોહ વગેરેએ માનવજુદિને એવી આંધળી બનાવી છે કે એને કશો સ્વધર્મ સૂઝતો નથી.

આધિસૌતિક અને આધિદૈવિક સતાપમા આપણી પરાધીનતા જણાય છે; એ દુખો અકરમાત્ર આવી પડે છે; અને જીવનમાં એને વેઠી લેવાની શક્તિ જ રહી નથી, તેથી સામાન્ય દુઃખ પણ હિમાલય જ્યેષ્ઠ મહાન લાગે છે. ત્રણે પ્રકારનાં દુખોનું જ્ઞાન આપણને-આપણા મનને થયા કરે છે અને બચવા માટે એવા મિથ્યા દ્વાંદ્વા મારીએ છીએ કે દુઃખનો ઉપાય દુખથી જ-દાઝપા ઉપર ડામ દઈને જ કરી કરીએ છીએ.

*

*

*

આધિસૌતિક અને આધિદૈવિક દુખો માટે શુભ પ્રયત્ન કરવો અને તે અવશ્ય કરવો, પણ શાઓય મર્મોદામાં રહીને. વિદ્યાનનો

જે સદંતર દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, મનુષ્યને આ પૃથ્વીપટપરનું જ જીવન એટલું મહાન લાગે છે કે એના કરતાં અસંખ્ય ગ્રહ નક્ષત્રો, વાયવીય પ્રદેશો—અરે અસંખ્ય બ્રહ્માંડમાં પણ જીવન છે, ત્યાં પણ અન્ય શરીરધારી જીવાત્માઓ છે, દેવપુરુષો છે, ભૂતપિશાચો છે, પિતૃઓ છે, અને પૃથ્વીનો પ્રદેશ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી એ બધા લોકલોકાન્તર સાથે સંકળાયેલો છે, એની વિસ્તૃત થઈ ગઈ છે. લોક પરલોકના દેવદેવતાઓ અને તત્ત્વો સાથે, ઉપાસના અને કર્મકારા એમને પ્રસન્ન રાખવાનો, એમના શુદ્ધ પ્રવાહોને પૃથ્વી ઉપર જડેવરાવવાનો, અને એ દ્વારા બ્રહ્મજીવનમાં અનુકૂળતા વધારવાનો શાસ્ત્રોએ કર્મકાંડ, અને ઉપાસના (યોગ આમાં અંતર્ગત છે) નો અદ્ભૂત રાજમાર્ગ શોધી—ગતાવી રાખ્યો છે, એ પ્રતિ આપણું દુર્લભ થયું છે.

ધર્મર એક અને અનન્ય છે, પરંતુ જે નાનાં મોટાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને આધારે આ ગ્રહમાળ, નક્ષત્રમાળ, તારકમાળ, તેમ જ વાયુતેજ વગેરેની તત્ત્વમાળમાં રહેલી સૂક્ષ્મ દૈવી શક્તિઓને ઉપાસના, આરાધના, ધ્યાન અને કર્મકાંડદ્વારા રીઝવીને આપણાં શરીરરથ મનોબુદ્ધિને વિશુદ્ધ અને પ્રસન્ન બનાવવાનો, તેમજ બાહ્ય પ્રદેશમાં સાધનની વિશુદ્ધ વિપુલતા વધારવાનો જે એ માર્ગ હતો તે લોપ થયો છે.

લોકો દેવમંદિરો બાંધે છે અને એમાં બેઠેલા દેવને જ સર્વેશ્વર માની, એ મૂર્તિ સિવાય બીજે પ્રભુ છે જ નહીં, એવું મહાન પાપ કરે છે; ધર્મરનાં સર્વત્ર દર્શન થતાં જોઈએ. અત્યેક ગ્રાણીમાત્રમાં અંતર્યામીરૂપે એ જ વિરાજે છે; અત્યેક ગ્રાણીમાત્ર પોતાનાં દુઃખ-નિવારણ માટે ત્રાહિત્રાહિ પુકારતાં હોય, ત્યારે પરમાત્મા જ આપણને એ બધાં સાથે હળીમળી, એમાં ફરીને પોતાનું વિશુદ્ધ દર્શન આપવા પુકારે છે એમ માનવું જોઈએ. પરમાત્મા તો દયાળુ છે; કણે કણે

સર્વત્ર દર્શન કરવાની આપણને એ તક આપે છે; પણ આપ અગાન આપણને આંધળાં બનાવે છે: અને જે પરમદયાળુ આપણ પૃથ્વીપરના પ્રાણીમાત્રની એવાદારા ઈશ્વરદર્શન કરવાના પ્રયત્નસ આપે છે, તેનો નિરાદર કરીએ છીએ, ત્યારે એ પાપસમૂહ આ તાપસમૂહ લાવી દેડ ન કરે તો ખીતું થાય શું ?

*

+

*

આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક તાપસાંતિ માટે કમ તર ઉપાસનાનું સાધન છે, લોકસેવા એનું આધુનિક રૂપાન્તર છે, અં આપું જ્યાંએ એક યજ્ઞકર્મના ચક્રચૂકમાં ચાલ્યા કરે છે; મનુષ્યો દેવો, પિતૃઓ, અને સમસ્ત જડચેતન પદાર્થ પરસ્પર એક બીજાનું સેવા કરતાં કરતાં આ વિશ્વયજ્ઞને નિભાવે તો જ ઈષ્ટભોગ મળે એ ગીતાકાર સ્પષ્ટ જ કહે છે :—

इष्टान् भोगाग्निं वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाषितः ।

દેવો એટલે સમસ્ત જ્યાંડમાં વ્યાપ્ત અને વ્યવહાર કરતી, બધાને સુરક્ષિત રાખવાની વ્યસ્થા જાળવનારી બિન્ન બિન્ન શક્તિઓ. તેમને અભીષ્ટ સેવા દારા પ્રસન્ન કરીએ, એટલે આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક સંપ્રદાઈમાં મુખ્ય અને અનુકૂળતા વધે, માનવ મન પ્રમન્ન રહે; અને એમ યજ્ઞાથી આધ્યાત્મિક શાંતિ માટે પણ મનુષ્યોનો સ્વભાવ અને સ્વધર્મ પુરુષાર્થપરાયણ થાય.

*

+

*

ફળનો અપૂર્ણનાશ તો આધ્યાત્મિક તાપના વિભાગમાં જે બિન્ન બિન્ન મનોવાંતઓ દારા વર્ણ્યો છે, અને એ વ્રતઓ મનુષ્યના પોતાના અગાનમાથી જાણ્યા કરે છે, તેનો મ્તનાન-આત્મચાન દારા જ્યાં મુખી નાશ ન થાય ત્યાં મુખી યવે! અસંબંધિત

છે. આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ક્ષેત્રમાં ગમે તેટલા સતાપ તપ્યા કરતા હોય, પરંતુ છેરટે એનું જ્ઞાન ને મનુષ્યના મનમાં ન થાય, તો કશું દુઃખ હોતું નથી. આસપાસ બચકર હાહાકાર મચ્યો હોય, શરીરમાં વ્યાધિ ભર્યાં હોય, જ્યાં સુખુષ્ણિમાં જ્યારે મન અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે, ત્યારે એ ખન્ને દુઃખોનું જ્ઞાન ન હોવાથી કશા સંતાપ સતાવતા નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બધાં દુઃખનું અને દુઃખના જ્ઞાનનું કારણ તો આપણું મન જ છે. એ મનના દુઃખનો નાશ સ્વધર્મ સૂઝના વિના થતો નથી, સ્વભાવ સુધર્યા વિના સ્વધર્મ સૂઝતો નથી; અને આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના સ્વભાવ ફેળવાતો નથી.

શ્લોકાશ્વતર ઉપનિષદ-અખ્યાય છઠ્ઠામાં કહે છે કે —

યદા ચર્મવદાકાશં ચેદૃયિષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવમવિજ્ઞાય વુઃસત્યાન્તો ભવિષ્યન્તિ ॥

ભાવાર્થ:—જ્યારે મનુષ્યો આમડાની પેઠે આકાશને વીંટી શકશે, ત્યારે આત્માને અનુભવ્યા વિના પણ દુઃખનો અન્ત આવશે.

*

*

*

ઉપરના શ્લોકમાં ઋષિ સુદર તાત્પર્ય સમજાવે છે; આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક દુઃખનું મૂળ તો આધ્યાત્મિકમાં જ છે, એ આપણે જોયું. આધ્યાત્મિક દુઃખનો નાશ અધ્યાત્મજ્ઞાનથી જ—અધ્યાત્મ સુખથી જ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવી વાત છે. એટલે ઋષિ કહે છે, કે જો આમડાને વીંટી લઈએ, તેમ આકાશને કાઈ ફેલાયેનું કપડું માનીએ, અને જો વીંટીને એકઠું કરી શકાવું હોય (કે જે સર્વથા અસંભવિત છે,) તેની જ રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના દુઃખનો અન્ત આવશે. આનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્મજ્ઞાન ન મળે ત્યાં

મુધી દુઃખનો અંત આવે જ નહિ, અસંભવિત વાત સમજાવવા માટે
ઋષિએ કટાક્ષવાણી આ શ્લોકમાં બરેલી છે.

*

*

*

આવી રીતે ત્રિતાપની વાસ્તવિકતા આપણાં જ્ઞાન અજ્ઞાનની
ઉપર આધાર રાખે છે; જેટલું અજ્ઞાન તેટલો અવિવેક; જેટલો
અવિવેક તેટલું દુઃખજ્ઞાન અને એ દુઃખજ્ઞાનથી દબાયેલો જીવાત્મા
દુઃખનાશને માટે સુખવસ્તુની સાચી વસ્તુસ્થિતિ ન સમજવાથી,
દુઃખદાયક રાગદ્વેષમાં ફસાયેલો હોઈ, નિત્ય નવનવાં વિજ્ઞાનની શોધ
કરી, વિષયોના ગંજ ખડકી, એ બધાયને હું એકલો જ ભોગવું
એવી વાસના વધારી, નિત્ય નવાનવા વર્ગવિગ્રહ ઊભા કરે, ત્યારે
સંતાપનું સામાન્ય પિંડ બધાંમાં એને દેખાય !

પરંતુ અધ્યાત્મજ્ઞાન વડે આધ્યાત્મિક દુઃખનો વિનાશ ક્યાં હોય,
મન, વાણી અને ઈંદ્રિયમાં સંયમ કેળવ્યો હોય, સક્રિયત સુખનું
સ્થાન આપણો આત્મદેવ-પરમાત્મા જ છે એવું જ્ઞાન મેળવી એ
પ્રમાણે અનુભવ કેળવ્યો હોય, તો વર્તમાન દશા જેવી અસંખ્ય
સંતાપની વિવિધ દશાઓ પૂર્વયુગોમાં આવી ગઈ હશે તેવી જ આ
આવી છે, એમ સમજીને અંતરમાં શાંતિ રાખી શકાશે. અન્ય અણુસમજી
અને અવિવેકીને એ જ્ઞાનદ્વારા શાંતિનો સંદેશ આપી, સૌને પોતાનો
સ્વધર્મ કેળવવાનું કહે અને પોતે તે પ્રમાણે આવરે, તો આગમાપાત્રી
દ્વંદ્વ-આવીને જતાં રહેનારાં છે તેથી કાળના ધોધમાં ધોવાઈ
જતાં સુખદુઃખાદિ સ્થાનોની ભીંસમાં એને તાપ નહિ, પણ સાચું
બ્રહ્મનેજ પ્રકટે અને એના દ્વારા વિશ્વમાં આનંદપ્રાપ્તમાનાં કિરણો
પ્રસરીને માનવસમાજને સુખ અને શાંતિની હાથ મળે એવા પ્રસંગો

દુ ખ દૂર થતા અતરમા તિતિક્ષા જન્મે છે, સુખનું ભાન વીરતા પ્રકટાવે છે. વીરતામાથી શૌર્ય, અને એવા શૌર્યમાથી જે માનવજીવન ધડાય, તેજ અધર્મનો વિનાશ અને ધર્મની રક્ષા કરવા સમર્થ થાય પામરતા જ પાપ રે, શૌર્ય જ પુણ્યપથનું સાધન છે, એ વસ્તુજ્ઞાન ન સમજાય ત્યાં સુધી આધિમૌતિક અને આધિદૈવિક દુ ખ તો શાના દૂર થાય કિન્તુ ઉત્તર જગતમા ચારેપાસ દુ ખની અતિવૃદ્ધિ થતી રાય, તો પણ એવો પામર પેટપાનું પોતાના જ સ્વાર્થમા રચીપચી પોતાનું ઘર સાચવના દોડે, ધર્મ અને શક્તિને બહાને એકાન્તમા બેસી ગ્રમાદ તથા આજસ વધારે, હિંદુભજનને બહાને જગત ભિન્ના છે એવા બોલ પામર વાક્યો ઉચ્ચારે, અને શાસ્ત્રોના સુદર શક્તિપોષક વાક્યોનો એવો તો દુર્મેળ પોતાના જીવનમા ઊતારે કે પરિણામે ત્રિવિધ નાપની જવાબાઓ દેશભરમા તો શુ પૃથ્વીના ચારે ખડમા ભિન્નરાય તેમા એ નિમિત્ત બને

*

*

*

અખડ ક્ષાત્રમલ પ્રકટે ત્યારે એમાથી એવા વીર ક્ષત્રિયો પાકે, જે અધર્મીઓને દબાવી, હરાવી, દડ દારા એમને સયમ શીખવી, જગતમા ધર્મ અને ધર્મીઓનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય એવો પુરુષાર્થ કરે સ્વરાજ્ય વિના સામ્રાજ્યની વાતો બાલિશ છે સ્વ ઉપર સત્તા ન હોય, મન અને ધાન્દ્યો બેકાળુ દોડ્યા કરતા હોય, અને વ્યક્તિગત સુખના પાયા જેનું સ્વરાજ્ય ન્યા સૂધી કોઈ પ્રાપ્ત જ ન કરી શકે, ત્યાં સુધી સામ્રાજ્યસત્તાની વાતો કરવી એ હવામા વલખા મારવા જેવું છે.

*

* *

*

આમ દુ ખ કે સતાપ કેવલ મનોમાસ છે સયમ અને તિતિક્ષાને અબાવે આવી પડતી આપણી પામરતા છે, એ પામરતા દૂર કરો,

તમારું સ્વરૂપ—તમારો આત્મરૂપ, અખંડ, અવિનાશી, દંદાતીત, સુખધન અને સદૈવ એકરૂસ આનંદસ્વરૂપ છે એ વૃત્તિ કેળવો અને પછી જુઓ કે શ્વાસ અને ક્ષાત્રજ્વલના પરાક્રમેની પરંપરા તમારા તનમનમાંથી વહેવા—કુટવા માટે છે કે નહિ? કાપુરૂપને માટે નથી આ લોકનું સુખ કે નથી પરલોકમાં સુખદ સ્થિતિ. આત્મવીર બનો ! દુઃખ એ દુઃખ નથી પણ દુઃખાભાસ છે, કેવલ મનઃકલ્પના છે ! મનનો એક અસંયમી તરંગ છે ! શમાવો એ તરંગને તમારા સ્વરૂપમાં અને ભેગવો અખંડ સમ્યક્દાનંદન સ્વરાભ્યને !

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને આપી આત્મદૃષ્ટિ—અખંડ સુખવૃત્તિ કેળવવાના વીર અધિકારી બનાવે.

(ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨)

પુરુષાર્થ અને સાધનસંપદ

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થમાં અત્યારે એટલી બધી અવ્યવસ્થા વધી પડી છે, અને તે પણ વ્યષ્ટિ તેમ જ સમષ્ટિ બંનેમાં, કે સાચી સાધના ભૂતકાળમાં કેવી હશે તેની કल्पના કરવા જતાં લગભગ ઘણાખરા સાધકો મૂઝાય છે.

ધર્મ એટલે નીતિના પ્રદેશનાં બંધન સમાજમાંથી ઢીલાં પડ્યાં છે; સ્વતંત્રતાને બહાને સ્વચ્છંદનું તાંડવ એટલું બધું વધી ગયું છે કે, ઇન્દ્રિયો વિષયમુક્ત રહી શકતી નથી. મન હંમેશાં વિષયચિંતનમાં જ મથ્યા કરે છે અને મોહઅસ્ત બનેલી બુદ્ધિની આંધળી દોરવણીમાં સમાજને યમનિયમના પાલનનું કશું સંભાન રહ્યું નથી. વસ્તુસ્થિતિ એક બાજુ આવી વિપરીત દશાએ પહોંચી છે, તેની સાથે સાથે ભૂતવાણી સમાજે ધર્મની સાધનાનાં બાહ્યાંગ જેવાં પૂજન, પાક, દેવદર્શન, તીર્થયાત્રા કે કર્મકાંડનાં ખાલી જોખાને એવી અચાન દશાવાળું કરી મૂક્યું છે કે ધર્મના મૂળ ફળ જેવાં ચારિત્ર્ય અને ચિત્તશુદ્ધિને વેગળાં રાખી કેવળ બાહ્ય દેખાવને જ ધર્મ માની લીધો છે.

હાય માગા ફેરવે, પણ મન સંસારના કાવાદાવામાં હેરાફેરા કર્યા કરે; કપાળમાં ચંદન કે કુંકુમતલક હોય, પણ હૃદયમાં કુડકપટનો કાળો મેશ જેવો ડાઘ હોય; શરીર ને આંખો દેવમંદિરે જઈને દેવમૂર્તિને જીએ, પણ એ જ આંખોમાં જનસમૂહ માટે ઝેરવેર ભર્યા હોય; તીર્થસ્નાનથી કાયાનું કથ્થાણુ મનાય, પણ મન તો છૂપાં પાપના ભંડાર ભરીને આત્મનાશ નોતર્યા કરતું હોય. આવાં આવાં શરીરનાં ચિહ્ન અને મતસપ્રદાયનાં બાહ્ય અંગમાં સમાજ જ્યાં મૂંઝવણ અટવાઈ પડેયો છે, ત્યાં સાધકને જપ, તપ, મત, પૂજા, પાક, ધ્યાન, ઇશ્વરભક્તિ, દેવદર્શન કે એવા એવાં કર્યો એ બધા પુણ્યકારી અને ચિત્તશુદ્ધિનાં પ્રેરક છે એવી સમજણુ ભાગ્યે જ ગળે ઉતરે એવી લાગે, અને તેથી આંધળા અને અણુમમંજુ મમાજમાં આવી ફસેલા કોઈ સાચા સાધકને કઈ સાધના સાચી ? કયા મહાત્મા એવાયોગ્ય ? કોને પૂજીને સાધન કરવું ? ઇશ્વરભક્ત કેમ કરવી ? સત્સંગ કોનો કરવો ? સત્સંગ કરવા યોગ્ય સંત કેના હોય ? ગુરુભક્તિ એટલે શું ? ગુરુ કોણુ હોઈ શકે ? ગુરુની આવશ્યકતા શી ? પુસ્તક વાંચીને જ જ્ઞાન કેમ ન મેળવવું ? પરમાત્માનું માત્ર નામ લેરાથી જ ઇશ્વરદર્શન કેમ ન થાય ? આના આવા અસંખ્ય પ્રશ્નો ઊઠે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

*

*

*

હોય સાધકનો નથી, સાચો સાધક જે જે શંકાઓ કરે તે બધી વાસ્તવિક હોય છે. ચારે પુરુષાર્થમાં અભ્યવસ્થા દેખાય છે એનું કારણ બાકીના ત્રણેય પુરુષાર્થના પાયા જેના ધર્મના ક્ષેત્રમાં અભ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે.

ધર્મને કેવલ નીતિનો જ પ્રદેશ કહીએ તો 'સાચું' નથી. ધર્મ એટલે કેવલ નીતિ નહીં; સમાજનાં સુખનધન નહીં, લોકપ્રેમ કે વિશ્વપ્રેમ નહીં, હારણ કે નીતિ તો કેવલ સમાજનાં સાતિપૂર્વક, પરસ્પર

સગવડતાથી જીવવા માટે છે એમ પણ કહી શકાય. આપણે સૌ સાથે પ્રેમપૂર્વક રહીએ, બીજાને સહાયતા કરીએ તો આપણને પણ એનો બદલો મળે આટલો જ નીતિનો પ્રદેશ છે; પરંતુ ધર્મ એના કરતાં વધારે આગળ જાય છે; ધર્મમાં ઈશ્વરની સત્તા સ્વીકારવાની છે; નીતિપૂર્વક રહેવા છતાં પણ જગત આપણા તરફ કદાચ અનીતિ દાખવે, તો પણ જે પરમસત્તાના પ્રતાપે આ જગતનો વ્યવહાર ચાલે છે, એ સત્તા આપણને આપણા માનવસ્વભાવના સ્વધર્મ પ્રમાણે એટલા માટે રહેતાં જીવતાં શીખવે છે-આરા કરે છે, કે નીતિથી જીવવાં કરતાં ધર્મથી જીવવું શ્રેષ્ઠ છે; ધર્મથી એટલા માટે જીવવું જોઈએ કે પરમ સત્તાધીશ પરમેશ્વર પોતે જ ધર્મસ્વરૂપ છે; એ કશ્ચા, દયા, કૃપા, ક્ષમા, પ્રેમ, શાંતિ, આનંદ, જ્ઞાન-અંબી ગધી ચિત્તની દાહશામક દૈવી સંપત્તિનો બહાર છે; નીતિ નીતિને માટે કે, ત્યારે ધર્મ ઈશ્વરની સમીપ જવા, રહેવા, અને એની સાથે નિત્ય અભેદ માણવા માટેનું આરિત્રાંશક્ષણ છે. એટલા માટે એકલી નીતિ કેવલ શુન્ક છે ત્યારે ધર્મ મનુષ્યને સર્વત્ર પ્રેમનું પાન કરાવી નિત્ય-રસિક બનાવે છે.

*

*

*

ધર્મનું પાલન યથાર્થ રીતે થયું હોય, તો જ અર્થ નામના બીજા પુરુષાર્થનું સાધન સુખકર નીવડે છે. ચારેયની સામાન્ય બાબત્યા નીચે પ્રમાણે યર્જ શકે. (૧) ધર્મ એટલે ઈશ્વરની સમીપ જવા માટેનું દૈવી સંપદ મેળવવાનું સાધન. (૨) અર્થ એટલે આ સંસારમાં જે જે પદાર્થો આપણને લોક પરલોકનું જીવન સુધારવા માટે આવશ્યક હોય, તે ધાર્મિક જીવન વડે મેળવવાનું શાસ્ત્ર અને સાધન. (૩) ધાર્મિક જીવન વડે આર્થિક સગવડો મેળવીને સંસારમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમ-સંબંધો વધારવા જોઈએ. ચારે ય આશ્રમ અને ચારે ય વર્ણનાં માનવપ્રાણી સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખીને આપણા ચિત્તને વિશુદ્ધ

ખનાયતું જોઈએ, તેવા સાંસારિક સંબંધને હીલે ઊડી ચિતની પ્રેમ-
 પ્રેરણા તે કામ કહેવાય છે. કામને ધણાખરા સ્ત્રીપુત્રપદા જાતીય
 સંબંધની તૃપ્તિ તરીકે જ ઓળખાવે છે, એ વાત સાચી નથી. એ
 જાતીય જુખને જ કામની ઉપમા આપવાથી, કેવળ શારીરિક ભોગની,
 અને પરિણામે થતી બ્રહ્મચર્યહાનિની વિકારી મનોદશા આવી પડે છે.
 પરંતુ એ કેવલ કામનું વિકારી રૂપાન્તર છે. કામનાં એ સ્વરૂપો માનવાં
 જોઈએ; એક પ્રેમ અને બીજો મોહ; પ્રેમમાં સરીરનો કે જાતિનો નહિ,
 પણ ચિત્તનો અશરીરી સૂક્ષ્મ અભેદ પ્રવાહ છે; ત્યારે મોહમાં શરીર,
 જાતિ કે હૃદયોદ્ધારા વિષયસંબંધ દાખવતો ભોગવિશ્વાસ છે. મનુષ્યને
 કેવલ ગૃહસ્થાશ્રમ જ હિંદુ નથી; ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ માતાપિતાથી માંડી
 આગળ વધતાં બધાં સર્ગાસંબંધોએ સાથે જે સ્નેહનો સંબંધ બંધાય
 છે, તેમાં નિઃસ્વાર્થભાવે સંબંધ રહે અને નિષ્કામતાથી સૌની સેવા
 થાય એ ધાર્મિક કામની અવસ્થા છે, અને એનું નામ નિષ્કામ પ્રેમ
 છે. આવી રીતે અર્થ અને કામ એ સાંસારિક સુખમંપતિનાં
 હથીઆર છે, અને ધર્મ એનો એટલા માટે પાયો છે કે ધાર્મિક
 જીવન વિના જો અર્થ અને કામમાં જ મનુષ્ય રમ્યોપમ્યો રહે, તો
 એ વિનાશ મોતરી લે છે. પરંતુ ધર્મના પાલનદ્વારા આર્થિક અને
 સામાજિક ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય વિકાસ સાધે તો જ એ એવા પુરુષાર્થ
 -મોક્ષનો અધિકારી બને છે.

*

*

*

નીતિ એ ધર્મનું અર્ધાંગ છે; એક હોઠથી ઉચ્ચાર થતો નથી; એક
 પગથી ચાલી શકાતું નથી; મનુષ્યથી સ્વાર્થી બનીને એકલાં આ
 સંસારમાં જીવી શકાતું નથી; તેમ ધર્મ વિનાની નીતિ, કે નીતિ
 વિનાનો ધર્મ કથા કામનો નથી; નીતિ આપણને આ લોકમાં સુખી
 રાખે છે, ત્યારે ધર્મ આપણને આ લોકનું સુખ આપી, અર્થ અને
 કામના સંબંધોમાં અનાસક્ત રાખી, મોક્ષના અધિકારી બનાવે છે;

તેનાથી ઊલટું અધર્મના પાલનથી, અર્થ અને કામના-આર્થિક અને સામાજિક (Economical and Social) ક્ષેત્રમાં બધે અવ્યવસ્થા, અને અસ્તવ્યસ્ત દશા ઊભી કરી, આજ જન્મમાં મનુષ્યશરીરમાં પશુના જેવું આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન જેવું ભોગમય જીવન જવાડે છે.

*

*

*

ત્યારે આવી અસ્તવ્યસ્ત દશામાં સાધકે કરવું શું ? એણે કેવું જીવન જીવવું ? આપણી ધાર્મિક અને મોક્ષવિષયક રહેણીકરણીમાં સામાન્ય સાધકને કશી સમજણ પડતી નથી; બહારનાં પાઠપૂજા કે તિલકમાળા કરીને ધાર્મિક કહેવરાવનારો મનુષ્ય જ્યારે ધર્મને નીતિથી જૂદો પાડીને, વ્યવહારમાં કુડકપટ, અને પ્રપંચ ખેલતો જોવામાં આવે છે, ત્યારે સહૃદય જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય છે કે ધર્મનાં બાહ્યાંગની જીવન પર કેમ નહીં અસર થતી હોય ? એનું જીવન શુદ્ધ કેમ નહીં હોય ? પાઠપૂજા અને ઈશ્વરભક્તિનું જે કળા અંતઃકરણની પવિત્રતાને નામે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે, એવું ચારિત્ર જ્યારે ધાર્મિક ગણાતા મનુષ્યમાં ન દેખાય, ઉપરાંત એવા મનુષ્યો પોતે આસ્તિક છે, અને બીજા નીતિના પાલન કરનારા છતાં પાઠપૂજા કે દેવદર્શન નથી કરતા મોટે નાસ્તિક છે, એવા જે દંભવાક્યના આલોપો કરે છે, ત્યારે એકધ્રુવ સમજાય છે કે નીતિ અને ધર્મને તેઓએ જૂદાં પાડ્યા છે; પરંતુ એ એક જ જીવનનાં બે પાસાં છે; એને જૂદાં પાડવાથી મનુષ્યજીવનનો નાશ થશે; એક વિના બીજું અબંધે જ નહીં. એકલી નીતિ મનુષ્યને સ્વાર્થી બનાવશે; એકલો બાહ્યધર્મ શુદ્ધિમાં જડતા લાવી, મનુષ્યને પાખંડી કે જડ-શ્રદ્ધાળુ બનાવશે. અત્યારે જે અધ્યક્ષાને નામે આપણે ધાર્મિક સમાજ વગોવાય છે, એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે નીતિ વિનાના ધર્મના બાહ્યાંગને આપણે વળગી રહ્યા છીએ.

*

*

*

ધર્મમાં નીતિનો સમાવેશ થાય છે, પણ નીતિમાં ધર્મનો સમાવેશ

અર્થ શકે એમ નથી. એથી એમ પણ કહેવાય કે નીતિ વિના ધર્મ પાંગળો છે; અને એવો પાંગળો ધર્મ સમાજની, કે ધર્મપાલનારની કાર્મ રીતે રક્ષા કરી શકે નહીં; “ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ—ધર્મની રક્ષા કરનારની ધર્મ રક્ષા કરે છે” એ ત્યારે જ સાર્થક ગણાય કે ત્યારે ધર્મનું ઉત્તમાંગ નીતિ એનામાં એતપ્રોત હોય; આવો ધર્મ મનુષ્યજીવનમાં વણખર્જ જાય; એની નસેનસમાં ધર્મ વહેતો થાય, ત્યારે એ ધાર્મિક મનુષ્ય જે સુખસાધનો મેળવે, અર્થક્ષેત્રમાં સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે, અને એ દ્વારા સમાજ સાથે સંબંધ રાખી નિષ્કામ સેવા કરે. તો તે કામક્ષેત્રમાં વિહાર કરતાં—સંસારમાં વ્યવહાર કરનાં એને જે દંદ આવી પડે, એનાથી છૂટવાનું એને મન થાય અને મોક્ષનો અધિકારી બની શકે. એ વિના જે ધર્મને બદલે અધર્મમાં જ જીવન વીતાડ્યું હોય, અર્થ મેળવવામાં જ જીવન ગાળ્યું હોય, કામ સંબંધોમાં નવો સ્વાર્થ કે મોહ જ ભર્યો હોય, તો પછી, એવો મનુષ્ય દંદોચી મળતી મુક્તિની આશા જ કેવી રીતે રાખી શકે ?

ત્યાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ અને મોક્ષ એ સરસ્વતીનાં સ્વરૂપ છે; સંસારબંધનથી મુક્તિ આપનાર એ શારદાની ઉપાસના કયાં વગર જે અર્થ અને કામની અધિષ્ઠાત્રી લક્ષ્મીની ઉપાસના જ કમી કરી હોય, તો એ અધર્મ અને બંધનનું સામ્રાજ્ય વધારી આધિદૈવિક ક્ષેત્રમાં પ્રચંડકોપ ઊતારી, સુદ્ધ, મહાભારી, ભૂકંપ, જલપ્રલય, અનાર્વાદ કે એવાં જ બીજાં સહારનાં દેવદેવતાઓને પૃથ્વી ઉપર નોતરે છે.

ધર્મ ધર્મરતું વિહારક્ષેત્ર છે; અધર્મ અસુરરાક્ષસોનું સંહારક્ષેત્ર છે; નીતિ ધર્મનું આજ્ઞાશુ છે; અનીતિ રાક્ષસી સ્વભાવનું હથિયાર છે; ત્યાં સુધી ધર્મ અને નીતિનો મેળ રહે, ત્યાં સુધી સત્યગ્રહ ત્યારે એનો ફુમેળ થાય ત્યારે કવિયુગ-કવહયુગનાં મંડાણ મંડાય છે; અને વર્તમાન સમયે એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યુંને થવા જા

પણ આપણે હજી ન ચેતીએ, તો પછી મનુષ્ય કહેવરાવવાના અધિકારી
છીએ કે કેમ એ પ્રશ્ન જાઓ યાવ છે.

*

*

*

મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ. સાચા સાધકનું કર્તવ્ય શું? આવે
વખતે એણે શું કરવું? એની ચોખ્ખાટ તત્ત્વ કવિ' આખો ગુરુશિષ્ય-
સંવાદમાં બહુ સુંદર રીતે કરે છે. પ્રશ્નોત્તર આ પ્રમાણે છે:—

“શિષ્ય:—મહાનુભાવ મહંત ગુરુનો, કરવો જે સત્સંગ,
તેનાં કાંઈ લક્ષણ નહીં, તો કેમ મળે પ્રસંગ?”

શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે કે જે યાત્રીનાં ખાસ કાંઈ લક્ષણ ન હોય,
કેવલ અંતરમ્ દશા જ એની બાહ્ય દશા સૂચવતી હોય, બાહ્યલક્ષણમાં
કાંઈ ખાસ વિશેષતા ન હોય, તો પછી જિજ્ઞાસુએ કરવું શું? સત્સંગ
શોધવા માટે સત્ત્વ જોઈએ; સંતનો આંતરિક અનુભવ લેવા માટે
એમનું શરણ શોધવું રહ્યું; અને બાહ્યલક્ષણ જે બધા સંતનાં પ્રારબ્ધ
પ્રમાણે જૂદા જૂદા જ હોય તો સાધકે કરવું શું?

અખ્યાત ઉત્તર અપાવે છે કે :—

“ગુરુ:—જે જનને જાતરું પાર, નાવનાવિકનો કરે નિર્ધાર;
ત્યારે નર પારગત થયો, ત્યારે જળનો સાજત્વા રહ્યો,
મુમુક્ષુને સર્વે એ ઘટે, જેનું મન પામવા રટે.”

અખ્યાત કહે છે કે નદી પાર કરનાર મનુષ્યને નાવ અને
નાવિકની જરૂર પડે છે, પણ પાર કરીને સામે કાંડે બેઠેલાને એની
કશી જરૂર નથી; ભાવાર્થ એવો છે કે જે બાહ્યસાધન જિજ્ઞાસુને
માટે આવશ્યક માન્યાં છે, અને જે બાહ્યચિહ્નથી જિજ્ઞાસુ ઓળખા
શકાય, તેવાં બધાં ચિહ્નો યાત્રીમાં હોવાનો સંભવ નથી. નદી પાર

કર્તા પછી જેમ નાવ કે નાવિકની જરૂર રહેતી નથી, તેમ યાત્રીને બાહ્યદશાનાં ખાસ બંધન હોતાં નથી, જેને હજી નદી પાર કરવી છે તેને નાવ અને નાવિક મેળવવાં જોઈએ. તેવી જ રીતે મુમુક્ષુએ પોતે પ્રથમ સાધન મેળવવાં અને કેળવવાં જોઈએ, જેથી એનાં આંતરગતિ બિંધે અને આંતરિક વિકાસદ્વારા યાત્રીની આંતરિક અવસ્થાને એ ઓળખી શકે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર પ્રમાણે સાધનનો વિચાર કરીએ તો (૧) વિવેકદ્વારા સત્ અને અસતને જૂઠાં પાડીને એણે એનાં સારામાર ઓળખવાં જોઈએ; વિવેક એની ત્રીજી આંખ છે; અસત નહીં, પણ સત એનું સાથી સંગાથી છે એમ એણે મમજવું જોઈએ; અને એ રીતે વિવેક દ્વારા-વિવેચના દ્વારા અસતથી-અનાત્મથી સત-આત્માને જૂઠા પાડતાં શીખી લેવું જોઈએ. આ કામ જુદાનું-વિચારશક્તિનું છે, આમાં શાસ્ત્ર, સંત અને ગુરુની આવશ્યકતા છે; જે શાસ્ત્ર, કે સંત આમાં સહાયતા આપી શકે એનો સંગ કરવો; એવો વિવેક એણે કેળવવો જોઈએ. (૨) ત્યાંપછી સત્ અને અસતને, આત્મા અને અનાત્માને જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપ અને લક્ષણ દ્વારા ઓળખીને, સત્ અને આત્મા પ્રતિ પ્રેમ વધારવો એ બક્તિ, અને અસત તથા અનાત્મપ્રતિ ઉદાસિનતા, અનાસક્તિ તથા ઉપેક્ષા રાખવાં એ વૈરાગ્ય છે; વૈરાગ્યમાં આત્મા પ્રતિ બક્તિ અને અનાત્મા પ્રતિ અનાસક્તિનો સમાવેશ થાય છે; જે શાસ્ત્ર કે સંત આમાં સહાયતા કરાવે એનો સંગ રાખવો એ મતસંગ.

*

*

*

ત્રીજું સાધન છ અંગનું છે, (૩-૧) વિવેક અને વૈરાગ્યને જીવનમાં બેનાર્યા પછી આત્મા પ્રતિ જે બક્તિ થવા માટે, ત્યારે ચિત્ત સ્વાભાવિક આવી પડતા સંસારતાપની સામે શાંત રહી શકે છે, અને તેથી બધાં બધાંથી સંતાપ આવના લેાય, વિષયોની દાહક બતાતા એના

હૃદયને ખાળતી હોય, છતાં જે શાંતિ રાખી શકાય, તેનું નામ શમ. (૩-૨) અંદર શાંતિ આવતી જાય, સતનો વિવેક જાગ્રત રહે, સત્ પ્રતિ જ ભક્તિ રહે, અમત્ પ્રતિ અનાસક્તિ રહે, વિષયોના સંતાપમાં શમ (શાન્તિ) રહે, એટલે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોમાં સ્વાભાવિક સ્થમ આવે છે. એ એવો વ્યવહાર કરે, ઇન્દ્રિયોને વિષયોના સગમાં એવી જ રીતે રાખે કે જીવનનિર્વાહ પૂરતાં એનાં ખાનપાન હોય અને અયોગ્ય વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયો દોડતી હોય ત્યાંથી એને દબાવી રાખે એ દમ આમ દમનુ સાધન આવવાથી યોગના યમનિયમનુ પાલન થતું જાય છે. (૩-૩) શમ-દમ આનતા જાય છે તેમ તેમ વિષયોમાં મન રમતુ નથી. તેમથી ઉપરામ થતુ જાય છે કારણ કે, વૈરાગ્યના સાધનદ્વારા ચિત્ત તો સતની શાંતિથી ભરેલુ હોય છે, આત્માના આનંદમાં જ રમ્યા કરતું હોય છે, તેથી એ હવે ઉપરામ રહે, તે ઉપરતિ. (૩-૪) શમ, દમ, અને ઉપરતિના પાલનથી સંસારના અપમાન, હાનિ, પરાજય વગેરે આવી મળતા કુખ સહન કરવાની-મન તથા ઇન્દ્રિયોને એમાં જરાપણુ ચલાયમાન ન થવાની, એને અનાત્મ સમજીને એમાં અનાસક્તિ રાખવાની, આગમાપાથી માનીને એમાં મનને ન લેપાયમાન થવાની જે શક્તિ આવે તે તિતિક્ષા કહેવાય છે.

*

*

*

આવી રીતે શમ, દમ, ઉપરતિ અને તિતિક્ષા આવતા જાય છે, અને વિવેક અને વૈરાગ્ય દ્વારા જ્યારે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અંગોનો જીવનમાં વિકાસ થતો જાય છે, ત્યારે જે શાસ્ત્ર કે સંત દ્વારા એ સાધન મળ્યાં છે, જેમના પ્રેમસહકાર વડે, જેમના નિષ્કામ કૃપાપ્રસાદ વડે આટલી આત્મિક સુધારણાની દ્રષ્ટિએ પોતે પહોંચ્યા છે એમ એને સમજાય છે, ત્યારે એ અતોમાથી કાઠને એ પોતાના નિત્યસહાયક તરીકે સ્વીકારી, એમના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને એ શાસ્ત્રવાક્ય સાચા માને એ એની (૩-૫) શ્રદ્ધા કરેવાય છે શ્રદ્ધાની પ્રતિષ્ઠા થતા પછી

ગનમાં કશી સકાઓ ઠાંની નથી, કારણ કે સત, ગુરુ અને શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે એણે સાધનસપત્તિ મેળવી છે, એથી હવે પોતાના આધ્યાત્મ માર્ગમાં એ નિશ્ચિત બને છે, મનની આ નિશ્ચિત સ્થિતિ તે (૩-૬) સમાધાન છે.

આ ૭ સાધનનું મુખ્ય નીચું આધન છે, અને એક દરે (૧) વિવેક (૨) વૈરાગ્ય (૩) રામ વગેરે ૭ આધનનો જીવનમાં મુદ્દર મેળ થતા માટે એટલે એને શ્વાનાવિક ગીતે ૪ દુઃખ, ઈશ્વર દુઃખ, અને દુઃખ અને ઈશ્વર જોવા છે તે જગત દુઃખ! એ જાણવાની ઉત્કંઠ જિજ્ઞાસા અતરમાં ઊભી-ધૂની નીકળે એ એની (૪) મુમુક્ષુતા છે આવી રીતે સતો અને યાત્રીઓ પામે જતા પહેલા ચાર સાધન સાધકના જીવનમાં ઊતરતા જોઈએ

*

*

*

અખ્યાત રીકે જ કહે છે કે જેને આત્મજ્ઞાન મેળવવા છે એણે એ સાધનસપત્તિ મેળવવી જોઈએ નહીં પાર કરનારને નાનનાવિકની જરૂર છે, તેમ સાધકને આ સાધનનો આવશ્યકતા છે સાધનરૂપી વિવેકચક્ષુ મેળવ્યા વિના સતસાધુઓના ટોળામાં ભટક્યા કરે, કે શાસ્ત્રોના થોધા ઉઘનાવ્યા કરે, એથી કશું સાર્યક થતું નથી પોતે પરીક્ષક બનીને યાત્રીનો પરીક્ષા કરવા જાય, પોતાને શાસ્ત્રના માનીને શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જાય, અને આમ આધ્યાત્મ પાડા જેવા મિથ્યા અહંકારની સનારી કરીને સતસાધુ કે શાસ્ત્રના લક્ષ્ય જોવા જાય, તે પરિણામે એ નાસ્તિકનાના ખાડામાં પડે છે અખ્યાત એટલા માટે કહે કે જે નદી પાર કરી ગયો છે, એની પાસે નાવનાવિક છે કે નહિ એ ન જોતા, પોતે નાવનાવિક મેળવના અને પાર કરીને પગી સામે પાર બેઠેનાને જોવા કે નાવનાવિક કયા છે, કેવા હતા અને કયા ગયા ?

*

*

*

સાધકે અંતર્મુખ થવું જોઈએ, સાધનસંપન્ન થવું જોઈએ, ધર્મને નીતિથી જૂદી ન પાડવી જોઈએ, ધાર્મિક જીવન ગાળી, અર્થ અને કામના ક્ષેત્રમાં વિવેક રાખી, ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષને માટે સાધનસંપન્ન થવું જોઈએ. બંધે અંધાધુંધી છે, શાસ્ત્રોમાં કાંઈ એકવાક્યતા નથી, અનેક સંપ્રદાય કે મતપંથ છે, યાનીઓ કેવા હોય, અત્યારે કશી સમજણ પડતી નથી—એવી ઉલટી સમજણ ન રાખતાં સંતોનો પરિચય વધારવો જોઈએ, શાસ્ત્રો વાંચવાં જોઈએ, અને મુખ્ય વાત પોતે સાધન-સંપન્ન થવાની છે એ કદી ન ભૂલવું જોઈએ.

આપણું પોતાનું અંતઃકરણ લોભ-મોહથી મુક્ત હોય, ઉદારતા, સેવા, ક્ષમા, શુણ્યભૂષ અને જિજ્ઞાસા કેળવાઈ હોય, તો જ સંતસાધુની સમીક્ષા-પરીક્ષા થઈ શકે છે. એને બદલે સંતસાધુ કેવા છે ને કેવા નહીં, એવું નિરીક્ષણ કરવા જતાં તો સાધક પોતે જ પોતાના લોભમોહમાં દસાતો જાય છે.

*

*

*

અમૃતિનું પ્રારબ્ધ ગમે તેવું હોય, સમર્થતા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અંધાધુંધી હોય, તેથી કાંઈ અમૃતિને પોતાનું સાધન કેળવવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી; જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ અને જેવી ભાવના તેવું ફલ, એ સૂત્રો અક્ષરેઅક્ષર સાચાં છે. અંતર્મુખ થઈને જીવનમાં સાધનસંપત્તિ ઊનારીએ એટલે આખી દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. અંતર્મુખ થવાનો અર્થ જ એ છે કે આપણે જાતે મુઠ્ઠરવું. ખીજને સુધારવા કરતાં પોતે સુધારવાની દૃષ્ટિ રાખીએ, પારકાની પરીક્ષાના કરતાં પોતાની સમીક્ષા કેળવીએ, તો અંધશ્રદ્ધા કે જડશ્રદ્ધાને બદલે વિવેકનો ઉદય થાય છે; આસક્તિને બદલે વૈરાગ્યનો રંગ જામવા માંડે છે; તરંગી ભાવોને બદલે અંયમી ભાવના વધવા માંડે છે, અને સન્માર્ગે ચડવાના શ્રી ગણેશ થાય છે.

*

*

*

સ્વા. રામતીર્થ પોતાના અનુભવની એક વાત કહે છે; “આપ-વીતી કહું કે જળવીતી ? જ્યારે જૂલમાં પણ કોઈ સાંસારિક વસ્તુમાં સાચો ખોટો ભાવ જમાવું છું; હાનિ, લાભ, કે મોટપનાનમમાં મન ધરાવું છું; દેહની આરોગ્યતા વગેરેને બદલે મોટી વાત માની લઉં છું; કોઈપણ મનુષ્યને મારોપરાયો બાંધું છું; મને પોતાને પરિચિત શરીર માની બેસું છું, અને મારા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને ભૂલીને શરીરમાં મમત્વ ધારણ કરીને બેદરદિશી બેવાનું શરૂ કરું છું, ત્યારે જરૂર મને ત્રિવિધ તાપ ધેરી લે છે. મારી દષ્ટિ ભેદથી અધોગત થાય તેટલું દુઃખ આવી પડે છે. ક્ષુદ્ર દષ્ટિ અને તુચ્છ ભાવનાનું ફળ એક અને દુઃખમાં મળ્યા વિના રહેતું નથી.”

કેવી ચોક્ખી સમજણ આપે છે ! આત્મવાન મેળવવું છે; સમતા લાવવી છે; શાંતિ શોધવી છે; અને મનમાં શંકા, તર્ક, અને દોષદષ્ટિનાં મેલાં ગંધાતાં ચીંથરાં લઈને જવું છે સત્સંગ કરવા ! નાકમાં ફુગાંધ ભરીને પુષ્પની સુગંધ ઝાણવી છે ! મોઢામાં એળાઓ ભરીને સાકરનો સ્વાદ આપવો છે ! કેવી અસંભવિત હસવા-ભેલી દશા છે !

*

*

*

ધાર્મિક જીવન ગાળો; નીતિને માર્ગદર્શક દીવાદાંડી બનાવો; અથ અને કામમાં નિઃસ્વાર્થતા લાવો; અને પછી જુઓ કે મોક્ષના તમે સહજ સ્વભાવે અધિકારી બનો છો કે નહિ ! ધનવેત્તવ, કુટુંબકબીલા, માલમિલકતનો મોહ છૂટતો ન હોય, અને એ બધું સાચવી સંભાળી, “મગવદ્અર્પણં શુદ્ધિયા વ્યવહાર કરીએ છીએ; બધું બગવાનનું છે એ ખાવથી રહીએ છીએ;” આવાં આવાં બક્ષિતનાં ઝોઠાં ચોખનારા બિચારા પામરો દયાપાત્ર છે !

સાચું ધાર્મિક જીવન શરૂ થાય છે બંધી જનની ઉદારતામાંથી; તન, મન, ધનમાં ઉદારતા આવે ત્યારે લોભ મોહ ક્રોધ, શરીરથી

સૌની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા થાય એટલે કાયિક શુદ્ધિ મળે; મનથી બધાં પ્રતિ સમાનભાવ આવે; જગત ગમે તેવું હોય, ગમે તે દોષવાળું હોય તોપણ સૌ પ્રતિ પ્રેમભાવ રહે ત્યારે માનસિક શુદ્ધિ થાય; અને પૂર્વ-કર્મના પુણ્યપ્રતાપે ધન મળ્યું હોય, તે મારાપારકનો ભેદ ભૂલીને સૌના ઉપયોગ માટે વપરાય ત્યારે ધનશુદ્ધિ થાય.

*

*

*

આ તો સાંસારિક જીવનની દિશા કહી; પણ જિજ્ઞાસુ, ભક્ત, કે સાધકની જીવનકક્ષા આથી પણ ઉપર જાય છે; એને સાંસારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે જીવવાનું હોય છે; ઈશ્વરની જ ન્યાં વાતો થતી હોય, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની સુંદર સમજણ ચાલતી હોય, એવા નિર્દોષ વાતાવરણમાં એણે વિહરવું જોઈએ; ભક્તો, જિજ્ઞાસુઓ, યુગ્મકુઓ, સંતો, જ્ઞાનીઓ અને અનુભવીઓની સાથે એણે નિર્ભય રીતે જોળાઈને સૌની સેવા કરવી જોઈએ. ન્યાં સુધી એ સેવા દ્વારા લોભમેહ નિર્મૂળ ન થાય, ત્યાંસુધી ભાવ કે ભાષામાં ઉદારતા આવતાં નથી, ઉદારતા વિના સંતભક્તિ ઉપજતી નથી; ભક્તિ વિના સંતકૃપા મળતી નથી, અને કૃપાવિના આત્માનંદની આશા સ્ફૂરતી નથી.

*

*

*

એક ખીજી સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે: ઘણે ઠેકાણે લોકો એમ કહેતા જોવામાં આવે છે કે, અમારે બધા દેવ સરખા એટલે બધાપનાં પૂજન દર્શન કરીએ; બધા સંત સારા એટલે બધાપને સરખા માનીને જે ઠીક લાગે તે ગ્રહણ કરીએ.

આમાં ભ્રાંતિ એ છે કે સાચા, સંત અને દેવના કરતાં પોતાની શુદ્ધિમાં સાધક વિશેષ વિશ્વાસ રાખે છે. પોતાની વિચાર અને વિવેક-શુદ્ધિને એવી ભૂલ વગરની માને છે કે એને જ ગુરુ બનાવી, એ વડે

શાસ્ત્ર અને સંતની પરીક્ષા કરી, એને સારમહણુ કરવા જેવી શક્તિ-
શાલી માને છે ! કેટલી વિચિત્ર ખ્રાંતિ અને કેટલો અખર અહંકાર !

વસ્તુતઃ એવું હોવું જોઈએ, કે પ્રથમ સાધનસંપાદન કેળવીને સંતોનો
સતસંગ કરવો; પછી એ સંતોમાંથી આપણી પ્રકૃતિ સાથે વિશેષ
મેળ ખાય તેમ હોય, તેમની સાથે સહવાસ વધારવો; ઈષ્ટ લાગે ત્યાં
શુશ્રુષિ કરવી; અને સાધનમાં લાગી જવું. એક દેવની કે એક સંતની
ખતાવેલી સાધના પ્રમાણે સાધન કરવાથી જ ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે;
કેહાણે કેહાણે ભટકવું, અનેક શાસ્ત્રો વાંચવાં, બધા સંતોને તપાસી
જોવા, એ સમદષ્ટ કે વિવેકશુદ્ધિ નહીં, પણ વ્યભિચારી વૃત્તિ છે;
આપણા લોભમોહ, મિથ્યાભિમાન, અને દોષદષ્ટને સ્થાયી રાખવાને
એ કંમલ છે.

*

*

*

સાચા સાધક ! તું જેની જા ! સાવધાનતા રાખ ! તારું, પેદ્ય
શુદ્ધ કર' એમાં વિવેકની આંખ બધાઃ ! વૈરાગ્યનો દીપક બાળ;
શમદમનં શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણુ કર; ઉપરતિનાં આશ્રયણુ ધરીને ઘડા કેળવતો
જા; આપોઆપ સમાધાન ન થાય તો પછી કહેજે કે શાસ્ત્રો અને સંત
ખોટા છે; પણ સાધનસંપત્તિ કેળવ્યા વિના જો ભટક્યા કરીશ તો
લાજો જન્મે પણ પાર આવે એમ નથી. ભણવાની શરૂઆત કરનાર
વિદ્યાર્થી હાથમાં પુસ્તકપાટી લઈને નિશાળો અને શિક્ષકોની જાતે પરીક્ષા
કરીને, ભણવા ઈચ્છે તો એ બદાર જ ભટક્યા કરે છે અને હેવટે
અભણ તથા મૂર્ખ જ રહે છે. તેના જ દશા તારી ન ચાય તે સમાજજન,
તેના કરતાં તો કાંઈ સંતનું વચન માન; ભટકવાની ટેવ છોડી દે!
કયાંત્રેમી કરતાં વસ્તુત્રેમી થા; દર્શનશૂન્ય કરતાં વિવેકશૂન્યો બન;
વ્યભિચારી ભાવ કરતાં એકનિષ્ઠ ભક્તિ કરી જો; અને પછી જોઈ લે
કંમલે તારે નિશાળો બદલવી પડી હોય, કાંઈ નિશાળ અધૂરી કે

ખોડખાંપણવાળી મળી હોય, પણ નિશાબો બદલતાં બદલતાં જેમ વિદ્યાર્થી આખરે વિદ્યાવન્ત થાય છે, તેમ સત્યનો જિજ્ઞાસુ એક સંત પાસેથી અધુરું રહેલું જ્ઞાન ખીજેથી મેળવી શકે છે; અને છેવટે સંતના સ્તસંગમાં પોતે સંત બને છે.

*

*

*

સંતોનાં પ્રારબ્ધ એક સરખાં હોતાં નથી; સ્વભાવમાં બેદ હોય છે; નવાજૂના બ્યવહારમાં બેદ હોય છે; ઉપદેશપ્રણાલીમાં વિવિધતા હોય છે; એટલે સાધક જે ભટકવા જ કરે, તે બધેથી વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હોવાથી કદી પૂરું કે સાચું મેળવી શકતો નથી. જમીનમાં એક એક હાથ જુદે જુદે દેકાણે ખોદવાથી કૂવો બનતો નથી; તેમ જુદે જુદે સ્થળે ભટકવાથી ભાવની સ્થિરતા થતી નથી, ભક્તિ વધતી નથી; શ્રદ્ધા જામતી નથી; એટલું જ નહિ, પણ મહાન નુકશાન એ થાય છે કે દોષદર્શિ ખૂબ જ વધી જાય છે, શાસ્ત્રોનાં રહસ્ય સમજાતાં નથી; અને કોઈપણ સંત એનાથી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થતા નથી, તેથી સાચી સમજણ એવા અભાગીઆને પ્રાપ્ત થતી નથી.

બચી જાઓ. સાધનસંપન્ન થાઓ. લોભમોહ કે દોષદર્શિ કહાડીને સંતોનો સ્તસંગ કરો, એમાંથી કોઈ એકનામાં સુરુબુદ્ધિ સ્થાપો, અને આરા પ્રમાણે નિઃશંક ભાવે સાધના કરો. ક્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે । એમ કહીને ભગવાને ગીતાજ્ઞમાં હદ કરી છે કે અનેક સ્થળે ભટકનારી બુદ્ધિને કદી સમાધાન કે સમાધિ મળતાં જ નથી.

ભગવાને અર્જુનને પણ ગીતાજ્ઞાન એટલા માટે આપ્યું કે :—

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततोवक्ष्यामि ते हितम् ॥

ભાવાર્થ :—તું મને ખૂબ વડાણો છે તેથી તારું હિત કહું છું.

આવે। પ્રેમ સતિ માટે-ગુરુદેવ'માટે ફળવ્યો હોય, તો જ હિનનાં વાક્યો એમના અંતરના ક્યાટમાંથી સહેજે નીકળી પડે. સતિ તો નિઃસ્વાર્થી છે, એમને મારાપરાયા નથી; એ તો સમદર્શી છે, એટલે જેવી જેની શ્રદ્ધા, જેટલી જેની ભક્તિ તેટલી તેની કૃપા; અને જેટલી એ કૃપા તેટલું સાધકનું આત્મકલ્યાણ. તેમ તપહીન અભક્ત અને સેવાહીનને તત્ત્વ ન મળે-સહજ સ્વભાવે ન મળે એવું અમરવાક્ય પણ ભગવાન જ કહી ગયા છે. અધ્યાય ૧૮ના શ્લોક ૬૭માં કહે છે કે :—“ તારા આત્મકલ્યાણ માટે કહેવું આત્મચાન તપહીન, અભક્ત, અને સેવાશુશ્રુષાથી રહિત હોય, અને મારી અસૂચા કરતો હોય, તેને આપવા જેવું નથી. ”

*

*

*

ભગવાનનાં આત્મવાક્યમાં શ્રદ્ધા રાખીને સાધનસંપત્તિનાં અનુવાણાં અંતરમાં ઊતારો; સંતસેવા કરો, સત્શાસ્ત્રો ભણો, ગુરુભક્તિ ફળવો. આ એક જ રાજમાર્ગ છે, એ વિના બીજાં બધાં સાધન આળપ'પાળ છે. સત્યના જિજ્ઞાસુને તો બધું સરલ છે, બાકી જેને ભક્ત કે જિજ્ઞાસુ કહેવરાવવું જ છે, એમના ઉપર પરમાત્મા દયા કરે ! એમની ભુદિમાં વિવેક બરે ! એમના હૃદયમાં નિમગ્નતા લાવે, એમની બ્યભિચારી વૃત્તિને દૂર કરે, અને કે'ક એકનિષ્ઠ સાધનસંપત્તિ એમને સૂઝે કે જેથી એ પણ સન્માર્ગે વળે !

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને સાધનસંપન્ન થવાના સાચા અધિકારી બનાવે !

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

(માર્ચ ૧૯૪૨)

પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિવિવેક

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બાબ્યમાં ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એના બે પ્રકાર વર્ણવે છે. મૂળ સંસ્કૃત ન આપતાં અહીં નીચે ગુજરાતી શબ્દાર્થ ઊતારીએ છીએ :—

“ શ્રી નારાયણ (નરોત્તો સમૂહ તે નાર; એમાં જેનું અયન-સ્થાન છે તે નારાયણ. ગ્રાણી માત્રની શુદ્ધિરૂપ ગુહામાં તેનો નિવાસ છે તેથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે એવો અર્થ) અન્યકતથી શ્રેષ્ઠ-પર છે; એ અવ્યક્તમાંથી આ એક (અહ્યાંડ-અવ્યક્ત) ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ અહ્યાંડમાં જ બધા લોક તથા સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી આવેલાં છે. ”

“ એ ભગવાને આ જગતને રચીને-તેની સ્થિતિ માટેની ધ્વજા કરીને પ્રથમ મરીચિ (અસંખ્યવેળા આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર થયા કરે છે. પ્રત્યેક વખતે એની રચના કરનાર દૈવી રત્નેગુણી શક્તિ તે પ્રજાપતિ. એનાં બિન્ન બિન્ન નામ હોય છે. મરીચિ એમાંના એક પ્રજાપતિના માનસપુત્રનું નામ છે. મરીચિનો બીજો અર્થ

કિરણુ પણ ચાય છે. પરમાત્માના એક એક કિરણમાં, એકાદ સંકલ્પમાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહારનું સામર્થ્ય છે અને એ એક બ્રહ્માંડની રચનાના અધિષ્ઠાતાને પણ મરીચિ કહી શકાય.) વગેરે પ્રબળપ્રતિભાને ઉત્પન્ન કરીને તેમને વેદોક્ત પ્રવૃત્તિલક્ષણ (ધર્મદ્વારા અર્થ અને કામ વડે મેળવાતા અબ્યુદય સ્વરૂપ) ધર્મ સમજાવ્યો; ત્યાર પછી સનક, સનન્દન વગેરે ખીજાને ઉત્પન્ન કરીને જ્ઞાનવૈરાગ્ય લક્ષણવાળો (ધર્મ, અર્થ અને કામવાળા ધર્મથી સંસારમાં લોકપરલોકનું કલ્યાણ સાધ્યા પછી પ્રાપ્ત કરવાનો મોક્ષ સ્વરૂપ) નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ સમજાવ્યો. આવી રીતે જગતની સ્થિતિ (રક્ષા) ને માટે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ બે પ્રકારનો વેદોક્ત માર્ગ છે. "

*

*

*

ઉપરના ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ ચાય છે કે જગતની સ્થિતિ માટે -સંસારના બ્યવહાર માટે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને પ્રકારના માર્ગની આવશ્યકતા છે. આપણે એ બન્ને શબ્દો પર થોડું મનન કરીએ. ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રેરણાથી થતી ક્રિયા, ફલભોગ રૂપે લોક-લોકાન્તરમાં આત્મી દેહપ્રાપ્તિ, અને દેહરક્ષણ માટેની ભોગશુદ્ધિમાં આવશ્યક અને ઇષ્ટ અનુકૂળતા થવી એ બધું પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં આવી જાય છે. દુઃકામાં ઠહીએ તો લોકલોકાન્તરમાં દેહ ધારણ કરવાની, મુખ-સામ્રાજ્ય મેળવવાની અને ધર્મને માર્ગે કેવળ ભોમમાં જ રચાપચ્યા રહી વિવાધીન, કર્મોધીન અને દેહોધીન મનોદશા રાખવાની વૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.

એનાથી જલદુ ધર્મ, અર્થ અને કામના ક્ષેત્રમાંથી તટસ્થ તથા ઉદારીન બની, એમાં કેવળ જન્મમરણ, મુખદુઃખ, રાગદેષ જેવાં દંડો જ ભરેલાં છે, એવાં જ્ઞાનવૈરાગ્ય કેળવી, ચિત્તને એ ત્રિવર્ગના પ્રદેશમાંથી ખેંચી લઈ, એ બધામાંથી છૂટવા માટે-નિત્યને માટે, મુક્તિ મેળવવા

માટે, વૃત્તિઓના સમૂહને એકમાત્ર અર્ખંડ, સચ્ચિદાનન્દધન પરમાત્મા ભણી વાળવા પ્રયત્ન કરવો અને એને અંગે જે ક્રિયાકર્મ થાય, ઉપાસના કે યોગનાં અંગ સધાય, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી અંતર્મુખ થવાનાં સાધનો શોધાય, એ બધું નિવૃત્તિમાર્ગનું ક્ષેત્ર.

*

*

*

બ્રહ્માના માનસપુત્ર મરીચિએ પ્રવૃત્તિમાર્ગ સંખોખ્યો; એમણે ધર્મનું પાલન કરવા, ધર્મોચરણથી જ અર્થ-ધન મેળવવા અને એ દ્વારા લોક લોકાન્તરમાં ધર્મકાર્યો વડે અબ્યુદય-ઉન્નતિ સાધવાનો માર્ગ સમજાવ્યો. પરંતુ લોક લોકાન્તરના બ્રમણથી જીવાત્માને નિત્ય સંતોષ કે નિત્ય તૃપ્તિ યતાં નથી. એને ભૂખ છે નિસાનંદની, વિષયથી મુક્ત, સ્વતંત્ર સુખભોગની; વિષયોમા પરતંત્ર બનેલાં દેહાધીન બુદ્ધિ કે અહંકાર કદી નિત્ય શાંતિ મેળવી શકતા નથી. નામરૂપના મર્યાદિત મંડળમાં ફરનારને અમર્યાદિત આનંદ મળી શકતો નથી; અને તેથી પ્રથમના ત્રિવર્ગમાંથી જ્યારે જીવાત્મા થાકે છે, ત્યારે એનામાં જે જીવ, ધૃશ્વર, અને જગત્ત્રી ત્રિપુટીમાં કોઈ નિત્ય તથ્ય છે કે નહિ, એની સંશોધનવૃત્તિ જાગે છે, એ વૃત્તિ તે જ એની નિવૃત્તિ.

*

*

*

જે વૃત્તિ લોક લોકાન્તરના લોગમાં જીવાત્માને બહિર્મુખ રાખી કર્મ કરાવ્યાં કરે, રાગદ્વેષની પ્રેરણામાં રાખી લોગ માટે વદાખાં મરાવ્યાં કરે, એ વૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિ.

જે વૃત્તિ વિષયાધીન મનોદશા, લોગ, રાગદ્વેષ અને પરિચિત્ત દેહબુદ્ધિ, એ બધાંમાંથી મુક્ત થવાની પ્રેરણા કરે, અને એમાંથી છૂટવા માટે જે જે કર્મ કે વિચાર કરાવે અથવા જ્ઞાનની ભૂખ ઉઘાટે, એ વૃત્તિ તે નિવૃત્તિ.

*

*

*

વેદોક્ત ધર્મના જે માર્ગ છે; એક પ્રવૃત્તિને પોતે એવો કર્મકાંડનો માર્ગ; અને બીજો કર્મદારા તો ફલભોગ પ્રાપ્તિ જ હોય એવું સમજીને એમાંથી છૂટવાનો કે પાછો વળવાનો, એટલે નિવૃત્તિને વેગ આપે એવો જ્ઞાનકાંડનો માર્ગ.

પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં યગ્યોગ અને કર્મમાર્ગનાં સાધન બતાવે એવો જે માર્ગ છે તેમાં, તથા નિવૃત્તિનાં સાધન શીખવવામાં સહાયતા કરે, અને જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપયોગી થાય એવો આચારવિચાર (રહેણીકરણી) ઉપદેશે તેવાં શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગમાં મુખ્યતઃ વેદોના અંતિમ ભાગ ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે; જ્ઞાની સૃષ્ટિમાં માનવસમાજ લોકલોકાન્તરમાં જમણું કરીને થાક્યો, ત્યારે એમાંના જે માનવોત્તર જીવાત્માઓ હતા તેમાંના કોઈએ એકલા, તો કોઈએ સાથે સાથે રહી, દુઃકમાંથી છૂટવા માર્ગનાં સાધનો શોધી કહાડ્યાં, એની ચર્ચાઓ અને વિવાદો કર્યાં, અને અનુભવ કરીને જે સર્વમાન્ય તથ્ય તથા સાધનો શોધી કહાડ્યાં, તે ઉપદેશના સમૂહને ઉપનિષદ કહે છે.

વેદમાર્ગમાં સૃષ્ટિની રચનાની માન્યતા પશ્ચિમના જેવી નથી. પશ્ચિમના વિદ્વાનોને એમ લાગ્યું છે કે પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ કીટ, પક્ષી કે વન્યપશુઓની સૃષ્ટિ થઈ અને એમાં વિકાસ થતાં થતાં મનુષ્યો નીપળ્યાં. આદિ મનુષ્યોમાં પ્રથમ પાશવીય સંસ્કાર હતા; ધીરે ધીરે એમાં વિકાસ થયો, બુદ્ધિ વધી, અને સુખસાધનોની અવનવી શોધ કરી સમાજમાં વ્યવસ્થા સાચવવાના નિયમો ઘડાયા, પરિણામે અત્યારની સુધારાની (૧) સ્થિતિ પર એમનો સમાજ પહોંચ્યો છે. સારાંશ કે પહેલાંના મનુષ્યો કરતાં કાલક્રમે અત્યારના મનુષ્યો વધારે

પાછા, વધારે શુદ્ધિશાળી, વધારે સુધરેલા (?) અને વધારે સાધન-સંપન્ન તથા સુખી છે (?)!

*

*

*

પરંતુ પૂર્વની માન્યતા એવી નથી. એમાં મહાન ભેદ એ છે કે સૃષ્ટિક્રમ સમાન લીટીમાં નહિ પણ ચક્રાકાર ગતિમાં ચાલે છે. ઋતુ-એના, દિવસરાત્રિના કે પ્રહરોના ક્રમ પ્રમાણે, અસંખ્ય વાર સૃષ્ટિ-રચના થાય છે, માનવસમાજ એમાં કર્મ કરે છે, ભોગ ભોગવે છે, અને પાછો એનો સંહાર થાય છે; એમાં સત્ત્વગુણી, રજોગુણી, અને તમોગુણી-એમ ત્રણે પ્રકારનાં મનુષ્યો હમેશાં હોય છે; પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત એમાં સ્વીકૃત અને સર્વમાન્ય હોવાથી જીવાત્મા કાલક્રમે ઉન્નતિ સાધે છે. તમોગુણનાં અચાન, અહંકાર, તથા દેહભોગી અને વિવશી સંસ્કારમાંથી રજોગુણના સ્વાર્થી ભોગ્યક્રમાં જીવ આવે છે, ને ત્યાર પછી નિઃસ્વાર્થ નિરહંકાર વૃત્તિના પ્રભાવે સત્ત્વગુણના શુદ્ધિ, જ્ઞાન, તેમ જ આત્માના પ્રકાશના વાતાવરણમાં આવીને એ ઉન્નત જીવન જીવે છે ત્યારે એની દૃષ્ટિ હમેશાં ઉન્નતગામી-એટલે આર્થ કહેવાય છે અને તેથી માનવસમાજની સર્વોત્કૃષ્ટ કક્ષાએ પહોંચેલા એવા જીવાત્માઓ ઋષિઓ કહેવાય છે.

*

*

*

પાછલી સૃષ્ટિના સંહાર સમયે જે સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષો ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેલા હોય છે, તેઓ નવીન સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં દીર્ઘદૃષ્ટા ઋષિઓ તરીકે અવતરી માનવસમાજ માટે સનાતન સત્યોનું પુનરુચ્ચારણ કરી જાય છે; ધર્મ અને નીતિના માગો રથાપી જાય છે, અને સામાન્ય જીવાત્માઓને જધા યુગમાં ઉપયોગી થાય એવા વિજ્ઞાનોનો આપિષ્કાર કરી આપી, ધર્મ અને કર્મ ઉભયનો એવો તો રાજમાર્ગ દોરી આપે છે કે જે પ્રજા એ માર્ગે જ ચાલે તો

જીવન ઉદ્ધર્ગી થાય, વિપથે ન જાય, અને ભૂલો કરવાનો કે નવા અપ્પતરા કરવાનો પ્રસંગ પણ ભાગ્યે જ આવે.

આ આઘદષ્ટાનું મંડળ તે ઋષિમંડળ; અને ત્યાર પછી પણ જ્યારે જ્યારે સનાતન સત્યો પર અધર્મનું આવરણ ચઢવા માટે, બહુમુખી સમાજમાં અવ્યવસ્થા, અને રાગદ્વેષનાં મોજાં ઉજળવાની તૈયારી થાય, ત્યારે સંસારની રક્ષા કે જેને શાસ્ત્રોમાં સ્થિતિ કહી છે, તેને માટે પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મ, પોતાની સ્વેચ્છા દ્વારા અવતરી, આંધળાને પણ માર્ગ સૂઝે એવી રીતે ધર્મકર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા તૈયાર જ હોય છે.

* * *

આમ એક બાજુ ધર્મ, અર્થ, અને કામનો જન્મમરણ ચક્ર પ્રવૃત્તિમાર્ગ જેમ સ્વાભાવિક છે, તેમ એનાં બંધનમાંથી છૂટવાનો નિવૃત્તિમાર્ગ પણ આવશ્યક છે; સમસ્ત વ્યવહાર દૈનંદર્શી છે, દૈનમાં જ વ્યવહાર હોય છે, અને ત્રિગુણાત્મક માનવ સ્વભાવમાં દેવી અને આસુરી બન્ને પ્રકૃતિના જીવાત્માઓનો સમાવેશ છે તેથી, ધર્મભાવે જીવન ગાળનારાની સામે અધર્મી અને આસુરીનું જોર ઉમટે, ત્યારે ધર્મ માર્ગે જીવન ગાળનારની રક્ષા માટે અવતારી પુરો આવી, એમાંથી એમને બચાવી, નિવૃત્તિ માટે આવશ્યક સાધનો સમઝાડી, માનવજીવનને આંધારામાંથી અજવાળા તરફ દોરે છે. ભગવદ્ગીતાનો યદા યદા હિ ધર્મસ્ય નામનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, અને આ પ્રાકૃતિક રહસ્ય સમજાવે છે.

* * *

આવી રીતે પ્રવૃત્તિ માર્ગ અને નિવૃત્તિ માર્ગનાં શાસ્ત્રો અને તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર સંસારની સ્થિતિને માટે સાર્થક છે. પ્રવૃત્તિ વિના નિવૃત્તિ વ્યર્થ છે, અને નિવૃત્તિ વિના પ્રવૃત્તિ આંધળી બને

છે; નિવૃત્તિનું લક્ષ્ય રાખ્યા વિનાની પ્રવૃત્તિ અધારામાં ગોથા ખવરાવે છે; જીવન માત્રનો ઉદ્દેશ નિવૃત્તિ છે; અને એનું સાધન પ્રવૃત્તિ છે; પણ જે પ્રવૃત્તિનાં શાસ્ત્રો નિવૃત્તિનું લક્ષ્ય ન રાખે, એ પ્રવૃત્તિ એકંદરે માનવહિત કરી શકતી નથી.

પ્રવૃત્તિધર્મનો ઉદ્દેશ વ્યાવહારિક ઉન્નતિ છે, ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી અને નિષ્કામતાથી એ જો પળાય તો કામનાથી રહિત થયેલું ચિત્ત વિશુદ્ધ બને છે; અને એવું જ ચિત્ત નિવૃત્તિધર્મ માટે અધિકારી છે, એમ ભગવાન શંકરાચાર્ય આગળ જતાં સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓશ્રી લખે છે કે:—

“અબ્યુદયને માટે પણ પ્રજાત લક્ષણવાળો ધર્મ વંશુશ્રમને ઉદ્દેશીને (અર્થાત્ પ્રત્યેકના સ્વાભાવિક ધર્મકર્મ પ્રમાણે) છે. તે દેવ વગેરે શરીર પ્રાપ્ત કરવામાં હેતુશ્રુત છે; છતાં પણ ફળની ઇચ્છારહિત ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરાતું તેનું આચરણ અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે થાય છે. અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને જ જ્ઞાનનિષ્ઠા (નિવૃત્તિ-માર્ગનો અધિકાર) સંભવી શકે છે.”

*

*

*

નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની આટલી ચોખવટ કરી લીધા પછી હવે આપણે એનો વિશેષ વિસ્તાર કરીએ. આધુનિક સમાજમાં નિવૃત્તિ શબ્દનો બહુ દુરુપયોગ થાય છે. ઉંપરના વિવરણ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જેણે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી નિષ્કામ કર્મયોગ સાધ્યો હોય, સ્વાર્થનો અંશ ચિત્તમાં ન રહ્યો હોય, જગતની ખોટી કીર્તિ, ધનનો લોભ અને સંતતિનો મોહ જેણે પોતાના ચિત્તમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં હોય, એવો સાધક જ નિવૃત્તિમાર્ગનો અધિકારી બને છે. નિવૃત્તિ-માર્ગનાં સાધનનો વિચાર કરતાં આપણને એક વાત વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે ચિત્તને ઇંસાર, જગત, બ્યવહાર, લોકસમૂહ આવી

આત્મી અનાત્મભાવનામાંથી કહાડી નાંખી કેવલ પરમતત્ત્વનાં સ્મરણમાં લેડી દેતું. આને માટે એકાંત જોઈએ. સંસારથી કલુષિત દુર્ણલ અને બયભીત બનેલા ચિત્તને શુદ્ધ અને સશક્ત બનાવવા માટે એની પાસેથી એવો વ્યવહાર લઈ લેવો જોઈએ કે જ્યાં એને ઓછામાં ઓછાં ૬ઠ્ઠો સનાવે, અને નિર્વિઘ્ન રહીને એ લક્ષ્ય વિષયમાં પોતાના ચિત્તને પરાવી શકે.

*

*

*

બ્રહ્મજ્ઞાન, આત્મસાક્ષાત્કાર, ઇશ્વરદર્શન, મુક્તિ, ભક્તિ, શક્તિ, સિદ્ધિ, શુદ્ધિ જેવા શબ્દોનો પરિચય થતાં વેંત જ સાધકને જ્યારે નિવૃત્તિધર્મના શાસ્ત્રવલ્લુનો અને મંત મહાત્માઓના સંગનો લાભ મળવા માટે છે એટલે એક વાત મગજમાં એવી પેસી જાય છે કે - “શત ક્વિસ ભજન કયો કરે”, અહોનિશ ભગવાનનું ધ્યાન કરે, મત ઉપવાસ કરી ઇન્દ્રિયો અને મનનો સંયમ વધારે, આસન પ્રાણાયામ કરી સમાધિનો અભ્યાસ કરે, સર્વાસંજયી કે રોડી વગેરેમાંથી જ્યાં જ્યાં સંસાર સંબંધ હોય તેનો ત્યાગ કરી, બિક્ષાજીવી નિર્વાહ ચલાવીને પશુ ખીજી કશુએ ન કરતાં કેવળ બ્રહ્માનંદ આત્માનંદ, કે ઇશ્વરદર્શનનો પ્રસાદ જ લૂટ્યા કરે.”

ભાવના બહુ મુંઢર છે, મનોહર છે, શાંતિ એથી જ મળે એ વાત પણ ઓછસ છે, અને એ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને જ વેદોક્ત માર્ગના વલ્યાંશ્રમની વ્યવસ્થા રાખેલી હતી. ગુણકર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ અને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હતી. પોતાના વર્ણ અને ધર્મ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાનાં પ્રવૃત્તિધર્મનાં સાધનો કરે, નિવૃત્તિધર્મને લક્ષ્યમાં રાખીને જ વિશુદ્ધ ખાનપાન, સદાચાર, તથા પાઠપૂજા, દેવદર્શન, તીર્થયાત્રા, દાનપુણ્ય વગેરે કરે, કે જેથી આશ્રમ બદલતાં બદલતાં વાનવ્રત અને સંન્યસત વ્યવસ્થાનો સમય

આવે, ત્યારે એકાન્તનો એ યથેષ્ટ લાભ લઈ શકે. તે વખતે મન સંસારના અનુભવથી એવું તો પરિપક્વ અને તૃપ્ત થઈ ચૂક્યું હોય, કે એકાન્તમાં નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પૂર્વસંસ્કારમાં જન્મી ગયેલાં ધનનો લોભ, વૈભવવિલાસનો મોહ, અને સ્ત્રીસંતતિની આસક્તિ સતાવે નહીં. ઉત્તરાશ્રમમાં નિવૃત્તિધર્મ પ્રમાણે જીવન ગાળવાનું સરળ થઈ પડે, અને બને તો આ જ જન્મમાં મનુષ્ય-જીવનનું મોક્ષસ્વરૂપ, પરમ ધ્યેય એને સહજસાધ્ય થઈ પડે.

*

*

*

આને માટે ભિન્ન ભિન્ન ઋપિઓ, દૃષ્ટાઓ, ધર્મો, સંપ્રદાયો, મતો કે પંથો અનેકાવધ માર્ગ બતાવે છે, પણ સંક્ષેપમાં એ બધાનો સમાવેશ, કર્મ, ભાક્તા, અને જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે, મન જેમ જેમ મંસારમાંથી નિવૃત્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ એણે પ્રવૃત્તિધર્મ પ્રમાણે ચલાવેલો વ્યવહાર સ્વાર્થી છે, એનો અંત જ નથી, એમાં વાસનાઓ જોર પકડતી જાય છે, સ્વજનો કે સંસારીઓ માટે કર્મ કરતાં કરતાં પણ નિલમુખ નથી મળતું પોતાને કે નથી પ્રાપ્ત થતી કાયમની સગવડ એમને; એ દૃષ્ટિએ એને પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં મૂંઝવણ એ આવે છે કે સુખી થવું કઈ રીતે? કર્મનો અંત નથી; કર્મ માટે વાસનાનો અંત નથી; કર્મ, કર્મભોગ, વાસના, અને એ ત્રણેયને માટે જોઈતું શરીર, એમાં જ વારંવાર રહેતાં અને સ્વધર્મ પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં પણ દંદથી મુક્તિ તો મળતી જ નથી, એટલે પછી કર્મ, કર્મફળ માટે નહિ, પણ ઈશ્વરના જ વિવર્ત સ્વરૂપ જેવું આ વિરાટ, વિશ્વ, અને એમાં વિહાર કરતાં પ્રાણીમાત્રને માટે યથાધર્મ વ્યવહાર કરી છુટવો, અને દરમ્યાન સાચું સુખ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં છે, વાસના કરવી તો ઈશ્વરની કરવી એવી શુદ્ધિ એને સજે, અને એ પ્રમાણે કેવળ ઈશ્વર પ્રીત્યથે કર્મ

કરે, ત્યારે એના એવા જીવહારને, એના સમસ્ત પ્રવૃત્તિમાર્ગને નિષ્કામ કર્મયોગ કહેનામાં આવે છે.

* * *

નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ કર્મયોગ; ઈશ્વર પ્રીત્યે જગતના કષ્ટાણુ માટે, લોકસમ્બલાર્થે, કે જનતાની સેવા માટે કર્મ કર્યાં કરવાં, સ્વસુખની કશી પણ આશા વિના, તિતિક્ષા વધારતાં વધારતાં તન, મન, ને ધન ખર્ચાં નાંખના એ કર્મમાર્ગ. આવા કર્મમાર્ગમાં પણ જે સસાર-લોકસમૂહ માટે કર્મ થાય છે, એ પણ નિત્ય સુખી તો થતાં નથી. જગતના પરિવર્તનશીન સ્વભાવ પ્રમાણે લોકસમૂહ અને હું બન્ને લોકલોકાન્તરમા ફર્યા કરનાર પ્રવાસીઓ છીએ, અને સુખ-દુઃખ તો જીવાત્માઓ પોતપોતાનાં કર્મફલ પ્રમાણે પામે છે એવી સમજણ આવવા માટે છે, ત્યારે એને એમાંથી-કર્મમાર્ગમાંથી વૈરાગ્ય આવે છે, મન કર્મ કરતાં કરતાં ઉપરામ પામે છે, અને આ સૃષ્ટિની પીઠ પાછળ રહેલ પરમાત્મા જ સાચું સુખધામ છે, એ આનંદવન પરબ્રહ્મમા તો નથી જગત કે નથી જીવસમૂહ, તો પછી સુખદુઃખનાં દુઃખ જ કેના ? આવી દૃષ્ટિ ઉઘડતા, એ કર્મયોગના આશ્રય છોડી, નિષ્કામકર્મને પણ પ્રવૃત્તિ માનીને કેવળ ઈશ્વરનું શ્મશન, ધ્યાન, કે એમના અવતાર, પ્રતિમા કે પ્રતીકની ઉપાસનામાં લાગી જાય; એના દર્શન માટે-એનાં ધ્યાન માટે શરીરને કષ્ટ આપે, મમનિયમ પાળે, આસન પ્રાણાયામ આદિ, પ્રત્યાહાર કેળવે અને ઈશ્વરના શુણ્કર્મ કે સ્વરૂપનો વિચાર કરી, એ સમસ્ત બાનસમૂહને પરમ પ્રેમ દ્વારા ભગવાન બધી વાગે-એ એની ભક્તિ, એને માટે જે માર્ગ તે સક્ષિત કે યોગ માર્ગ; આ અવસ્થામા જે જે પૂજા, ઉપાસના, પાક, જપનપ વિગેરે કરે કે કોઈ સમ્રાટાય, મત, કે પથનાં બાજુ ચિહ્ન ધારણ કરી, તે તે પ્રજાલિકા પ્રમાણે સાધન કરે એ બધા ભંકિતમાર્ગના નિવૃત્તિપોષક કર્મ.

નિવૃત્તિધર્મમાં નિષ્કામ કર્મ, અહૈતુકી ભક્તિ, સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય-
 પૂર્વકનાં 'ધ્યાનધારણા, કે મનને સંસારમાંથી જોડીને પરમાત્માનાં
 સ્વરૂપમાં નાંખવાનાં જે સાધનો થયાં, એ દ્વારા જ્યારે મન સંપૂર્ણ
 સમાહિત થાય, ત્યારે સમાધિ દ્વારા જે સંસારની અલ્પકાલિક
 વિમુક્તિ ભોગવી હોય, તેમાં શંકા ઉઠે કે જે નિરાકાર પરમાત્માનું
 સ્વરૂપચિંતન થાય છે એમાં સંસાર રહેતો નથી, એમાંથી વ્યુત્થાન
 પામતાં સંસાર પાછો ખડો થાય છે, તો પછી આ ત્રિપુટીનું
 અસ્તિત્વ કેવું? ધ્યાતા કે ઉપાસક, ધ્યેય કે ઇશ્વર, અને એ બન્નેય જ્યાં
 જણાય છે એ આખી ત્રિશુણાત્મક પ્રકૃતિ, એ ત્રણેયમાં નિત્ય કે.ણુ?
 ત્રણેયનાં સ્વરૂપ કેવાં? આવી આવી જિજ્ઞાસાની પ્રશ્નધારા અંતરથી
 છુટવા માટે ત્યારે એ કર્મયોગ અને ભાક્તયોગમાંથી નીકળી જ્ઞાન-
 યોગમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં એ શુદ્ધિને વિશુદ્ધ અને વિરક્ત બનાવી
 એકધારે વિચાર કરવા માટે સતેજ કરે છે, અને ઉપર વર્ણવેલી
 ત્રિપુટી સંજ્ઞા જેઓએ નિર્ણય અને અનુભવ કરી લીધાં હોય,
 તેવા શ્રોત્રિય અને નૈદિક પુરુષનું શરણ મેળવી, એનું અત્તિમ
 સમાધાન મેળવે, ત્યારે એ જિજ્ઞાસુ જીવાત્માનું કામ પૂરું થાય છે.
 એને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાય છે;
 જગતની મિથ્યાત્મસત્તાને એ ઓળખી કહાડે છે અને પોતાની
 મનોમયી કલ્પનાની જ આ બધી લોકલોકાન્તર તથા દંદોની માંડણી
 હતી એમ અનુભવે છે, ત્યારે એ નિવૃત્તિમાર્ગ પૂરો થાય છે.

*

*

*

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પર્યાય પાલનથી માનવજીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ
 ઉત્તતિને શિખરે પહોંચાય છે. ઐહિક-પારમાર્થિક બન્ને જીવનનું
 કલ્યાણ સધાય છે પરંતુ એમાં જે ઉદ્દેશ ન સચવાય, પ્રવૃત્તિમાં
 હેતુ છે સદાચારના પાલન દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કેળવવાનો,
 ઇશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવવાનો, તેને બદલે એના બાહ્યઅંગને જ

સાચી રખાય, વગર સમજણે એકલા કર્મકાંડને કે બહારના વેપને જ ધર્મ મનાય, અર્થ કમાવામાં નીતિનું ધ્યેય જ ભૂલી જવાય, જનસમૂહ સાથેના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ, કપટ અને પ્રયત્નમાં જ મનને ગૂંચવી દેવાય તો એ પ્રવૃત્તિ ધર્મ નહીં પણ અધર્મ છે. ચારે પુરુષાર્થનો એટલે કે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના સાધનનો પાયો છે ધર્મ. પણ એ ધર્મનું યથાર્થ ગ્વરૂપ સમજવું ભેદજો. પાપા વિનાનું ચણતર નકામું છે. મૂળ વિનાનું વૃક્ષ અસંભવિત છે, તેથી એકને ભોગે બીજા ધર્મમાં ઉતરવાથી મનુષ્ય અતોભટ્ત તતોભટ્ત જેવો થાય છે. પ્રવૃત્તિથી અસંતુષ્ટ રહેશે જીવાત્મા નિવૃત્તિના સાધનમાં ઉતરવા જાય, તો તામસિક વૈરાગ્યનો અને રાજસિક અહંકારનો ભોગ બની ઉન્નતિને બદલે અધોગતિના મર્તમાં પડે છે.

*

*

*

અર્થ અને કામના ક્ષેત્રમાં આત્મારે અભ્યવસ્થા છે. ધન અને સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારની રક્ષા તથા મકાનમિલકતની પ્રાપ્તિ માટે જ કમાવાનું લક્ષ્ય રહેલું ■ અને સંસારના રનેડી સંબંધીના સભ્યો કેવળ ધનની આપણેથી જ સ્વયંવાય છે; એટલે વિશુદ્ધ રીતે ધન કમાવાનો બીજો પુરુષાર્થ અર્થને બદલે અનર્થ કરાવે છે, અને રનેડી સંબંધીની નિષ્કામ મેવાને બદલે એમાં કેવળ સ્વાર્થ અને અહંકાર પોષાય છે, તેથી એમાં ઈશ્વરસેવાનું લક્ષ્ય ન રહેતાં મોહ, આસક્તિ અને મમત્વનાં બંધન વધતાં જાય છે. શાસ્ત્રોમાં આને ધર્મસંકરતા કહે છે, અને એનું પરિણામ દુઃખદાયક હોય છે. ધર્મ, અર્થ અને કામના અનિવાર્ય વ્યવહારમાં સદાચાર, સરલતા, અને નિસ્વાર્થતા હોય તો એ ત્રિપુટી સંસારમાં અખુદય કરતી મનુષ્યને નિવૃત્તિધર્મનો અધિકારી બનાવે છે.

નિવૃત્તિધર્મમાં પણ સત્વધાનતા રાખવાની હોય છે. એકાન્ત .

સેવનને બહાને પ્રમાદ, સંસારભીરતા, તથા જનસમૂહનો તિરસ્કાર ન આવવા જોઈએ. વૈરાગ્યને બહાને ઓપુરુષની નિન્દા, બાહ્યત્યાગનો આડંબર, તપનું મિથ્યાભિમાન, તથા શારીરિક તપમાં અતિરેક ન થઈ જાય તે સંભાળવું જોઈએ. ઈશ્વરભજન કે શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં અર્થનો વિચાર કે મનન કર્યો વગર કેવળ વાચિક જપની મહતા, શાસ્ત્રનું હાઈ જાણવાને બદલે મિથ્યા પાંડિત્ય અને ગોખી રાખેલાં શાસ્ત્રોનું વિના પ્રસંગે ટાંચણ આપવાની ધર્મોઘતા, અન્ય મતમતાંતર કે સાધક જિજ્ઞાસુ પ્રતિ દ્વેષ, દેવ દેવતાના અધિકાર પરત્વે રાગદ્વેષ, સૂક્ષ્મ શરીરની શક્તિ વધારવી તથા અમલકારો પ્રતિ આસક્તિ અંતરમાં ન આવવા માટે એ બધા માટે સાવધાનના રાખવી જોઈએ. આમ બંને માર્ગમાં જો લક્ષ્ય શુદ્ધ ન હોય એટલે કે પ્રવૃત્તિધર્મમાં વાસનામુક્ત વિશુદ્ધ અંતાકરણનું અને નિવૃત્તિધર્મમાં વિશુદ્ધ તત્ત્વચાન દ્વારા મોક્ષનું જ કાળજીપૂર્વક ધ્યાન રાખ્યું ન હોય, તો જીવાત્મા આળસપાળ અને જંજળમાં દસાઈ પડે છે, અને જન્મજન્માન્તરે પણ આરો આવતો નથી.

*

*

*

નિવૃત્તિમાર્ગના સાધકને માટે સ્વા. રામ ચેતવણી આપે છે કે :-
 “લોકો કહે છે કે તમે વૈરાગ્યનો હિપદેશ આપો છો, કે જેનાથી લોકો નિર્ધન અને આળસુ થઈ જાય છે. પણ બાઈ! તેમ નથી. વેદાન્તના અભ્યાસ માટે હિમાલય જેવા એકાન્ત વન પ્રદેશમાં રહેવું જોઈએ એમ ધણા માને છે, પણ વેદાન્તશાસ્ત્રો એમ કહેતાં નથી.....જંગલમાં જઈને એકાન્ત નિવાસ કરવો એ તો વિદ્યાર્થીને શાળા-પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા જેવું છે. કોઈ પણ સાંસારિક વિદ્યા કે તત્ત્વચાન શીખવા માટે એકાન્તમાં તો અવશ્ય રહેવું જોઈએ એમાં તો નથી. તમારી આસપાસના સંયોગો વિશ્લેષ કરે એવા હોય તો એકાન્તમાં રહેવું જોઈએ. જ્યાં તમે નિવૃત્તિ માટે નિર્ધારિત તમારો અભ્યાસ કરી

દાકો એવાં સ્થાનમાં જવું લેઈએ.....પરંતુ આ એકાન્તવાસ તો અસારની સાળા-પાટાળા કે વિદ્યાપીઠ જેવો છે. જ્ઞાનમંપાદન કર્યા પછી સાધક પાછો લોકોમાં આવે છે, ઉપદેશ આપે છે, તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાના જીવનમાં જિતારે છે, આમ પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનું લોકોને શિક્ષણ આપવા માટે એ નીચે ઉતરે છે. સાગીની બાદ પ્રજાલિકા તો વિજ્ઞાનની પરીક્ષામાં ડોક્ટર થયા પછી પ્રોફેસર કે શિક્ષક થયા જેવી છે.”

નિરૂપિતે માટે એકાન્તસેવન અને લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ લગભગ બધા ધર્મોમાં એક જ પ્રકારનો છે. પરંતુ હંશરના ન્યૂપજ્ઞાનમાં બેદાબેદ હોવાથી એની પ્રાપ્તિનાં સાધનમાં જડું તફાવત હોય છે અને એને જ આજે અદ્યત્તુદ્ધિ સાધકો એના બાલ્ય ચિદ્ધ માટે રાગદેવમાં ફસાઈ પડે છે.

*

*

*

જડું તત્ત્વજ્ઞાન, સાગી અભાવિયા, વાસ્તવિક અનુભવ, અને એ આનંદનો ઉન્માદ તથા મસ્તી કે ખુમારીમાં તલ્લીન રહેનારા મહાપુરુષોનાં જીવન અને રહેણીકરણી તો સામાન્ય જનતા માટે હમેશાં અણુકિંલ હોયકો રહ્યો છે ને રહેશે. સાધારણ જનસમાજને જે વિધિનિષેધના નિયમોમાં બાંધીને, પુરપાશ અતુલ્યમાં ધીરે ધીરે તૈયાર કરીને, માનવ-જીવનનું પરમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરાવવાનું હોય છે, એવું જોયે આ જન્મમાં, વર્તમાન શરીરમાં જ પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય, તેવાઓની મનોદશાનો અનુભવ સાધારણ લોકોની જીવિતામાં, સમજણમાં અને જીવનવ્યવહારના સાંકડા નિયમોમાં બાંધાઈ રહેતા નથી. એ ગર્ભાવધારી જીવાત્માઓની મનોદશા કોઈ અલૌકિક આનંદમાં એટલી તો નિમગ્ન થઈ જાય છે કે ઉપાનિષદ્ધ પ્રયુ એને માટે એમ કહે છે કે :—

अथ पिताऽपिता भवति, माताऽमाता, लोकाऽलोका,

દેવા અદેવા, વેદા અવેદાઃ । અત્ર સ્તેનોઽસ્તેનો ભવતિ ભૂળઘ્ના
 ઽભૂળઘ્ના ચાણ્ડાલોઽચાણ્ડાલઃ, પૌલકસોઽપૌલકસઃ, શ્રમણો-
 ઽશ્રમણઃ, તાપસોઽતાપસઃ ॥

ભાવાર્થ :—એ અનુભવ મેળવ્યા પછી પિતા અપિતા થાય છે, માતા અમાતા, લોક અલોક, દેવ અદેવ, અને વેદ પણ અવેદ બની જાય છે. એરે અએર થાય ં, ચાંડાલ અચાંડાલ થાય રે, ધાતક અધાતક થાય છે, પૌલકસ (ક્ષત્રિય માતા અને શૂદ્ર પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાન) અપૌલકસ, સંન્યાસી અસંન્યાસી અને તપસ્વી અતપસ્વી થાય છે.

તાત્પર્ય એ કે સર્વત્ર સમદર્શી પુરુષનાં પૂર્વનાં બધાં શુભાશુભ બંધન તટ્ટી જાય છે, એનાં પાપ પાપાર્થ જાય છે; એની સાથે જ બાવી શરીરની અસંભવિતતાને લીધે પુણ્યકર્મનું બંધન અને શાસ્ત્રમાં પણ રહેતા નથી અને તેથી એનાં આશ્રમ, વર્ણ કે જન્મતપનાં બધાં સાધન રહેતાં નથી. વેદ અવેદ બને છે એટલે વેદની આરા પણ એની ઉપર શાસન ચલાવી શકતી નથી. ભગવાન શકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિમાં લખે છે કે :—

અધિજ્ઞાતેપરેતત્ત્વે શાસ્ત્રાધોતિસ્તુ નિષ્ફળા ।

વિજ્ઞાતેઽપિ પરેતત્ત્વે શાસ્ત્રાધોતિસ્તુ નિષ્ફળા ॥

અર્થ :—પરંતત્ત્વનું જ્ઞાન ન થયું હોય (કે એને માટે જેને કશી પણ પ્રયત્ન કરવો નથી) તેવાઓ માટે (નિષ્ક્રિય ધર્મનાં) શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ (વિધિનિષેધ) નકામો છે; તેમ જ જેણે પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવી લીધું છે, તેમને પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નિષ્ફળ છે.

*

*

*

શાસ્ત્રની મર્યાદા, એ પ્રમાણેની રહેણીકરણી, એનાં વિધિનિષેધ જેણે ધર્મનું નામ પણ સંભળ્યું નથી તેમને માટે નકામો છે; તેમને

માટે સ્મૃતિના—કાયદાના નિયમો જ ઉપયોગી છે. સંસારના પ્રપંચમાં ફસેલા, પાપાયરણના ભયંકર વનમાં જ વિચરનારા માનવપશુઓ માટે તો સ્મૃતિ (હિન્દુ ધર્મનાં કાયદાનાં પુસ્તકો કે જેમાં પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દંડરૂપ દુઃખ મળવાનું વર્ણન છે અને જેને લીધે જ સમાજની વ્યવસ્થા સચવાઈ રહે છે તે Hindu Law) ની આગા પ્રમાણે ભયથી વ્યવહાર કરાવવાનું જ વર્ણવેલું છે. એવાઓ માટે નિવૃત્તિધર્મનાં શાસ્ત્રો નકામાં છે.

તેમજ જેઓએ પ્રવૃત્તિ ધર્મના ત્રણ પુરુષાર્થનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પાલન કર્યું હોય, એ દ્વારા ચિત્ત વિશુદ્ધ થયું હોય, અને ત્યાર પછી નિવૃત્તિધર્મનાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી પરમતત્ત્વનું અનુશીલન કરી, એ આત્મસુધાનો અનુભવ કરી લીધો હોય, તેમને પણ પછી એ શાસ્ત્રોની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

સંક્ષિપ્તમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિધર્મ આમ માનવસમાજની બંધ-
મેક્ષની વ્યવસ્થામાં ઉપયોગી છે, અને બન્નેનું યથાર્થ પાલન કર્યા પછી
એનાથી પર થવાય છે. એનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન, યથોક્ત આચરણ, અને
મયોદાબદ્ધ અનુભવથી જ પરમતત્ત્વનો બોધ થાય છે, અને ત્યાર પછી
જ ભગવાન શંકરાચાર્યનો નીચેનો શ્લોક એમનાં જીવનમાં સાર્થક
થાય છે.

કચિન્મૂઢો વિદ્યાગ્નકચિદ્વપિ મહત્તરાત્મવિમલઃ
કચિદ્માન્તઃ સૌમ્યઃ કચિદનગરાચારફલિતઃ ।
કચિરપાત્રીમૂતઃ કચિદલમતઃ કાપ્યવિદિતઃ
ચરત્યેવંમ્માક્ષઃ સતતપરમાનન્દ સુસિતઃ ॥

વિવેકચૂડામણિ-૫૪૨

ભાવાર્થ :-તત્ત્વજ્ઞાની કોઈ ઠેકાણે (અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ, મૂઢ જેવા,

કોઈ ઠેકાણે (રાજ્ય મહારાજ્ય કે ધનાઢ્યના સત્કાર વડે) મહાગજના
જેવા વૈભવવાળા, કોઈ ઠેકાણે (દેશદેશાન્તરમાં) ભ્રમણ કરનારા, કોઈ
ઠેકાણે પ્રિય દર્શનવાળા, કોઈ ઠેકાણે અજગરના જેવી વૃત્તિવાળા,
કોઈ ઠેકાણે (જિજ્ઞાસુઓથી) સત્કાર પામેલા, કોઈ ઠેકાણે (દુર્જનો વડે)
અપમાન પામેલા, અને કોઈ ઠેકાણે કોઈ ન ઓગળે એમ વિચરે છે;
આવી રીતે (તેમના બાહ્ય જીવનનો વ્યવહાર પ્રારબ્ધભેદે અનેક
પ્રકારનો હોવા છતાં પણ) તે બ્રહ્મવિદ્ (પોતાના અંત કરણમાં)
નિરંતર પરમાનંદ વડે સુખી હોય છે.

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને સદ્ધર્મ-ચાચો ધર્મ સૂઝાડીને એનું
અનુશીલન કરવાનું સામર્થ્ય આપે !

(એપ્રિલ ૧૯૪૨)

ઉત્થાન—પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ?

ઉત્થાનના લેખની ભાસ અને વિષય સમજના કેટલાકને અધરા લાગે છે, એવી અમારે કોને વાત આવી છે, પણ એ બધાને અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે જે વાચન વાચકને જેટલું જાણ્યુંતો હોય તેના કરતા આગળ વાચના-વિચારનાનું ન શીખવે, અને જેટલું અને જેવું જાણ્યુંતો હોય એમાં જે ગોથા ખરરાખ્યા કરે, એ વાચનની કિંમત કેટલી ? પુસ્તકો અને પત્રો જનતાને જોયે લઈ જવા મટે હોય છે એકડો શીખેલાને એકડો જ ધૂંટાડીને એમાં રમાડ્યા કરવો એ તો એકબી કમાણીની દૃષ્ટિ છે ચુંજરાતી આપણી માતૃભાષા છે એ માતૃભાષાની પણ જનની સમ્મત છે, ઉપરાંત વેદ-વેદાન્તનું સાહિત્ય બધું સરકૃત મન્યોમાં છે, અને અખો, પ્રીતમ, ધીરો, ભોળો, નરસિંહ, રવિ, બાણ, વગેરે અસખ્ય માની કવિઓ પોતાના અનુભવને જેવી ભાસમાં ગૂંથી ગયા છે, તેમાં પણ માનમાં ઉપયોગી હોય તેવા વેદાન્તની પ્રક્રિયાના સમ્મો આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણી પચીસ-પચાસ વર્ષ પડેનાના જિગ્ઞાસુ-મુમુક્ષુઓ જે ભાસ

સહેલાઈથી સમજતા, તે અત્યારના વાચકોને અધરી પડે છે તેનું કારણ શું ?

*

* ૧

*

કારણ એ જ કે આપણી બહિર્મુખી વૃત્તિ વધી ગઈ છે. હેતુની પૃથ્વીગીમાં આપણે ધર્મ અને ધર્મનાં સાહિત્યને, તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાચનને, તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસને વિસારીને કેવળ પેટપાણુ વૈશ્યવૃત્તિ-લોભવૃત્તિને પોષી છે. પાકપૂજામાં ગીના, વિષ્ણુસહસ્રનામ, શતયંત્રી, જેવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ થતો હશે, પણ એના અર્થ બહુ દ્રષ્ટિ કરી નથી; પોપટની-આમાકોતની રેકડની પેઠે વણસમજ્યો સરકતો. પાઠ ક્યો છે, પણ એનું રહસ્ય અમજવાની પરવા નથી કરી; અને તેથી જીવન નીરસ, શુષ્ક, સ્વાર્થી, ધન-લોભી, અને મોહમતતામાં એટલું બધું બહિર્મુખ બની ગયું છે, કે જે વિષય આપણા જીવનના પ્રાણુ જેવો હતો, અને જેના શબ્દ-શબ્દનું રહસ્ય હાલતાં ચાલતાં માનવ-પ્રાણીના આધારરૂપ હતું, તે આપણે નકામું અને શુષ્ક લાગે છે-અરે, એની ભાષા પણ સમજવી અધરી લાગે છે !

હરી અને એ જ કહીએ છીએ કે વ્યવહારમાં પણ જે શાન્તિ જોઈતી હોય, વારંવાર આવી પડતા ત્રિવિધ તાપના હુમલાથી મનને બચાવવું હોય, ક્રોધ, ક્રુષ્પ અને કંકાસનાં વૃક્ષને નિર્મૂળ કરીને સંસારને સ્વર્ગસ્થાનું નંદનવન બનાવવું હોય, તો આ ધાર્મિક સાહિત્યનો અભ્યાસ જ એમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

અદ્વૈતક ધનવૈભવ શાંતિ માટે નકામો છે. સર્ગાસખધી કે છોકરાં-છેવાંની સ્વાર્થી જંગલ એ બધામાં જિલટાં બંધન વધારે એવાં હોય છે; એશઆરામ અને મોજશોખ તો દિવસે દિવસે અંતરમાં અસંતોષનાં આગાં ઊભાં કરશે, અને જીવનને એવું અધકારમય કરી મૂકશે, કે

જેમ જેમ શરીર વૃદ્ધ થતું જશે, તેમ તેમ દૈવીસંપદનાં સાચા આત્મ-
ધન જેવાં સુખ, શાંતિ, સંતોષ, ક્ષમા, ઉદારતા જેવાં નિત્ય જીવનનાં
સાધનનો નાશ થઈ જશે, અને બાકી રહેશે કેવળ પશુજીવનનાં કર્મ
જેવાં ખાનપાન, ઈર્શ્યલોભપ્રપતા તથા લડવામારવાનાં સ્વાર્થી, પેટપાણુ,
પાપ અને પામરતાનાં બંધનો.

ઉત્સાહ અને ધૈર્ય રાખો; લોભવૃત્તિ છોડો; સંસાર અત્યારે
હાલાદલ વિયથી ભરેલો સમુદ્ર થઈ પડેલો છે. જીવન મૃત્યુને આંગણે
આવી ઊભું છે; ખાનપાનને માટે આપું આયુષ્યં વેડફાઈ જાય છે;
એમાંથી સમય મેળવી, એવું જીવન વીતાવો કે કેંક મનુષ્યજન્મનું
સાર્થક થાય. પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતાં શીખો; માસિકો કે પુસ્તકો
કાંઈ વર્તમાનપત્રોની પેઠે અર્ધી કલાકમાં વાંચી ફેંકી દેવાનાં કે પસ્તીમાં
વેચી દેવાનાં કાગળીઆં નથી; ભગવદ્ગીતાનો નિત્ય પાઠ કરતાં
કરતાં પણ આયુષ્યને પચાસમે વર્ષે આત્માનું અમરત્વ ન અનુ-
ભવાય, તો એ પાઠની કશી કિંમત નથી; અને આટલાં ધર્મપુસ્તકો
આપણને નીતિ અને ધર્મને પંથે દોરવા પરિશ્રમ કરે, છતાં પણ
આપણો પ્રમાદ ન જાય, એ આપણી કેટલી પામરતા-અરે પશુતા છે !
પરમાત્મા દયા કરે !

ઉત્તમ મન્યોતું વાચન માણસને દેવ બનાવે છે; ૧૦૦૦ પાનનાં એક
પુસ્તકમાંથી દસ જ શબ્દોના એક વાક્યના એક જ સુંદર વિચારનો જો
જીવનમાં અનુભવ થાય, તો એની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ કહેવાય. સદ્-
વિચારવાળું પ્રાણી એટલે જ માનવી; જો કે વિચાર કરતાં આચારની
કિંમત વધારે છે; પરંતુ પ્રથમ વિચાર હશે તો કોઈક દહાડે આચરણમાં
મૂકાશે; પણ જ્યાં સદ્વિચારના સાધનનો ઉપયોગ જ ન કરીએ, તો
સદ્વિચાર કે સદ્વર્ત્તનનું સ્વપ્ન આવવું પણ અસંભવિત બને છે.

‘ ઉત્થાન ’ ને અમે એટલા માટે સાદસ કહેતા હતા કે ગૃહરાત્રી જનતામાં વિચારખજાને ચોપણ મળે એવા ધાર્મિક સાહિત્યને સ્થાન છે કે નહિ, એનો અમને અનુભવ થાય ! ગૃહરાત્રી, અને કાઠિયાવાડમાં વિદ્વાન સંન્યાસીવર્ગ વિહરે છે, જેમના સત્સંગથી જિજ્ઞાસુઓની મનોદશા ઉન્નત થવી જોઈએ. દેહાધ્યાસમાંથી મુક્ત થઈ, આત્માની સત્વિદ્યાનંદની ભાવનાનો અભ્યાસ વધવો જોઈએ; શરીર-તથા શરીર-પ્રકૃતિનાં પરિણામ છે, એથી એની કર્મ અને અકર્મની બંને અવસ્થામાં શાન્તિ રહેવી જોઈએ. અવ્યક્ત અને વ્યક્ત અવસ્થા એ એનું નામાન્તર છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન્ તત્ત્વદર્શનનું જે મહારાજ સમજાવે છે, એ શ્લોકનું આપણે અહીં જરા સ્મરણ કરીએ. કર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજાવતાં ભગવાન એવા અધ્યાયના ૧૮મા શ્લોકમાં કહે છે કે :—

કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેદકર્મેણ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ :—જે કર્મમાં અકર્મને જુએ છે અને જે અકર્મમાં કર્મને જુએ છે, તે જ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી સમસ્ત કર્મ કરનાર છે.

આ શ્લોક ઉપરનું ભગવાન્ શંકરાચાર્યનું બાહ્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આમાં શરીરની નિશ્ચેષ્ટ અને ક્રિયાવાળી બંને સ્થિતિને કર્મ તરીકે જોખખાવી છે. (૧) પહેલી અવસ્થામાં યોગી કે ઉપાસક ઈંદ્રિયોને નિશ્ચેષ્ટ અને પ્રાણનો કુંભક કરી, સમસ્ત હૈતને વિસ્મૃતિમાં નાંખી, કેવલ્ય સ્વરૂપનો પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વ (અંતઃકરણ) વડે સમાધિ દશામાં અનુભવ કરે, તો એ પણ કર્મ છે. (૨) બીજી અવસ્થામાં શરીર, પ્રાણ, અને ઈંદ્રિયો સ્વભાવ પ્રમાણે વિશુદ્ધ અને નિષ્કામ

કર્મ કર્યા કરતાં હોય, તેવી જામત દશાની ક્રિયાવાન સ્થિતિ પણ કર્મ છે.

પરંતુ અઘાનીઓ પહેલી અવસ્થાને અકર્મ અને બીજી અવસ્થાને કર્મ માને છે; આવી જૂલ તો અનાદિકાલથી ચાલતી આવી છે અને આવશે, અને સાક્ષાત્ અવતારશિરોમણિ કૃષ્ણચંદ્ર તથા આચાર્યપર શ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ શ્લોક તથા તેના ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ બન્ને અવસ્થાઓ કેવલ કર્મની જ છે; પ્રકૃતિની અંતરગત જ છે; (કારણ કે વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ન્યાં દૈત જ નથી, ત્યાં ક્રિયાનો-કર્મનો સંભવ જ નથી) તે કર્મની અવસ્થામાં પણ જે 'બુદ્ધિમાન પુરુષ આત્મદર્શન કરે છે, (જેમાં દૈત નથી-તેથી કર્મ નથી; અને કર્મ ન્યાં નથી, એ જ આત્માનું સ્વરૂપ છે) એ જ કર્મમાં અકર્મ જુએ છે.

બીજી રીતે ધ્યાનની અવસ્થાને બદલે નિઃકામ કર્મની અવસ્થામાં પણ જે પોતાની બુદ્ધિમાં આત્માની સતત જામતિ રાખી, મારા સમ્બિદાનંદ સ્વરૂપમાં જરા પણ કર્મ નથી, આં ક્રિયા તો કેવલ સ્વભાવગત ધર્મ છે, એવું આત્મજ્ઞાન રાખીને કર્મમાં અકર્મ જુએ છે, તે યોગી છે એમ કહ્યું છે.

અને અઘાનીઓનો જે સમૂહ ધ્યાનમગ્ન બેસી રહેવાને જ અકર્મ માને છે, તેને એવો ફટકો મારે છે એ અકર્મ તો તમારું કર્મ છે; અને કર્મમાં અકર્મ ભાવ નહીં હોય, તો અવશ્ય અહંકાર વધારશે, અને બંધનકારક નીવડશે. આવી ધ્યાનને જ અકર્મ માનવાની, અને જ્ઞાનની વિશુદ્ધ દૃષ્ટિને, કર્મમાં અકર્મ સ્વરૂપ આત્માનાં દર્શન કરવાની આત્મદૃષ્ટિને જેઓ કર્મ માને છે, તેનું ફલ ત્રીજા અધ્યાયના ૨૭-૨૮ માં શ્લોકમાં આ પહેલાં જણાવી ગયા છે; ત્યાં સ્વમુખે બગવાન કહે છે કે, “ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો વડે જ સર્વ પ્રકારે બધાં કાર્યો કરાય છે, જ્યાં અહંકારથી અત્યંત

મૂઠા બનેનો (મોહમાં ફસેલો) - મેસી રહેનાની શારીરિક સ્થિતિને જ આત્મદર્શન માનવાની મનોવૃત્તિવાળો “ ૨ કર્તા છું ” એમ માને છે, માટે હે અશુદ્ધ ! શુભ અને કર્મ તથા એના (કર્મ-અકર્મ) વિભાગના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારો (જ્ઞાની) તો ધન્વિયો જ માત્ર વિષયોમાં વર્તે છે એમ માનીને કર્તાપણાનું અભિમાન કરતો નથી ”

*

*

*

આમ આત્માના વાસ્તવિક અસ્તિત્વનું સ્વરૂપને સુદૃઢી સમજવું અઘરું છે, અને તેથી જ આપણે નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ વચ્ચેના વાસ્તવિક ભેદને ન સમજતા તત્ત્વદર્શીઓના વિગુહ વ્યવહારને પણ પ્રવૃત્તિ માની લઈએ છીએ

આ ઉત્થાનના પ્રયત્નમાં અમને એમ સમજાયું છે કે આપણો ધાર્મિક માન્યતાનાગો સમાજ આ વિષયમાં બહુ અજ્ઞાનમાં છે ઉત્થાન ને પ્રેરણા આપનારા, તેને માટે તનતોડ મહેનત કરનારા, આ કાર્ય કેવળ જ્ઞાનપર છે, શ્રવણ, મનન અને નિદ્ધિમાનનનું અમુક સાધન છે, અને તેથી એનો પ્રચાર કરવામાં આત્મકન્યાણુ માનનારા, અને એ દ્વારા સતત આત્મજાગૃતિ રાખીને સ્વરૂપનો આનંદ લૂટનારાને પણ ધણાઓએ આ તો પ્રવૃત્તિ છે, કર્મ છે, માયા છે, પ્રપચ છે, માટે આમાં ન પડે એવા ઉપદેશ-વાક્યોથી નવાજ્યા છે આ કેવું બધું કર અજ્ઞાન છે, અને આવી સમજણનાણાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ કેટલું શબ્દાડખરી તથા ‘ ગીતા ’ ને બદલે ‘ પેટા ’ સમજનારા જોટલું છે, એ અમારા રત્ન નિવેદનથી સમજાશે

*

*

*

સાચું કારણ છે આપણો પ્રમાદ “ આપણે એવી ધર્મ ગયા છીએ

એકાન્તમાં બેઠીને યાનની વાતો કરવી ગમે છે, પણ ત્રિગુણાત્મ-
પ્રકૃતિમાં-લોકવ્યવહારમાં વિશુદ્ધ જનકલ્યાણને પંથે શરીર વિહરતું
હોય, અને છુદ્ધિમાં આત્માનું વિદ્યાન-આત્માનો અનુભવ જમત
રહેતો હોય એવું જીવન જીવું અર્થ છે. કારણ કે એમાં ક્ષણેક્ષણે
હૃદ સામાં આવે છે; કાર્યસિદ્ધમાં વિદ્નો આવે છે ત્યાં વિદ્યાન ટકી
શકતું નથી, અને તેથી એવી અશક્તિને લીધે બેસી રહીને કેવલ પુતકોની
ચર્ચા કરવાનું, આપ્તું જગત માયામાં ફાંસું છે એમ માની એવા
જગતના કાજ બનવાની, અયત્રા જપ, પૂજા, ધ્યાન, હઠયોગની અમુક
ક્રિયાઓ કે ખીજાં સાંપ્રદાયિક બાણચિક્ષોને શરીર પર બારણ કથી કે
જાણે બ્રહ્મામન ઉપર બેસીને આપ્તા જગતનો, જગતના અવતારી
પુરોનો, ધર્મશોધક આચાર્યો, પરોપકારી સંતસાધુઓ, લોકકલ્યાણમાં
આવરત રમી રહી, પોતાનાં તન-મન-ધનનો ભોગ આપનારા લોક-
સેવકોના દોષ જોયા કરવા, એ આપણા પરાધીન દેશના પરાધીન
મનોદશાવાળા, અશક્ત અને આળસુ સ્વભાવવાળા કહેવાતા ભક્તો,
જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ કે યાનીઓની બ્રહ્માસને બેસવાની લીલા છે! ॐ

*

*

*

રૂપા. શ્રામતીર્થ 'આત્મવિકાસ' નામના વ્યાખ્યાનમાં કેટલીક
બ્રૂમિકાઓ બાંધે છે ત્યાં જીવનના સામાન્ય રીતે ચાર વર્ગ પાડે છે.
(૧) કેવલ ઈન્દ્રિયસ્થાને માટે જ પ્રવૃત્ત કરી જીવનારા ખનિજ મનુષ્યો,
(૨) કુટુંબના સ્વાર્થ ખાતર જ જીવન ગાળનારા ઉદ્ભિજ્જ મનુષ્યો,
(૩) પોતાના નાતજાતના વાડા પૂરતું જ જીવન ગાળનારા પ્રાણી-
વર્ગના મનુષ્યો, (૪) પોતાના જ દેશ માટે ત્યાગ કરનારા મનુષ્યો
અને છેવટના (૫) સમસ્ત જગતના મનુષ્યથી માંડી બધા જીવાત્મા-
ઓના આત્મકલ્યાણ માટે તન-મન-ધનનો ઉપયોગ કરનારા
મહાત્માઓ.

અમે પ્રત્યેક સાધકને આ વ્યાખ્યાન વાંચવાની, વિચારવાની, અને એ પ્રમાણે જીવન વીતાડવાની ભલામણ કરીએ છીએ. માનવીય જીવાત્મા ઉત્તરિને પગથીએ ચઢે, ત્યારે એ પોતાના પશુસ્વભાવમાંથી છૂટી પડેલાં મનુષ્ય બને છે; પશુને જેમ માઈ તાઈ કેવલ પોતાના શરીર પૂરતું જ હોય છે, તેમ જે મનુષ્ય કેવલ પોતાના પેટ પૂરતું જ-પોતાના ભોગ પૂરતું જ જીવતો હોય તે પશુ છે. પરંતુ એથી આગળ, પોતાના કુટુંબ, જાત તથા તેથી વિશેષ જ્યાં જ્યાં સ્વાર્થ હોય, ત્યાં ત્યાં યથાશક્તિ ભોગ આપતો જાય, ત્યારે એ મનુષ્ય બને છે; આવો મનુષ્ય, માત્ર પોતાના દેહના નિર્વાહ પૂરતાં જ અજ-વચ્ચનો ઉપભોગ કરી, સમસ્ત શક્તિઓને માનવહિતના જ્ઞાન માટે અર્પણ કરે, ત્યારે એ દેવમનુષ્ય બને છે, અને એમ ક્રમેક્રમે સર્વત્ર એક અભેદ તત્ત્વનો અનુભવ કરી પરમ, શાન્ત, સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે.

*

*

*

ઉત્થાનનું સેવકમંડળ બહુ હૃદયપ્રધાન છે. નિઃસ્વાર્થ સેવા જ એમનું લક્ષ્ય છે: એમની સેવા નિષ્કામ છે: શુદ્ધ છે; એટલે એમનાં નામ પ્રગટ કરતાં અમને સકાંચ થાય છે; પણ એમાંનાં ઘણાં પોતાનાં મિત્રો, ઓળખીતાં, સ્નેહીસાંબંધી વર્ગને ઉત્થાનનો લાભ લેવાની ભલામણ કરવા જતાં કડવામીઠા અનુભવ ખૂબ જ થયા છે.

નિન્દાસ્તુતિ કે લાભહાનિ જેવાં વિષયો તો આવે છે જ; પણ એ અમને કે અમને સાથ આપનારા મિત્રવર્ગને આ પવિત્ર શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવાના આત્મકલ્યાણના એક માત્ર સાધનમાંથી રોકી કે વારી શકે એમ નથી. આગળ વધ્યા જવું, અવિરત પુરુષાર્થ કરવો એ અમારું લક્ષ્ય છે ! જે સાધનદ્વારા, જે સ્પર્શગથી, અને જે મહાપુરુષોના આશીર્વાદ, કૃપા અને આદેશથી આ જ્ઞાનપત્ર જિઘાંસુ

છે, એમાં આમારે તો તન-મન-ધન અર્પણ છે; અને આમારા મિત્રવર્ગને પણ એવો જ હિસાહ તથા ધૈર્ય રાખવા અમે વિનવીએ છીએ.

કેઠમિણ્ય કેમની સંકુલ સિંદ માટે તથા મનને આત્મકરવાણુ તરફ વાળવા માટે શુદ્ધિ અને ધૃતિ બન્ને સમપ્રમાણુ જોઈએ, તે ઉપરાંત એ બન્ને સાર્ત્વિક જોઈએ; ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના પચ્ચીસમા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે. “ધૃતવાણી શુદ્ધિ વડે ધીમે ધીમે ચિત્તને (બીજી બંધી વૃત્તિઓમાંથી) વાળી છે, અને મનને આત્મામાં સ્થિર કરીને (બીજું) કાંઈ પણ ચિંતન ન કરે.”

*

*

*

આત્મી જ વૃત્તિ આમારી છે; ઉત્થાનકારી વાચકો અવશ્ય, મનન, જોવા અંતરંગ સાધનમાં લાગી રહે, અમને પણ અલોનિશ એ જ અભ્યાસ રહે, એટલે આમારે મન તો આ સાધન જ સર્વત્ર આત્મ-દર્શનનું છે, એટલે આમાંથી ઉપરામ કેવો ? ઉપરામ પામવાનું તો સંસારના વિષયોમાંથી. આમાં હવે જોવાનું એટલું જ કે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં શુદ્ધિ તથા ધૃતિ (ધીરજ) સાર્ત્વિક હોવાં જોઈએ; ગીતાના અ. ૧૮ માં શ્લોક ૩૦ માં સાર્ત્વિક શુદ્ધિ અને શ્લોક ૩૩ માં સાર્ત્વિક ધૃતિનું લક્ષણ છે; એવાં સાર્ત્વિક શુદ્ધિ તથા ધૃતિ આમારાં, આમારાં માલક વાચકોનાં અને અમને સહયોગ આપનારાં મિત્રવર્ગનાં લક્ષ્ય બની રહે એ જ અભિવાદ છે.

*

*

*

સ્વા. રામકીર્તીજી પોતાના “આત્મવિકાસ” નામના લેખમાં માનવ-જીવનની ઉર્ધ્વાતના ક્રમ સમજાવે છે. એ લેખ તરફ અમે સૌનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. ઉત્થાનના સહાયક મિત્રોને અમે ઉત્સાહને મંદ ન થવા દેવાનું, લાભ, હાનિ કે રુતિ-નિંદાનો અંતરને સ્પર્શ

ન લગાડવાનું, અને આપ્તકામ રહીને જ-નિયત કુરુ કર્મ ત્વમ્નો
ભગવાને જે આદેશ અર્જુનને આપ્યો છે, તે જ આદેશ ગ્રીહીને
નિજલાભસંતુષ્ટ રહેવાનું વિનવીએ છીએ.

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને દંદથી મુક્ત આત્મદષ્ટિમાં જ નિમગ્ન
રહીને, હૃત્યાનપરાયણ રહેવાનું સામર્થ્ય આપે !

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

(ગુલાઈ ૧૯૪૨)

સાચું શું ? જીવન કે મરણ ?

કોપનિપદ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે કે આત્માને જન્મ મરણ છે જ નહિ. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :—

ન જાયતે મ્રિયતે ચા વિપશ્ચિન્
નાયં કુતશ્ચિન્ન ધમુષ કશ્ચિત્ ।
અજો નિત્યો જ્ઞામ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૧-૨-૧૮

ભાવાર્થ :—આ વિપશ્ચિત્ એટલે કદી પણ ન લોપાય એવા ચૈતન્ય સ્વભાવવાળો આત્મા, જન્મતો એટલે ઉત્પન્ન થતો નથી; પહેલાં નહોતો તે હવે નવો ઉપજી આવ્યો એમ નથી; તેમ એ અત્યારે અનુભવાય છે, પણ પછી મરણ પામે એવા નથી; એનો નાશ કે સંપૂર્ણ અભાવ નથી; તેમ એ પહેલાં નહોતો એટલે જીભ કશામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, અથવા પોતાનું રૂપ બદલીને બિન્નો થયો છે એમ પણ નથી; અને તેથી જ એ અજન્મા છે, અજન્મા હોવાની સાથે નિત્ય છે, હંમેશાં રહેનાર છે, આપણી ધનિયો અને મનને એ જણાય ન જણાય

તેવો, સંતાકુકડીની રમત પેઠે છુપાઈ લપાઈ જનારો છે, તેથી અનિત્ય જેવો લાગે છે તેવું પણ નથી; એ તો નિત્ય છે, અને નિત્યની સાથે શાશ્વત છે, શાશ્વત એટલે ક્ષય વગરનો છે, વધતો ઘટતો નથી, નાનો મોટો, દુખળો પાતળો, રોગી નીરોગી કે એવા કોઈપણ જાતના વિકાર વગરનો છે, અને એથી જ એ પુરાણ, જૂનામાં જૂનો હોવાની સાથે મનુષ્ય પ્રાણીને હંમેશાં નવીન લાગે એવો છે. જે પદાર્થને કાંઈ અવયવ હોય તે નવાં નવાં રૂપ બદલે અને તેથી એ નવો લાગે છે, પણ આત્મા એવો નથી; એ તો હંમેશાં ત્રિકાલની બાધા વગરનો એમનો એમ રહેનાર છે, અને આવો હોવાથી જ શસ્ત્રાદિથી એ હણાય કપાય એવો નથી.

આત્માનું આવું અનાદિસિદ્ધ સ્વરૂપ ઉપનિષદમાં ઠેકઠેકાણે વર્ણવ્યું છે. એને જન્મરહિત, મૃત્યુરહિત, અને ઉત્પત્તિ કે વિનાશ વગરનો કહીને પાછો એને અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ કહેવો પડ્યો છે, અને અંતે શરીર કપાત્તા કે નાશ પામતાં પણ, એટલે કે શરીરની યાનેન્દ્રિયો કે કર્મેન્દ્રિયો વગેરે અવયવોનો નાશ થતાં પણ એનો નાશ થતો નથી. આંખે અંધાપો આવે, કાન બહેરા થાય, જીભના સ્વાદ આદ્યા જાય, નાકને કશી બંધ ન આવે, કે આમડીને કોમળ કઠોર સ્પર્શનું જ્ઞાન ન રહે; અથવા હાથપગ કપાઈ જાય, વાણીનો લોપ થઈને માણસ મૃત્યુ બને, કે મળમૂત્ર વિસર્જનની ક્રિયા બંધ થાય, અને છેવટે મનમાં પણ શ્રાંતિ ઉપજે અને મતિબ્રમને લીધે મનુષ્યને ગાંડપણ ધેરી લે, તો પણ આ બધા શરીરના ધર્મ છે, આત્માના નથી. અર્થાત આત્મા આ બધાથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળો છે, એમ કહેવાનો શ્રુતિનો અર્થ છે.

આપણો અનુભવ

પણ આપણને તો આપણું પોતાનું શરીર, અને બહાંજમરમાં

તેવા સાંભળવામાં આવતાં પ્રાણી પદાર્થનો ક્ષણેક્ષણે નાશ નજરે પડે છે. વસ્તુ વણસી જતાં, ઝાડપાન સૂકાઈને નાશ પામતાં, માણુમના શરીરમાંથી પ્રાણપ્રજેઈ બીડી જતાં, પશુપક્ષીનો વિનાશ થતાં, પાણી સૂકાઈ જતાં, હવા બંધ પડતાં, ધરતીકંપ વગેરેથી મકાન ભંડકતનું હવું નહોતું થતાં, કે આકાશમાંથી રાત્રિએ તારાઓ ખરી પડતાં એમ જ લાગે છે કે એ બધાં મરી પરવાર્યાં. એમનો સમૂહો નાશ થયો, હવે કદી એ રૂપ બદલીને પણ આવવાનાં નથી,

આ મરણની ભાવના સાથે જ આપણી જન્મ અથવા ઉત્પત્તિની ભાવના પણ એટલી જ દૃઢ હોય છે. ધોધમાર વરસાદ વરસે ત્યારે પાણી આવ્યું, નહું આવ્યું, નહોતું તે ઉપશ્ચ આવ્યું એમ કહીએ છીએ. પૃથ્વીપર પાણી પડતાં આમપાસ વનસ્પતિ ફૂટી નીકળે, પૃથ્વી ઉંચાણી થાય, વૃક્ષવૃક્ષીઓને ફળફૂલ આવે, ધાન્ય પાકે, પશુઓની વંશવૃદ્ધિ થાય, પક્ષીઓ માળા બાંધીને નવજન બચ્ચાંઓને પોષણ આપી ઉછેરી પોતાના જ જેવાં બેડતાં, ચણતાં, ને કિસ્મોસ કરતાં કરી મૂકે; આપણા નિત્યના ગૃહવ્યવહારમાં, હસતાં રમતાં બાળા-એનીનાં માનવ-બાળ ઉમરાવા માટે, ગૃહસ્થાશ્રમની સાર્થકતા થઈ એવો સંતોષ થાય, ત્યારે એમ જ લાગે કે જાણે આ બધું નહું જ ઉપશ્ચ આવ્યું. એ બધાનો, જાણે પહેલાં કશું નહોતું તેમાંથી જન્મ થયો ! અભાવમાંથી ભાવ અને શૂન્યમાંથી વિરતાર ઉપ્પત્તિ આ એ.

ઋષિઓનો અનુભવ

પણ આપણો ઉપરનો અનુભવ ખોટો છે એમ ઋષિઓ કહે છે. એ પણ બધા માનવદેહધારીઓ હતા; એમણે વ આપણી જેટલે જ આ જગતને જોયું જાણ્યું હશે; ઉત્પત્તિ, રિચાત, અને લયનો નાટક એમની સામે પણ પ્રકૃતિ માતાએ આજના જેવાં જ બજબ્યાં હશે; તેઓએ શરીર દ્વારણ કયાં, એમને પોખ્યાં, વંશવૃદ્ધિ કરી, અને આપણે

જેમ ભાવી પ્રજા માટે ધનવૈભવ અને વિદ્યાનો વારસો મૂકી જવાનાં લાલસા અને તક્રડાટ વેડીએ હીએ, તેવી ગડમથલ એમણે પણ કરી છે, એ એમના આપણે વારસ હીએ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હતાં એમના અને આપણા અનુભવના નિષ્કર્ષમાં તદ્દાવત છે. ઇતિહાસને પૂછવા જઈએ તો કહે છે કે એમનું જીવનલક્ષ્ય જૂદું હતું: પરાપૂર્વથી, સૃષ્ટિના આંધિર્ભાવના શ્રાગણેશ મ'ડાયા હશે ત્યારથી, માનવકુલે જે જે પ્રયત્નો કર્યો હશે, શુદ્ધિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચીને જીવ, જગત, અને જગતકર્તાની શોધો ચલાવી હશે, એમનો એમણે લાભ લઈને આપણા સામાન્ય અનુભવ કરતાં કંઈક જૂદો જ અનુભવ-નીચોડ સારવ્યો-તારવ્યો છે. એમાંના ધણાએ વિશ્વનાં સતત વહેતાં શબ્દબ્રહ્મનાં-નાદબ્રહ્મનાં આંદોલનોનો અભ્યાસ કર્યો હતો; પ્રાણ-બ્રહ્મના રપંદનનો સથમ કરીને એનું મૂળ એમણે શોધી કહાડયું; રપંદન, નાદ, ધ્વનિ, શબ્દ, વાક્ય, એવાં અમૂર્ત અને અતીન્દ્રિય દ્રવ્યો આ સમસ્ત મૂર્ત અને સર્ષદ વિશ્વનું સંચાલન કરે છે, એમ લાગતાં જ અતીન્દ્રિય વિજ્ઞાનના સાધનથી એ બધાંનો અનુભવ કરી, એનું મૂળ શોધવાનો ભગીરથ સમાધિદ્વારા એમણે અભ્યાસ કર્યો રચૂલ ઇન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ થતા જડ પદાર્થો, પચભૂતાદિ રચૂળ વિષયો સૂચનક્ષત્રાદિ ન્યોત્તમ ડગો, અને સજીવ નિજીવ પ્રાણી પદાર્થોનાં રૂપાન્તરની પાછળના-ઉત્પત્તિ લયના પલટાતા પદાર્થો પાછળના-કોઈ સ્થાયી તત્ત્વની એમણે એટલા માટે શોધ કરી કે આ પલટાતા વિશ્વનું કોઈ આધારાન છે કે નહિ-એનો નિર્ણય થાય. શુદ્ધિની આવી જગ્યાસાવૃત્તિએ જનસમૂહના ચરિત્રવાન અને શુદ્ધિશાળી વર્ગને નિવૃત્તિપરાયણ કર્યો. બ્રહ્મચિંત્વન જ જેમનો વ્યવસાય બન્યો, તેથી તેઓ બ્રાહ્મણ કહેવાયા. એકાન્તને એમણે પોતાનું નિવૃત્તિસ્થાન બનાવ્યું, સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને નિત્ય શાંતિ અને મુખ આપે, પ્રાણી માત્રના જીવન કર્મનું લક્ષ્યસ્થાન પ્રાપ્ત થાય તો વ્યવહારની સાચી દિશા સૂએ, દંદના ઝડપ શમે, અને એ જ

લક્ષ્યે માનવસમાજ પ્રગતિ કરે, તો બ્યવહારમાં પણ સર્વત્ર સંપ, શાંતિ અને સુખનાં આદોલનો વહેતાં રહે, એ ઉદ્દેશથી આવા તત્ત્વ-શોધકોને સમાજે અનુકૂળતા કરી આપી, અને જે મુંદર પરિણામ આવ્યું, તે આપણે આપણા વેદ, વેદાંગ અને ઇતિહાસ પુરાણનાં આમ વાક્યોમાં ભેઈ શકીએ છીએ.

સામાન્ય માનવજીવિનો અનુભવ તો ઇન્દ્રિયો, અને મન વાણીના વિષયમાન પૂરતો જ હોય છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં એ મનઇન્દ્રિયો જ ન્યાં પોતાની ઐકભાવના રાખી ચક્રતાં નથી, તો એમના દ્વારા જગતનું જે જ્ઞાન થાય, એ ઇન્દ્રિયોને જે અનુભવ થાય, તે સાચો ન જ હોઈ શકે એ વાત એ ઋષિઓને તરત જ સમજાઈ ગઈ હતી. બધાં પ્રાણી પદાર્થો ઠાળને વશ છે; એમની સત્તા નિત્ય છે પણ બાહ્ય નામરૂપ નિત્ય નથી. ક્ષણે ક્ષણે એ બદલાય છે, એટલે એમને સત્ય માની શકાય તેવાં નથી એટલો નિશ્ચય થયા પછી તેઓ વધારે આગળ વધ્યા.

ઈન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સિદ્ધિઓમાં એમને સમવિષમતા દેખાઈ; મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કેળવી એ દ્વારા સંકલ્પ-બળ સિદ્ધ કરવામાં તો રાગદ્વેષ ઉભા થયા; બાહ્ય જગતનાં તરવો ઉપર સામ્રાજ્ય જમાવતાં તો એમાંથી રાવણો અને કંસો ઉભા થયા; સામ્રાજ્ય અને સત્તાના લોભ-મોહમાં મુહો બેધાયાં; અને એથી આગળ વધતાં ન્યારે તેઓએ જગતના સૂક્ષ્મ એવા મન તથા પ્રાણતત્ત્વ ઉપર સત્તા જમાવવાની શોધો કરી, સ્પંદન અને આંદોલનોનાં સૂક્ષ્મ તરવોને, એના સૂક્ષ્મ આકારોને, પોતાના કરતાં વિશેષ શક્તિશાલી માનીને એમની સાથે ચિત્તનું ધ્યાન, ઉપાસના, ભક્તિ કે એવા માનસિક ચિંત્વન વડે અનુસંધાન સાધી, એમની સહાયતાનો પોતાના સંકલ્પ બળનો વધારો કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, ત્યારે એથીયે વિશેષ

હાનિ થઈ. સંકલ્પનું મૂળ ચિત્તવૃત્તિમાં છે; ચિત્તવૃત્તિ પ્રાણના સ્પંદન સાથે બહાર નીકળે ત્યારે ભાવના પ્રમાણે વાણી બને છે; એ વાણીમાંથી અક્ષરોના આકારોના સ્પંદન અને આંદોલનના જ્વનિને આપણે શબ્દો અને મંત્રો કહીએ છીએ; એ મંત્રનાં અનુદાન, એનું જ વારંવાર માનસિક કે શાબ્દિક ઉચ્ચારણ, એ દ્વારા સૂક્ષ્મ શક્તિઓનાં સત્તા-સ્વરૂપો જેવાં દેવદેવતાઓને નિમંત્રીને એમની કૃપા મેળવી જગતના સ્થૂલ પદાર્થો, બોગ-વૈભવો અને સામાન્યોની વહેંચણી કરવામાંથી વર્ગવિગ્રહો છૂટા કર્યા; મંત્રવિદ્યાના શક્તિસામર્થ્યનો, સિદ્ધિઓનો, ચમત્કારોનો એવો તો યુદ્ધયુગ વીસો કે જ્યાં જુઓ ત્યાં સૂક્ષ્મ સંકલ્પ બળની સિદ્ધિઓની જ લગાઈઓ ફાટી નીકળ્યા; પુરાણોમાં એની કથાઓ છે, વેદોમાં અને તંત્રગ્રંથોમાં એના પ્રયોગો છે, અને એવી સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરનારાઓનાં પતન થયાં છે, એવાં હજારો દૃષ્ટાન્તો એ ઋષિઓએ પુરાણોના મન્થનખંડારમાં કથાઓના રૂપમાં સિદ્ધિઓની નિઃસારતા સમજાવવા ચૂંચી રાખ્યાં છે.

વિશ્વ; સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ

આમ સ્થૂલ વિશ્વની સત્તામાંથી ધીરે ધીરે માનવસમાજ સૂક્ષ્મ વિષયો ઉપર સામાન્ય બોગવવાના મોહમાં ફસાયો, પરંતુ તેમાં જે થોડા વિચારકો નીકળ્યા; એમણે ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોના જ્ઞાન અને સામર્થ્યને જેવું ખોદું, દુઃખદાયક, બ્રામક અને અવળે ચીસે લઈ જનારં જેવું, તેજ પ્રમાણે ચિત્તની સૂક્ષ્મ ઉપાસનામાં, યોગસાધનાના સામર્થ્યમાં અને સિદ્ધિ તથા ચમત્કાર માટે થતા મંત્રતંત્રના પ્રયોગોમાં માત્ર જુદીજુદી માનસિક-સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો વિકાસ છે એમ લાગ્યું; ઉપરાંત એમાં એક બીજો મોટો દોષ જણાયો; એ સિદ્ધિમાં સ્પર્ધા ચાલી; “હું મોટો કે પેલો” એવી પરીક્ષાઓ થવા માંડી, અને આવી બિન્ન બિન્ન ઉપાસનામાં પણ કેવલ માયાવી પદાર્થોની, બોગવાસનાની,

અવ્યક્ત, અથવા બીજા વૃક્ષના જેવી સમસ્ત વિશ્વની અવસ્થાનું
કોઈ એક સ્થાપી, નિમલ, નિર્વિકારી અધિષ્ઠાન હોવું જોઈએ
એવી જિજ્ઞાસા એમાંથી નીકળી આવી. આધાર વિના આધેય ટકી
શકે નહિ, એ જોવા અંતઃકરણ અને ઇદ્રિયોને એમણે શાંત કર્યાં;
સ્થૂલ ઇદ્રિયોનું મૂળ સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો, સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયોનું મૂળ મન,
અને એ મનોવૃત્તિનું મૂળ પણ આંતરિક જગતના દૈત-વ્યાપાર
સમુદાય અંતઃકરણ-ચિત્ત, એનો નિરોધ કરવાનું શુરી આગ્યું.
સરોવરની પાળોમાંથી કુટી નીકળતી પ્રવાહધારાએને રોકી રાખીએ,
તો કશાં નદી નાળાં રહેતાં નથી; તેમ ચિત્તને રોકી રાખતી ઇદ્રિયો,
અને ઇદ્રિયપ્રત્યક્ષ સંસાર કોણ જાણે કયાં લોપાઈ જાય છે કે એનું
નામ નિશાન રહેતું નથી; એમણે ઇદ્રિયોના ગોલગોળે બંધ કર્યાં,
શરીરને એ રીતે સ્થિર કર્યું, એટલે પ્રાણુની-શ્વાસ-પ્રવહવાસની
ક્રિયાને પણ રોકી શકાય છે એવો અનુભવ થયો; અને આખા વૃક્ષનો
સમાસ જોમ બીજમાં હોવા છતાં એમાં વૃક્ષ દેખાતું નથી. અક્ત
થતું નથી, તેમ આ સમસ્ત વિશ્વની ભાવનાએ અંતરના ઊંડાણમાં
હિતરી પડી, લુપ્ત ગાય છે એવી અવસ્થા ત્યાં સાંપડી; નિત્ય પ્રાપ્ત
થતી સુષુપ્તિ સાથે એની સરખામણી કરી જોઈ, ત્યારે જણાયું કે એ
બન્નેમાં મહાન અંતર છે; સુષુપ્તિમાંથી ઊઠતાં, ગાદનિદ્રામાંથી જાગતાં
આજસ, પ્રમાદ અને જગતની ઝપ્પના જ ચાલુ રહે છે, ત્યારે આ
અવસ્થા, સ્થૂલ વિશ્વની જગત, સૂક્ષ્મ વિશ્વની સ્વપ્ન, અને એ બન્ને
જોમાંથી નીકળી આવે છે, વૃક્ષની જેમ કુટી નીકળે છે ત્યારે એ

અવિતર્ક અને મનની કલ્પના પહોંચતી નથી તેથી નિર્વિકલ્પ. ઇન્દ્રિયોત્તુ વિષયદર્શનરૂપી, દષ્ટા, દર્શન અને દશ્યના શ્રેણીમાં ત્રિપુટીનું દૃષ્ટ રહેતું નથી, તેથી એ અદ્વિતતાવ છે એવો નિર્ણય એમાંથી જાગી ઉઠતાં એમને થયો. અને એ હવે જીવન-અનંત જીવન; મરણ નહીં.

એક બીજો અનુભવ પણ થયો; જામત તથા સ્વપ્નના વ્યવહારમાં પદાર્થો જુદા, એમની સત્તા જુદી, એમનાં નામરૂપ જુદાં, અને તેની સાથે સાથે એ બધાં બદલાય એવાં છે, તેથી અસત્ છે; હૃદય છે તેથી જડ અને પરપ્રકાશ્ય છે, ઉપરાંત ગુણકર્મના વિભાગ અને વિગ્રહવાળાં છે તેથી દુઃખમય છે, તેને બદલે આ તુરિય અવસ્થામાં અનુભવાતું તત્ત્વ જ્ઞાનની સમતાવાળું, સમાધિસ્વરૂપ, અસત્ નહીં પણ નિત્ય રહે તેવું સત્, જડ અને પરપ્રકાશ્ય નહીં પણ સ્વયં-પ્રકાશ્ય ચૈતન્ય-જ્ઞાન, તથા દુઃખ, દ્વેષ કે દંદ વગરનું એટલે કેવળ આનંદસ્વરૂપ જ છે, એવો સાક્ષાત્કાર એ અવસ્થામાં થયો.

એક સત્તા જ પરમ સત્તા છે

આ અનુભવની પરાકાષ્ઠા નીવડી; એટલું જોઈતું દૈતની અનાસક્તિનું, ભોગના વૈરાગ્યનું, અને ધ્યાન માટે બાહ્ય વિષયી જગતના ત્યાગનું સામર્થ્ય, તેટલું તે અવસ્થામાં રહી શકાય એવું એમને લાગ્યું; એટલે સામાન્ય જનતાને માટે પણ એ જ માર્ગ પ્રચાલુ કરે એવો વ્યવહાર ગોઠવાય તો દંદમાંથી મુક્તિના સ્વરૂપનો નિર્ણય થાય, એવી જીવનવ્યવહારની યોજના ઘડી કહાડી, એવાં વિધિનિયંત્રોનાં પુસ્તકો લખાયાં, પોતાનો અલૌકિક અનુભવ બહાર પાડ્યો, દૈત અને દૈતની ઉપાસનાઓનું સામર્થ્ય કેવળ ચિત્તનિરોધ મુખી છે એમ જાહેર કર્યું, અને અદ્વૈત જ સમસ્ત અનુભવની ટોચ છે, એ જ જ્ઞાનનો મુકુટમણિ છે, એવું અનુભવજન્ય જ્ઞાન ઉપદેશ્યું. જેવો

સામ્રાજ્યની, આધિપત્યની અને એવી અધોગચ અડસાચમીની દેખી બુદ્ધિ જ બધે વધવા માંડી.

પરંતુ એક લાભ આ યોગ અને ઉપાસનામાંથી એ થયો કે માનવસમાજ રચીલના મર્યાદિત વર્તુલમાંથી, આ એક જ પૃથ્વીપટના લૌકિક પ્રદેશથી પર, ઠોઠ વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને અલૌકિક પ્રદેશમાં વિહરવા શક્તિશાલી થયો. ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓ વિકસાવવાની સાચનાઓ થઈ. એ સૂક્ષ્મ તરવોની સાધનાના સાધકોનાં ઉપનિષદમાં ઠેર ઠેર વર્ણન મળી આવે છે. એક તપસ્વી કે ઉપાસક પ્રતિપક્ષી પાસે જાય છે, અને 'હું આટલું જાણું છું, તું કેટલું જાણે છે એ કહે' આવાં વિવાદનાં અને સ્પર્શકિતનાં પ્રદર્શનનાં દૃષ્ટાન્તો આપણને ધણાંખરાં ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે.

પરમસત્તાની વિવિધતા કે એકતા ?

.પરંતુ એમ કરતાં કરતા તેઓ અતિ સાચા સિદ્ધાન્તને અને તત્ત્વને પામવાનું સામર્થ્ય ઠેળવે છે; કારણ કે એમની જગ્યાસા શુદ્ધ હતી; એમની મનોવૃત્તિ સંસારની સમસ્ત વાસનાથી મુક્ત હતી; એમની શુભેચ્છા મન તથા ઈર્ષ્યોથી પારના પ્રદેશના પરમ સત્યને ઓળખીને અનુભવવાની હતી. અનેક દેવદેવતા કપે સૂક્ષ્મ વિશ્વમાં વિહાર કરતી, અને યજ્ઞ જગતનો દોરીસચાર તથા નિયમન કરનારો એ શક્તિઓમાં પણ એમને વર્ગવિગ્રહ માથૂમ પડ્યો. મોટાનો આધાર નાનાને હતો એટલું જ નહિ, પણ નાનાવિધ નાની શક્તિઓના બલિદાન અને ભોગ દ્વારા મોટી શક્તિઓ ગમે તેવી શુદ્ધ હોવા છતાં પણ પોતાની સત્તા વધારી કરે છે, એવો એમને એમાં અનુભવ થયો. માનવસમાજમાં યજ્ઞકર્મને, દેવોને પ્રસન્ન કરવાને, કે એવા ઠોઠ જહાને દ્રવ્ય અને પશુઓનાં બલિદાન આપવાનું

મૂળ આવી જ વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલું છે; અને એ વિવિધમાં મનુષ્ય તથા દેવ સમાન વૃત્તિવાળા છે, એમ તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓએ ઉપનિષદમાં સ્વીકાર્યું છે.

વર્ગવિગ્રહ ઉપરાંત એક ખીણ પણ બાંજગડ એમાં હતી; શુભ-અશુભ, પ્રેમી અને દ્વેષી, નિઃસ્વાર્થી અને સ્વાર્થી, દૈવી અને આસુરી એવા ત્રિગુણાત્મક બેદ બધે દેખાયા. મનુષ્યથી માંડી સમસ્ત પદાર્થના જેવા જ એમાં ગુણદોષ સત્તા ભોગવે છે, એમ લાગવાથી નિર્ણય એ થયો કે એમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના વિભાગ છે, અને ગુણધર્મ પ્રમાણેના દૈવી તથા આસુરી વર્ગના કર્મવ્યવહાર આધાર કરે છે. તેમાં સ્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણનો સર્વત્ર એક સરખો પ્રભાવ છે.

ગુણોત્તર પરિવર્તન

પણ ગુણોત્તર પરિવર્તન જેમ મનુષ્યમાં થઈ શકે છે માણસ સારામાંથી ખરાબ કે ખરાબમાંથી સારો બની શકે છે, તેમ એ ત્રણે ગુણો બધેય બદલાતા રહે છે. આજનો અસુર આવતી કાલે દેવ બની જાય છે; આત્યારનો રાક્ષસી સ્વભાવ પોતાના પાપકર્મનાં દુઃખ ભોગવી પથાપાપ કે પ્રાયશ્ચિત કરી પુણ્યપથે વિચરનાર પરાપકારી દેવ બની શકે છે, અને રજોગુણ તથા તમોગુણના સ્વાર્થી, તેમજ સંહારક સ્વભાવમાંથી ક્રોધ હિંસ્ર પ્રતિબાધાશી, નિઃસ્વર્થી, લોકહિતસ્વી રામાવતાર પ્રક્ટી નીકળે છે.

એક સત્તાની નિષ્પાસા

આ ગુણોત્તર, દૈવી આસુરી સ્વભાવનું, સ્થૂળ પંચતત્ત્વના જગતનું સુક્ષ્મ દેવદેવતાનું, અને આવી રીતે આ પ્રકટ-અપ્રકટ, વ્યક્ત-

અવ્યક્ત, અથવા બીજા વૃક્ષના જેવી સમસ્ત વિશ્વની અવસ્થાનું
 કાર્ષ્ઠ એક સ્થાયી, નિશ્ચય, નિર્વિકારી અધિષ્ઠાન હોવું જોઈએ
 એવી જિજ્ઞાસા એમાંથી નીકળી આવી. આધાર વિના આધેય ટકી
 શકે નહિ, એ જોવા અંતઃકરણ અને ઈદ્રિયોને એમણે શાંત કર્યાં;
 રથૂસ ઈદ્રિયોનું મૂળ સૂક્ષ્મ ઈદ્રિયો, સૂક્ષ્મ ઈદ્રિયોનું મૂળ મન,
 અને એ મનોવૃત્તિનું મૂળ પણ આંતરિક જગતના દૈત-આપાર
 સમુદાય અંતઃકરણ-ચિત્ત, એનો નિરોધ કરવાનું સ્ફુરી આવ્યું.
 સરોવરની પાણીમાંથી કુટી નીકળતી પ્રવાહધારાએને રોકી રાખીએ,
 તો ક્યાં નદી નાળાં રહેતાં નથી; તેમ ચિત્તને રોકી રાખતી ઈદ્રિયો,
 અને ઈદ્રિયપ્રત્યક્ષ સંસાર કાણુ જાણે ક્યાં લોપાઈ જાય છે કે એનું
 નામ નિશાન રહેતું નથી; એમણે ઈદ્રિયોના જોડકોને બંધ કર્યાં,
 શરીરને એ રીતે સ્થિર કર્યું, એટલે પ્રાણની-શ્વાસ-પ્રસ્વાસની
 ક્રિયાને પણ રોકી શકાય છે એવો અનુભવ થયો; અને આખા વૃક્ષનો
 સમાસ જેમ બીજમાં હોવા છતાં એમાં વૃક્ષ દેખાતું નથી. અક્ત
 થતું નથી, તેમ આ સમસ્ત વિશ્વની બાવનાએ અંતરના ઊંડાણમાં
 છિતરી પડી, હુપ્ત થાય છે એવી અવસ્થા ત્યાં સાંપડી; નિત્ય પ્રાપ્ત
 થતી મુપ્તિ સાથે એની સરખામણી કરી જોઈ, ત્યારે જાણ્યું કે એ
 બંનેમાં મહાન અંતર છે; સુપ્તિમાંથી જાગતાં, ગાઢનિદ્રામાંથી જાગતાં
 આજસ, પ્રમાદ અને જગતની ઝંખના જ આશુ રહે છે, ત્યારે આ
 અવસ્થા, રથૂસ વિશ્વની જાગૃત, સૂક્ષ્મ વિશ્વની સ્વપ્ન, અને એ બંને
 જેમાંથી નીકળી આવે છે, વૃક્ષની પેઠે કુટી નીકળે છે ત્યારે એ
 બીજા-અથવા કારણ વિશ્વની સુશુપ્ત અવસ્થા કરતાં એ અવસ્થા
 કાર્ષ્ઠ જુદી જ લાગી. આ ચોર્ધી અવસ્થા એટલે પુરીયમાં, આ
 તણેવના દોષ નથી; એમાં કરી દૈતની, ગુણની, કર્મની, અચળતાની,
 કે દ્વંદ્વની સત્તામણીની ગડમથલ નથી; એ છે એક, અતોક્તિક,
 અવલુંનીય, કેવલ, અનુભવમય. અને જુદા એમાં રહેતી નથી તેથી

અવિતર્ક અને મનની કલ્પના પહોંચતી નથી તેથી નિર્વિકલ્પ. ઇન્દ્રિયોનું વિષયદર્શનરૂપી, દષ્ટા, દર્શન અને દર્શનના બેદવાણું ત્રિપુટીનું દૈત રહેતું નથી, તેથી એ અદૈતતત્ત્વ છે એવો નિર્ણય એમાંથી જાગી ઉઠતાં એમને થયો. અને એ હતું જીવન-અનંત જીવન; મરણ નહીં.

એક ખીજો અનુભવ પણ થયો; જાગ્રત તથા સ્વપ્નના વ્યવહારમાં પદાર્થો જુદા, એમની સત્તા જૂદી, એમનાં નામરૂપ જુદાં, અને તેની સાથે સાથે એ બધાં બદલાવ એવાં છે, તેથી અસત્ છે; દર્શ્ય છે તેથી જડ અને પરપ્રકાશ્ય છે, ઉપરાંત ગુણકર્મના વિભાગ અને વિગ્રહવાળાં છે તેથી દુઃખમય છે, તેને બદલે આ તુરિય અવસ્થામાં અનુભવાતું તત્ત્વ જ્ઞાનની સમતાવાળું; સમાધિસ્વરૂપ, અસત્ નહીં પણ નિત્ય રહે તેવું સત્, જડ અને પરપ્રકાશ્ય નહીં પણ સ્વયં-પ્રકાશ્ય ચૈતન્ય-જ્ઞાન, તથા દુઃખ, દ્વેષ કે દંદ વગરનું એટલે કેવળ આનંદસ્વરૂપ જ છે, એવો સાક્ષાત્કાર એ અવસ્થામાં થયો.

એક સત્તા જ પરમ સત્તા છે

આ અનુભવની પરાકાષ્ઠા નીવડી; જેટલું જેવું દૈતની અનાસક્તિનું, ભોગના વૈરાગ્યનું, અને ધ્યાન માટે બાહ્ય વિષયી જન્મતના ત્યાગનું સામર્થ્ય, તેટલું તે અવસ્થામાં રહી શકાય એવું એમને લાગ્યું; એટલે સામાન્ય જનતાને માટે પણ એ જ માર્ગે પ્રયાણ કરે એવો વ્યવહાર જોઈવાય તો દંદમાંથી મુક્તિના સ્વપ્નનો નિર્ણય થાય, એવી જીવનવ્યવહારની યોજના ધરી કઢાડી, એવાં રિધિનિયેષોનાં પુસ્તકો લખાયાં, પોતાનો અલૌકિક અનુભવ બહાર પાડ્યો, દૈત અને દૈતની ઉપાસનાએનું સામર્થ્ય કેવળ ચિત્તનિરોધ મુખી છે એમ જાહેર કર્યું, અને અદૈત જ સમસ્ત અનુભવની રોચ છે, એ જ જ્ઞાનનો મુકુટમણિ છે, એવું અનુભવજન્ય જ્ઞાન ઉપદેશ્યું. જેવો

સુખી જીવને હું એના જ અદૃષ્ટ પૂર્વકાપના પરિણામે નરકનિનાસ જેવા
 હું ખના ખાડામાં ધકકેની મુકું । અને આવું આવું પરિવર્તન કરે,
 એમાં તુ શું સમજે ? — આ તારું અજ્ઞાન છે, છોડ એ અજ્ઞાનને, અને
 તારા પુરોગામી પૂર્વજો, દિવ્ય પ્રતિભાસંપન્ન, અને સયમશીલ,
 મારા એક, અગમ્ય, અલૌકિક, તત્ત્વનો જ અનુભવ કરીને, એ જ
 અનુભવનો વારમો મૂકી જનાર ઋષિઓને પગલે ચાલ, એમના ઉપદેશ
 પ્રમાણે જીવન જીવ, અને પછી જો કે તું પોતે મરણ નથી, હું કે
 પાર્થિવ જીવન નથી, પણ અનન્ત સત છે, સદોદિત ચિત્ત છે,
 સ્વરથ આનન્દ છે—સર્વિચ્છેદનન્દ છે જીવન—મરણના હું નહીં,
 પણ એક—એટલે બેની ક પના વગરનું પરમતત્ત્વ છે, એ નિશ્ચય
 રાખ, મનુષ્યનો, વિનાશનો, પ્રકટ—અપ્રકટનો મોહ છોડી દે । એ જ
 તારું સ્વરૂપ છે, તે જ તું છે, તત્ત્વમસિ । ”

વાચક ' તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં ઋષિ કહે છે કે આ ઉત્પત્તિ,
 સ્થિતિ અને લય માત્ર એક જ પરમતત્ત્વમાં છે, એ ત્રિપુટિ તો આભાસ
 માત્ર મિથ્યા છે, મન તથા ઈન્દ્રિયનો જ વિષય છે, જ્ઞાનનો નહીં, માટે
 તુ એ સત્ ની જ ભાવના હૃદ રાખ, જો સાબળ, ઋષિ કહે છે કે
 જન્મ, સ્થિતિ કે મરણમાં પણ આપણે રહીએ છીએ એક જ તત્ત્વમાં—

यसौ ॥ इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयात्यनि
 सेविशन्ति । तद्विमिहासरव । तद्वक्त्र इति ।

અર્થ —જેમાથી ખરેખર આ બધા જૂત (પ્રાણી પદાર્થ) જન્મ
 પામે છે, જન્મ પામીને એમાં જ (એના આશ્રયે) જીવે છે, અને
 અંતે પાછા વળીને એમાં જ પ્રવેશ કરે છે, એને જ ખાસ જાણવાની
 દૃષ્ટી કર, એ જ જ્ઞાન છે । ।

પરમહંપાદ્ય ગુરુદેવ, આપણી સોની આવી જિજ્ઞાસાટિ ઠેળવે,
સતેજ બનાવે અને એ જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરે ।

(જોગલ ૧૯૪૨)

ધરેણીના આકાર બનાવી કહું, કદલાં, માળા, બંગડી કે એવાં બીજાં નામ આપે, પણ મૂળમાં તો ચાંદી અને સોનું લેઈએ જ. વ્યવહારનું ખાતર એ ઘાટને આપણે જુદાં જુદાં નામ આપીએ, પણ જ્યાં એને લેવા વેચવાનો અને મૂલ્ય આંકવાનો સમય આવે ત્યારે બધા નામ ભૂલી જઈને લેવડદેવડમાં સોનું ચાંદી કેવાં છે, ઠેકલી કિંમતનું છે, શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એવી જ વાનગીત યાચ છે, અને આપણું સમસ્ત જ્ઞાન તે વખતે ચાંદી સોના વિના બીજું કશું દેખતું, સંભળતું કે વિચારતું નથી.

એવી જ રીતિ આ જગતની છે. વાણી જ્યારે જે બન્યું હોય કે લેખું હોય તેવું જ કહે એને આપણે સત્ય કહીએ છીએ, પણ યથાર્થ ઘટનાથી વિપરીત બોલાય ત્યારે એ અસત્ય. આટલો વાચા સંબંધે આપણે સત્ય અસત્યનો વિચાર કરીએ, પણ એ વાણી તો એમની એમ, સત્ય કે અસત્યના ઉચ્ચારણમાં સાચી જ રહે છે—સત્ય જ રહે છે, અને એ રહે છે તેથી વાણીને જ સત્ય કહી શકાય, કારણ કે સત્ય કે અસત્ય વાણીનાં ફલ તો માનવી મનને સુખદુઃખ કે પાપ-પુણ્યના ભોગ આપીને નાશ પામે છે; રહે છે માત્ર, મનુષ્યના શરીરમાંથી પ્રાણ સાથે નીકળતી, યાનપૂર્વક જીવ્હા ઇન્દ્રિયમાંથી સ્પર્શ કરતી શબ્દધારા રૂપ સરસ્વતી-સનાતન અને સત્ય સ્વરૂપિણી બ્રહ્મશક્તિ. એ શબ્દધારા તો નિત્ય રહે છે તેથી એને સત્ય કહેવી કે નહિ?—એવો પ્રશ્ન પાડે છે તો યાચ છે; હવે એ વાણીનું મૂળ પ્રાણમાં છે; પ્રાણનું પ્રતીક બ્રહ્મા છે; અને જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી વાણી છે, અને પ્રાણનો પણ જ્યાં લય થાય છે, નરજાતિ વાચક બ્રહ્મા અને નારીજાતિ વાચક સરસ્વતી-વાચા એ જન્મેનો જાતિ, વર્ણ, તથા લિંગ-દ્વીન અર્જાતિ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે, એટલે એ જે ઉત્પત્તિ વિનાશવાળા પોતાના મૂળતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરે છે, એ પરમ વસ્તુને જ અહીં ઉપનિષદ સત્ય કહે છે; જગતમાં

અસત્ય વચનની સામે વપરાતો સત્ય બોલવાનો શબ્દ એ નિરપેક્ષ સત્ય નહીં, પણ સાપેક્ષક સત્ય છે; અને તેથી એને પરમ સત્ય તરીકે ઓગખાવી શકાય એમ નથી.

એ સત્ય એટલે મૂળ પરમ વસ્તુ; જ્યાં ઉપનિષદ કહે છે કે

યતો જ્ઞાતો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।
જ્ઞાનત્વં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતચન ॥

અર્થ—“ જેમાંથી મનની સાથે વાણી પાછાં ફરે છે, તે બ્રહ્મના આનંદને જાણનાર કોઈથી પણ બચ પામતો નથી. ”

મન તથા વાણી ત્યાંથી પાછાં ફરે, એટલે કે શાંત થઈને જ્યાં એની અંતરમાં શોધ કરવા જાય ત્યારે એનો મૂલ વસ્તુમાં લય થઈ જાય છે એવી એની મર્યાદા છે. બરફ પાણીનો પત્તો કઢાડવા જાય, તો જેમ પોતે જ પાણી રૂપ બની જાય છે, તેમ મન વાણી ત્યાં પહોંચતાં જ પોતાના સ્વરૂપને ગુમાવીને પરમ, નિરપેક્ષ સત્યમાં ગળી જાય છે.

આવું એ પરમ સત્ય તે સત્ય, કે જેની સત્તાથી આખું વિશ્વ અસ્તિત્વ ભોગવે છે, અને જેની અમિત્ય શક્તિ વડે આ વિશ્વમાં સત્ય અસત્યનાં દંડ ખેલ ખેલે છે. એ સત્ય સમજણુ વગરનું કે જડ નથી; તેમજ એમાં જે બધી વ્યક્ત કહેવાતી દેતવાળી વિશ્વનીલા ખેલાય છે, એને ચલાવનાર, એમાં ચેતન પૂરનાર, કે એને જ્ઞાન આપનાર કોઈ બીજું ત્રીજું સત્ય નથી; એ સત્ય એક જ છે, અને તેથી એ જ જ્ઞાનરૂપ છે; એ સત્ય અને જ્ઞાન એક જ છે, એમ સમજાવવા માટે આગળ શબ્દ મૂક્યો છે અનન્ત, અર્થાત્ એ અન્તવિનાનું છે; જે અન્તવિનાનું હોય તે મર્યાદા કે

પરમ સત્ય

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કહે છે કે “જાલમ્, જાલમ્, જાલમ્, મદા ।
 ખલ્લ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અર્થવ્યાપક છે, સૌથી મહાન છે, કાપલાતીત
 છે, એમાં એમાં ૧૪૫ મહત્ત્વાત્મ” એને બધાં ઉપનિષદો કહે છે; જે
 નિવૃત્તિન અમૃત અને એવન રસ છે : જ્ઞાન, અવ્યય, અમર,
 અપ્રકટ-પ્રકટ, તિરેત્તાર આદિઓ, એવા બીજાકર ન્યાયની પેઠે
 અદૃશ્ય-દૃશ્ય બધાંકમાં જે સોકમેદાન્તરકથી નામરૂપનાં મોળાં ઉજી
 છે, તે બધાની પીઠ પાછળ એ સનાતન અને સાત્ત્વ છે. એના
 અધિષ્ઠાન તરીકે, મુલ રસપે એક પરમ સત્ય છે; અસ્તિત્વ છે;
 શાઓમાં એને પરમસના કહે છે. (સદા એટલે યજ્ઞ કે સામાય
 નડી, પશુ અસ્તિત્વ અથવા દયાની) એ પરમ સત્તા જ જ્ઞાન,
 અને એ જ્ઞાન એ જ પરમ ચૈતન્ય. એ પરમ ચૈતન્યમાં ન્યારે
 વિશ્વ પ્રકટ થાય, દૈતની રચના ખડી થાય, એકમંથી અનેક આકાર
 -વિકાર પ્રતીત થાય, ત્યારે એમાં જે જ્ઞાનમરણ સાથે તેને આપણે
 વ્યક્ત-અવ્યક્ત તથા જડ ચેતનના મિશ્ર નામે જોગણીએ ઊંચે.
 દુઃખેશાં એ ઠીક વ્યવસ્થિતપણે સર્જી કરે છે, તેથી એ જ સંસાર

છે; અને હમેશાં ગતિમાં રહે છે, આત્મા જ કરે છે, માટે જગત નામ આપીએ છીએ. આથી એમ સમજાય છે કે સામાન્ય જીવ-બાવવાળું જીવન કે મરણબાવવાળું મૃત્યુ એ બન્ને દશાઓ એક જ અનંત જીવનનાં બે પાસાં છે; એક જ દાસની માત્ર બે બાજુઓ છે, અને એ બન્ને પાસાં જોવા જન્મ અને મૃત્યુના ખેલ દેખાડનાર કોઈ અજ્ઞાન શક્તિ આપણી આસપાસ બેસી રહી હોય એમ લાગે છે; ત્રપિએ આ બધા ખેલને કોઈ અનિર્વચનીય માયા-શક્તિના મણાવી, એને મિથ્યા એટલે દૈતાભાસવાળા છે એમ સમજાવી, એક મૂળભૂત વસ્તુને મત્ત, યાન, અનંત અને ધ્વજ તરીકે ઓળખાવી વળગી રહેવાનું કહે છે.

હૃદયથી દષ્ટિ કરીએ તો વિદ્યાની સામે અવિદ્યા, યાનની સામે અયાન, સુષ્પત્તિની સામે કુઃખ, હર્ષની સામે શોક, જન્મની સામે મૃત્યુ, ઉત્પત્તિની સામે વિનાશ જાણે તૈયાર જ બિનાં હોય અને એકના વિના બીજાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય એમ સમજાય છે. વિચાર કરો કે અવિદ્યા ન હોય તો આપણે વિદ્યા કેને કહેવી? અયાન ન હોય તો યાન શેનું મેળવવું? કુઃખ ન હોય તો જો હોય એને કોની અપેક્ષાએ સુખ કહેવું? શોક ન ધેરતો હોય તો ક્યા હર્ષમાં ઉછળવું? મૃત્યુ ન હોય તો નિત્ય એક જ આકારે અને નામે રહેવાની સ્થિતિને જન્મ કેમ કહેવાય? કથાનો નાશ ન દેખાય તો પછી ઉત્પત્તિ સામાંથી અને શાની સમજવી ?

આવી આ હૃદયની માંડણી, ચણતર, ઘડતર કે ભાંગફોડ થયા કરે છે એ આપણે જોઈએ છીએ; અને તેથી જ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ બધું કઈ વસ્તુમાં થાય છે? કુંબાર માટીમાંથી અવનવા આકાર બનાવે, અને બ્યવહાર માટે ઘડો, લાંદુ, કોડીલ કે કુલ્હરી એવાં નામ આપે, પણ એ બધાં માટી વિના શેમાંથી બનાવે? સોની ચાંદીસોનાનાં

ધરણીના આકાર બનાવી કહું, કદ્ધાં, માળા, બંગડી કે એવાં બીજાં નામ આપે, પણ મૂળમાં તો ચાંદી અને સોનું જોઈએ જ. બધવહારની ખાતર એ ધાટને આપણે જુદાં જુદાં નામ આપીએ, પણ જ્યારે એને લેવા વેચવાનો અને મૂલ્ય આંકવાનો સમય આવે ત્યારે બધાં નામ ભૂલી જઈને લેવડદેવડમાં સોનું ચાંદી કેવાં છે, કેટલી કિંમતનાં છે, શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એવી જ વાતચીત થાય છે, અને આપણુ સમસ્ત જ્ઞાન તે વખતે ચાંદી સોના વિના બીજું કશું દેખતું, સાંભળતું કે વિચારતું નથી.

એવી જ રીતિ આ જગતની છે. વાણી જ્યારે જે બન્યું હોય કે જોયું હોય તેવું જ કહે એને આપણે સત્ય કહીએ છીએ, પણ યથાર્થ ઘટનાથી વિપરીત બોલાય ત્યારે એ અસત્ય. આટલો વાચા સંબંધે આપણે સત્ય અસત્યનો વિચાર કરીએ, પણ એ વાણી તો એમની એમ, સત્ય કે અસત્યના ઉચ્ચારણમાં સાચી જ રહે છે-સત્ય જ રહે છે, અને એ રહે છે તેથી વાણીને જ સત્ય કહી શકાય, કારણ કે સત્ય કે અસત્ય વાણીનાં ફલ તો માનવી મનને સુખદુઃખ કે પાપ-પુણ્યના બોગ આપીને નાશ પામે છે; રહે છે માત્ર, મનુષ્યના શરીરમાંથી પ્રાણ સાથે નીકળતી, જ્ઞાનપૂર્વક જીવ્હા ઇન્દ્રિયમાંથી સર્પી કરતી શબ્દધારા કે સરસ્વતી-સનાતન અને સત્ય-સ્વરૂપિણી જ્ઞાનશક્તિ. એ શબ્દધારા તો નિત્ય રહે છે તેથી એને સત્ય કહેવી કે નહિ ?-એવો પ્રશ્ન પાડે ઉભો થાય છે; હવે એ વાણીનું મૂળ પ્રાણમાં છે; પ્રાણનું પ્રતીક જ્ઞાન છે; અને ન્યાં મુધી પ્રાણ છે ત્યાં મુધી વાણી છે, અને પ્રાણનો પણ ન્યાં લય થાય છે, નરજાતિ વાયક જ્ઞાન અને નારીજાતિ વાયક સરસ્વતી-વાચા એ બન્નેનો જાતિ, વર્ણ, તથા લિંગ-છીન અજાતિ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ થાય છે, એટલે એ જે ઉત્પત્તિ વિનાશવાળા પોતાના મૂળતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરે છે, એ પરમ વસ્તુને જ અહીં ઉપનિષદ્ સત્ય કહે છે; જગતમાં

- અસત્ય વચનની સામે વપરાતો સત્ય બોનાનાનો શબ્દ એ નિરપેક્ષ
- સત્ય નહીં, પણ સાપેક્ષક સત્ય છે, અને તેથી એને પરમ સત્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય એમ નથી.

એ સત્ય એટલે મૂળ પરમ વસ્તુ, જ્યાં ઉપનિષદ કહે છે કે

યતો વાચો નિર્વર્તિતે મગ્નાપ્ય મમસા સદ્ ।

માનન્દે પ્રહણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કુતશ્ચન ॥

અર્થ—“ જેમાથી મનની સાથે વાણી પાછા ફરે છે, તે બ્રહ્મના આનંદને જાણનાર મધ્યથી પણ જાય પામતો નથી ”

મન તથા વાણી ત્યાંથી પાછા ફરે, એટલે કે જ્ઞાન થઈને જ્યાં એની અંતરમાં શોધ કરના જાય ત્યારે એનો મૂલ વસ્તુના હવ થઈ જાય છે એવી એની મર્યાદા છે. જરૂર પાણીનો પતો કંઠાના જાય, તો જેમ પોતે જ પાણી રૂપ બની જાય છે, તેમ મન વાણી ત્યાં પહોંચતા જ પોતાના સ્વરૂપને ગુમાવીને પરમ નિરપેક્ષ સ્વરૂપ ગળી જાય છે.

આવું એ પરમ સત્ય તે સત્ય, કે જેની સત્તાથી આખું વિશ્વ અસ્તિત્વ ભોગવે છે, અને જેની અચિત્ત શક્તિ વડે આ વિશ્વમાં સત્ય અસત્યના દ્વંદ્વ જેવે છે એ સ્વરૂપ સમજાવું વગરતું કે જડ નથી, તેમજ એમાં જે બધી વ્યક્ત કહેવાની દેવતા વિશ્વથીના બેસાય છે, એને ચત્રાવનાર, એમાં બેસી પૂજનાર, કે એને જ્ઞાન આપનાર કોઈ બીજું ત્રીજું સત્ય નથી. એ સ્વરૂપ એ જ છે, અને તેથી એ જ જ્ઞાનરૂપ છે, એ સ્વરૂપ અને જ્ઞાન એ જ છે, એમ સમજાવવા માટે આગળ શબ્દ મૂક્યો છે અન્યથા અર્થાત્ એ અન્યથિનાનું છે, જે અન્યથિનાનું દેવ તે મર્યાદા

સીમા વગરનું હોય, અને એવું અંમાપ અને અસીમ હોય તે એક જ હોય, તેથી સત્ય અને જ્ઞાન બે જુદાં જુદાં નહિ પણ એક જ છે; અને પરમ સત્યની રહામે જેમ કોઈ અસત્ય નથી, તેમ એ પરમ જ્ઞાન-ચૈતન્ય-પ્રકાશની રહામે કોઈ સાપેક્ષ ધર્મવાણું અજ્ઞાન, જડ, કે અધે નથી. એ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે, તે બ્રહ્મ છે. એ જ એક માત્ર છે, એના વિના બીજાં વિરોધી ધર્મવાળા દેખાતાં સત્યા-સત્યથી માંડી સમસ્ત દૃશ્યશ્રવ્ય અસત્ અને જડ છે. એક કે બે જે જેની ગણતરીવાણું હોય તે ત્યાં ન ટકી શકે તેવું સાપેક્ષક અને વિનાશી હોય છે; તેમ જ જ્યાં સુધી મન-વાણીની ગતિ પડોચે, મનથી કલ્પના કરી શકાય કે વાણીથી વર્ણવી શકાય એટલી હદ સુધીનું જે હોય એ અંતરાણું અને જડ હોય છે.

જેવી રીતે બ્રહ્મ નિરપેક્ષ સત્ય છે, તેવી જ રીતે એ નિરપેક્ષ જ્ઞાન છે; જગતના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વિનાશી છે; દૃષ્ટાંત તરીકે અત્યારે મને ફારસી બાપા ન આવડતી હોય તો એ બાપાનું અજ્ઞાન મારામાં હોય છે. એ હું યાખી લઉં ત્યારે એ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જ્ઞાન પામું છું. વળી પાછું એ કાબે કરીને બૂધી જાઉં, ત્યારે જ્ઞાન નાશ પામે છે, અને એનું અજ્ઞાન આવીને ઉભું રહે છે. આવી રીતે વિશ્વ અને વિશ્વના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન નાશ-વાન છે. દૈતની અપેક્ષા રાખીને વિષયને અધીન હોય છે, તેથી એ એક બીજાની અપેક્ષા રાખે છે. પણ આ પરમ સત્ય એવું નથી; ફારસી બાપાનું મને અજ્ઞાન છે, ત્યારે પણ એ બાપા હું નથી જાણતો એવા “અજ્ઞાનને હું જાણ્યું છું.” એવું જ્ઞાન તો મારામાં હોય છે જ; એ જ્ઞાન તો નિત્ય છે, કારણ કે ત્યારે ફારસી બાપાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ મને જ્ઞાન હોય છે કે ફારસી બાપાનું જ્ઞાન મારામાં છે “તેને હું જાણ્યું છું.” આવી રીતે જ્ઞાન તો એમનું

અંતઃકરણમાં સમજણ છે-જ્ઞાન છે, તે જ પરમજ્ઞાન છે, એ જ્ઞાન નિત્ય રહે છે, માટે સત્ય છે; દરેક અવસ્થામાં જેમનું તેમ અખંડ રહે છે, તેથી અનંત છે અને મારા સમસ્ત અસ્તિત્વને જાણનાર, જોળખનાર, અનુભવનાર, એને નિરંતર એક જ રૂપે રહીને લોક-લોકાન્તરના મારા જન્મ-જન્મોન્તરનાં શરીરોમાં પણ મારી સાથે જ-અરે, મારું સ્વરૂપ બનીને જ રહેનાર છે; તેથી એ અત્યંત વિસ્તૃત છે અને એ જ બ્રહ્મ છે.

હું એ સત્ય, જ્ઞાન અનંત અને બ્રહ્મ ન હોઉં, તો આ સત્ય-અસત્ય, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, મર્યાદિત કે અનંત, લઘુ કે બૃહત્-એવી દ્વંદ્વ સમૂહની ક્ષીલાની સાક્ષી પણ કયાથી આપુ? અને એ સાક્ષી આપુ છું, તે મારી ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને એવા ઇન્દ્રિયસમૂહના પ્રભાણે વડે, એટલે કે એ દ્વારા મારા સ્વરૂપજૂત જ્ઞાનનાં કિરણો વડે; તેથી એમ સમજાય છે કે “હું” તો સત્ય, જ્ઞાન, અનંત બ્રહ્મ છું, અને ન્યારે મારા સ્વરૂપમાંથી-એકમાંથી બે કે અનેક બનું છું, અને બહિર્મુખ તૃપ્તિ કે વ્યવહાર કે હુ, ત્યારે આ દ્વિત્યવહારનું જ્ઞાન યાય છે, તે વિના કદાપિ નહીં.

પ્રકૃતિના અધીનતા

ત્યારે એ મૂળ સ્વરૂપે જ કેમ નથી રહી શકાતું? એ પરમ સત્યનું જ અહોનિશ જ્ઞાન કેમ નથી રહેતું?—પ્રજ્ઞ વિકટ હશે, પણ અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવક્ત્રીને, આત્મસુધારણાના સુધારકને ઉત્તર વિકટ નહીં લાગે. અંતર્મુખ યાત્રી તો જણાશે કે આપણા જ પૂર્વસંસ્કાર આપણને બળાત્કારે બહિર્મુખ બનાવે છે. શ્રી ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે :—

• પ્રકૃતિસ્થામજટમ્ય, વિસ્તૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

મૂલગ્રામીમમં તૃસ્તનમવશં પ્રકૃતેર્વિજ્ઞાન ॥ ૧-૮

સીમા વગરનું હોય, અને એવું અમાપ અને અસીમ હોય તે એક જ હોય, તેથી સત્ય અને જ્ઞાન બે જુદાં જુદાં નહિ પણ એક જ છે; અને પરમ સત્યની રહામે જેમ કોઈ અસત્ય નથી, તેમ એ પરમ જ્ઞાન-ઐતન્ય-પ્રકાશની રહામે કોઈ સાપેક્ષ ધર્મવાળું અજ્ઞાન, જડ, કે અધ નથી. એ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે, તે બ્રહ્મ છે. એ જ એક માત્ર છે, એના વિના ખીજાં વિરોધી ધર્મવાળા દેખાતાં સત્યા-સત્યથી માંડી સમસ્ત દૈવ્યહ અસત્ અને જડ છે. એક કે બે જેવી ગણતરીવાળું હોય તે ત્યાં ન ટકી શકે તેવું સાપેક્ષક અને વિનાશી હોય છે; તેમ જ જ્યાં સુધી મન-વાણીની ગતિ પડોએ, મનથી કલ્પના કરી શકાય કે વાણીથી વર્ણવી શકાય એટલી હદ સુધીનું જે હોય એ અંતઃકાળું અને જડ હોય છે.

જેવી રીતે બ્રહ્મ નિરપેક્ષ સત્ય છે, તેવી જ રીતે એ નિરપેક્ષ જ્ઞાન છે; જગતના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વિનાશી છે; દૃષ્ટાંત તરીકે અત્યારે મને ફારસી ભાષા ન આવડતી હોય તો એ ભાષાનું અજ્ઞાન મારામાં હોય છે. એ હું શીખી લઉં ત્યારે એ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જ્ઞાન પામું છું. વળી પાછું એ કાળે કરીને ભૂધી જાઉં, ત્યારે જ્ઞાન નાશ પામે છે, અને એનું અજ્ઞાન આવીને ઉછું રહે છે. આવી રીતે વિશ્વ અને વિશ્વના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન નાશ-વાન છે. દૈતની અપેક્ષા રાખીને વિચયને અધીન હોય છે, તેથી એ એક ખીજાની અપેક્ષા રાખે છે. પણ આ પરમ સત્ય એવું નથી; ફારસી ભાષાનું મને અજ્ઞાન છે, ત્યારે પણ એ ભાષા હું નથી જાણતો એવા “અજ્ઞાનને હું જાણ્યું છું.” એવું જ્ઞાન તો મારામાં હોય છે જ; એ જ્ઞાન તો નિત્ય છે, કારણ કે જ્યારે ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન યાય છે ત્યારે પણ મને જ્ઞાન હોય છે કે ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન મારામાં છે “તેને હું જાણ્યું છું.” આવી રીતે જ્ઞાન તો એમનું એમ જ નિત્ય રહેલું હોય છે. વિદ્યોનાં જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની મારા

જન્મ સત્ય હોય તો મૃત્યુ અસત્ય છે; ઉત્પત્તિ સત્ય હોય તો વિનાશ અસત્ય છે, એમ આપણને લાગે છે; પણ ભગવાન કહે છે કે એ ને નિત્ય, પર ધ્રુવ છે, એ તો નથી સત્ કે અસત્, એવા સાપેક્ષક ધર્મ જેમાં નથી, એ જ તમારું જ્ઞેય છે. એને ઓળખી લ્યો. એ જ જાણવા જેવું છે. સંસારનાં બીજાં જ્ઞાન વિનાશી છે. એક વિષયનું જ્ઞાન નાશ પામતાં પાછું એ જ વિષયનું અજ્ઞાન બિંબુ ધાય છે, અને એક જ કાળે અનેક વિષયોનું જ્ઞાન તો થતું જ નથી. એક વિષયનું જ્ઞાન હોય તેનો સાથે કોઈ બીજા વિષયનું અજ્ઞાન બિંબુ જ હોય છે, પણ એ વિષયજ્ઞાન તથા વિષયના અજ્ઞાનનું સાક્ષીજ્ઞાન જે મારું સ્વરૂપ છે, એ નિત્ય જ છે, એ જ જ્ઞેય-જાણવા જેવું છે. મારે એને જ જાણી લ્યો.

ભગવાન એ જ્ઞાનને જાણવાનું કહે છે. જન્મીને માનવદેહ ધરીને જે કોઈ જ્ઞેય હોય તો એ પરધ્રુવ જ જ્ઞેય છે. એને જાણીને જ પ્રકૃતિનાં જ્ઞાન અજ્ઞાન કે સત્ય અસત્યના સાણસામાંથી છૂટી શકાય છે, અને પ્રકૃતિનું જોર પણ ક્યાં સુધી ચાલે? જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન ન મેળવ્યું હોય ત્યાં સુધી. જ્યાં સુધી પરમ સત્ય ન ઓળખાય ત્યાં સુધી સત્ય-અસત્યને વળગવાની આસક્તિ રહે, જ્યાં સુધી પરમજ્ઞાનને ન પમાય, ત્યાં સુધી વિવિધ વિદ્યાઓના જ્ઞાનની ઉણપનું અજ્ઞાન અસંતોષ આધ્યા કરે, અને આમ જે અસત્ય અજ્ઞાન, અને અવિદ્યાની ઝંખના રહે, તે જ પ્રકૃતિની પરવશતા અને જીવની વૃથાજાળ.

આ પૂર્વસંસ્કાર તે જ આપણી જૂતી, અનંત જન્મની પ્રકૃતિની પરાધીનતા. એ પૂર્વસંસ્કારમાં પરમજ્ઞાનને ન જાણવાનું આપણું અજ્ઞાન જ કારણમૂત છે, અને એ અજ્ઞાનને નિર્મૂળ ઉખેડી નાંખવા માટેનો પુરુષાર્થ જ માનવજીવનનું પરમ ધ્યેય છે.

શબ્દાર્થ :- પોતાની માયાનો આશ્રય કરીને, આ પ્રકૃતિને અધીન હોવાથી પરતંત્ર એવાં સમગ્ર જૂતોને હું વારંવાર સર્જું છું.

પ્રાણીમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને વશ છે-અધીન છે. તથા ગુણવાળી, જન્મમરણાદિ દૃઢવાળી કાંઈ અચિંત્ય શક્તિને પરાધીન બનેલો આ પ્રાણીસમુદાય, પોતાની પરવશતાને લીધે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ભોગવે છે. એમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે મૂલ વસ્તુને તેઓ પકડી શકતાં નથી. એ સ્વભાવ, એ પ્રકૃતિ, એ વિકારી અવસ્થા, અથવા આ બદલાતા વિરોધી સ્વભાવના પંજમાથી એ ન છૂટે, ત્યાં સુધી તો એમાં એ ક્ષણ જ કરે, અહીંથી તહીં જીધે કે જાગે, જન્મે કે મરે, સુખી થાય કે દુઃખી, એમ દૃઢની ઘટમાળમાં નામ અને રૂપ ગદલતાં અથડાયાં, ટીચાયાં અને રીખાયાં કરે.

ત્યારે એમાંથી છુટવાનો ઉપાય ? આ સત્ય—અસત્ય અને જ્ઞાન—અજ્ઞાનના ચક્રાવામાંથી નીકળી નાસવાનાં કાંઈ સાધન ? હા, છે અને એ જ્ઞાન છે. સાંભળો :—

જ્ઞેયંયસત્ત્વમવશ્યામિ યજ્ઞક્ષાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ, ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૩-૧૨

શબ્દાર્થ :- તને હું હવે જ્ઞેય એટલે બંધુતા જેવું છે, તે સ્પષ્ટ-ચોક્રેચોક્રખું કહીશ કે જેને જાણીને, જે જ્ઞાન પામીને મનુષ્ય અમૃત ભોગવે છે; તે અનાદિ પરબ્રહ્મ સત્ય નથી, અસત્ય પદ્ય નથી એમ કહેવાય છે.

કેવી સુંદર પ્રતિજ્ઞા ? કેટલી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા ? અને કેવું સુંદર સાધન ! જેનાથી અમૃત મેળવાય-ભોગવાય, એટલે કે જે પામીને અમર થવાય, મૃત્યુનું મૃત્યુ થાય, અને મૃત્યુ ન રહે એટલે જન્મ જ શનો ?

આવી જ દશા મનુષ્યની છે જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ બ્રહ્મ કે પરમાત્મા-
પરાયણ મનુષ્યની સામે આ અમરત વિશ્વ ખડુ છે વ્યવહારમાં એક
માથી જ અનેક નામરૂપે થયેલા પરમાત્મા વિધવિધ, ત્રિગુણાત્મક,
ચિત્રવિચિત્ર ગોખા ધારણ કરીને આપણી સમક્ષ જોખા છે શરીર ધારણ
કરીને ઉત્પત્તિ માટે એ બધા નામરૂપ સાથે આપણે વ્યવહાર કરવાનો
છે પણ માથો જિજ્ઞાસુ સસારના બધા પદાર્થોમાં એ જ ભગવાન
સચ્ચિદાન દરૂપે અનુસ્થાન છે, માળાના મણકામાં સતરના તાતણાની પેઠે
પરોવાયેલા છે, એમ જોખી નામરૂપના બાહ્યાડ વરની કિંમત વ્યવહાર
પૂરતી જ કરે છે, અને એના મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્માની જ મુખ્ય
કિંમત બાહી એની સાથે જ પ્રીતિ કરે છે અતરમાં સધરવા સાયક
ભગવાન જ છે, પણ ભગવાનના ચિત્રવિચિત્ર વેશ નથી એમ સમજી,
નામરૂપમાં જરા પણ આસક્ત થતા નથી એમની દૃષ્ટિ ઉપભોગ
બણી નહિ, પણ ઉપભોગ બણી છે, એમને ભોગ નહિ પણ યોગ
જોઈએ છીએ કારણ કે નામરૂપનો યોગ અને ભોગ બન્ને વિનાશી છે,
ત્યારે ભગવાનનો ભોગ અને યોગ બન્ને નિત્ય, શાશ્વત, અને સનાતન
છે એમ તેઓ સમજે છે, અને તેથી નામરૂપની કિંમત ન આકળા
મૂન વસ્તુ પરમાત્માને જ અમૂલ્ય ગણીને ઉપાસે છે

ખીજો વર્ગ મૂળ વસ્તુને મુખ્ય ન માનતા નામરૂપના ઘાટમાં મોહી
પડે છે, મુખ્ય વસ્તુ પરમાત્માને ગૌણ માને છે અને જોગી શોખા, નકરી
સૌ દર્શ, અને નાશવાન ચમત્કારને જ સધરી રાખતા જેવા માની,
એની પાછળ મરી ફીટે છે, એમને મન બાહ્ય ગોખાની કિંમત મુખ્ય
છે, નામરૂપની પાછળના અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ પરમાત્માની કિંમત એમને
સૂક્ષ્મી નથી, નિત્યને ગૌણ બનાવી અનિત્ય દેખાતી ભમકદાર ઝડકને
મુખ્ય માની એમાં જ મનને પરોવી રાખે છે, એના મોહમાં મરે છે,
અને પોતે જ મૂંઝેલી મમતાની બાગમાં પોતે જ ફસાઈને ધાઈ જાય
છે આ મે વર્ગના મનુષ્યોને શ્રી ભગવદ્ગીતા ટીકી આશુરી વિભાગમાં

આપણું મૂલ્યાંકન

ઉપર કહ્યું તેમ ધરેણીની કિંમત આંકની વખતે જેમ સોના ચાંદીના શુદ્ધશુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર આપણી બધી મનોવૃત્તિઓ એકાગ્ર થાય છે; તે વખતે ધરેણીનો આકાર, ઘાટ, કે શોભાની ગણતરી ખાસ ધ્યાનમાં આવતી નથી, તેથી જ રીતે જો સંસારમાં સંસારના ઘાટ જોવાં નામરૂપને ગૌણ સમજી એનાં કારણસ્વરૂપ પરમસત્યનું મૂલ્યાંકન કરીને જીવન વીતાડવામાં આવે તો અસંતોષ અને અતૃપ્તિ નિર્મળ થાય એમાં સંશય નથી.

આપણી સામે બે વસ્તુઓ છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થનાં નામરૂપ અને એનો આકાર અને વ્યવહાર કરવા માટે એનું પાડેલું નામ. ધરેણીનું મૂલ્ય બે રીતે થાય છે; એક એના શુદ્ધ સુવર્ણનું, અને બીજું એના ઘાટનું. એ બન્નેની કિંમત પ્રમાણે આપણને એના ઉપર મમત્વ બંધાય છે. ખરીદતી વખતે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રથમ સુવર્ણની કિંમત થાય છે, અને પછી રાજાવ પ્રમાણે ઘાટની શોભાની કિંમત અંકાય છે. કેટલાક સુવર્ણને મુખ્ય માને છે તો કેટલાક ઘાટને.

મનુષ્યો બે પ્રકારનાં હોય છે. અલંકાર ખરીદવામાં બે દષ્ટિ હોય છે; એક વર્ગ સુવર્ણને સંધરવાની દષ્ટિને મુખ્ય રાખીને દાગીના વસાવે છે; એમના મનમાં ઘાટ, આકાર, ને શોભા ગૌણ હોય છે. બીજો વર્ગ સુવર્ણનો વિચાર ન કરતાં ઘાટ-આકારની શોભામાં મુગ્ધ હોય છે, તેઓ સુવર્ણની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિચાર ન કરતાં કેવળ એના બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપર મુગ્ધ થાય છે. તેઓ સુવર્ણની શુદ્ધિને ગૌણ માનીને ઘાટની શોભાને મુખ્ય માને છે. બીજા વર્ગમાં એવા પણ રૂપાસક્ત હોય છે, કે સાચા સુવર્ણને બદલે નકલી સુવર્ણથી નિભાવી લઈ બાહ્ય સૌંદર્યના મોહમાં ધરેણીનાં ઘાટને જ મુખ્ય ગણે છે.

આવી જ દશા મનુષ્યની છે. જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, ભક્ત કે સંન્યાસી-પરાયણ મનુષ્યની સામે આ સમસ્ત વિશ્વ ખડું છે વ્યવહારમાં એક-માંથી જ અનેક નામરૂપે થયેલા પરમાત્મા વિધવિધ, ત્રિગુણાત્મક, ચિત્રવિચિત્ર શોભા ધારણ કરીને આપણી સમક્ષ જિભા છે. શરીર ધારણ કરીને ઉત્પત્તિ માટે એ બધાં નામરૂપ સાથે આપણે વ્યવહાર કરવાનો છે. પણ સાચો જિજ્ઞાસુ સંસારના બધા પદાર્થોમાં એક જ ભગવાન સર્વવિદ્યાનંદરૂપે અનુસ્થિત છે, માણના મણકામાં સ્તરના તાંતણાની પેઠે પરાવાયેલા છે, એમ ઝાળખી નામરૂપના બાહ્યાડંબરની કિંમત વ્યવહાર પૂરતી જ કરે છે; અને એના મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્માની જ મુખ્ય કિંમત આંકી એની સાથે જ પ્રીતિ કરે છે; અંતરમાં સંધરવા લાયક ભગવાન જ છે, પણ ભગવાનના ચિત્રવિચિત્ર વેશ નથી એમ સમજી, નામરૂપમાં જરા પણ આસક્ત થતા નથી. એમની દષ્ટિ ઉપબોગ બણી નહિ, પણ ઉપયોગ બણી છે; એમને બોગ નહિ પણ યોગ જોઈએ છીએ. કારણ કે નામરૂપનો યોગ અને બોગ બન્ને વિનાશી છે, ત્યારે ભગવાનનો બોગ અને યોગ બન્ને નિત્ય, શાશ્વત, અને સનાતન છે એમ તેઓ સમજે છે, અને તેથી નામરૂપની કિંમત ન આંકનાં મૂલ્ય વસ્તુ પરમાત્માને જ અમૂલ્ય ગણીને ઉપાસે છે.

બીજો વર્ગ મૂળ વસ્તુને મુખ્ય ન માનતાં નામરૂપના ઘાટમાં મોહી પડે છે, મુખ્ય વસ્તુ પરમાત્માને જોણુ માને છે અને ખોટી શોભા, નકલી-સૌંદર્ય, અને નાશવાન ચમત્કારને જ સંધરી રાખવા જેવાં માની, એની પાછળ મરી હોટ છે; એમને મન બાહ્ય શોભાની કિંમત મુખ્ય છે; નામરૂપની પાછળના અધિદ્યાનસ્વરૂપ પરમાત્માની કિંમત એમને સૂઝતી નથી; નિત્યને જોણુ બનાવી અનિત્ય દેખાતી ભમકદાર ઝલકને મુખ્ય માત્રી એમાં જ મનને પરાવી રાખે છે; એના મોહમાં મરે છે, અને પોતે જ ગૂંથેલી મમતાની જાળમાં પોતે જ ફસાઈ-જંધાઈ જાય છે. આ બે વર્ગના મનુષ્યોને શ્રી ભગવદ્ગીતા દેવી આસુરી વિભાગમાં

વહેંચી નાંખે છે; અને દેવી જીવાત્માઓ જ સંસારમાં પરમાત્મા અને માયામાંથી પરમાત્માને જ નિત્ય વસ્તુ માની, એને જ અમૂલ્ય પદાર્થ ગણી, એની કીમત જ મનમાં નક્કી કરી, અનિત્ય માયાવશ નામરૂપ પદાર્થોને કોડી જેવા ગણી એમાં ફસાતા નથી એમ કહે છે. આસુરી જીવાત્માઓને પરમાત્માના અમૂલ્ય મૂલ્યનું જ્ઞાન જ હોતું નથી તેથી નામરૂપની બાહ્ય શોખમાં મુગ્ધ બની માયાની જ કિંમત મુખ્ય ગણે છે, અને એમાં જ રમ્યા કરે છે.

સત્ય દર્શન

પરમ સત્ય જ સૌનું અધિષ્ઠાન છે, મન તથા દુઃખિયોથી એ ઓળખી શકાય એવું નથી. મનની કચ્છનામાં એ ન આવે, જ્ઞાન એને સાંભળી ન શકે, ત્વચા સ્પર્શ ન કરી શકે, આંખ જોઈ ન શકે, જીભથી એ ચાખી ન શકાય કે નાસિકાથી એ સુંઘી પણ ન શકાય, પરંતુ જે મૂલ્ય વસ્તુમાંથી આ નાનાવિધ સંસારરૂપી સંમહસ્થાનના પદાર્થોની ભાંજક થાય છે, એ પરમ સત્ય તો એમનું એમ જ રહે છે. ધરેણીની બાંગોડમાં જેવી રીતે સોનું જેમનું તેમ જ રહે છે, તેમ પદાર્થોના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં, પરમ સત્ય જેવું ને તેવું જ, સૌના દેવ-રૂપે, ચૈતન્યમય, અનન્ત, અને નિર્વિકાર રહે છે.

મનુષ્ય પીડાય છે, અને દુઃખી થાય છે કેવલ આ પરમ મત્વના અપરાધથી. એ પરમ સત્ય એવું પોતાનું દેવ-છે; એવું પાતા છે. પોતે પોતાના પોતાને પોતા વડે જ ઓળખી શકાય; બીજા કશાથી નહિ, એમ બધા શાસ્ત્રો કહે છે. એને ઓળખવું, જાણવું, એટલે જ એ મેળવવું અને એજ સત્યપ્રાપ્તિ.

જે એક છે એમાં તો કશી વિવિધતા જોવાની નથી; ત્યાં નામરૂપ નથી, ત્યાં તો ક્યાં મોહ-મમત્વ નથી; ત્યાં જ્ઞાન-પરમજ્ઞાન જ છે.

ત્યાં કશા અગાનનો નાશ કરવાનો નથી; પરમ સત્યમાં અસત્ય જ નથી. તેથી જ ત્યાં કશા અસત્યનો ઉચ્છેદ કરવાનો નથી. એક જ અનન્ત-અસીમ-છેડા-માથ વિનાનું બધે છે-જૂડત્વ છે-જ્ઞાન છે, એમાંથી કશી લઘુતા કે પામરતા ભાસ્વાની કે કહાડવાની નથી.

ત્યાં અસત્ય બાસે છે, ત્યાં સત્ય દર્શન કરો; ત્યાં અગાન જણાય છે, ત્યાં જ્ઞાનમયુ ઉપાડો; ત્યાં નામરૂપના વાડાઓ અને મીમાઓમાં અટવાઈ પડાય છે, ત્યાં જ એ સીમાઓ કે મર્યાદાઓ તોડી અનંતમાં ઉતરી પડો, અને ત્યાં પામરતા, લઘુતા કે અદ્યક્ષતા સતાવે છે, ત્યાં જ બ્રહ્મમાં ભગ્ના-ગંગા જઈ, બ્રહ્મવિદ્ બને એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એને માટે આ પ્રમાણે આગ કહે છે.-

યદામૃત પૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદર્શત ।

તત્ત્વ યદ્ વ્યવસ્તારં, બ્રહ્મ સપદ્યતે તદા (૧૩-૩૦)

અર્થ:-ત્યારે (મનુષ્ય) પ્રાણી-પદાર્થ માત્રની જૂની જૂઠી સત્તાને એકમાં રહેલી તથા તેમાંથી જ વિસ્તારેલી અનુભવે છે, ત્યારે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમ અત્ય, પરમ જ્ઞાન, અસીમ, અનંત, અને વિસ્તૃત બ્રહ્મમાં જ આ બધો દ્વિધાભાવ, દ્વેષપદાર્થ, અને ત્રિશુષ્ણાત્મક સંસાર અસત્ય છતાં સત્ય જોવા ભાસ્યા કરે છે-સચી કરે છે, અને એમ હોવાથી અગાની માનવીય દૃષ્ટિ એ પરમ સત્યને ન જોતાં વ્યવહારમાં સત્ય અસત્યનાં ખોટા જોડાં જોઈ કરે છે. જ્ઞાન અગાનનાં અજ્ઞવાણાં-અધારામાં અથડાય છે, દેશવિદેશ અને લોકલોકાન્ત-રની સીમાઓ પાંધીને પોતે જ એમાં ફેદી જને છે, ન્દાના મોટાના બેદ જિભા કરીને પામરતાના પાપાણુ તજે છંદાર્થ મરે છે. આયં

અસત્ય, અજ્ઞાન, મર્યાદિત અને લઘુત્વનાં બંધનોને તોડવાનું ભગવાન કહે છે-કહે છે નહિ આજ્ઞા કરે છે. એ સ્વમુખે આદેશ કરે છે કે:-બધા પૃથક્ ભાવ મનની કલ્પના છે, દગારી ઈન્દ્રિયોની છેતરપીંડી છે. એ પૃથક્ભાવમાં, એ અનેકતામાં એકનું દર્શન કરો, એક સત્તા-એક જ સત્યનો અનુભવ કરો. વિવિધતા અને વિચિત્રતાના મોહને મારી હટાવો. એક જ બ્રહ્મ બધે વિસ્તારથી ભર્યું પડ્યું છે. તમે તરંગ બનો કે શુદ્ધશુદ્ધ, પણ તમે જ છો તો સર્વ જલ, જલ અને જલ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ. એમાં કશી બ્રાંતિ નથી. અનેકત્વમાં એકત્વ જુઓ, એકત્વમાં તો જોનાર-જોવાનું છે જ નહિ. અને તેથી જ ઋષિઓ સાધન સમજાવે છે, કે આ દેહથી થતા સમસ્ત વ્યવહારમાં, જ્યાં જ્યાં અસત્ય-સત્ય, અજ્ઞાન-જ્ઞાન, અતવાન-અનંત, કે અદ્ય આવરણો આવી પડે, ત્યાં બધે એક જ સત્ય, એક જ જ્ઞાન, એક જ અનંત, એક જ બ્રહ્મનું દર્શન કરો, એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. તમે એક જ છો, પરમ સત્ય છો, નિરપેક્ષ બ્રહ્મ છો, એ નિઃશંક તત્ત્વ અને સિદ્ધાન્તનો અનુભવ કરો, અને આ એકની સામે મોરચો માંડીને લડવા બિભા રહેલાં દુઃકોથી મુક્ત થાઓ, એ જ માનવજીવનનું ધ્યેય. એની પ્રાપ્તિ મુધી જ પુરપાક, એનાં દર્શન મુધી જ દિલ્હી જાયેના!

*

*

*

પરમાત્મા આપણને સૌને સત્યજ્ઞાનમગ્ને મહાપ્રાપ્તિના સાચા અધિકારી બનાવે!

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

આ તે મનુષ્ય કે—?

૮

પૃથ્વીના ખંડેખંડે પ્રસવનો અગ્નિ વરસી રહ્યો છે; યૂરોપ અને એશિયા, અમેરિકા તથા આફ્રિકા અને પાશ્ચાત્ય ખંડ જેવા ઓસ્ટ્રેલિયામાં માનવજાત રણુરાંસણું બન્યું છે ! અરે લોહીતરણુ બન્યું છે. અને શું સમુદ્રને શાન્તિ સાચવવા દીધી છે ? ખંડેખંડની ચોખી કરતો, એમેર મોખા ઉછાળીને મનુષ્યને એનું જીવન એના અસંખ્ય તરંગમાંના એક નેનું ન્હાનકડું મોજી બે છે એવું જાન કરાવતો, અને પૃથ્વીના બે તૃતીયાંશ ભાગ ઉપર કહેરો મારતો એ સાગરરાજ પણ મનુષ્યનો પુદ્ધીલામાં સપડાઈ રહ્યો છે !

અચંદ આકાશમાં ઘણીવાર તારાઓ ખરે છે, અને ખરી ખરીને કપાંના કપાં એ સંતાર્ધ બળ છે; ગયા; હમેશને માટે કપાંક અગોચર થયા; માનવદર્ષિટી દૂર દૂર અગમ્યમાં ઊતરી પડ્યા ! એ પણ લડતા હશે નહિ પાર ? એમનાં એ પુદ્ધ ખેલાતાં હશે; ત્યાં પણ ચડસા-ચડસી હશે; નાના મોટાના, સારા નરસાના રાગદ્વય હશે ! પૃથ્વીએ ન્યોતિવીને તો કહેશે કે, હા, મહાને પણ સ્વભાવગુણ છે. અને એટલા

પ્રભાવશાલી એ છે કે પૃથ્વી પરના માનવીને કે દેવદેવતાને પણ એ પોતાને વશ વર્તીવી રહ્યા છે ! આપું એ તારામંડળનું પણ યુદ્ધ !

દશે દિશામાં વાયુ દોડે છે; એમની પણ જાણે સરત ચાલતી હોય; જીએ આકાશમાં અને નીચે પૃથ્વી ઉપર, ગરમ અને ઠંડા, ચોકખાં કે ધૂળના વંદોળીયાનાં એ તોફાન જમાવે છે ! વર્ષાઋતુમાં તે સમુદ્રનાં જલને જીએ ઉરાડી, આકાશમાં એના ગોરેગોટા ફેરવી, વાદળોને આમથી તેમ રમાડી ધૂમાળી, વીજળીના ગડગડાટ અને વાદળાંના તડકડાટમાંથી પાણીની રેલમૂછેલ કરી મૂકે છે; પૃથ્વીની તરસ છીપાવે છે; સમસ્ત ગ્રાણી વર્ગને પોપણુ આપવા અન ઉપજાવે છે ! સાથે જ સંહાર ! અને સંહાર તેવું જ સર્જન ! એક ક્ષણની પણ શાંતિ નહીં; આપું વર્ષ એને વલ્લા જ કરવાનું ! જ્યાંડ વીંજતા એ વાયુઓમાં પણ યુદ્ધ ચાલતું હશે નહિ વા? ! એમાં ચે હારજીતની સરત ભાષાતી હશે ! ત્યાં રાગદ્વેષ અને તુહાનના ઝંઝાવાત !

સમુદ્રમાં અસંખ્ય ક્રાંતિ જીવે છે; રાક્ષસી શરીરનાં મગર, માછલાં અને બીજાં પૃથ્વી પર પણ ન હોય એવાં—ન કલ્પી શકાય એવાં ગ્રાણીઓની એમાં દોડાદોડ થવા કરે છે ! એકની પાછળ બીજું એમાં લાગ્યું જ પડ્યું છે ! પોતાની જાતનો જ આહાર કરીને જીવન ટકાવી રાખનાર વર્ગ એમાં બહુ મોટો છે. સૌને પોતાની હયાતી—શરીરનું જીવન નિભાવવું છે; અને નિભાવીને જીવવું છે, મુક્ત વિહાર કરવો છે એટલું જ નહિ, પણ સ્વતંત્ર અને સત્તાધીશ થવા બીજાને મારવાં, ડરાવવાં, નસાડવાં અને નિર્મૂળ કરવાં છે ! એમાં ચે રાગદ્વેષ, ત્યાં પણ યુદ્ધ, અને એ જ સંહાર અને સર્જન; જન્મમૃત્યુની ઘટમાલ ! ક્ષણમાત્રની પણ શાંતિ નહીં !

અને આ પૃથ્વી ઉપરની તે વાત જ થી કરવી ! વનવાસી પશુ-પ્રાણી અને પક્ષીઓ, જંતુઓ અને કીટપતંગો, અસંખ્ય નાનાં મોટાં

પ્રાણધારીઓનું આ એક જળરદ્ધ સંગ્રહસ્થાન છે ! ઠાણુ કરે એમનું વસ્તીપત્રક ! માણસ માણસની ગણતરી કરે, વર્ણભેદ અને વર્ગભેદના વાટા બાંધે, સ્પર્ધામાં ઉછગી ઉછગીને સત્રાટ કે સ્વરાટ થવાના ધમ-પછાડા કરે-ત્યારે એ પશુઓ એનાથી વંચિત હશે ?

ના; એકને ખીજનો ભય-જન્મજાત ભય લાગુ જ છે ! એકની ઉપર ખીજનો અંકુશ હમેશાં સત્તર ચર્મને પાછળ પડેલો છે; એમને જીવવું છે, ખાવુંપીવું છે, વંશવૃદ્ધિ કરવી છે ! દેહરક્ષા કરવી છે અને ગુફા કે કોતર, ઝાડનાં પોલાણુ કે ઓચ, માળા કે દર, શોધી કે બનાવીને એમને પણ પોતાની વસતી, હયાતી ટકાવવાં છે. જીવન એમનેય વહાલું છે; મરવું નથી, પણ પોતાને જીવવું છે, વધવું છે, સુખી અને સુરક્ષિત રહેવું છે, તેથી ખીજને મારવાં છે; દુર્મંત્રને દબાવવાં છે ને સખળથી બચવું છે; ત્યાં પણ ભય અને રક્ષણનાં અંધન છે; જીવન—સંભ્રામ છે, જીવન એ મુદ્દ જ છે, ખીજનું કાંઈ નહિ, એવું એ પણ આપણને જાણે શીખવતાં જ હોય નહિ !

અને આપણે ત્યારે કેવા ? આપણે એટલે પોતપોતાના સામાન્ય હાથની ઊંચાઈના, હાલતાં ચાલતાં જીવવા માટે જ મથતા, અને આ આખા બ્રહ્માંડમાં ચાલતા વર્ગવિગ્રહની જ આ પૃથ્વી ઉપર નકલ કરતા માનવ દેહધારીઓ—તે કેવા છીએ ?

કેંક જૂદા છીએ ખરા ! તત્ત્વો, પશુપક્ષીઓ, કે કીટપતંગો સ્વભાવત્રેયાં જીવવા મથે છે; જેવી પ્રેરણા તેવું કર્મ; સુખદુઃખના દુઃક-માંથી છૂટવાનો નહિ પ્રયત્ન કે નહિ ઈચ્છા; ક્ષણિક સુખની આશા, અને તાત્કાલિક દુઃખની નિવૃત્તિનો પ્રયત્ન એ એમની જીવનકર્મની રડારોળ; એમાં જ જીવનની સમાપ્તિ. જાગે ત્યાંસુધી દેહપોષણની મહેનત; વંશ-વૃદ્ધિની ઈચ્છા; અને સરીરરક્ષાનો ભય; આમ દેહપોષણ માટે આહાર,

વંશવૃદ્ધિ માટે વિપયબોગ, અને શરીર રક્ષા માટેનો ભય-એ ત્રિવિધ ધર્મમાં એમનું જાગૃત જીવન સમાપ્ત થાય; અને થાકે ત્યારે નિદ્રા; આવા આહાર, નિદ્રા, ભય, અને વંશવૃદ્ધિના ચતુર્વિધ સ્વભાવમાં જ એમના જીવનધર્મની પૂર્ણાવૃત્તિ !

અને આ મનુષ્ય કેવો છે ? કે'યે-વિશેષતા છે કે નહિ ?—છે; એનામાં વિચારશક્તિ છે; સારું નરસું સમજી શકે છે ! દ્વંદ્વ દેશી છે; કર્મ અને કર્મનાં ફલ જાણી શકે છે ! આગામી દુઃખ અને ભૂતકાળનાં સુખને ઓળખી વિચારીને કર્મ કરી શકે છે, એ પોતાનો ઈતિહાસ સંભારી રાખે છે, વંશવારસ માટે ઈતિહાસ રચી જાય છે, પ્રત્યેક પ્રાણી-પદાર્થનાં જીવનમાંથી ઉપદેશ લઈ શકે છે જુદીની પરાકાષ્ટાએ પકોંચીને જીવનની અવનવી ગોઠ કરે છે, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો કરી શકે છે.

પણ આથી શું એની માનવતા નક્કી કરી શકાશે ! પાછાં ઈતિહાસ તપાસો, અત્યાર સુધીના માનવસંસ્કૃતિના પહોંચ્યા વ્યાસ તો કહી ગયા છે, કે એણે મ અસંખ્ય યુદ્ધો જેલ્યાં છે, એનામાં પણ પશુ જેવાં, ઈતર પ્રાણીઓ જેવાં જ આહાર, નિદ્રા, ભય અને વંશવાસના છે. પૃથ્વીપરની જૂનામાં જૂની પ્રજાઓએ, મીંક અને રામન, આર્ય અને અનાર્ય, કે એવી બધી પ્રજાઓએ પોતપોતાના મનસ્વી ધર્મોને વશવર્તી બની સારાં માઠાં કર્મોનાં ફળ ભોગવી, આપણને એવો જ ઈતિહાસ પૂરો પડ્યો છે, કે એમણે વર્ગ, વર્ણ અને વિગ્રહની વાડાખેંચીઓ હતી. જિંદગી નીચાના, ન્હાના મોટાના, સ્ત્રી પુરુષના, સત્તા ને હીણપદના, રાજા અને પ્રજાના, રાજ્ય રાજ્યના અતડ બેદો હતા. કોઈ હિંસક તો કોઈ અહિંસક, કોઈ ધાતક તો કોઈ રક્ષક, કોઈ પોષક તો કોઈ શોષક, કોઈ ખાલક તો કોઈ બક્ષક, એમ એમણે પશુ કાળાં ધોળાં કપાં જ કપાં છે.

ત્યારે એનો - સાર શું ? સાર એ જ કે એમનો ઇતિહાસ આપણને તપાસી જોવા મળે છે. એમને ૫ સુખદુઃખ હતાં, માન અપમાન હતાં, દાર જીત હતાં, રાગ દ્વેષ હતા. જેઓ એ દંડમાં જ રમ્યા કર્યા છે, તેમને શાંતિ નહોતી, એવાઓને યુદ્ધમાં જ ખપી જવું પડ્યું. પૃથ્વી પરના શરીરને પૃથ્વી પર જ છોડી દઈને હતા ન હતા ચર્ચા ગયા, મૂકી ગયા આપણે માટે જે લઈ શકાય તો એમની જીવનશૈલીમાંથી અમોઘ અને અમૂલ્ય હિપ્પેસસામગ્રી. એમનાં કર્મધર્મ, એમનાં જ્ઞાનઅજ્ઞાન કે વિજ્ઞાન, એમના જીવનદીપનાં અજવાળાં કે મૃત્યુનાં અધારાં, આપણી સામે અત્યારે જ જાણે તૈયાર જોવાં છે - મૂર્તિમન્ત અને સજીવન, આપણને ચેતવવા અને જગાડવા, જેને ચેતવું હોય અને જાગવું હોય તેને, બીજાને નાંહ.

ધર્મવિવેક

મનુષ્યોથી ઇતરે પશુઓમાં, પ્રાણીઓમાં અને તત્ત્વોમાં જોયું તો એમ જ લાગે છે કે એક જીવને બોગે બીજો પોષાય છે, એકનો મંદાર બીજાનું પોષણ બને છે, અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે તેમ જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ વાક્યનો જાણે એ રીતે જ અર્થ થતો હોય કે એક જીવના બોગે બીજા જીવનું જીવન ટકી રહે છે, એવું એ બધાં કરી બતાવે છે.

મનુષ્યને બીજા બધાંથી જૂદો પાડીએ ત્યારે એમાં કંઈક અવશ્ય વિશેષતા છે. એ પોતાના પ્રત્યેક કર્મને વિચારપૂર્વક કરે છે, એ વિચાર ખોટો હોય કે ખરો, ચારો હોય કે માડો, એ જૂદી વાત છે, પણ એનું કર્મ વિચાર વિનાનું એટલે તદ્દન અવિચારી નથી એ ચોક્કસ છે; હિંચારી હશે, પણ અવિચારી-વિચાર વગરનું તો નથી જ.

મનુષ્યમાં મુખ્યત્વે બે વર્ગ છે; એક અંતમુખી અને બીજો

અદિમુખી, એક સ્વાર્થી ત્યારે બીજો નિઃસ્વાર્થી, એક દિમક ત્યારે બીજો અદિમક. સ્વાર્થી મનુષ્યને અમસ્ત વિશ્વના વિનાશના ભોગે પણ પોતાને માટે સંસારનાં સમસ્ત સુખ, સત્તા, અને સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ, ત્યારે બીજા નિઃસ્વાર્થીને પોતાનાં સુખ, સત્તા કે સ્વતંત્રતાના ભોગે સમસ્ત વિશ્વને સુખી કરવા માટે મરી મટવાની મંબતા છે.

આવા બે વર્ગમાંનો પહેલો વર્ગ તો પશુવર્ગ કરતાં જરા વે વિશેષ ચઢીઆતો હોય એમ માનતાં મન અચકાય છે. શરીર મનુષ્યનું હશે, પણ પાછલા જન્મમાં પશુધર્મનું જ પાલન કરતો કરતો, જાણે શરીર બદલીને, બદારથી મનુષ્ય પણ અંતરથી પશુધર્મનું જ પ્રદર્શન કરી દેખાડનારો એ કેવલ માનવપશુ કે પશુમાનવ જ છે ! એને આહારાદિ અનુવિષ્ણ પશુધર્મ વિના બીજું કશું સૂઝતું નથી, એનાં પ્રત્યેક કર્મમાં પશુતા હોય છે ! એના દેહમાં વાસનાની જ્યંજર દુર્ગંધ સડતી હોય છે ! એના મનમાં વિવચ્છોગની રાક્ષસી તૃષ્ણા નાચ્યા કરતી હોય છે ! એની સમજણમાં, એની વિચારશક્તિમાં હિંસાના દાવપેચ ગોઝાવાતા હોય છે ! શાંતિની ઈચ્છાની આથે અશાંતિ વધે એવાં એ કર્મ કરે છે ! સુખના બાહાના નીચે દુઃખની સુરંગો જ એ ગોડ્યા કરે છે, જીવવાના પરિશ્રમની આડમાં એ જીવવા દૂતોને જ નોતમો કરે છે ! અને આમને આમ અથડાતો ને દીચાતો, વીંજાતો અને વીખેરાતો, એ પશુધર્મની અંડાલચોકડીના ચકાવામાં ફપો કરે !

ત્યારે પેલો બીજો પશુના પાંશમાંથી જાણે તદ્દન છૂટો હોય તેવો, આહારાદિ ધર્મને કેવળ દેહ પૂરતાં જ માનીને એના કરતાં કંઈક વિશેષ ધર્મની શોધમાં જીવન વીતાવે છે ! અનિશિષ્યનો એ શુભામ નથી બનતો, ભોગલાલસાની નર્તકીઓના નાચ એને નથી ગમતા,

શુદ્ધિની ખોટી જાણ એને રચતી જ નથી.' ક્ષણિક દેહસુખની કે પાર્થિવ વૈભવજોડાણના દહારાની એને જૂથ નથી હોતી. એને સુખ થાય છે ખીજને મુખી કરવામાં, એને સત્તાનો નહિ સત્યનો શોખ હોય છે. દેહની સ્વતંત્રતા નહીં પણ સમાજની સેવામાં-લોકકલ્યાણની અધીન, દીન પરતંત્રતામાં એ સ્વતંત્રતાના મંત્ર સાંભળે છે એને 'પૃથ્વીનું' નહિ પણ 'સ્વનું' રાજ્ય જોઈ એ છીએ; સમ્રાટના થવાના નહિ પણ સ્વરાટ થવાના કોડમાં એ સમાનતાના આદેશ ઝીંમે છે, અને સ્વરાજ્ય કે સામ્રાજ્યનાં દેશ કે ખંડવ્યાપી, જૂગોળની સીમામાં જકડાઈ ગયેલાં રાજ્યસત્તાનાં સ્વપ્નાં એ નથી સેવતા; એને ઝંખના હોય છે અનિત્યમાં નિત્યની શોધની, અસત્યમાંથી સત્યને તારવી કઢાડવાની અને મૃત્યુસાગરના મંથનમાંથી અમૃત વસોવી કઢાડવાની કળાના અન્વેષણની.

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્-ના સૂત્રને ખરી રીતે તેઓ જ ખટું કરી બતાવે છે, એ પોતાનાં-જીવાત્માનાં બધાં ધર્મકર્મને ખીજ જીવાત્માઓ-ના કલ્યાણમાં વાપરી નાંખે છે. સર્વની ઉત્થાતિમાં, સમાજના હિતમાં જ પોતાનું હિત જુએ છે, અને એમ કરી સર્વવ્યાપક, અનન્ત, અને અખંડ જીવનમાં અબેદ બનવાને જ પરમપુરુષાર્થ માને છે.

આણકપની ઘેર ઘેર ગવાતી નીચેની લોકોક્તિ જરા તપાસી જુઓ, અને પછી વિચાર કરો તો અવશ્ય સમજાશે કે ખરે પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે વિવેકનો જ ભેદ છે. આ રજો એનો એ સર્વમાન્ય શોધનો શ્લોક :—

સાદાર નિદ્રા મય મૈશ્વન ચ
સામાન્યમેતત્ પશુર્મિર્નગણામ્ ।

एकौ विवेको ह्यधिको मनुष्ये

વિવેકદીનાઃ પશુયિઃ સમાનાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

ચાલુક્ય કહે છે કે આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુન એ પશુઓ અને મનુષ્યમાં સરખી રીતે જ જોવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યમાં એક વિવેક વધારે છે, ને જો એ વિવેક ન હોય તો મનુષ્ય અને પશુઓ એક સરખાં જ છે.

અને આત્મ એમના સ્વભાવમાં, એમના ધર્મકર્મમાં સરખાપણું હોય તો પછી માનવખોળિયું મળ્યું તોય શું વિશેષતા રહી? કરી નહિ.

પશુઓ જેવી રીતે આ ચાર ધર્મની જે ચાતાણમાં અને એ પ્રમાણેના જીવનધર્મ તથા વ્યવહારકર્મમાં જન્મે અને મરે છે, લડે છે અને કામભોગ પૂરતી મૈત્રી બાંધે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ જન્મે, મરે, જીવે ત્યાં સુધી વિષયો ભોગવે, મારાંપરાયાંના વાડા બાંધે, અને એમાં જ દેહને ક્ષીણ કરી નાંખે, ત્યારે પછી એને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ?

મનુષ્ય અને મનન

માનવેતર પ્રાણીપદાર્થીમાં ચાર ધર્મના સ્વભાવથી પ્રેરણા થાય તે પ્રમાણે પરાધીન દશામાં એમનાં કર્મ થાય છે. એમને વિવેક હોય છે એમ કહીએ તો કેવલ આ ચાર ધર્મ પૂરતો. ખાણખાણનું એમને જાન હોય છે, નિદ્રાની એમને સ્વભાવસિદ્ધ આવશ્યકતા હોય છે, વંશટ્ટિની એમને નિયમબદ્ધ જૂએ ઉઘડે છે, અને બધાં તો જ્યાં જ્યાં શરીર છે, ત્યાં ત્યાં અનિવાર્ય છે, એટલે એમાંથી એ મુક્ત થઈ શકે એમ જ હોતાં નથી.

ત્યારે મનુષ્યને મનનું સાધન વિશેષ મળ્યું છે, પણ એ મન એટલે એની કદપનાને આંધળે ઘોડે ચડી અધઃપાતના ખાડામાં ફેલી પડવાનું નથી. જે મન-રાજ્ઞ ઉપરથી એનું મનુષ્ય એવું નામ

પડ્યું છે, એ મન પણ અને દેવશરીર વચ્ચે પૂલ જેવું છે, રાક્ષસ અને દેવસ્વભાવ વચ્ચેનો એ દરવાજો છે. એના ઉપર સવાર થઈ કાં તો આગળ વધી દેવસ્વભાવ કેળવી દેવોના દેવ-આત્મદેવ-મહા-દેવના શરણુનો આશ્રય લઈ, સમસ્ત દુઃખનો સદાને માટે અંત આણી પરમ આનન્દની પ્રાપ્તિ કરે, અથવા એ ઘોડાની આંખે પાટા બાંધી, દુઃખનાં અંધારાં વનકોતરોમાં રખડી રવડી, હંમેશને માટે પશુધર્મના બંધનમાં જકડાઈ રીખાઈ ભયંકર આપતિના ભવદૂષમાં પડે.

એ મન સ્થિતિબદ્ધ નહિ; પણ ગતિમાન છે; એ સ્થિર, એક જ દશા કે સ્થાનમાં રહેનારું નથી, એના વડે કંતો ઉપર ચઢે. કે નીચે ઊતરે. લૌકિક ભાષામાં એને મનમર્કટ કહ્યું છે એ જરાયે ખોટું નથી, અને એવા વાંદરાને સ્વતંત્રતા આપી, એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ આ જગતના જીવનરણુમાં ખેલવા દેવું, એ કેવળ જગતનો અને એનો પોતાનો સંહાર-ભયંકર સંહાર નોતરી લેવા જેવું છે.

ધર્મ, અર્થ અને કામ

મનુષ્ય માટે ચાર પુરુષાર્થનો આર્થ ઋષિઓએ જે નિર્ણય કર્યો છે તે પરેપર અદ્વિતીય છે. એનો ક્રમ છે. પ્રથમ ધર્મ અને પછી અર્થ અને કામ; પરંતુ અત્યારે પશ્ચિમના કહેવાતા વિજ્ઞાનવાદીઓએ, પોતાના વિજ્ઞાનનો-મનના ધર્મનો કેવલ જડ તત્ત્વોનાં અદ્વપદાં મિશ્રણના ક્રિયા કર્મમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે; એમની સુદ્ધિ કેવલ અર્થ અને કામમાં જ ચાલવા માંડી; ભોગ અને ભોગનાં સાધનમાં જ એમણે મનુષ્ય જીવનની ઇષ્ટસિદ્ધિ અને ઇતિથી જોયાં. રાતદિવસ મહેનત કરવી, પૈસો કમાવો, ઇંદ્રિયો અને મનને જ ગમે એવા વિષયો બનાવવા, અને એટલા મોટા પ્રમાણમાં એ બનાવવા કે એની વિપુલતાના ઢગલામાં શરીરને પણ દાટી દેવાય. વૈભવની વિપુલતાએ ભોગમાં ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ સળગાવ્યો, એ વિષયલાલસામાં એકદય સત્તાનો

લોભ વધ્યો, સત્તાની શૂંખમાં સામ્રાજ્યનો અગ્નિ એમના અંતઃકરણમાં પ્રદીપ્ત થયો અને અર્થ તથા કામને જ માટે બહુ મૂલ્ય મન-શુદ્ધિને સંસારના વિધવિધ પદાર્થોની શોધ કરવામાં એમાંથી નવા નવા મનોહર વિષયો બનાવવામાં વાપરવા માંડ્યાં; અને એવા જડ જ્ઞાનને એમણે વિજ્ઞાનનું નામ આપ્યું. પરિણામે પરસ્પર દ્વેષ વધ્યો, ભોગમાં રમવા ચાલી, રાજ્યના નિરંકુશ વાડા બંધાયા, સ્ત્રી અને પુરુષ પરસ્પર વિષય-ભોગલપટ થયાં અને એ જ ભોગની વૃદ્ધિ, રોગથી નાશ, સત્તાની વિશાલતા, રાજ્યસમૃદ્ધિની વિપુલતા, વિલાસ અને વૈભવની અતૃપ્તિનાં પ્રચંડ વાવાઝોડોને લીધે દ્વેષના મૂલમાંથી સંહાર અને વિનાશના રાક્ષસોએ એમની શુદ્ધિનો કબજો મેળવ્યો. ભોગની રક્ષા માટે સંહારક શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રો ઉપજાવી કહાડ્યાં, અને જડવસ્તુઓના જ્ઞાનને વિજ્ઞાન એવું નામ આપી, ઈસ્ટ્રિક્સિસ્ટ જેવા સંતપુરુષોનાં શિક્ષણ અને ઉપદેશ ઉપર પાણી ફેરવ્યું.

પશ્ચિમમાં જ્યારે જડતત્ત્વોના વિશેષ જ્ઞાનને વિજ્ઞાન નામ આપે છે, ત્યારે આર્થ પ્રજ્ઞના વૈદિક ઋષિઓ તો વિજ્ઞાનનો એનાથી જુદો જ અર્થ કરે છેઃ કઠોપનિપત્, વલ્કી ૩ ૭ માં મંત્ર ૩ થી ૧૩ સુધીમાં જે વિજ્ઞાનની પ્રશંસા કરી છે, તે વિજ્ઞાન તો સંસારના સમસ્ત નવા જુના વિષયોના જ્ઞાન કરતાં, સંસારના અધિપ્તાન સ્વરૂપ, સમ્યક્જ્ઞાન-ધન આત્માનું અનુભવજ્ઞાન છે. કયાં આ પશ્ચિમનું જડ વિજ્ઞાન અને કયાં પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓનું અંતઃકરણની તૃપ્તિસ્વરૂપ પરમ-તત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાનરૂપી વિજ્ઞાન ! આવું વિજ્ઞાન આપણા મનનું દેહીરમ્યાન ઝોગજ્ઞ છે. એ વિજ્ઞાન જ મનુષ્યનાં દૈવી નેત્ર છે. એ દિવ્ય ચક્ષુમેળવે તો જ મનુષ્ય જન્મનું સાર્થકય, નહિ તો નહિ, એવું કઠોપનિપત્ એકબ્રહ્મ ને ચટ્ સંભળાવે છે, અને આદેશ આપે છે-અરે એતવણી આપે છે કે “જે આવા વિજ્ઞાન વગરનો હોય છે, અને ક્ષાપણુ ઊર્ધ્વગામી ભ્રમે વગરના વિષયમાં જ રમ્યાતા મનવાળો રહે છે,

તેની આ વિપવનમાં રંખડની ઈશિયો તો રચના તોફાની ઘોડાની પેડે કદી વશમાં રહે તેવી નથી.” એવા વિવેક વગરના અને ચંચલ મનવાળાને શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો ખ્યાલ હોતો નથી, ધર્મ અધર્મનું જ્ઞાન આવતું નથી, પાપ પુણ્યનો આધાર જ એમના મનમાં બિડતો નથી, પશુધર્મની પરાધીન દશામાંથી નીકળીને દેવભાવની સ્વતંત્ર, નિત્યમુક્ત નિઝનંદની પાવરીપર ચડવાનું એને સૂઝતું જ નથી. એમને માટે તો હમેશાં આ જન્મ અને મરણ તથા એનાં કર્મફલ જેવાં દંદોની બીંસમાં, બે ઐરીઓના પતિની પેડે, આમથી તેમ અકળાયા કરવાનું જ હોય છે. સંસારમાં એ હમેશાં સયાં જ કરે છે. આ લપસણા ભવક્રીયામાંથી એમને નીકળવાના માર્ગ કે સાધન જડતાં નથી—અરે શોધવાનું મન જ થતું નથી.

મનુભાવાન કહે છે કે:

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मयजितौ ।

અ. ૪. ૧૭૬૬

અર્થ:—ધર્મનો ત્યાગ કરીને જે અર્થ તથા કામ મેળવાતાં હોય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે એ પહેલાં જ એમણે કર્યું છે કે:—

अधर्मेणैवसे तावत्ततो मद्राणि पश्यति ।

तत सपत्नाञ्जयति समूलस्तु चिनरयति ॥

અ. ૪. ૧૭૪

અર્થ:—અધર્મથી કદાચ કોઈ સંપત્તિ મેળવે, તો એને તાત્કાલિક ઉત્તરિ યાય એમ લાગે છે. શત્રુઓને હરાવે છે, જતાં છેવટે એનો પોતાનો જ સમૂળગો નાશ થાય છે.

અધર્મનું પરિણામ જ ઊલટું છે; કારણ કે ધર્મના અંકુશ વગરના અર્થ અને કામ તો આંધળા પાડાની પેડે, વણદોપાં ગમે ત્યાં અથડાઈ પડી પોતાનાં જ હાડકાં ભાંગે છે. મહાભારતમાં તો સ્પષ્ટ આશા છે કે:—

અર્થસિદ્ધિં પરમિચ્છન્ ધર્મમેવાદિતચ્ચરેત

૫-૩૭-૪૮

એટલે કે જોણે અર્થ મેળવવો હોય તેણે પ્રથમ ધર્માચરણ જ કરવું. એ વિનાનું પરિણામ ભયંકર આવે છે એવી અનુભવવાણી મહાભારતના રાજધિના મુખમાંથી વારંવાર સરી પડી છે. ભારત-વર્ષમાં ખેલાયેલું એ યુદ્ધ ધર્મ અને અધર્મની હોડ હતી. દુર્યોધનની એકહત્ય સત્તાની લાલસા પ્રચંડ હતી, દેવનો માર્યો એ પોતાના જ પિતરાઈ એનો વિનાશ ઈચ્છતો હતો; રાત્નસત્તા અને વૈભવને માટે નીતિ કે ધર્મને બાજુએ મૂકી. પોતાના જ બન્ધુવર્ગની પત્નીઓને છેડવામાં પણ એણે પાછી પાની નહોતી કરી, વડીલોનાં વચનોને એણે ગુચ્છકાપોં હતાં, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં સંજ્ઞા, સમાધાન કે સલાહને એણે ગાયુકાપોં નહોતાં અને યુદ્ધને નોતપું હતું. બ્રાહ્મ ભગવાન એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન કરી, અધર્મદારા મેળવેલા એશ્વર્યની શી દશા થાય છે એનું આમ વર્ણન કરે છે કે:—

અર્થનામીશ્વરો યઃ સ્યાદિન્દ્રિયામનીશ્વરઃ ।

इन्द्रियाणामनश्चर्याद्वैश્વર्याद्भ्रश्यतेहिसः ॥

૫-૩૪-૧૩

અર્થ:—જે મનુષ્ય સંપત્તિનો—અર્થસમૃદ્ધનો માણીક દોષ, જનાં ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ દોષ તો ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ ન હોવાથી મેળવેલા એશ્વર્યમાંથી ખટ થાય છે.

કૌરવોની આરી જ સ્થિતિ થઈ હતી ધૃતરાષ્ટ્રનો આંધળો પુત્રમોહ, દુર્યોધનનો અધર્મી સત્તામદ, અને સમસ્ત કૌરવપક્ષનો ધર્મસેવી પાંડવ પક્ષનો દ્વેષ એ જ કૌરવોના વૈભવનો નાશ થવામાં મુખ્ય કારણો હતાં. ઐશ્વર્યની અધર્મ લાલસામાંથી હમેશાં ધર્મ અને ધર્મી પ્રતિનો દ્વેષ જન્મે છે, અને છેવટે ધર્મનું વીરત્વ અધર્મના ક્ષણિક ઐશ્વર્યનો ખવસ કરે છે.

દૂંધી માનવદષ્ટિ એટલે જ પશુદષ્ટિ. પશુઓને ભૂતભાવીનો વિચાર આવતો નથી, કર્મના શુભાશુભ પરિણામનો વિવેક હોતો નથી, પુણ્ય, પાપ કે લોકકલ્યાણની દશા સૂઝતી નથી. વર્તમાનકાળમાં દંગ, અસત્ય, કપટ, અને દુરાચારનાં સાધન વાપરીને નિર્દોષ ધર્મશીલોને લૂંટી લઇને મેળવેલી સંપત્તિ છેવટે એ અધર્મીઓનો જ નાશ કરે છે, એવું આપણને મહાભારતને શબ્દે શબ્દે સબળાય છે.

સાચું વિજ્ઞાન

ક્યાં આ અધર્મનાં ખીજ રોપી, અર્થ અને કામ દ્વારા ઐશ્વર્ય-રૂપી ફળ મેળવવાનું પશ્ચિમની પ્રજાનું વિજ્ઞાન, અને ક્યાં ધર્મના પવિત્ર ખીજરોપણમાંથી જગી નીકળતો ઐશ્વર્ય અને લોકકલ્યાણની ઉત્પત્તિના કલ્પતરૂ જેવો પૂર્વની પ્રજાના વિજ્ઞાન-આત્મવિજ્ઞાનનો અનોરો ફાલ !

વિજ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાન, સાંસારિક વિષયોનું જ્ઞાન એ વિષયજ્ઞાન અને પરમતત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન, આવો અર્થ હિપનિપદો અને ગીતામાં કરેલો છે; પરંતુ આપણી છેલ્લા દોઢ મે સતકની કેળવણી તે પશ્ચિમના બહિર્મુખ વિષયજ્ઞાનને જ વિજ્ઞાન કહેનારી, રસાયનવિદ્યાને જ તત્ત્વજ્ઞાન સમજનારી અને તત્ત્વોના ગુણધર્મને જાણી, એની મેળવણીમાંથી વૈભવોનાં સાધનો રોપી, એ ક્ષણિક ઐશ્વર્યને સાચવવા

અને એકહત્યુ કરવા માટે ભયંકર સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રો શોધીને એને જ વિગ્ઝાન કહીને પ્રજાની કેવળ આત્મઘાતક બની બેઠી છે !

સાચું વિગ્ઝાન ઉપનિષદ કહે છે તેમ આત્મનૃપ્તિ અપાવે છે, વર્ગવિગ્રહ મટાડે છે, મન તથા ઇંદ્રિયોની ઉપર કાણુ રાખતાં શીખવે છે, પ્રાણી માત્ર ઉપર ગ્રેમ વધારી સૌના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ સમજાવે છે, અને એવી તો અદ્ભૂત સમાજવ્યવસ્થા બાંધી આપે છે કે, જે આદર્શને ભારતવર્ષની પ્રજા હજી પણ જૂહી નથી-જૂહી શકે એમ નથી.

અસ્તુ ! સારગર્ભ એ છે કે અત્યારનો મનુષ્ય જાણે મનુષ્ય જ નથી રહ્યો ! એણે વિવેક ગુમાવ્યો છે ! અને આશ્ચર્ય તો જુઓ ! નિત્યના અખત્તે રૂપીઆનો ધૂમાડો કેવળ ઐશ્વર્યની જૂખ મટાડવા માટે જ યુદ્ધની પાછળ થાય છે, ઘાસની પેટે અસંખ્ય માણસો મરે છે, કષ્ટનામાં ન આવે એવાં હથિયારો ધડાય છે. અને એ બધું શાને માટે ?-કેવલ સત્તાનો મદ ! સામ્રાજ્યની જૂખ ! વિપવ્ત્તોગની વિનાશકારી ભુદ્ધિ ! ભારતના આશ્ચર્ય ! તું વિવેકી બન ! તું પશુ નથી, પશુ કરતાં એક ડગલું ઉપર છે, પૂખ ઉપર ઉભો છે, પાછો હડીને પશુ ન થઈશ, આગળ વધ ! પશુના ધર્મ તો દેહનો વિકાર છે, એ તારો અધર્મ છે, તું વિવેક કેળવ ! ધર્મ-અધર્મના ભેદ ભણી લે ! અને પછી જ અર્થ અને કામના પુરુષાર્થમાં પડી, એ વિશુદ્ધ સાધનદારા અતુર અને અતિમ પુરુષાર્થ મોહ માટેનો અધિકારી થા !

આ યુદ્ધને જોઈને દેવો જરૂર હંસના લગે !-વિવેકીઓ હસે છે !-દયા ખાય છે ! આમાં વીરતા નથી પણ નરી પામર-પશુતા છે. અને પશુઓ પણ આવી રીતે કયાં લડે છે ! પશુઓને ધનવૈભવ નથી જોઈતાં, એમને સામ્રાજ્ય નથી મેળવતાં, કપટ, પ્રપંચ, અસ્ત્ય

અને દેશ જ્યાં માણસ જાતને જ વરી ચૂકેલાં રાક્ષસી જોતરાં પશુના ગળામાં નથી હોતાં. આ, આસુરી સ્વભાવ તો માણસે-અધર્મી પશુ-માનવે રોધી અને પાળી રાખ્યો છે, અને જ્યાં સુધી એનું સામાજ્ય છે, ત્યાં સુધી ધર્મ અને સુખ, નીતિ અને વિવેક, પ્રેમ અને વિદ્યાન જેવાં લોકહિત અને સમાજસુખનાં સ્વપ્નો જ આ કદાચ આ પૃથ્વી ઉપર રહેશે !

અને આ વાત કોણ સાંભળે ? દારૂના નશા જેવો સત્તાનો પણ નશો છે, મનુષ્યને પણ ધણા યે મદ પડેલા છે, વિદ્યામદ, રૂપમદ, શુભમદ, કીર્તિમદ, અને એવા બધા મદના સરવાળા જેવો ઐશ્વર્યમદ જ્યાં યડેલો હોય છે, એ બધા કોઈનું કહ્યું સાંભળે પણ ખરો કે ? ન જ સાંભળે, જુઓ, મહાભારતકાર પોતાનો અનુભવ કહે છે કે

ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते

૫-૭૪-૫૩

અર્થાત્ ઐશ્વર્યમદમાં આંધળો બનેલો મનુષ્ય ઐશ્વર્યમાંથી બ્રહ્મ ન થાય-ઐશ્વર્ય ગુમાવી ન ખેલે, ત્યાં સુધી એને જ્ઞાન આવતું નથી.

ઐશ્વર્યનો મદ જ ઐશ્વર્યનો નાશ કરે છે ! ધર્મના પાયા વિનાનું અર્થ અને કામનું અણતર ટકી શકતું જ નથી, અને એ ધર્મ, એ વિવેક જ્યાં સુધી માનવસમાજનું ધ્યેય ન બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ અને કષ્ટ, કપટ અને દેશ, લોહ અને મોહ, વિપ્રહ અને વિનાશ, પોતાનાં નગારાં વગાડી આ પશુમનુષ્યનાં ટોળાને રાક્ષસી નાચ કરાવ્યા જ કરશે !

મનુષ્ય એટલે જ, ઉપર જોયું તેમ મનન કરી શકે, સાચું જોડું કે સાચું માહું સમજી શકે, તેવું શુદ્ધિવાણું પ્રાણી. એ વિચારશક્તિ એ જ એનો વિવેક અને એ વિવેકની વિશેષતા જ એને ઈતર પ્રાણી-

વર્ગ કરતાં જ જુદો પાડે છે. વિવેકનો જ્યાં સંધી ઉદય ન થાય ત્યાં સંધી એ મનુષ્ય નથી, પણ મનુષ્યના રૂપમાં રૂપાન્તર પામેલો કેવલ પશુ જ છે.

વિવેકમાંથી જે જ્ઞાન જન્મે, તે આત્માનું, પરમતત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન. એ વિજ્ઞાન આપણી આંખ છૂં એ જ આપણું દ્વરખીન છે, એ ધર્મ—દિવ્ય ચક્ષુ વડે આપણે આપણું જીવન જોઈએ, ધર્મકર્મ તપોસીએ, અને સૂક્ષ્મ વિવેક વડે જીવતર ધડીએ એટલે મનુષ્ય બનવાનો અધિકાર સહજ સ્વભાવે આવે !

આવી મૂંઝવણ કાંઈ નવી નથી; અનાદિકાળથી મનુષ્યના શરીરમાં રહેલું પશુત્વ, ખીલી વધીને બહાર હત્યા કરતું આવ્યું છે, ધર્મને એણે વિસારી મૂક્યો છે, અને અધર્મ દ્વારા જ અર્થ તથા કામનાં ક્ષેત્રોમાં માથા ભારી, મનુષ્યસમાજને પશુના જ ધર્મમાં ફેરવ્યા ક્યો છે.

મહાભારતમાં મહર્ષિ બ્યાસ યાગીને કહે છે કે:—

उर्ध्वं बाहुभिरौर्म्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

૧૮-૫-૨

ઉંચા હાથ કરી કરીને હું પોકારું છું પણ કોઈ માટે સાંભળતું નથી; બામ્ર એા, ધર્મથી જ અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે; શા માટે ધર્મ નથી સેવતા ?

આવા પુકાર નવા નથી, જગત્ સાંભળે કે ન સાંભળે પણ મહર્ષિ-એણે પરમ સત્યને—સનાતન જીવનધર્મને કદી શુભ રાખ્યો નથી. એ ધર્મ આપણું આદર્શ છે, મનુષ્ય એટલે ધર્મશીલ પ્રાણી; અધર્મનાં અંધારાં જીલેયવાનું સાધન ધર્મનો પ્રાન્તજ પ્રકાશ છે,

અર્થ અને કામના અદ્ય જુસામાં તો વિનાશ અને સંહાર છે ! એમાંથી બચીને બહાર કૂદી પડો ! ધર્મને જીવનની દીવાદાંડી બનાવો ! અર્થ અને કામને માટે સંસારને ધર્મક્ષેત્ર સમજો, અને પછી જુઓ તો સાગળશે કે અર્થ અને કામ ધર્મને અધીન છે, અધર્મને નહીં.

જગતનો ક્રમ બદલાય છે, નવી બ્યવસ્થાનાં સ્વપ્નાં યોજાય છે ! શાંતિ અને સુખનાં, પ્રેમ અને વિજ્ઞાનનાં અજવાળાં ઊતરવા માંડ્યાં છે. સાંભળો મહર્ષિ રામ આપણને આજથી ૩૫, પૂરાં પાંતરીસ વર્ષ પહેલાં કહી ગયા છે કે:—

“ હિંદુસ્તાનના રાજરજવાડાઓ ! ધર્મચુરુઓ ! દિવે અને રાત્રે ! રાત્રીકાલીઓ અને પ્રભાતો ! યોડાં જ વર્ષોમાં શું પરિણામ આવશે તેનો તમને ખ્યાલ છે ? ગમે તો મને વિચિત્ર તરંગી માથુસ માનીને હસી કહાડો; પરંતુ भारी સામે દેખાય છે કે આ જગત સાચા સંન્યાસીઓથી—સ્વાર્થત્યાગી ધર્મવીરોથી ભરાઈ ગયું છે. પૃથ્વી ઉપર દેવો પગલાં પાડતાં હોય એવું દેખાય છે. મનુષ્યોના શરીર અને વધુ ઉપરથી નહીં કરેલા જાતિભેદ નષ્ટ થયા માંડ્યા છે. બારત, ગ્રીન, અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેનો ભેદભાવ જતો રહ્યો છે. નવો સંઘ તૈયાર થાય છે, અને વળી એ પણ આગળીને તેની જગ્યા નવો ધર્મસંઘ લેશે...આંતરિક હિપાધિ નાશ પામતાં જ બાહ્યોપાધિ એની મેળે શમી જશે. મુક્તિ કે ચાલાકીની કશી ચે જરૂર નથી, શંકા કે ભય રાખવાનું જરા ચે કારણ નથી. બહીકણ ધન્યદ્રોહીઓ બસે તેમને કાવે તે માર્ગ સ્વીકારે !—તમે ધર્મમાર્ગ ન બૂલસો ! ”

પરમહંસ સ્વા. રામતીર્થજી !

દિવાળી આવે છે; જૂનું વર્ષ પોતાના પ્રસંગો અને એનાં સારાં માઠાં સંભારણાં લઈને જૂલકાળના ગર્ભમાં બિંધી જાય છે; ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા, નીનીના ધોધમાર પ્રવાહ જેવા કાલના પ્રવાહમાં વર્ષો, અને યુગો વીતે છે; દરેક વર્ષે ને યુગે નવું પ્રભાત બિંધડીને આપણને જગાડે છે કે “એ! માનવજગતના મનનશીલ પ્રાણી ! બહુ; બિંધવું તારો ધર્મ નથી; જાગવું-જાગતાં જ રહેવું એ તારો સ્વધર્મ છે; નિદ્રા તો આ પૃથ્વી પરના તારા દેહનું દબાણ છે. એના ભારમાં અને એના વિષયોના ઘેનમાં તને બિંધવાની ટેવ પડી છે; જાગવાનું આજસં આવે છે, અને જ્ઞાન-ભારકરનાં હિરણ્યમય કિરણો તને જગાડે છે કે જાગ, જાગ, અને જાગતો જ રહે કે જ્યાં નથી રાત્રિ કે નથી દિવસ; નથી પૃથ્વીનો ભાર કે નથી જલની આદ્રતા. તું પૃથ્વીનો જ વાસી નથી; અનન્ત અભાંડના પ્રવાસી ! દેકેદેકાણે તું બેટકયાં; અનેક મહા નક્ષત્રો ઉપર તેં ચક્રર માર્યાં; દેશ-કાલનાં બંધનમાં તું જ્યાં ગયો ત્યાં બંધાયો, રીબાયો, અને છડે છડે કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ તારી બવધાત્રા હજી પૂરી નથી કરી શક્યો. છોડ આ આજસને, પ્રમાદ ખંખેરી ઉભો થા ! ”

ભગવાન સૂર્યનારાયણ તો મનુષ્યને આવી પ્રેરણા પ્રભાતે પ્રભાતે આપે છે ! નિત્ય અવનવી ઉષામાતા પોતાનાં બહાલસોયાં વાતસલ્યથી માનવઆળને જગાડે છે, અને હૃદયમાં હૈયાર્થો ઉત્સાહ રેડે છે કે “ જીવડા ! જગ, જગવું તારો સ્વભાવ છે; મારૂં કિરણ તો એવા પ્રાણુભંડારમાંથી—એવા પ્રકાશપુંજમાંથી આવે છે કે જ્યાં નથી રાત્રિ કે નથી દિવસ; જ્યાં અધિકાર હોય ત્યાં એના વિરોધી તત્ત્વને પ્રકાશ નામ આપવું પડે, પણ જ્યાં અધાર જ નથી, ત્યાં કોઈ પણ વિજ્ઞાતીય તત્ત્વ વિનાનો જે રશ્મિસમૂહ છે, તેને શું કહેવું ? એ છે ચૈતન્ય, એ છે જ્ઞાન, એ છે પ્રકાશ અને એ જ છે એક અને અનન્ય જીવન ! ”

દિવાળી આવી ગઈ, સં. ૧૯૯૯નું સુપ્રભાત બિહડયું; સ્વામી રામને પૃથ્વી પર સદેહ દર્શન દીધાંને આજ ૬૮ પૂરાં અડસઠ વર્ષ વીત્યાં ને આ પ્રભાતે ૬૯મું વર્ષ એમની જન્મજયંતીનું છે. આયોવર્તની પ્રજાએ તો આવી અલૌકિક અભ્યુત્થાનનાં અનેક દર્શન કર્યાં છે; એમની ગાથાઓ ગાય છે, એમની જીવનલીલાની પારાયણો વચ્ચાવ છે, ચોરે અને ચોટે એમનાં નામ સ્વભાવથી જ માનવમુખમાંથી નીકળી પડે છે ! અભ્યુત્થાનની અમર્યદિત જ્ઞાનશક્તિ લઈ ઉતરી પડેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે યુગે યુગે ઉપયોગમાં આવે એવી, કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનની ત્રિવેણી સરિતાને માનવકુળ દિવ માટે વહેતી મૂકી ! મહાદાસ્યરૂપ રામચંદ્રે ત્યાગ અને પ્રજાપાલનની વિશુદ્ધ રાજપ્રણાલી બાંધી આપી ! અહવર્ચ્મની મૂર્તિસમા પરશુરામે વીરત્વનું બૂપણ પાડ્યું, અને આવા અવતારોની પૂઠે પૂઠે અને એમને પગલે પગલે, વિશુદ્ધ આચારની ભાત પાડતા આચાર્યોએ અનેરા ઉત્સાહથી સૂતેલી પ્રજાને જગાડી, એમના પ્રાણમાં ઉત્સાહ રેડ્યો અને જીવનમાં ક્રિયારાકિત માથે વિશુદ્ધિનાં સત્ત્વ ધાવ્યાં. ભગવાન શંકરાચાર્યે લુપ્ત થયેલાં વેદમાર્ગના કર્મકાંડનો કાટ ઉતાર્યો, ભક્તિમાં ભાવ પૂર્યો, અને જ્ઞાનમાં ચૈતન્યની સેર ઉગાડી આખી અભિવિધાનો એવો તો ડોકો

વગાઓ કે ધમ્મો વેદમાર્ગી પ્રજા આઘ આચાર્યે બાંધી આપેલ નિયમોનું પાલન કરે તો ઉપાનિષદનાં સત્ય અનુભવમાં ગતરે !

વર્તમાન યુગ

અને અત્યારે છેલ્લી ચાર પાંચ સદીઓમાં કયાં થોડા ધર્મધ્વજો ફરક્યા છે ! જાતિમુક્ત કબીરજીનું બ્રહ્મદર્શન, વીગત્વમૂર્તિ સિક્કા ગુરૂઓનું ધર્મશૌર્ય, રામરસિક તુલસીદાસજીનું ભાવકાવ્ય, રસમૂર્તિ ચૈતન્યદેવની કીર્તનભક્તિ-આવાં આવાં ન્હાનાં મોટાં, પણ રસજ્ઞ પરમસ્વનાં પાન કરાવનારાં એક જ સ્વરૂપનાં બિન્ન બિન્ન પાતા જ્યેષ્ઠ પાત્રોએ ભારતભૂમિના ધર્મપ્રાણને સાચવી રાખ્યો છે.

અને ત્યાર પછી તો બંગાલના રાજા રામમોહનરાય, ફેરેન્ડનાર દાકર, કેશવચંદ્ર સેન, પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર વગેરેએ બ્રહ્મસમાજન પાયા નાખ્યા; પરમહંસ રામકૃષ્ણ, એમના વીર શિષ્ય વિવેકાનંદ અને બીજા ગુરુમંધુઓએ તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રવન્ત ભ્યોત પ્રગટાવી ! કાઠિયાવાડને આંગણે શરીર પ્રકટાવી પંજાબને ધર્મક્ષેત્ર બનાવી, જૂના ધર્મભાવમાં નવો પ્રાણ પૂરનાર સ્વા. દયાનંદજીનાં કાયંક્ષેત્ર અત્યારે સર્વત્ર વ્યાપક બન્યાં છે. આવાં આવાં દેવરત્નોએ જાગૃતિ, ચેતના અને પ્રકાશનાં જ પુંજ પાછરી પ્રગળે ઉત્પાદિત અને કાર્યક્ષમ બનાવી છે !

આવે જ એક કાળે આજથી ૬૮ વર્ષ પહેલાંના સુપ્રભાતે, પરમહંસ સ્વા. શ્રી રામતીર્થનો આવિર્ભાવ થયો; એમના શ્રવણની ૨૨ વર્ષની સ્વલ્પ દેહલીલામાં આનન્દ અને ઉત્સાહનાં પ્રચંડ મોજાં જ ગોળબા કરતાં, ત્રિદ્રતા કરતાં વિધાને એમણે શ્રવણમાં ઉતારી હતી ! પાંડિત્ય નહિ, પણ અનુભવ જ આત્મદર્શનમાં પ્રમાણ છે, એવું એમણે પોતાના તપોજીવનથી જીવી બતાવ્યું. એમના ઉપદેશ કે લેખમાં, એમના સત્સંગમાં કે ચર્ચામાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં સાધકને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ભરપૂર રમેન્માદ દેખાશે. એ તો એમ જ કહેના આવ્યા

છે કે “ જૂતકાળના નનયુવકો ! ખમરદાર ! તમારું પહેલું કર્તવ્ય નિઃસ્વરૂપને જોળખવાનું છે. નામરૂપની સાંકળને ગળામાંથી છોડી નાંખો; આ વિશ્વોદ્યાનમાં વિષયોના નીચ ગુલામ બની ઝાર વહેવા માટે વેદમાં માર્યાં માર્યાં ન કરો. તમારા સ્વરૂપને જોળખી, સાચા સ્વ (આત્મ) રાખ્યને હાથમાં લઈ, પાંદડે પાંદડે અને રજરજમાં આ વિશ્વવનના ઔદ્યમાં, આસ્તિક સ્વતંત્રતાના મંત્ર બાણી મુક્ત વિહરો. વેદાન્ત તમારા કામકાજમાં દખલ કરવા નથી માગતું. માત્ર તમારી દૃષ્ટિમાં જ એને ફેરફાર કરવો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનને એ પાતોનો, ચર્ચાનો, શંકાનો કે મિથ્યા ઉદ્વેગ તકનો વિષય નહો, પણ અનુભવનો કષિપ્રસાદ માને છે : પશ્ચિમની જડ અને, કેવળ સાંસારિક જીવનદૃષ્ટિને જ સત્ય માનનારી કેળવણી પામેલાને એ ચોકખું સબળાવે છે કે —

“ અરે ઓ આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર ત્યાગીઓને જોઈને તારા હોશકોશ ઉડી જાય છે; ગભરા નહિ ! વેદાન્તનિષ્ઠ સાધુ જ લોકોનું ખંડ ધન છે, એ જ આર્થપ્રજ્ઞની માયી મૂડી છે. એમનો નિર્વાહ અર્થ નકામો બ્યય નથી; હિસદું એ તો અવિનાશી આધ્યાત્મિક મૂડીનો અથાગ બડોળ છે. તેમના પવિત્ર અગ્નિતત્ત્વથી જ જૂમિ દરિયાળી બને છે. તેમનાં અમીમયાં નેણને નીરખવા સૂચ અને ચંદ્ર પણ ચાગકયા કરે છે ! તેમનાં ચરણો ઉપર વારી જવા લક્ષ્મીજી પણ તડફડે છે ! સાંસારિક ધનતૈમવ અને મૂડીવાદમાં રૂએવા લોકો ‘ મુન્તમને તેમનું અસ્તિત્વ બારે પડે છે ? ખીતા નહિ, ખીત્ત તો હીક, પણ આ સાધુઓ પરમેશ્વર પાસેથી પણ ફૂટી કોડી માગના નથી. શરીર રહે તો ચે હીક, અને હમણું જ એનો અંત આવે તો પણ પરવા નહિ; પરંતુ તેમનું હાલનું આવનું, હરનું કરનું, તેમની પ્રત્યેક ક્રિયા સંસારના જડ ગ્રેહો ઉપર અસંખ્ય ઉપકાર કર્યો કરે છે.”

રામ જન્મજયંતી

આ બેસતા વર્ષે એમની જન્મજયંતી છે. એમને તો મૃત્યુ જ નહોતું ત્યાં જન્મની વાત જ ક્યાં કરવી ! નિરંતર જ્ઞાનમાં જ વિહરનારા એ પરમહંસને જીવન કે મરણ, સુખ કે દુઃખ, માન કે અપમાન જેવાં મન અને શરીરને લાગુ પડતાં દ્વંદ્વોનું સ્મરણ પણ નહોતું; પરંતુ આપણે મન એ અવતર્યો, જીવ્યા અને આ પંચમૂલના ખોળીઆને પાંચ તસ્વેને પાછું સોંપી, મધ્યવર્તીકાલમાં જીવનલીલા દેખાડી ગયા, જેમાંથી ઉત્સાહ, આનંદ, અને ઓજસનાં આદોલને મળે છે.

આપણે એમને સ્મરીએ, નમીએ, અને વિનવીએ કે જે પરમ શુરદેવ ! અમારા જીવનમાં આપનો જ્ઞાનભાવ, આપનાં દાનગૌરવ, આપની ભક્તપ્રભા, આપની વૈરાગ્યદીક્ષા, અને અખંડ જ્ઞાનિજ્ઞાનાં કિરણો ઉતારવને ! જગતના બગતા જ્વાળામુખીમાં અમે જિભા હીએ ત્યાં જ્ઞાનમુધાના શીતળ છાટણાં છાંટવને ! ભવોભવના બંધન તોડી નાખવને, અને આશીર્વાદ આપવને કે આપના ચરિત્રને પગલેપગલે, અને ઉપદેશની પ્ર ચેક એધાણીએ અમને નિત્ય આપનું સ્મરણ રહે ! આપ જ છો, આપ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ ચાતુર્ય અને પ્રાપ્તિ છો, એવું જાત રહે !

*

*

પરમકૃપાળુ શુરદેવની આપણા સર્વ ઉપર અમીભરી દાનદષ્ટિ રહે એવી સહૃદય પ્રાર્થના છે !

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

(નવેમ્બર ૧૯૪૨)

મુક્તસંગ: સમાચર

જગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ જગવદ્ગીતામાં કર્મયોગના મૂલસિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય સમજાવતાં અધ્યાય ત્રીજામાં એકથું કહે છે કે :—

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોઽન્યથ, લોકોઽર્યં કર્મચન્ધન ।
તદર્થં કર્મ કૌતેય, મુક્તસંગ: સમાચર ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ :—હે કુંતીના જ્ઞાતસોયા પુત્ર ! યજ્ઞના જ અર્થવાળાં (કૃષ્ણપરાયણ કરાતાં) કર્મ વિનાનાં બીજાં કર્મ કરતાં આ લોક બધે પામતો જાય છે. તું તો સંગથી મુક્ત રહીને કર્મ સારી રીતે કર.

આમાં “ સમાચર ” અને “ મુક્તસંગ ” એ શબ્દો બહુ સમજવા જેવા છે. સમાચર એટલે—સારુ આચરણ—સત્કર્મ—અથવા સારી રીતે યાનપૂર્વક કરાતાં ‘કર્મ’ અર્થાત્ જે જીવનનો સ્વભાવ જ કર્મપરાયણ રહેવાનો છે, એને સમ્યક્ કર્મપરાયણ રહેવા દેવું કે રાખવું અને એમ કરતાં કરતાં જે “ સંગ ” સામે તેમાંથી “ મુક્ત ” રહેવું એ મુક્તસંગ જીવનવ્યવહાર.

આ સગ શબ્દનું મૂળ ગીતામાં જ આપણે શોધીએ એમાં સગ કરનાર, સગ કરવાના વિષય, અને એ બેના સંબંધનું પરિણામ શું કહેવાય ને થાય, એનો વિચાર કરી લીધો છે “સંગ” શબ્દનો ઉપયોગ ગીતામાં પ્રથમ બીજા અધ્યાયના બાસકમાં શ્લોકમાં થયો છે અર્જુનના એપનમાં શ્લોકમાં ચિત્તપ્રસ, સમાધિરથ અને સ્થિતધીનો જીવનવ્યવહાર પૂછતા બગવાન એનો જે ઉત્તર આપે છે, તે વિચારના જેવો છે અર્જુનના પ્રશ્નમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની બે દશાનો પ્રશ્ન એ એક ધ્યાનપરાયણ થઈ સમાધિરથ ચવાની દશાનો, અને બીજો એમાંથી જાગી, જીવનવ્યવહારના કર્મ કરતી મનોદશાનો આપણે એના વિસ્તૃત વિવેચનમાં ન ઊતરતા કેવળ સંગદોષનું મૂળ કે જે બંને દશામાં બંધનકારક છે એનો જ વિચાર કરવાનો છે બાસકમાં શ્લોકમાં બગવાન કહે છે —

ધ્યાયતો વિવિધાન્પુત્ર સંગસ્તેવૃપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામ —————

વિચોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને વિવિધોમાં સગ ઉપજે છે, અને એ મંગમાંથી કામ (વિવિધભોગની તૃષ્ણા) ઉપજે છે

માનવજીવનનો સ્વાભાવિક ક્રમ જ એવો છે કે જીવનવ્યવહારમાં પરમપદને માર્ગે જતા શુભાશુભ વાસનાઓ પૂર્વ સંસ્કારના પરિણામને લીધે, સ્વભાવને લીધે કે નવીન પડતા સંસ્કારને લીધે કંડો, પથુ દૈતવ્યવહારમાં હોય છે જ, તેથી વ્યવહારનું અને એમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિવિધ જ્ઞાન, એનું જ્ઞાન, એના નામરૂપનું સ્મરણ, અને એનો ચિત્ત સાથેનો સંબંધ સખવો પડે છે

આમ વિવિધોના સંગ એ જ્યાં કામાદિપરિવારનું મૂળ છે, એ સગમાંથી મુક્ત રહીને સમાચરણ કરવાનું બગવાન કહે છે, એ

કામનો ત્યાગ કરવાનું કહી સંઘમાંથી કેરી રીતે મુક્ત થવું, એનો ઉપાય અસંગત્ય છે એમ આગળ પંદરમા અધ્યાયની શ્રી પુર્યોત્તમ સાથેની યોગસાધનામાં સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે. ત્યાં સસારરક્ષણ વર્ણન કરી, એનું રૂપ અનિશ્ચિત છે, અને તેથી અનિર્વચનીય છે એમ કહી, એનું મૂલ કાપી નાંખવાનું હથીઆર બતાવે છે. પ્રથમ પ્રહાર વિના જેમ જક્ષણ મૂળ કપાય નહીં, અને એને કાપવા માટે જેમ સતેજ કુહાડાની જરૂરીયાત છે, તેમ આ સસારરક્ષણા મૂલોચ્છેદન માટે અમગ રૂપી શસ્ત્ર હથીઆર વાપરવાની જરૂર બતાવે છે.

મુક્તસંગ થવા પહેલા સંગ અને એનું સ્વરૂપ વિચારતા વિષયોનો વિચાર કરવો પડે, નિચો જાતે શુભાશુભ નથી, પણ જે અર્થમાં એને વાપરીએ તે પ્રમાણે એનું ફલ હોય છે; એક જ હથીઆરથી આત્મરક્ષા અને આત્મહત્યા બન્ને થઈ શકે; એ જ હથીઆરથી શત્રુનો સહાર અને મિત્રની રક્ષા થઈ શકે, એમા શસ્ત્ર જેમ નિર્વિકાર છે, તેનું જ બધા વિષયોની બામનમા છે. દૂધ સાત્ત્વિક હોવા છતાં એના મિતાહારથી દેહમા પુષ્ટિ અને અત્યાહારથી વ્યાધિ ઉપજાવે છે, આવી રીતે વતુ પેાતે સારીમાઈ કે સાચીખોટી નથી, પણ એમાં આરોપેલી સત્યત્વની બુદ્ધિ અને એનો ચિત્તમા ચોટી જતો મમતારૂપી આમકિતનો સંગ જ સર્વત્ર બંધનકારક છે.

કર્મમાં નાસ્તિક કર્તા હમેશા 'મુક્તસંગ' રહે છે એનું અહારમા અધ્યાયના છતીયમા શ્લોકમા પણ સ્પષ્ટ કરે છે. —

મુક્તસંગોઽનહંષાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધયમિદ્વયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ડચ્યતે ॥૨૬॥

અર્થ :—વિષયના સંગથી મુક્ત રહેનાર, દેહમા આત્મબુદ્ધિ વગરનો, ધૈર્ય અને હત્સાહનાળો, કાર્યની ધારી સિદ્ધિ કે અણુધારી અસિદ્ધિમા નિર્વિકાર રહેનારો કર્તા સાત્ત્વિક ધરૂણ છે.

સત્ત્વગુણી અંતઃકરણમાં જ આત્મજ્ઞાન પોતાની પ્રતિભા પાડે છે. મૂળે અંતઃકરણની ઉત્પત્તિજ પંચતત્ત્વના સાત્ત્વિક અંશમાંથી છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે અંતઃકરણ જાતે જ ને સત્ત્વગુણનું કાષ્ઠ હોય-સત્ત્વગુણનું બનેલું વસ્તુ જ હોય, તો પછી એમાં તો જ્ઞાન સ્વાભાવિક જ હોયું નેમ્મએ.

સાચી વાત એ છે કે અંતઃકરણ સત્ત્વગુણનું બનેલું છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે એમાં આત્મજ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુરે. એ સત્ત્વગુણનું બનેલું છે એનો અર્થ એટલો જ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું એ મૂલ અને કેન્દ્ર હોવાથી લોકાલોકાન્તરના પ્રવાસી જ્યાં આત્માને જે પોતાનાથી ભિન્ન અને દ્રશ્ય એવા ઘટ્ટાંડનું ભાન-જ્ઞાન એનાથી થાય છે, એ જ્ઞાન એ દૈતમય સંસારનું અને વિપયવનની વિચિત્રતાનું છે. એ જ્ઞાન ખરું અને ખોટું (મૂલવાણું) હોઈ શકેઃ વસ્તુઓ અમુક ગુણધર્મ, અને નામરૂપવાળી છે, અને જ્યાં આત્મા જે શરીરમાં હોય ત્યાં પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરી શકે એવું જ્ઞાન અંતઃકરણમાં થાય છે, બીજે કોઈ સ્થળે નહીં, એટલો જ એનો અર્થ છે.

પણ આત્મજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ ત્યારે અંતઃકરણ ઉપર રજોગુણરૂપી પ્રાણની અને તમોગુણરૂપ સ્થૂલ શરીરનાં પાંચ તત્ત્વોની જાયા, દબાણ, કે પ્રભાવ ન પડતાં હોય ત્યારે એની વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણની સ્થિતિમાં યથાર્થ સ્પષ્ટતાથી પડે છે. શાસ્ત્રના પંચીકરણ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે—

અંતઃકરણ ચતુષ્ઠય
અને
જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક } સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો સત્ત્વગુણી અંશ છે.

કર્મેન્દ્રિય પંચક
પ્રાણપંચક } સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો રજોગુણી અંશ છે.

સ્થૂલ તત્ત્વોનો અન્નમય કોશઃ-તમોગુણનો અંશ છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે અંતઃકરણ પોતે સત્ત્વગુણનો અંશ છે, એમાં રહેશે જીવાત્માનો અર્હંભાવ બ્યારે રજ્જેગુણ અને તમોગુણ સાથે મમતા બાધે એટલે કે પોતાના કરતાં બિન્ન અને દરમ્ય એવા રજ્જેગુણ-તમોગુણના વિષયોનો સંગ બાધે, સારે એવો મનથી એ વિષયોનું ધ્યાન કર્યું કહેવાય. શરીર હોય ત્યાં સુધી આ બધાં અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, અને પ્રાણવર્ગ રહેવાનાં, અને એ વ્યવહારમાં અંતઃકરણ જે રીતે વર્તન કરી શકે; (૧) પોતે વિષયોનું ધ્યાન ન કરતાં, એટલે રજ્જેગુણી કે તમોગુણી હોત સાથેની મમતા ન રાખતાં કેવળ પોતે પોતાનામાં રહી, અંતઃકરણના સત્ત્વગુણી સ્વભાવમાં, વિષયમુક્ત રહી, પ્રતિબંબરૂપે પ્રકાશ નાખતા સ્વરૂપશૂન ચૈતન્ય-સામ્યદાન-દ-સાથે અભેદ રાખે, અનુભવે અને વિષયોના ધ્યાન તથા સંગથી મુક્ત રહે. અથવા (૨) ઉપર કહેલા વિષયોનું જ ધ્યાન કર્યા કરે, એમાંથી વિષયોનો સંગ થાય, પછી એની જ વાસના થયા કરે એટલે કામભાવ વધે અને એમાંથી એના પુત્રપરિવાર જેવા ક્રોધ, મોહ, રમૂતબ્રમના વમળમાં ફસાઈ, હમેશાંને માટે બંધ વધારતો જાય.

આ ઉપરથી સમજાશે કે વિષયોનું ધ્યાન કરનાર અંતઃકરણ મૂળે સત્ત્વગુણનું છે, પણ એ જો વિષયોના ધ્યાનનો સંગ રાખી, રજ્જેગુણ અને તમોગુણના પ્રભાવમાં મુગ્ધ થઈ, મોહાસક્ત બની એનું ચિત્ત્વન કર્યા કરે તો કામક્રોધાદિના બંધનમાં પડે; અને પોતાના સત્ત્વગુણી સ્વભાવમાં રહી, વિષયોથી અસંગ રહી સ્વરૂપનો જ વિચાર કરે તો પ્રજ્ઞાન-દનો અનુભવ કરે અને મુક્તસંગ બને.

ભગવાન સમ્યક્ કર્મોચરણ કરવાનું કહે છે, પણ મુક્તસંગ રહીને; અને એ જ સાચા જ્ઞાનની ચાવી છે, મોક્ષની એ જ ખરી સાધના છે; અને આત્મજ્ઞાનનું એ જ રહસ્ય છે. આવી મુક્તસંગ થવાની સાધના માટે જ અનુનનો પ્રશ્ન છે. (ગી. અ. ૨-૫૪) એમાં સમાધિ દારા

શરીરને નિષ્કેષ્ટ બનાવી, સમસ્ત દૈત્યભાવનાનો પ્રત્યાહાર કરી, સ્વપરમ સુખનો અનુભવ કરવા, તેમ જ સ્વરૂપે પોતે અસંગ છે એવો નિશ્ચય કરવા ધ્યાનની આવશ્યકતા છે. પણ એમાંથી બુદ્ધિધાન થવા પછી (કારણ કે જીવનપર્યંત ધ્યાન થઈ શકે નહિ એટલે) જ્યારે વ્યવહારમાં વર્તવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં તો વ્યાવહારિક દૈત્ય ખડું જ હોય છે, એમાં શી રીતે મુક્તસંગ રહેવું એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય એ જ મ્લોકમાં છે. તેના સમાધાન માટે વિષયધ્યાન ન કરતાં, રજોગુણના કામમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસારવૃક્ષનો સર્મગરૂખી હથીઆરથી મૂલોત્કેદ કરીને મુક્તમગ રહેવાનું, અને પછી

તત્ત.પદ્ તત્ત પરિમાર્ગિતત્ત્વમ્ (અ. ૧૫-૪) તત્ત્વપદ્ શોધી લેવા જેવું છે એમ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે. એ તત્ત્વપદ્ શોધન એટલે જ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના લક્ષ્યાર્થનો વિચાર અને અનુભવ

આવો અનુભવ કરના માટે અતઃકરણને પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણના સ્વભાવમાં રાખવું જોઈએ, અને તેથી ઉપર કહ્યું છે (અ. ૧૮-૨૬) તેમ કર્તાએ સાત્ત્વિક બનવું જોઈએ સાત્ત્વિક બન્યા વિના આત્મજ્ઞાન મળે નહીં, એટલા માટે મુક્તસંગ થવું, અનલવાદી એટલે જ શરીર છું એવા વાદનો બંધાવ; રજોગુણી કર્મેન્દ્રિયપત્રક અને પ્રાણપત્રક તથા તમેગુણી પચજૂતાત્મક રથન શરીર તે હું નથી એમ માનવું, એ અનલવાદ એ એ મુખ્ય લક્ષણ બતાવી ભગવાન ત્યાર પછી સાત્ત્વિક ધીરજ, અને ઉત્સાહ રાખનાવું, કાર્યમાં સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ જે પ્રારબ્ધાનુસાર થવાની છે, એટલે એ બન્નેમાં નિર્વિકાર રહેવાનું કહે છે ગીતાના અદારમાં અવ્યાયમા કર્મ, કર્તા, કૃતિ, ભુક્તિ વગેરે જેટલા સાત્ત્વિક કલા છે, એનો બરોબર વિચાર કરવા અને એ ગીતે સાત્ત્વિક થવું, વસ્તુઓના ત્યાગાત્યાગમાં પડવા વિના-કારણ કે કમનો નિઃશેષ ત્યાગ જે અસંભવિત છે-તેનો ત્યાગ કર્યો વિના, એ કર્મમાં

અકર્મશુદ્ધિ, અકર્તાભાવ, ફલની અનિગ્ધા, અખંડ ધીરજ, અદમ્ય ઉત્સાહ, અને એટલું-કરતાં છતાં પણ અંતઃકરણને ધ્યાન દ્વારા સમાધિમાં મેળવેલા અધ્યાનદંથી ભરપૂર રાખી, જીવનના સમસ્ત કર્મનું ફલ જો અધ્યાનદં જ છે, તો પછી વિષયાનંદ એ એનું ફલ નહીં, પણ અસંગિત્ય કેળવવાનું સાધન છે, અને મુક્તસંગ બનવાનો એ અભેદ અને એક માત્ર રાજમાર્ગ છે એમ સમજી સમાચરણ કરવું.

સમાચરણ એટલે સદાચાર જ નહીં. પણ જે કર્મ થાય તેમાં સર્વત્ર અતરમાં સાત્વિકતા, અને એ કર્મમાં લક્ષ્ય તો આત્મદર્શન: એનું નામ સમાચરણ. સમસ્ત યોગનું ફલ છે આત્મશુદ્ધિ: ધ્યાનના કર્મ દ્વારા સ્વરૂપનો અનુભવ કરો, કે જીવનના વ્યવહારમાં કર્મ દ્વારા વિષયોમાં ઉપર કહ્યું તેમ મુક્તસંગ રહી સમાચરણ કરો, પણ એ બંધાનો ઉદ્દેશ છે આત્મશુદ્ધિ. જુઓ નીચેની ભગવાનની કર્મની વ્યાખ્યા:—

કાયેન મનસા ચુદ્ધયા કેચલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।
યોગિનઃ કર્મ કુર્વાન્તિ સંગત્યક્ત્વાઽત્મશુદ્ધયે ॥

(અ. ૫-૧૧)

અર્થ:—યોગીઓ શરીર, મન, શુદ્ધિ કે કેવળ ઈન્દ્રિયો વડે આત્મશુદ્ધિ માટે જ સંગનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરે છે.

યોગી શબ્દ જોવાનાં જ પરમતત્ત્વ અને આપણે કાંઈક જૂદા જીએ એવો ખ્યાલ આવે છે; પણ ધ્યાનપરાયણ બનીને અનુભવ કરતાં તો નિશ્ચય થાય છે કે એ સમ્યક્દાનંદ, અહ્ય તો આપણે પોતે જ-આત્મા જીએ; એ તો સર્વત્ર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વાધાર, છતાં પણ નિર્વેષ સત્, ચિત્, આનંદ અને કેવલ તથા નિરાધાર (પોતે પોતાનો જ આધાર છે) છે. આનું થાય છે ત્યારે આપણને સમજાય .

છે કે જ્યાં સૂધી વિયોગની ભાવના છે, હું જુદો અને અહારવરૂપ જુદું
 જો એમ લાગે છે ત્યાં સૂધી વિયોગી અને વિરહી બનીને ઝૂરવાનું રહે છે
 એને માટે ત્હાડતડો, બૂખતરસ વેડીને વ્રત કરવાનાં રહે છે, આ કર્મ
 કરવું અને આ ન કરવું, એવા બાલ્ય રજોગુણી વિષયોમાં પરિવર્તન
 થયા કરે છે, પણ એમ સમજાતું નથી કે વિષયો, સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ બધા
 રજોતમોગુણી છે, એનો અંતરથી સંગ ન થવા દેવો એ જ મુક્તસંગ
 થવાની ખરી ચાવી છે. પરમાત્માનો વિયોગ માન્યા કરવો એ યોગીનો
 અસંતોષ છે: શક્તિનો ભંડાર પોતાનામાં બંધી કરવાની કામના રાખ્યા
 કરવી એ શક્તિની અતૃપ્તિ છે. અને એવી દૈતની સાધના વડે દૈવી
 વિષયો કે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો, દેવદેવતાઓ કે એવી એવી કે કે ઉપાસ્યની
 આરાધના કરવામાં, કેવળ વિષયોનું જ-પોતાનાથી પૃથક્ તત્ત્વનું જ
 ધ્યાન કરવાનું થયા કરે છે; આ રીતે વિષયોના ધ્યાનમાંથી વિષયસંગ,
 એ સંગમાંથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સિદ્ધિઓની કામવાસના, એમાંથી રાગદ્વેષ,
 અને એ રીતે દૈતના વ્યવહારમાં સદાને માટે વિક્ષેપ, (વિક્ષેપમાંથી દૂર
 રહેવા માટે હમેશાં એકાન્તની શોધ, અને પછી જેમ જેમ એકાન્તસેવન
 તેમ તેમ માર્ગવસમૂહમાં સ્વાભાવિક આશ્ચર્ય પામવાની મોહશુદ્ધિ-આવી
 કે કે પરંપરાઓ અને ઉપાધિઓ વધે જાય છે

સાચી વાત છે આત્મશુદ્ધિની; આત્મશુદ્ધિ માટે જ યોગ; યોગ
 એટલે ધ્યાન અને જ્ઞાન; ધ્યાન એટલે આંતરિક કર્મ અને વ્યવહારમાં
 ક્રિયા થાય એ બાહ્ય કર્મ; એમાં વિષયોનો સંગ ન થવા દેવો-વિષયોનું
 ધ્યાન ન થાય એ જ યોગની ખરી ચાવી.

ધ્યાન કરો આત્મસ્વરૂપનું; વેદો અને ઉપનિષદોએ બ્રહ્મનું નામ
 બતાવ્યું છે ॐ-ૐ ૐ. એ જ એનું નામ, એનો ધ્વનિ સાંભળો;
 એ છે સાચો અનાહન (અખંડ) ધ્વનિ; એના ધ્વનિમય નાદથી રામે-
 રામમાં આનંદ છત્રકાષ, પ્રાણમાં અનેરી ચેતના આવે, અને ॐ

બ્રહ્માનંદ જ સમસ્ત કર્મનું ફલ છે એવો અનુભવ અને નિશ્ચય ઠેળવી કર્મમાત્ર આત્મશુદ્ધિ માટે છે, અસંગ રહેવા માટે છે, અને મુક્ત સંગ રહીને જ સમાચરણ કરવાનું છે એ ન જૂલતાં નિરંતર આવા જ્ઞાનયજ્ઞનાં કર્મ કર્યા કરો; કર્મ સ્વાભાવિક રીતે જ થવા દો.

એટલા જ માટે અધ્યાય ઉજ્જના હમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે કર્મ તો યજ્ઞને માટે છે; યજ્ઞોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞ છે, એમ ચોથા અધ્યાયના શ્લોક ઉડમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે; બધાં કર્મની ઉત્પત્તિ સાક્ષાત્ બ્રહ્મમાંથી છે, અને આ જ્ઞાનયજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્ઞાનાગ્નિ બધાં કર્મને બરખીત કરી નાંખે છે અને કર્મ કરતાં કરતાં પણ બધું બ્રહ્મ જ છે એવી ભાવના કરવાનું અધ્યાય ૪માં સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે. યોગ એટલે જ્ઞાનયોગ, બક્તિયોગ, કર્મયોગ, રાજયોગ, હઠયોગ, મંત્રયોગ-આવી આવી અનેક વ્યાખ્યાઓમાં મનને ગૂંચવ્યા વિના પ્રથમ વિયોગના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને વિયોગ છે તો તે કેવો છે? સાચો છે કે ખોટો? નિત્ય છે કે અનિત્ય? કર્મ કરવાથી યોગ થશે કે વતુને ઓળખી લેવાથી? જેનો વિયોગ મानीએ છીએ તે વસ્તુ આપણાથી જૂદી છે કે એક? બ્રાન્તિથી જૂદી મानी લીધી છે? જૂદી છે તો કેટલે દૂર છે; આંતઃકરણમાં છે કે લોકલોકાન્તરના આકાશપાતાળમાં?

બગવાન તો બગવદ્ગીતાના અઢાર અધ્યાયમાં અઢાર પ્રકારના યોગ વર્ણવે છે અને એમ કહીને સમજાવવા એ માગે છે કે જે જે કર્મ કે વિચાર દ્વારા પરમતત્ત્વનો વિયોગ ટળીને એનો અનુભવ થાય તે યોગ; જીવનની સક્રિય અને અક્રિય એની જે અવસ્થાઓ છે; જે જ અવ્યક્ત અને વ્યક્ત; જે જ છે ધ્યાનની અને જ્ઞાનની ચિત્તની અવસ્થાઓ; શાંત એકાન્તમાં બેસી, પ્રાણ, મન, અને દિગ્વિશેષને નિશ્ચેષ્ટ કરી, પરમતત્ત્વ પ્રતિ મનને શ્રદ્ધા તથા બક્તિથી વાળી, વિષયોના ધ્યાનમાંથી મુક્ત બની ઈશ્વરીય શ્વેષમાં એકામતા સાધીને ચિત્તનો નિરોધ ઠેળવવો, એ

ધ્યાનની બાબતમાં પણ સમ્યક્ આચરણ એટલે શાસ્ત્રોક્ત અને અનુભવીના ઉપદેશેલા ક્રમ પ્રમાણે પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરી નિત્યને માટે વિયોગ નાશ પામે એવો યોગ કરવો, એ છે ધ્યાનની અવસ્થા. બીજી છે જ્ઞાનની અવસ્થા. પ્રાણ ચંચલ હોય, માનેન્દ્રિયોમાં દૃશ્ય જગતનું ભાન હોય, કર્મેન્દ્રિયો ક્રિયા કરે, ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના અર્થમાં વિચરે, અને એમ છતાં પણ વિષયોના સંગથી મુક્ત રહી તત્ત્વમાં યોગી બનીને સાધક મુક્તસંગ રહે એ સમાચરણ.

સાધક ! આ તો પ્રારંભિકપણે લખેલા થોડા સંકેતના શબ્દો છે ! જે સાધન કરે. એમાં સ્વતંત્ર જુદીથી વિચાર કરે ! ન હસો શબ્દ-જાળમાં કે ન ખેંચાઓ કોઈ વિચારહીન ક્રિયાઓ પાછળ; એક ભગવદ્-ગીતાનો શબ્દેશબ્દ વિચારો, શબ્દેશબ્દે યોગ ભર્યો છે; અર્થે અર્થે આત્મદીપક ચેતવી રાખ્યા છે; તમારો વિયોગ શાન્ત થશે, અને પછી નહીં રહે વિયોગ કે નહીં રહે યોગ; નહીં રહે અજ્ઞાન કે નહીં રહે જ્ઞાન-નહીં રહે અસિદ્ધિ કે નહીં રહે સિદ્ધિ-એ બન્ને દ્વંદ્વના સંગમાંથી મુક્ત રહેશો; અરે છો તે જ રહેશો-અનુભવશો; અને તમને પરે જ પરમતત્ત્વ સમજશો; ભગવાનનો આશીર્વાદ ઝીલવા અધિકારી બનશો, અને ભગવદ્ભાવમાં નિત્ય પ્રસન્ન રહી, કર્મ કે કર્મસંન્યાસ, વિષય-ધ્યાન કે વિષયસાગ, આત્મજ્ઞાન કે ધૃતરદર્શન, આર્વા આર્વા બધાં અણુકોટિનાં દર્શનનાં એવાં તો અનુભવરસીમાં થશો કે શાસ્ત્રનો, અનુભવીઓનાં વાક્યોનો મર્મ સમજશો ને કૃતકૃત્ય થશો; પુનઃ એ જ કહેવાનું છે કે :—

મુક્તસંગ: સમાચર ॥

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

(મે ૧૯૪૩)

સ્થૂલદેહની વાસના

જન્મથી મૃત્યુ સૂઝીમાં કાણેકાણે વધઘટ પામનારા, રોગ અને આરોગ્ય વચ્ચે પીડાત', અને પોપણની ચિન્તામાં જ મનને રોકી રાખનારા આ સ્થૂલદેહનો જરા વિચાર તો કરો ! એનું પોપણ કરવું એ સ્વધર્મ છે; કારણ કે એની નિરોગીતામાં જ ચિત્ત એનાથી મુક્ત રહી, પરમતત્ત્વનું ચિન્તન કરી શકે છે; પણ જો એના બંધનમાંથી, મન ઉપર હમણાં મૂકી રાખેલા હિમાલયના વજન જોટલા બારમાંથી, એને અનેક જન્મમાં ઉપાડીને ફેરવ્યા છતાં પણ એમાંથી મુખ નથી જ મળતું એવી વેદના સાંપડીને સમજાઈ ચૂકી હોય, તેમ જ બધા ત્રિનાપનું-આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિનું-એ જ મૂળ છે એવું જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ સાચોની સાક્ષી, અને શ્રી ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા મળી ચૂક્યું હોય, એવા નિર્મળચિત્ત મુમુક્ષુને એના બંધગ્રહથી છૂટવાની ઇચ્છા થાય એણે તો ખરેખર, એ દ્વારા થતા વ્યવહારનો વિચાર કરવો જોઈએ.

એની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી જુઓ; સ્ત્રીપુરુષની જાતીય ભોગ-

વાસનાના સ્ખલનમાંથી ઉપજેલું, માતાના લોહી અને પિતાના મલિન જલમાંથી બૌધાયેલું, અને ત્યાર પછી પણ મલમૂત્ર, કફ, લાળ, વગેરે વસ્તુઓને પોતાનાં નવ છત્રોમાંથી વારંવાર બહાર ફેંકતું આ સ્થૂલ શરીર ખરેખર ઉપાસ્ય નથી.

પણ સહવિચાર તો ત્યારે આવે કે જ્યારે એની નિત્યાનિત્યતા તરફ દૃષ્ટિ પડે. આપણે એની સાથે એટલો બધો અભેદ માની લીધો છે કે ‘તમે કાણુ’નો પ્રશ્ન પૂછતાં “હું” આ “એમ” કહીને પ્રત્યક્ષ દેખાતા જડ જેવા કાળા, ગેરા કે પીળા વર્ણના, સાડા ત્રણ હાથના બાજી શરીરને જ આપણે બતાવીએ છીએ. મારી છુદિ, માઈ મન, મારા વિચાર, મારી સ્ત્રી, મારો પતિ, મારો પુત્રપરિવાર, મારાં સંબંધી અને રત્નેડી, મારો ધનવૈભવ, મારાં મકાનમિસ્કત, મારી પ્રતિષ્ઠા, મારી પ્રશંસા, મારી સત્તા, માઈ સૌંદર્ય, મારી કલા, મારી વિદ્યા, મારી સમજણ, માઈ વ્યવહારકૌશલ્ય—આ ગણી ન શકાય તેટલાં મારાપણાનાં વંશવારસનો બધો ખજાનો આ સ્થૂલ શરીરનો જ હોય એમ માની જાની બહાર કહાડીને ફૂવાતા ફરીએ છીએ; એના કેશમાં મરતક વાંકું રહે છે, આંખમાં અમકારા ધાય છે, અરે ! કેઈ વાર રત્નેત્રગોચર્યુનો આંધળો નરો એટલો બધો ચડે છે કે દારૂડીઆની પેઠે નામવુંકુદવું અને બેશ્રામ વાણીવિલાસ પણ એમાંથી નીકળી પડે છે !

અગ્નિનું આ જ પ્રથમ લક્ષણ છે; ‘સ્થવરેહ જ હું હું’ એમ વલ્ગુસમજ્યે અને વગરવિચારે માની લેવાયી આ બવાટવીમા બટકવામાં અગ્નિ સંતાપ આવી પડે છે, પણ અગ્નિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બાવિની આશામાં એ જૂનવર્તમાનનાં મંકટોનો વિચાર કરી શકતો નથી; વર્તમાનનાં કુષ્પોને પણ એ મુખ માની લે છે. એને કપનના પણ નથી આવની કે કુષ્પ ભોગવીને મેજવેષુ એ સ્થૂલ શરીરનું મુખ અનિત્ય છે કે નિત્ય ? રોગનું ઘર છે કે નીરોગીપણનું ? અભિમાન વતારે એવું છે કે શરીરની અનાસક્તિ કરાવી એમાંથી મમતાની નિવૃત્તિ કરનાર !

ઉપર ગણાવેલાં મકાનમિલકત કે ધનવૈભવ વગેરે સ્થૂલ શરીરનાં નથી એવું એકબ્રુ સમજાય એમ છે, છતાં વ્યવહાર વખતે એ બૂલી જવાય છે; જે સ્થૂલ શરીરને જ હું માનીને આપણે ઓળખીએ છીએ, એને તો એની સાથે કરો પશુ સંબંધ નથી; છતાં એની સાથે એટલું તાદાત્મ્ય માંધી લીધું છે કે, એના દુર્બળ થનાથી મન દુર્બળ બને છે અને સશક્ત બનવાથી મન કુવાર્ધને કાળકે થાય છે; એને ન્દવરાવીને સ્વચ્છ બનાવી, દર્પણમા મેકો બેતી વખતે એમ જ લાગે છે કે મારું સૌંદર્ય અપ્રતિમ છે, અને એ મોહની માત્રા એટલી બધી ચડેલી હોય છે કે ત્વચા, માસ, હાડકાં, મજ્જા, મેદ વગેરેનું માસમય મલમૂત્રથી ભરેલું શરીર જ બાણે આપણે છીએ એવી રીતનું જ વર્તન થયા કરે છે.

સ્થૂલદેહમા મુખ્યત્વે બે પ્રકારનો મોહ હોય છે, એક એનું બળ અને બીજું સૌંદર્ય. શરીર નીરોગી હોય તો જ બળવાન હોય, અને બલનાન શરીર ન હોય તો કોઈ પણ પુરુષાર્થ ચર્ચન શકે એ સિદ્ધાન્તને લીધે જ શરીરમાર્ગે જલ્લધર્મસાધનમ્ જેવા શાસ્ત્રા વાક્યો શાસ્ત્રોમા લખાયા છે, આમ શરીરની નીરોગિતા અને પુષ્ટિ માટે એને શુદ્ધ સત્ત્વગુણી આહાર આપવો જોઈએ, આ રહી ધર્મદર્ષિ

બીજી વાત છે એની સ્વચ્છતાની; સ્વચ્છતા પણ નીરોગીપણાનું આવશ્યક અંગ છે, એના બાહ્યસૌંદર્ય દ્વારા સ્વચ્છતા સચવાય છે, અને સ્વચ્છ શરીર હોય તો મન પ્રસન્ન રહે છે, પ્રસન્ન મન સહજ સ્વભાવે ધર્મસાધનમા તત્પર રહે છે; આ સ્વચ્છતામા બ્યારે કંનાનું પ્રમાણ ઉમેરાય છે અને વ્યવસ્થા એનો સ્વભાવ બને છે ત્યારે એ નિર્ધામત વિહાર કરી શકે છે; આમ-યુક્તાદાર વિહાર-એટલે યોજનાપૂર્વક, યુક્તિપૂર્વક, કે કુસનનાપૂર્વક આહારવિહાર દ્વારા બળ અને સૌંદર્યની પ્રમાણસર માત્રા સાચવનાથી મન પ્રસન્ન રહે; પ્રસન્ન મનમા દેહચિન્તા

ન રહે; અને દેહચિન્તા ન રહે અને આત્મચિન્તાનું સદાનુભવે થઈ શકે એ ઉદ્દેશથી જ શરીરમાત્ર સ્વલુધર્મસાધનમ્ કહેયું છે; પરંતુ આપણામાં વિવેકનો અભાવ હોય તો દેહને જવવાનું જનાવવામાં તેના આહારમાં અતિરેક ચર્ચ જાય છે; પોપંચુને ખંડાને તામસિક અને રાજસિક આહારની ટેવ પડે છે; ખાનપાન પોપંચુ માટે નહિ, પણ સ્વાદેન્દ્રિયની તૃપ્તિ માટે છે એમ માની એના શુભામ જની જવાય છે. અને પ્રરિણામે આરોગ્યને બદલે રોગનાં કારણ જેવાં દુષિત ખાનપાનથી શરીરં દેશમંદિરમને બદલે શરીરં વ્યાધિમંદિરમ્ છે એવો અનુભવ થાય છે. આવો છે આપણો ખાનપાનનો અવિવેક; એ અવિવેક દેહાસક્તિ અને મોહમાંથી ઉપજે છે અને જ્ઞાનભૂમિએ સ્વાદુ માનવી એવાં તો રાજસિક તામસિક-ખાનપાનને રસીએ અને છે કે એને ખાવાખાવનો કે બધાબધનો કોઈ વિવેક નથી રહેતો. આનું નામ દેહાસક્તિ, શરીરનો મોહ, અને તામસિક દેહાભિમાન.

શરીર સ્વચ્છ રાખવામાં પણ કેવળ આરોગ્યનો જ ઉદ્દેશ નથી. એક ખીજે પંચુ ઉદ્દેશ છે; બગવાન પતંગલિ યોગદર્શનમાં કહે છે કે :—

શૌચાત્ સ્વાંતઃસુગુપ્તા પૈરસંતર્પિઃ ॥ ૨ ૪૦.

અર્થ :—શૌચથી પોનાના શરીરમાં ઘ્રૂણા (વેરણ) ઉપજે છે અને પારકા (મલન શરીરો અને ચિત્તો) ના સંપર્કનો અભાવ આવે છે.

આ મૂલનો જગ વિચાર કરી જુઓ; એમાં શૌચનું ક્વ લખે છે દેહનો પેરામ્. આ શરીરને નવ દરવાજા છે. કોપીમાંસના બેસા આ શરીરથી ઘરમાંથી રાતદિવસ દ્યેયે નીકળીને નવે ખાનપાનથી તથા કરે છે. એને વખતોવખત સાર ન કરીએ તો ગંદકીનો પાર ન રહે; એની દુર્ગંધ અપ્રત્ય ચર્ચ પડે. એને સ્વચ્છ રાખવામાં આ દેહની

મહિનનાનું બાન કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે, પણ આપણું અજ્ઞાન અને મોહ એવાં વિચિત્ર છે કે એવા મલિન, દુર્ગંધિમય દેહને પવિત્ર, સ્વચ્છ અને મુંદર માની, નવરાત્રી સાધ કરી, ફૂટડા થઈને હરવા-ફરવામાં, એના રૂપગુણના અભિમાતમાં ફુલાઈને અદ્ધર હવામાં ઊડતા હોઈએ એમ આશ્વા કરવામાં એવા તો અટવાઈ જઈએ છીએ કે સ્નાન અને વસ્ત્રાલંકાર વડે એને સૌંદર્યનું સંપ્રદુષ્ટાન બનાવવાની જ મહેનત કરીએ છીએ.

જન્મેજન્મે આવું શરીર નવું મેળવવું પડે છે; ક્ષણેક્ષણે ઘરકું થતું જાય છે; પગેપગે ગંદકી ફેલાવ્યા કરે છે; શ્વાસેશ્વામે અશક્તિ ઉમેરે છે; ડગલે ને પગલે મૃત્યુને નોતરે છે; અને રાતદિવસે જાણે મરવા જ મથતું હોય તેમ તનતોડ મહેનત કરીને ‘હાલવરાળ’માં હવાતીઆં માથો કરે છે. આવી છે આપણું અજ્ઞાન અને સ્થૂલદેહની આસક્તિ. એ કેટકેટલા વમળમાં ફસાવે છે એનું વર્ણન કરતાં વિવેકચૂડામણિમાં બગવાન શંકરાચાર્ય લખે છે કે:—

સ્થૂલસ્ય સંભયજરામરણાનિ ધર્મા:

સ્થૂલ્યાદયો बहुविधा शिशुताद्यस्याः ।

वर्णाश्रमादिनियमा बहुधाऽऽमया स्युः

पृजायमानबहुमानमुष्णा चिदोष्वाः ॥ ૧૧

સાવાર્થ:—આ સ્થૂલ શરીરને જન્મ, વૃદ્ધારથા અને મરણ હોય છે; સ્થૂલપણું (જડાઈ) વગેરે પણ એમાં છે; વાસ્ત્યાવસ્થા વગેરે એની અવસ્થાઓ છે. વર્ણ અને આશ્રમને અંગે પાળવાના નિયમોનું એને બંધન છે; અનેક પ્રકારના રોગો એમાં ભરેલા છે; માન, અપમાન, અને અતિમાન જેવા એમાં અહંકારના ધર્મો (આશોપેક્ષા) છે.

માતાપિતાના સ્વર્ગીય જેવા, જોઈને પણ કંપારી છૂટે એવા,

ગદા પદ્મવૈભાવી એનું મીનરોપણ થાય છે માતાના ઉદરમાં અન્નપાનના વિકારભાગી એ વધે છે નન માસ સુધી એ ચામડાની મેથળીમાં બંધાઈ રહી, જેમાં અનેક પ્રકારના કષ્ટો ભોગવે છે, અને વખત આવતા, પ્રાણુદ્વારા જીવમાત્ર ધારણ કરી, ન્યારે આ પૃથ્વી ઉપર ચોતાનો હયાની સિદ્ધ કરના માસમય કારાગૃહભાગી બહાર આવે છે, ત્યારે પણ રક્તમાસથી જ ખગડાયેનું નીકળે છે, આમ બધી રીતે તપાસી જોતા એ શરીર ગદુ જ છે એનું સ્મરણ રખાના જ જાણે એની રચના ક્ષરે કરી હોય એવું ભાન થાય છે માતાને ગર્ભભાગી જ પીડા આપનાર, જન્મ્યા પછી પણ સ્તનપાન દ્વારા માતૃશક્તિને ચૂની લેનાર, બાલપણના અજ્ઞાન દ્વારા માતાપિતાને શતદિવસ સતાનનાર જુરાનીના તોરમાં વિશ્વમત્માં ગોડાતુર બની આમતેમ આચટીઆ ખાનાર, અને અસ્થાના બિતરતા ઓઢમાં ઘરડો બની પુત્રપરિવારના મોઠમાં તિરકકાર ભોગનાર મનુષ્ય ખરેખર પાપર છે !

રચૂન શરીરનો આવી વાસના મે પ્રકારે જન્મે છે

- (૧) એને નીરોગી રાખવાના ઉદ્દેશથી નિશુદ્ધ અને પોતક અન્નપાનની આવશ્યકતાભાગી અભિનવેશને લીધે ઉપજતી સ્વાદ અને સૌંદર્યની વાસના,
- (૨) એને નિત્ય માની એક જ દશમાં રાખવાના મોહભાગી ઉપજતી, અભિનવેશ દ્વારા પ્રકાશથી મિથ્યા અહકારની વાસના.

પ્રથમ વાસનામાં શરીરને નીરોગી અને ગ્વચ્છ રાખનાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ જુની જગ્યા છે, જરૂર ક્ષેત્રમદિવમ્ છે, સર્વવ્યાપી એ અકમાનુ એ સુન્દર, સુવંદ દેવતાન છે, તેથી એને સ્વચ્છ અને નીરોગી રાખી મનને એમાંથી એ મીન્યાળી લઈ, હૃત્યગ્રહમાં વિરાગતા પ્રકાશના પ્રકાશ, ચૈતન્યના ચૈતન્ય અને સમગ્ર આનંદોના અમનંદ-

સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું એમા દર્શન કરવાનું છે એ જ્ઞાનભાન માણુસે રાખનું નોંધ એ

આવી સુંદર દેખાનનાને મદને માણુસ એને જ પોતાનું સ્વરૂપ સમજી, એ નિકારી-ક્ષણેક્ષણે બદલાતી, અને મલિનતાના ભડાર જેવી એની રચનાનો વિચાર કર્યા નિના એને નિત્ય, સુદર અજર, અમર માની, જ્યારે આ ક્ષણુજગુર જગતમા વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે એ પરિણામે મોહ, આસક્તિ અને મમતાના મધનો વધારતો જાય છે, જેને નિહન માને છે એ જ છોદે અનિત્ય થઈ પડે છે, એને સ્વચ્છ રાખનું છે એમ માનીને રોજ સ્નાન કરતા છતાં પણ એના નર દ્વાર ગદ્ગદી જ ઝોક્યા કરે છે, અને પરિણામે પોતાના સ્વરૂપનું નિત્ય અજર, અમર, આનન્દમય સ્વરૂપનું ભાન ભૂતી, હું મર્યા, જન્મ્યો, મોહો પડ્યો, દુઃખી થયો, માત્ર સર્વસ્વ નાશ પામ્યું, આવી વિપરીત ભાનના વાળો બને છે ।

શાસ્ત્રોમા આ શરીરની નિન્દા કરવાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને એમા ધરાગ્ય ઉપજાવનાનો છે, સ્થૂન દેહાધ્યાસમાથી છોડાતી, એનાથી વિશુદ્ધ 'હુ' જૂદો છે, એનાથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળું આત્મચૈતન્ય અજર, અમર, અને આનન્દવન છે, અને એના મધ્યા અન્યોન્ય અભ્યાસથી શરીરને જ જ્યારે આત્મા માની લેરાય છે, ત્યારે આવી ભ્રમણા થાય છે એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે જ સ્થગેસ્થગે એમાથી મમત્વ છોડાવનાની શાસ્ત્ર આજ્ઞા આપે છે ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે —

શરીર પાષણાર્થી સન્ ય આત્માન દિદક્ષતિ ।

પ્રાદ દારુધિયા ધૃત્યા નર્દી તત્ત્વે સ ગચ્છતિ ॥

(વેવેક્યુડામણિ-૮૪)

ભાવાર્થ — (ઉપર વર્ણવી તેવી ઉલ્ટી, દેહાધ્યાસની ભુદ્ધિ રાજો) જે મનુષ્ય સ્થૂન શરીરના પોણીની જ ધ્રુજાવાળો છતાં

આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છે છે, તે ખરેખર (પોતાની જડ-
સ્થૂલમાં જ અટવાઈને જડ બનેલી) લાકડા જેવી ભુદ્ધિ વડે મગરને
પકડીને (એમાં ચડીને) નદીને તરી જવાનો યત્ન કરે છે, (એમ
સમજવું.)

નાશવાન સ્થૂલદેહથી અવિનાશી આત્માનું દર્શન થાય ખરું ?
મલિન શરીર વડે પરમ પવિત્ર સર્વિચ્છાનન્દ સ્વરૂપનો અનુભવ કરી
શકાય ખરો ? સ્થૂલને જ સાચું માનનારી, જડ પદાર્થને જ પોતાનું
સ્વરૂપ સમજનારી જડભુદ્ધિ વડે પરમ ચિત્તન્ય પદ્મહારી પ્રાપ્તિ કેમ કરી
શકાય ? અને આપું છતાં પણ સ્થૂલદેહનાં ખાનપાનમાં, અને શુગર
વડે સગીરીને ફૂટડા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરનારા મનુષ્યો, એના દારા
ઇન્દ્રિયદર્શન-આત્માનુભવનો પ્રયત્ન કરનારા હોય, જ્ઞાન, પ્રણય, જપ,
તપ, યત્ન, પૂજા, ખાઈ, વેદાન્તવિચાર, કે એવાં સાચોક્ત સાધનો કરતા,
હોય, પણ જ્યાં સુધી આ અનિત્ય દેહને નિત્ય માની, એના પોષણ
મોટે સ્વાદુ ભૂની જીભડીના ગુલામ બની એમ હોય, એને પરમ
સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ-સ્વાદ શી રીતે મળે ?

આ દેહને જ સૌંદર્યનું પ્રદર્શન બનાવી, આ સ્થૂલ તેજો વડે પરમ-
સુંદર બગવાનનું દર્શન કરેલા ઇચ્છતા હોય, તેમને નિત્ય, દિવ્યસ્વરૂપ
બગવાનનાં દર્શન કરવાનાં દિવ્યચક્ષુ ક્યાંથી મળે ?

દેહવાસનામાં પ્રથમ સ્થૂલદેહની વાસના જીતવાની છે; સ્વાદની
ઇન્દ્રિયોને જીતો, આહારવિહારમાં વિવેક કેળવો ! જીમ નહો, પણ
આરોગ્યશાસ્ત્ર શીખવે તેવાં ખાનપાન રાખો; વસ્ત્રપરિધાનમાં સૌંદર્યની
નહિ, પણ શીતોષ્ણ દ્વંદ્વથી રક્ષા કરવાનો ઉદ્દેશ ॥ એ ન જૂલો;
સ્નાનપાન દારા શરીરને સ્વચ્છ રાખવામાં, એની મલિનતાનું બાન
રાખી, જેમ બને તેમ એમાંથી આસક્તિ કઢાડી નાંખી, આપું
મલિન, વિકારી, નાશવાન શરીર હું નથી, એવું વૈરાગ્યનું અસંગ

શસ્ત્ર મેળવેા; અને ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે તેમ યુક્તાદ્વાર-
વિહાર-યોગ્ય ખાનપાન અને વ્યવહાર રાખી કોઈ પણ વિષયમાં મર્યાદા
ન બૂલી જવાય એ ધ્યાનમાં રાખે !

રાતદિવસ મનને પરમાત્માના વિચારમાં રાખે, અહોનિશ પરમા-
ત્માના ॐ એવાં સુંદર નામનો માનસિક જપ આશુ રાખે; સ્નાન,
ખાનપાન અને વસ્ત્રપરિધાનમાં જ આયુધ્ય ન વીતારતાં, બોગવિલાસનાં,
મનમાની મોજમજાહનાં આડખરી કે અભિમાની ખનવાનાં નહીં,
પણુ આત્મદર્શનનાં એ માત્ર ક્ષણખંડુર સાધન છે એવી શાસ્ત્રાચાર્ય
પાલન કરે.

વિકાસ અને વિનાશ, સ્વાદ અને રોગ, અતિમાન અને અપયશ,
દુઃખ અને દુઃખ, એ બધાં કારણુ અને કાર્ય જેવાં, બીજ અને વૃક્ષ
જેવાં શત્રુઓની પેઠે તમારી પાછળ પડ્યાં છે, તેમાંથી બચી જાઓ,
અને વિકાસ અને વિશુદ્ધિ, સંયમ અને આરોગ્ય, નિરભિમાન અને
સ્વમાન, સરલતા અને સુખ જેવાં જોનાં જ વિરોધી શુશ્રુકર્મોનું
અનુશીલન કરો. ખરેખર, દેવકુર્લબ આ શરીરને દેવમંદિર બનાવી
એની હૃદયગુહામાં-મુદિપ્રદેશમાં નિત્ય વિરાજી રહેલા સચ્ચિદાનંદધન
પરમાત્માને ઓળખે, અને અનુભવે !

ૐ . . .

આત્મભાન

શ્રીકૃષ્ણપત્રવેદના કેવલ ઉપનિષદનો પ્રારંભ, બ્રહ્મવિદ્યાના આદ્ય ઉપદેશક બ્રહ્મા પાસે આશ્વલાયન ઋષિ શિષ્યભાવે ભય છે, ત્યાંથી થાય છે; આશ્વલાયન પ્રાર્થે છે કે :—

અધીદિ મનસો બ્રહ્મચિદ્ધાં વરિષ્ઠાં
સદા સદ્ગિઃ સેવ્યમાનાં નિયુદ્ધાં ।
યથાઽચિરાત્ સર્વપાપં ક્ષયપોહ્ય
પરાત્પરં પુરુષં યાતિ વિદ્વાન્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ :—હે ભગવન્ ! સદા સતોષી સેવાની, અત્યંત શુભ અને સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યા મને બ્રહ્માવે, જે વડે વિદ્વાન તરત જ બધાં પાપનો ત્યાગ કરીને પરથી પર એવા પુરુષને પામે છે.

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મવિદ્યા માટે જે પ્રશંસાના શબ્દો વીપરેલા છે, એ વિચારવા જેવા છે; એ વિદ્યાને પ્રથમ વરિષ્ઠ-સર્વશ્રેષ્ઠ કહી છે; કારણ કે સંસારની વિદ્યાઓને ઉપનિષદમાં અપરા વિદ્યાઓ કહી છે જે ૧૧૭

લોકલોકાન્તરમાં જ કામ આવે એવી હોય છે અને પરતત્ત્વનું જેથી જ્ઞાન થાય એ વિદ્યાને પરાવિદ્યા તરીકે બીજા ઉપનિષદોમાં ઓળખાવી છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો શિષ્ય આટલું તો અવરત જાણે છે કે જે વિદ્યા એને શીખવાની છે તે બીજી લૌકિક વિદ્યાઓના જેવી અનિત્ય નહિ, પણ નિત્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. આ વિદ્યાના શ્રેષ્ઠત્વમાં એક બીજો ધ્વનિ પણ નીકળી આવે છે, કે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવનવ્યવહારમાં એનો કેવો ઉપયોગ કરવો એવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી; કારણ કે દ્વિતમય જીવન અને સંસારવ્યવહારનો અંતરથી મૂલોત્કેદ થાય છે.

બીજું વિશેષણ આવે છે સદા સંતોએ સેવેલી. સત્ત્વનું જેણે અનુસંધાન, અનુશીલન અને અનુભવ કર્યો હોય તે સન્ત એવો અર્થ પરાપૂર્વથી આપ્યો આવે છે; સાંસારિક વિદ્યા અને એ વિદ્યાથી સજ્જ થયેલા વિદ્વાનની અહીં વાન જાયી; સાંસારિક વિદ્યાઓ ધર્મ, અર્થ અને કામના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાય; સમાજનાં બંધારણ અને માનવ-જીવનના ઘટતરમાં એને સ્થાન હોય, પણ અહીં તો સમાજ, જીવભાવ, જગત્, ધર્મધર્મ તથા પાપપુણ્યના દ્વિતમય સંસારથી પરપુરુષની વાત થાય છે; તેથી સાંસારિક વિદ્યાઓ સંસારના જેવી જ અને જેટલી જ અસત્ છે, તેથી એ વિદ્યાના જાણકારને સન્ત કહી શકાય નહીં. અહીં જાણી જોઈને જ સન્ત શબ્દ વાપર્યો છે. પ્રશ્ન પૂછનાર આશ્ચર્યાચન સમજે છે મારે સત્-વિદ્યા જોઈએ છીએ, અસત્ વિદ્યાનું કામ નથી; અને એવી સદ્વિદ્યા જેણે મેળવી અનુભવી છે, એવા સંતોએ સેવેલી વિદ્યા મારે શીખવી છે.

ત્યારે એ વિદ્યા શું ચોરે અને ચોરે વહેંચાય એની છે? શહેરની ગલીઓમાં કે ગામડાને ગોંદરે એનાં પારાયણો, કથાઓ કે સપ્તાહો ઉજવાય એવી છે? ના; એ 'નિગૂઢ' છે; ગુપ્તમાં ગુપ્ત છે; અજેઘ રહસ્યમયી છે; કીમતીમાં કીમતી, છતાં અગોષ દયીઆર જેમ આવડત

યગરના હાથમાં જાય તો રાગદ્વેષથી બરેલો એ માણસ પોતાનો એ
 બીજનો સંહાર કરી નાંખે, એવા બયથી એને તીન્નેરીના જાપ
 રાખવું પડે છે; ને મુયોગ્ય અધિકારી હોય તેને જ એ સોંપી
 છે; તેવું જ આ બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં છે. પ્રત્યેક સાંસારિક વિ
 પસુ અધિકાર જ મુખ્ય ભાગ બનવે છે, તેમ આ બ્રહ્મવિદ્યા
 સમસ્ત દેવ પ્રપંચના કાર્ય કારણનો ઉચ્છેદ કરે છે, રાગદ્વેષનાં
 કાર્ય નાંખે છે; અંશાંતિનાં કારણોને ધડકળથી ઉમેડી નાંખે છે, એ
 એ તીવ્રતમ જ્ઞાન અને વેરાગ્યની વિદ્યા, રાગદ્વેષ અને શાંતિ અર્થાં
 કારણો પોતાના અંતઃકરણમાં જ છે એમ જે નથી સમજતો, એ
 બ્રહ્મ જગતના પ્રાણી પદાર્થોને જ એમાં નિમિત્ત માને છે, એ
 અર્ધદગ્ધ સંસારી ચિત્તના હાથમાં જાય, તો બકડું કાઢતાં ઊંટ પેર
 જેવી દશા થાય છે. એટલા માટે એ વિદ્યા મુયોગ્ય અધિકારીને
 આપવી અને અપાય એવી છે. જે બ્રહ્મવિદ્યાની જેમાં ચર્ચા એ
 આદાનપ્રદાન છે એવા મંત્રસમૂહને ઉપનિષદ એવું નામ પણ એટ
 માટે આપવામાં આવ્યું છે કે એમાં બ્રહ્મર્ષિ-બ્રહ્મવિદ્ પાસે જિજ્ઞાસુ
 વિનમ્ર ભાવે, નિરભિમાન વૃત્તિથી, અને કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે સેવા
 શિષ્ય બનીને જતા; શિષ્યને અન્તેવાસી કહેવામાં આવતો, એ
 ઉપનિષદને રહસ્યવિદ્યાનું નામ અપાતું. અન્તેવાસી એટલે ગુરુ
 એકાન્ત સ્થાનિધ્યમાં એમના પૂનિત અરણ્યોમાં બેસી ગુરુના અંતર
 તેમ જ બાહ્યના એકાન્ત અરણ્યવાસમાં એ તપશ્ચર્યા અને સેવા મા
 ખડે પગે નિવાસ કરતો. ત્યાં જ ઉપ-પાસે રહીને નિ-વદ-એતું અઘ
 કપાતું. બ્રામ ગુરુ અને શિષ્યના-શાસક અને શાસન કરવા યોગ
 વિદ્યાર્થીના એકાન્તમાં પ્રાપ્ત થતી રહસ્ય વિદ્યાનું નામ ઉપનિષદ પણ
 છે અને તેથી જ એને ગૂઢ-નિગૂઢ કહી છે.

અને એનું ફલ બતાવાય છે, પાપમાંથી મુક્તિ. સમસ્ત પાપ
 મૂળ છે દેહબુદ્ધિ, હું, શરીર છું, અને શરીરના સંબંધોને લીધે

આસપાસ મમત્વ બધાતાં પ્રાણી પદાર્થો મારા ભોગવિષયો છે: એ ભોગવિષયોમાં વૃદ્ધિ કરવાની વૃત્તિમાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વિગેરે વર્ણરૂપુ મુખ્યત્વે, અને એનાં જ સગાંસંબંધી જેવું ખીજાં આસુરી વૃત્તિનાં વલણમાં મનુષ્ય શું ચાઈ જાય છે. એ માટેનાં જે જે કર્મ કરવાં પડે તેમાં અવસ્ય હિંસકવૃત્તિ રહેવાની, અને હિંસકવૃત્તિનું મૂળ જોવા જઈએ તો દેહબુદ્ધિ; એટલે દેહબુદ્ધિ રાખવી અહંકારને પોપવો, મારી બુદ્ધિ, મારી માન્યતા, મારી સમજણ, મારી જ્ઞાન, મારી આવડત, મારી સત્તા, આવાં અહંમત્ત્વનાં જે જાંખરાં એના દેહાધ્યાસને વળગેલાં હોય છે. એમાંથી છૂટવાનો એ માત્ર ઉપાય છે એ દેહબુદ્ધિનો નાશ, અને એ નાશનો ઉપાય છે એક માત્ર આત્માકારવૃત્તિ. આમ પાપનો ભાર ઉતારી નાંખવા માટેનું જો ઠાઈ અમોઘ અને તાત્કાલિક સાધન હોય તો તે બ્રહ્મવિદ્યા છે અને તેથી જ આશ્વભાષન ઋષિ એ માટે અચિરં શબ્દ વાપરે છે. વિદ્વતા કે પાંડિત્ય, વર્ણુ કે આચરનો આડંબર, ત્યાગ કે વૈરાગ્યને અહંકાર, જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન રાખવાનો ડોળ, ઉપરાંત તપશ્ચર્યા, ઉપાસના કે પ્રાણવિદ્યાના સાધન દ્વારા સામર્થ્ય વધારી જગતને મુગ્ધ ને મૂળનાવવાનો અમત્કારિક સિદ્ધિસમૂહ એમાં નિરુપયોગી છે. જે વિદ્યાન અધ્યયન, અનુશીલન, અને અનુભવથી દ્વૈતની, સંસારની, લોક લોકાન્તરની ઉર્જાત-અધોગતિની, ઐશ્વર્યની, તેમ જ લોકસેવા કે એવ ખીજાં ધર્મ-અધર્મ અને પુણ્ય-પાપની બેલડીઓની રમતમાં મન રમ્ય કરે એવાં પ્રલોભનો જેમાં હોય, તે વિદ્યા સંસારની વિસ્મૃતિ કરાવ શકતી નથી.

એટલા જ માટે અહીં એનું ફક્ત બતાવે છે પાપમાંથી મુક્તિ અને એ વિમુક્ત અંતઃકરણમાં થતું પરાતપર પુરુષનું દર્શન. આણું પરાતપ પુરુષનું દર્શન વિદ્યાન પામે છે: આ વિદ્યાન તે લૌકિક વિદ્યાનો આચાર્ય કે અધ્યાપક નહીં; પણ વાસ્તવિક સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ જે જ્ઞાનઘન

છે એનો ભણુકાર, જેનો પોતાના અંત કરણની વૃત્તિ ઉપર કાબુ છે, જે સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્ત્વ છે, જેની વૃત્તિ લક્ષ્ય અને તત્ત્વ-સ્વરૂપમાં જ લાગી રહેતી હોય છે, અને જેની પાસે ધ્વજવિદ્યાનો અભ્યાસાર્થી ભય તો એને સંસારની વિગ્મૃતિ કરાવી, એક માત્ર પરમતત્ત્વ પ્રતિ એના ચિત્તને અભિમુખ બનાવી, એમાં જ એકાગ્રતા ઉપજતી, વિશુદ્ધ સ્વરૂપથી અભિન્ન એવું એક જ તત્ત્વ સમજાવે, ઉપરાંત એ એક, અદ્વિતીય, કેરળ, સાક્ષી, નિર્ગુણ અને ચૈતન્ય છે એવું જ્ઞાન એની વૃત્તિમાં આરદ કરાવી, દૈતનો સમૂહો બાધ કરાવે એવો ઉપનિષદજ્ઞાનનો આદ્યૂત રહસ્યાવદ્.

ધ્વજવિદ્યાની આ બ્યાખ્યા સર્વમાન્ય છે. બીજા ઉપનિષદો પ્રતિ ન જોતા કેવન આટલી જ એને સમજાવ્યું પડે તો પણ જિજ્ઞાસુ કે મુમુક્ષુને માટે બસ છે જિજ્ઞાસુનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે ચત્ત્વરવૃત્તિનો નિરોધ, અને એને માટે મુખ્ય આનંદ્યકતા છે અનેક શાસ્ત્રો, અનેક તીર્થો, અનેક વ્રાજ્ઞાઓ પાસે જવાની, ઠેકઠેકાણે સાધન પૂજવાની, અનેક વિદ્વાનોના મતમતાતરો ભણવાની જે કૃતુહલવૃત્તિ છે એને રોકવાની.

છેલ્લા પચાસ વર્ષના ગાળામાં આપણને જોટો લાભ પુસ્તક-પ્રકાશનોથી થયો છે, તેમાં થોડે અશે નુકશાન એ થયું છે, કે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનનાં સાધનનો બહુ નિરાદર જોવામાં આવે છે. જિજ્ઞાસુનાં હાથમાં અનેકવિધ પુસ્તકો આવે છે. અનુભવના સ્પર્શ વિનાની બુદ્ધિના તર્કમાંથી લખાયેલા, અહવાદને જ પોષણ આપે એવાં, વ્યવહાર અને જગત રૂપી દૈતને જ સત્ય દરાનનારા પુસ્તકો એના હાથમાં આવે છે. ઉપરાંત મોની મુશ્કેલી એ નડે છે કે ધ્વજવિદ્યામાં બાહ્ય ત્યાગ જરૂરી છે કે આંતરિક વૈરાગ્ય, સંન્યામ આશ્રમ, વનવાસ, ખાનપાનમાં કડક નિયમો, ગુરુશરણની આવશ્યકતા

છે કે નહિ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખીને એ પ્રમાણે પોતાની જ
 જુદીને ગુરુ માનવી, કે કોઈ સન્ત કે શાસ્ત્રમાં જ શ્રદ્ધા રાખીને એ
 પ્રમાણે સાધન કરવું, કયા મંત્રનો જપ કરવો, કયા દેવની પૂજા કરવી,
 કયાં રતોત્ર કે મન્થનો પાઠ કરવો, ધ્યાન કેવી રીતે કરવું, ને કેનું કરવું ?
 આસન પ્રાણાયામ કેમ કરવાં—આવી આવી અનેક મુસીબતીઓથી
 અત્યારનો જિજ્ઞાસુ ઘેરાઈ ગયેલો છે. ટેકડેકાણે એને સન્તોનાં ટોળાં
 મળે છે; મોટા મોટા મહન્તો, આઘ શંકરાચાર્યની પીઠ પર આરૂઢ
 થયેલા અને શંકરાચાર્યના નામે જ ઓળખાતા સંન્યાસી મહાત્માઓ
 અને મંડળેશ્વરો, પરમહંસો અને ઠંડીઓ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તન,
 નૃત્ય, તથા સપ્તાહપારાયણ કરતા અને વિરહવેદનાનાં આંસુઓ સારતા
 ભકતો, રામાયણની રાગરાગણીઓની લહેરમાં પારાયણ કરનારાઓ,
 એકતારા, હારમોનિયમ કે તબલાના સાજ સાથે ભજન લલકારનારાઓ,
 તીર્થો, કુંભમેળાઓ, અને રોચક ટૂંનની તીર્થયાત્રાઓના પ્રવાસો
 ખેડનારાઓ, આ બધા તરફ જ્યારે દષ્ટિ પડે છે ત્યારે એમ જ થાય
 છે કે ખરેખર ! વર્તમાન યુગના જિજ્ઞાસુ ! ત્હારી દશા દયાજનક છે !
 કોઈને નવીન પદ્ધતિથી જ્ઞાન શીખવું છે ! કોઈને વિજ્ઞાન કે સાયન્સના
 પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય એવું દેવદેવતાની ઉપાસના અને યોગના રહસ્યને
 જાણવું છે; કોઈને પોતાનાં ખાનપાન તથા રહેણીકરણીમાં ફેરફાર કર્યા
 વિના ધનવિદ્ય જાણવું છે; કોઈને અનેક મન્થોના અભ્યાસ, ચર્ચા,
 અને એના ઉપર અભિપ્રાય આપવાની કળા મળવી છે; જૂતવાણું
 કહીને જૂનાને ખોટું, જંગલી, અધશ્રદ્ધાળુ દરાવીને નવાના મોહમ
 મિથ્યાવાદી બનવું છે, તો કોઈને નવું એટલું કુસરકારી કહીને
 જૂતવાણીના અધિકારમાં દેવવાદી બનવું છે; દૂકામાં પરિસ્થિતિ એટલ
 બધી વિકટ અને અતકથાળી છે કે અત્યારનો જિજ્ઞાસુ ને ખરેખર
 સાચો જ જિજ્ઞાસુ અને મંદિરરાગ, અધ્યજીવિ, અને શ્રદ્ધારંજન
 મૂળાક્ષર શીખનાર જ હોય તો એને એવો તો દિશામ્રમ થાય છે.

વ્યવહાર પરમાર્થમાંથી ઊભવ્યજાત જેવો જની બધું દોષદષ્ટિ જ નોતો આસ્તિક કહેવરાવવા છતાં નાસ્તિક જેવો મૂઠ જની બેસે છે.

સાચા જિજ્ઞાસુને આ શ્લોકમાંથી જે શીખવાનું મળે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય.

(૧) આમાં ઉપદેશક સાક્ષાત્ બ્રહ્મા છે; બ્રહ્મ પોતે નિર્વિકાર રહીને, પોતાનું આત્મજ્ઞાન સાચવી રાખી, એવા જ નિર્વિકાર ભાવે સમસ્ત બ્રહ્માંડની રચના કરે તેથી જ એનું નામ બ્રહ્મવિદ્યાના અર્થવાળું બ્રહ્મા કહેવાય છે, જેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણ હોય, એ સત્ત્વ-ગુણના પ્રભાવે બ્રહ્મભાવ સતત જામત રહે, પોતાનું નિર્વિકારીપણું અખંડ અને અક્ષુબ્ધ રહે છતાં બ્રહ્માંડના સર્જન જેવો વ્યાપાર ચલાવવા રજેગુણના જ્ઞાનપૂર્વક આશ્રય સ્વીકારે તે બ્રહ્મા.

(૨) શાસ્ત્રમાં આવું જ અનુભવપ્રમાણુ બ્રહ્મવિદ્ મારે આપેલું છે. બ્રહ્મવિદ્ પણ સાક્ષીભાવે વ્યવહાર સંભાળે, ઈશ્વરના જેવી તટસ્થ-વૃત્તિથી નિર્જનમાં રહે કે અવતાર અથવા આચાર્યનાં જેવાં સમર્થ લોકોદ્ધારક કર્મ કરે, અને છતાં સ્વરૂપરથ રહે તે બ્રહ્મવિદ્યાનો આચાર્ય અને એ જ બ્રહ્મવિદ્.

(૩) આવા બ્રહ્મવિદ્ પાસે બ્રહ્મવિદ્યાનો વિદ્યાર્થી જાય છે. એવા વિદ્યાર્થીને એવું જ્ઞાન અવરણ હોવું જોઈએ કે બ્રહ્મવિદ્યા જ મરાવિદ્યા છે, બીજી અપરા વિદ્યાઓ કે જેના વડે લોકલોકાન્તરોમાં ઉન્નતિ, ઉત્ક્રાન્તિ કે ઐશ્વર્ય મેળવાય એ બધી વિદ્યાઓ નાશવાન પદાર્થો આપનારી છે, તેથી એ વિદ્યા મરુ વિનાશી કહેવાય; બ્રહ્મવિદ્યાનો સંબંધ અવિનાશી બ્રહ્મ સાથે છે; એનો વિષય અવિષય બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ સર્વવ્યાપી હોઈ વિદ્યાસ્વરૂપ છે એટલે એ વિદ્યા જોડણી અવિનાશી છે એટલી જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

(૪) સન્તોએ, સત્તા અનુભવીએએ એ વિદ્યાના મેવનથી જ

મન્તપદ્ય' ભોગવ્યું છે; સત્ એટલે ત્રિકાગમાં નિત્ય રહે એવું બાવમૂલક પરમ તત્ત્વ. એનું સેવન કરનાર પણ સ્વરૂપ બને; અને તેથી એવ સન્તોએ સેવેલી વિદ્યા જ પરમ સત્ સમાન હોવી જોઈએ. અસત્ સંસારનું જ્ઞાન આપતી અસત્ વિદ્યાઓ અને અસત્ પુરુષોએ સેવેલી વિદ્યા કરતાં એ કેવળ વિપરીત, સસત્સ્વરૂપ અને નિત્યપદ્ આપનારી છે, એવું રહસ્ય એમાં છે.

(૫) એ નિગૂઢ છે એટલે કે કેવળ ગુપ્ત છે; જેણે સમસ્ત લૌકિક પારલૌકિક વાસનાઓને તિલાંજલિ આપી હોય, જેનામાં કર્તૃવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય, કે ભોગ્ય વિષયની ક્લેશ પણ ભોગ્યેષ્ટા ન હોય, એને જ એ વિદ્યા પચી શકે એવી છે; સાંસારિક વિદ્યાઓના અભ્યાસમાંથી ઉત્પન્ન થતી અવનવી વાસનાઓને એ બાળી નાંખે એવી છે, તેથી એવી વિદ્યાના પ્રવૃદ્ધકો બહુ સંખ્યામાં હોતા નથી ઉપરાંત એ પરમબ્રહ્માયિની છે; રાગ પના હંદમાં મન્દોન્મત્ત થયેલાને, કે ઐશ્વર્યની ભૂખમાં હવાતીળાં મારનારાને જો એ વિદ્યા મળે તો એમાંથી પ્રાપ્ત થતા ઐશ્વર્યથી એ પોતાનો તેમ જ જગતનો પણ સંહાર કરવા પ્રેરાય, તેથી એનો અધિકારી કેવળ નિષ્કામ દોલો જોઈએ; એવા નિષ્કામ, એકાગ્રમિત્ત, આચાર્યભક્ત, અને આત્મશીવ બનીને અભ્યાસતત્પર રહેનારને જ એ ઉપયોગી-પરમ કલ્યાણકારી થઈ પડે એવી છે, તેથી એ રહસ્યમયી અને ગુપ્ત રાખવા જેવી છે.

(૬) એવું કૃષ્ણ છે પરાત્પર પુરપત્તું દર્શન. પ્રત્યેક જીવાત્મા શરીરરૂપી પુરમાં પૂરાયેલો પુરુષ છે. એનાં બાહ્ય અને આંતર એવાં બે સ્વરૂપ તો પ્રસિદ્ધ છે; બાહ્ય જગતમાં સ્થૂલ શરીર દ્વારા વ્યવહાર કરતું સ્વરૂપ સંસારમાં અવનવી કર્મભોગની ઉચ્ચપાયાવ કરે છે. અને બીજું આંતરનું વાસનાગચ સ્વરૂપ અસંખ્ય, લૌકિક પારલૌકિક ભોગ વિષયનું ચિંતન કરી, નવા નવા સંકેષો ગોઠવી, બાળી જન્મની ગડમથલ કથી

કરે છે; એનું સસ, નિસ, શિવસ્વરૂપ તો એ જન્મેથી પર છે; અન્યકત અને વ્યકત સ્વરૂપ તો ખીજ અને વૃક્ષ જેવાં જન્મમરણશીલ છે; એમાં એ પાપ અને પુણ્યના કાલ્પથી ખરડાતો જાય છે, દેહશુદ્ધિમાં બંધાતો જાય છે, અને દૈતની જંજળમાં એવો તો ગૂંચાતો વણાતો જાય છે કે છેવટે દેહશુદ્ધિ એ જ પાપ છે, અહંમન્યતા અને મમત્વપદ તો પાપકર્મ છે એવો વૈરાગ્ય આવે છે, ત્યારે એને એ જન્મેથી પર-પરથી પથ પર જે પુરુષ છે, જે નિર્વિકાર, પાપપુણ્યથી પર, બધાં દંડથી પર, સર્વાતીત તત્ત્વ છે તેને પામીને જ પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. એ વિના શાંતિ નથી એવી શુદ્ધિ એને સૂઝે છે; ત્યાર પછી એ ચરુશરણ મહાથુ કરે છે અને પરાત્પર પુરુષ તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે, અને એ સંબંધીની વિદ્યા જ સચ્ચી વિદ્યા છે, તેથી એ બહુવા માટે કમર કસે છે.

તત્ત્વના જિજ્ઞાસુએ પોતાની શુદ્ધિથી પોતાનો અધિકાર વિચારી લેવો જોઈએ. અહાવિદ્યાની જ જો જિજ્ઞાસા હોય તો પછી એને માટે ખીજ દોડધામ, અનેક પુસ્તકોનું વાચન, બિન્ન બિન્ન મન્થકારો, વિવેચકો, અને ગુપ્તનાત્મક અભ્યાસના લખેલા અન્યે એને શાંતિ નહીં આપી શકે. ડામડામ બટકવાથી એની વૃત્તિમાંથી ચંચલતા નહિ હો. એથી તો ઉમ્મદું પહેવાં જોઈ ગયા તેમ એવી મનોમુગ્ધ દશા થશે કે છેવટે જગતમાં એને બંધે દોષ દેખાશે અને પરિણામે એ કુ.ખનો ભંડાર બની એકાન્તમાં બધાં ધર્મશાસ્ત્રોની, સમસ્ત સાધુ-વૃન્દની, અને ખીજ જિજ્ઞાસુઓની નિન્દા કરીને જ પે તાના તામસિક અહંકારને વધારશે.

આટલા માટે પ્રથમ જિજ્ઞાસુએ આત્મભણન કેળવવાની જરૂર છે. જે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું છે, એ આત્માનો નિવાસ અને એનું સ્વધામ દૂર નથી; આકાશ પાતાળમાં નથી; અલગત સત્ પુરુષોના

સહવાસમાં છે, પણ કાયમ શાસ્ત્ર જ સાંભળ્યા કરવાથી, રોજ કથાશ્રવણ, તીર્થયાત્રા, દેવદર્શન કે એવાં અહિરંગ સાધનોમાં સમય વિતાવવાથી જ આત્મચાન મળતું નથી. આત્મચાન મેળવવામાં મુખ્ય વાત આપણો અધિકાર ઓળખવાની છે. હિપરના શ્લોકમાં અભિવિદ્યાના વિદ્યાર્થીનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે, એ પોતાનામાં છે કે નહિ એની તપાસ કરવી જોઈએ, પોતે ખરેખર નિષ્કામ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છે, અને દેખાદેખી ચીજે ચાલનારો, રખડાહિ નિશાળીઓ ન હોતાં મુસંગત વિદ્યાર્થી છે એની એણે ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ.

આત્મારની પરિસ્થિતિ વિપરીત છે એ વાત સાચી હોવા છતાં પરિસ્થિતિને જ દોષ દેવાથી પરિસ્થિતિ સુધરતી નથી; ખરો જિજ્ઞાસુ ભંતમુખી હોય છે; એ પોતાના ચિત્તના દોષ તપાસી જૂએ છે; નિષ્કામ અને સ્વકામ કર્મોપાસનાના બેદને તપાસી સ્વકામ ભાવોને તિલાંજલિ આપે છે. જિજ્ઞાસા બે સાચી જ હોય તો બાહ્ય પ્રવૃત્તિ-માંથી ચિત્તને નિવૃત્ત કરી, વ્યવહારમાં યથાચક્રિત અને યથાસાધ્ય સમાધાન ઇળખી, એકલક્ષ્યપૂર્વક કોઈ આત્માર્—અભિવિદ્યાના જ આચાર્ય પાસે જઈ હિપર પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે—અરે! એવા જિજ્ઞાસુ-ના અંતરમાંથી આવો પ્રશ્ન જ સહજ અને સ્વભાવિક રીતે નીકળી પડે છે, ખીજો નહિ.

પુરતકો ખૂબ છપાઇ રહ્યાં છે ને છપાય છે; સન્નમદન્તો શું શહેર કે શું ગામડામાં, હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણામાં અભિવિદ્યાની લહાણી કરતા હોય એમ નજરે પડે છે; એમાં સાચાખોટાની પરીક્ષા થઈ શકે એમ નથી; કરવી યોગ્ય ખજુ નથી; કારણ કે અભિવિદ્યા કાંઈ અમુક જ આગમ, વર્ણ, જાતિ, લિંગ, વય કે અવસ્થાને વરેલી નથી; અભિવિદ્યા તો અન્તને વરેલી છે, તેથી નેટલી એ નિમૂદ છે, તેટલી જ અભિવિદ્યાના અંતરમાં નિમૂદ રહેલી છે. એટલે કોણ અન્ત-

દર્શી ને કોણુ નથી એ કળી શ્લોકનું અર્થ છે; આવી દશામાં જિજ્ઞાસુને સમવક કરનાં અગત્ય વિશેષ છે. એક દષ્ટિએ જોતા એને થોડે પરિશ્રમે સન્તો અને શાસ્ત્રોનો ઘેર બેઠાં લાભ મળે છે, ત્યારે બીજી દષ્ટિએ જ્યાં સંત અને શાસ્ત્રોની વિવિધતા અને વિપુલતા નજરે પડે છે, ત્યાં એની અપકવ દષ્ટિ બ્રહ્મવિદ્યને તારવી શકતી નથી. ઘઉંમાં કાંકરા છે કે કાંકરામાં ઘઉં છે, એવી મૂંઝવણ થઈ પડે છે!

જિજ્ઞાસુની દશા આને લીધે વિચિત્ર થઈ પડી છે. એ બ્રહ્મ-વિદ્યાની વાતો કરે છે; એનો રસીઓ બને છે; આ સન્ત અને પેવા સાધુ, આ શાસ્ત્ર અને પેધું પુસ્તક, નવું કે જૂનું આગી દોઢધામમાં એનાં અર્શાંતિ, અચક્ષતા, અને અશ્રદ્ધા વધનાં જાય છે. શાંતિ તો પોતાના પુરપાથ અને પૂર્વસંસ્કારને લીધે બ્યારે સાચું સાધન થાય ત્યારે જ થાય છે; પણ એમાં વગોવાય છે સન્ત અને શાસ્ત્ર તથા જિજ્ઞાસુ અને ભક્ત. ખરું જોતાં એમાં બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધન વગોવવાનાં નથી, પણ જિજ્ઞાસુના કૃતિ અને છુદ્ધિ જ બોટી દિશા ધારણ કરી બેઠાં દોષ છે, કારણ કે એમાં જ દોષ ભરેલા હોય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા તો એક એવી અમોઘ અને અવૌકિક વિદ્યા છે કે દગ્ધ મુઠ્ઠી એ એકમરખી નિર્દોષ રહી છે, કમ્ અને ઉપાસના, યોગ અને તત્ત્વશાસ્ત્રોની દૈત આધનાની બ્યાખ્યા બદલામે, વિદ્યાનસાચ પ્રમાણે તત્ત્વોની મંજ્યા ગણવામાં વધારા થમે, કારણ કે જ્યાં દૈત છે, ત્યાં દરવની પરીક્ષા, નિરીક્ષણ અને એની સંખ્યા કરવામાં બધો આધાર દષ્ટાના અંતઃકરણ ઉપર રહે છે; જોવા દટા એવું દરવ એ આધારે એમાં તો દમેયાં મળમે રહેવાના જ; પણ જ્યાં દટા અને દરવ ઉભવને જોનારી, બન્નેના અધિવાનરથી કેવલ ચેતન્ય, દગ્ધકિ જ સત્ય છે, એવું રીવા જેવું ગ્પટ દેખાડી આખનારી, નિત્ય અમેદનો જ

ઉપદેશ આપનારી, અને સમસ્ત દ્વૈતપ્રપચનો મૂલ્યવહેદન કરનારી
બ્રહ્મવિદ્યા તો જેવી શોધાર્થ અને સાપદી છે તેવી જ રહેવાની છે, એ
નિ સશય અને નિર્વિવાદ વાત છે.

પણ હવે આપણે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ. આશ્વનાયન વિધાર્થન
જિતરૂપે આચાર્ય બ્રહ્મા એને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધન
ખતાવે છે, એનો વિચાર કરીએ કે જેથી આપણી મૂળચળનો પૂરેપૂરો
નડી તો ટેક અરો પણ ઉઠેન આવે. આચાર્ય એ અભ્યાસાર્થને
કહે છે કે —

तस्मै स होवाच पितामहस्य श्रद्धाभक्तिध्यानयोगात् अवेष्टि॥૩॥

શબ્દાર્થ —તે પિતામહે એને કહ્યું. “ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન
એ ત્રણના યોગ વડે તું એને એાળખ ”

આ મુખ્ય વાત કહીને આગળ એ ત્રણ સાધન દ્વારા અભ્યાસ
કેમ કરવો એના વિગત અને વિસ્તાર આપે છે. પણ જો પ્રથમ આ
ત્રણને જ સમજીને જનનમા જિતારવાનો પ્રયત્ન થાય તો પાછળની
વિગતમા જૂન પડવાનો સંભાન નથી. આ ત્રણે સાધનો બ્રહ્માપ્રાપ્તિનાં
નહી, પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે ચિત્તને આધિકારી બનાવવાના છે. કારણ
કે એના બાહ્યાગ તરીકે તરત જ ત્રાપિ કહે છે કે —

न कर्मणा न प्रज्ञया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥૪॥

શબ્દાર્થ —માત્ર ત્યાગથી જ ઘણા અમૃતત્વ (બ્રહ્મભાવ)ને
પામ્યા છે, કર્મ, પ્રજ્ઞા કે ધન વડે નહીં.

આ નિબંધનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. કર્મમા હમેશા કર્તાપણુ રહે
છે, કર્તાના ભુક્તિ અને હાં પ્રિયો જેવા હોય તે પ્રમાણે કર્મનું ફલ આવીને
જિજ્ઞુ રહે, એ કર્મમા પ્રજ્ઞા અને ધનની અપેક્ષા રહે છે, કર્મ એકલાં

બની શકતાં નથી. સગાં-સંબંધી, રોહીવર્ગ, અને ઇતર આચાર્ય તથા ઋત્વિજ વર્ગ વગેરેની એમાં ગરજ રહે છે; અને એ બધાના પોપણ માટે ધન જોઈએ. આ બધું અનિત્ય છે; અનિત્ય સાધનસામગ્રી વડે જે જે ઉપજવી શકાય, તે બધું અનિત્ય હોય એ તો એક સર્વામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. એટલે અનિત્ય કર્મ અને વિનાશી સાધનથી નિત્ય બ્રહ્મ-પરતુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, એ ન્યાયે બ્રહ્મા કહે ॥ ૬ એ બંધનો ત્યાગ કર્યા પછી જ, ચિત્તમાંથી એનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ કરીને પછી જ, અમૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-અનુભવ થાય છે. દ્વિતીય એ નીકળે છે કે પ્રથમ આ ત્રણેયનો અંતરથી નિષેધ અનુભવવો અને પછી ઉપર સાધન બતાવ્યાં છે એને ઠાંસીઠાંસીને હૃદયમાં ભરવાં.

શ્રદ્ધા : આમાં પ્રથમ શ્રદ્ધાનો યોગ કરવાનો છે; વેદાન્તનાં શાસ્ત્રમાં આપણે શ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા વાંચીએ છીએ તો નજરે પડે છે કે "શુદ્ધ અને વેદાન્ત વાક્યોમાં વિશ્વાસ" એ વાત મોળે સોળ આના સાચી છે, પણ આપણે ઉપર જોઈ તપસ્વી મયા તેવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધા કયા સન્ત ઉપર કરવી ? કઈ વ્યક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખવી ? કયું શાસ્ત્ર સાચું માનવું ? શ્રુતિઓ બિન્ન બિન્ન છે, આચાર્યો બિન્ન બિન્ન છે; સૌ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે જોડે છે એમ આપણે માનવાનું રહ્યું. એવી દશામાં જિજ્ઞાસુની અપક્વ અને અઘાની બુદ્ધિ ઠેનામાં શ્રદ્ધા રાખે એ પ્રશ્ન ઉપસક દષ્ટિએ વિકટ લાગે એવો છે.

જિજ્ઞાસુ કે મુમુક્ષુ વીર ! તું વિચાર કરતાં શીખ: જિજ્ઞાસુ એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનને જાણવાની, અને મુમુક્ષુ એટલે મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર. તને જે બ્રહ્મ જાણવાની સાત્તી ઇચ્છા હોય તો જ તું જિજ્ઞાસુ છે; એ માટે પ્રથમ શ્રદ્ધા જોઈએ એ સાત સાતી વાત છે. પણ શ્રદ્ધા કયા શાસ્ત્રમાં રાખવી, અને કયા સન્તમાં શુરુબુદ્ધિ કરી એમનાં વચનને બ્રહ્માના અક્ષર તરીકે કબૂલ કરી શેવાં ?

આટલા માટે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પહેલાં આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ; પોતાના અંતઃકરણની પ્રત્યેક વૃત્તિને તપાસી જોતાં શીખ; તારું અંતઃકરણ સાંસારિક ઘોંડા દોડાવે છે કે અલૌકિક નિત્યસુખની ઝંખના કરે છે એનું જ્ઞાન કેળવ; તારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્ય અને અંતરમાં વિશ્વને જ જોળખે છે કે બધે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું જ જ્ઞાન મેળવવા મથે છે એનું જ્ઞાન રાખવાનું તને સૂઝે છે ? તારી કમેન્દ્રિયો અનિત્ય સુખ માટે જ કર્મ કરે છે કે નિત્યપ્રાપ્ત અજ્ઞાન-રૂપી દુઃખ માટે દોડધામ કરે છે એની સાવચેતી રાખ ! આમ આત્મજ્ઞાન મેળવતા પહેલાં આત્મજ્ઞાન કેળવવાનું છે; ક્ષણે ક્ષણે તારી જાતને તપાસતાં શીખ; તારી જાત શુદ્ધ હશે, તારો ઉદ્દેશ પવિત્ર હશે, તારી ધ્યેય નિર્ભેળ સુખ માટે જ ઝંખતી હશે, તારા અંતરમાં જ્ઞાન માટે અગ્નિ ધબધબતો હશે, તો અસત્ શાસ્ત્ર, અસદ્ગુરુ અને એનાં ઉપદેશોનાં અસત્ સાધનો સહજ સ્વભાવે જ તારી વાટમાં નહિ આવે. માટે પહેલાં આત્મજ્ઞાન અને પછી આત્મજ્ઞાન એટલું કૃપા કરીને શીખી લે ! આંધળો બનીને કયો આશ્રય શોધવા નીકળ્યો છે ? આત્મજ્ઞાનરૂપી આંખો ઉઘાડ એટલે બધું સરલ, સહજ, અને સ્વભાવ-સિદ્ધ લાગશે.

સૌથી પ્રથમ આત્મશ્રદ્ધા રાખ ! શાસ્ત્ર અનેક છે એમાં હેરફેર થઈ શકશે; સંતો અસંખ્ય છે એમાં પણ એક આચાર્ય બદલીને ખીજાનું શરણુ લેવાશે, પણ તું તને પોતાને બદલી નહિ શકે. કારણ કે જે કંઈ લાભ હાનિ, પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ થવાની છે તે તને છે; માટે પ્રથમ તું તારામાં શ્રદ્ધા રાખ : અદ્વતી જ જે જિજ્ઞાસા હોય તો ખીજા કોઈપણ સંસારી પદાર્થની વાસના તારા અંતઃકરણમાં ન હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે; એટલે પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખી, અંતઃકરણમાંથી લોક પરલોકના ભોગની વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાંખ; શ્રદ્ધાનું પ્રથમ પગથી છે અંતઃકરણની શુદ્ધિ. અંતઃકરણમાં હોય ભોગની સૂક્ષ્મ વાસના અને

દોડાદોડી દેખાડાતી હોય જો અહાન્નિગ્રાસા માટે, તો જરૂર તું ઠગાઈશ; અહા કે અહાનાં વાક્યો પણ તને સતોય નહિ આપી શકે; આ વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં દંબ નહીં ચાલે, અચાન નહીં આવે, માટે તું અંતર તપાસી જો અને ભોગવાસનાને ભરમીશ્રૂત કરી નાંખ એટલે તને એવાં દિવ્ય ચક્ષુ મળશે કે જેથી કયું શાસ્ત્ર અહાન્નિગ્રાસાને તુમિ આપે એવું છે અને કયા આચાર્ય અહાવિદ્યાનું જ્ઞાન આપે એવા છે એ સમજશે. શાસ્ત્ર અને આચાર્યના અધિકાર એવા માટે દોડતાં પહેલાં અંતરના ઊંડાણમાં જિતરીને પોતાના આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખ; જો તારામાં ત્યાગ હશે તો તારે કયાં ઠગાવાનું છે ? ઠગાવાની કે ખોવાની જે પ્રજા, ધન, વેભવ, કીર્તિ વિગેરે વસ્તુઓ જે છે તેને તું પ્રથમથી જ ત્યાગીને બેઠો છો; અંતરમાંથી એને, અનિત્ય સમજી બેઠો છે, પછી તારી પાસેથી એ આચાર્યો કે શાસ્ત્રોને લેવા જેવું કે તને અન્યમાર્ગે લભાવવા જેવું રહ્યું શું ? આમ પોતાનાં જ્ઞાનચક્ષુ બિઘડવાથી ઉપદેશ આપનાર આચાર્ય અને ઉપદેશની, વિદ્યા જ્ઞાનમય છે કે નહિ એ તું સહેજે જાણખી શકીશ. આવી રીતે પ્રથમ આત્મશ્રદ્ધા દ્વારા ત્યાગ અને પછી સત્યાશ્રમ અને સદ્ગુરુમાં અનન્ય શ્રદ્ધા અને શરણાગતિ !

ભક્તિ : શ્રદ્ધા આવી એટલે સતો પ્રતિ અનન્ય પ્રેમ, પ્રીતિ, તથા ભક્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊભી નીકળવાનાં; શ્રદ્ધારૂપી અમૃતની અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્ર ઉપર વર્ષા થઈ કે ભક્તિનું બીજવરોપણ થવામાં વિઘ્ન નહિ આવે. અને જ્યાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તરબોળ થયેથી ચિત્તભૂમિમાં બીજાંકર ફૂટવા માંડ્યા કે ત્યાં ધ્યાનનું અક્ષય, અવિકારી અને સંપૂર્ણ નન્દનવન સમું 'એવું' તો ભગવદ્દેશ ફૂલશે ફાલશે કે દૂત અને અદ્વૈતનો ભેદ કપૂરતી પેઠે ઊડી જશે. અન્તરમુખા કે બહિર્મુખા, જગત કે ઈશ્વર, આત્મા કે પરમાત્મા, સગુણ કે નિગુણ, સાકાર કે નિરાકાર જેવા બધા મુખ્ય અવાન્તર બેઠો ગણી જઈને સર્વત્ર, સદા, સર્વાં, અહ્યાનન્દની જ એ ચિત્તમાં છાંયો બિઘડશે.

ધ્યાન : ત્યાગદ્વારા આત્મશ્રદ્ધા આવી, શ્રદ્ધાદ્વારા સાચાં શાસ્ત્ર અને સાચા શુરુ (સદ્ગુરુ)ની ઝોળખાણ પડી; ત્યાર પછી એમના પ્રતિ શ્રદ્ધાભાવે અનન્ય પ્રીતિ ઉપજી; અને એ આદ્યતીય ભક્તિદ્વારા ચિત્તનું જે સતત સ્મરણ, રહણ કે અનુસંધાન રહ્યું એમાંથી તૈલ-ધારાવત્ અખંડ, સદૃજ સ્વભાવે ધ્યાન રહેવા માંડ્યું એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનનો એવો તો ત્રિવેણીસંગમ થયો કે ન્યા શ્રદ્ધાવિદ્યા જ શ્રદ્ધા વરૂં પેરાજી રહી.

અમૃતના ભોગેચ્છુ! શ્રદ્ધાવિદ્યાના જિજ્ઞાસુ! બધમાત્રના મોક્ષેચ્છુ! તું તારા અંતરને તપાસી જો! જો એમાં તત્ત્વની જ ઇચ્છા હોય તો તારે સંપૂર્ણ ભોગવાસનાનો ત્યાગ કરવો પડશે. શ્રદ્ધાવિદ્યા જ ભણવી હોય તો ખીચ બધી વિદ્યાઓ અને એની ચર્ચા ઉપર આગ મૂકવી પડશે; બધમાત્રથી છૂટવું હોય તો બધા સંબંધોને અનિત્ય માની કેવળ આત્મસંબંધ જ નિત્ય અને સંયોગવિયોગ વિનાનો છે એવી દૃઢતા કેળવવા દ્વેતમાત્રના વિચારને તિલાંજલિ આપવી પડશે.

એવું ન હોય તો તું જિજ્ઞાસુ નથી, ભક્ત નથી, મુક્તિ નથી, પણ ગતાનુગતિક ન્યાયે ચાલનારો ભટકતો જડજિજ્ઞાસુ છે! અથવા વિકારી વસ્તુનો વેવંચો ભગત છે! તારી દ્રષ્ટિ તો હોવી જોઈએ સાચી વસ્તુ ઉપર. સોની મોનું ખરીદવા જાય ત્યારે એ લગડી નાની છે કે મોટી, ચોરસ છે કે લબગોળ, આઠ ખુણાવાળી છે કે પંદર ખુણાવાળી, એવાં નામરૂપ એમાં નથી જોતો; પણ શુદ્ધ સો ટચના સોનાને જ જુએ છે; પણ એ પહેલાં એને સો ટચના શુદ્ધ મુવર્ણનું યાન હોય છે; તું પ્રથમ શ્રદ્ધાવિદ્યાનાં સાચાં લક્ષણ જાણી લે; અને પછી નામરૂપની ઓથે રહેલા દેહધારી શ્રદ્ધાવિદો કે જે સાક્ષાત્ શ્રદ્ધાસ્વરૂપ જ છે, અને જેમનાં શરીર પ્રારબ્ધમેદે વિધવિધ વ્યવહાર કરે છે, એમાંથી સો ટચના સોનાની પેઠે શુદ્ધ શ્રદ્ધાવિદને ઝોળખી શકીશ; શ્રદ્ધાવિદ્યા જ તને સાંપડશે એમાં સંશયજન હોય તો ત્યાગ કરતાં.

આવડશે. પરંતુ એમ કરતા નામઝપમા ન ફસાઈશ અહાવિદ્યા બાણવી હોય તો શ્રદ્ધાની સાથે પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર અચલ વિશ્વાસ રાખ; વૈરાગ્યની તવવાર ઉપર ચાલતા શીખ; અને પછી જો કે તને અહા-વિદ્યાના આચાર્યના દર્શન અને અહાવિદ્યાના દાન મળે છે કે નહિ ! અને એવી શ્રદ્ધા રાખીને પછી જો ભક્તિ તથા ધ્યાન થશે, એ જ સાર્યા ભક્તિ અને ધ્યાન કહેવાશે.

દૂકા લેખમા કેટલું કહેવાય ? દોડાદોડી મૂકીને અતર તપાસી જો ! રથનામે ન થા; વેવવાપણુ છોડી દે' તુ તને જો જગ્યાસુ કહેવરાવતો હોય, તો દિવસમા દસ વાર મદિરે મદિરે દેવદર્શન કરવાની દિડધામ કરનારાં, " થયા કે ?—થઈ ગયા—થાય છે—જે—જે—"નો પોકાર કરનારા મદિરભક્તો, છાશવારે તીર્થસ્નાન કરનારા યાત્રાળુઓ, આસખ્ય પારાયણો કરનારા અને સાભળનારા શાસ્ત્રબહેરાઓ જોવા તું ન થા; એમના દેવદર્શન અનિત્ય જ રહે છે, લગ્નરો પારામણો કરતાં સાભળના પણુ એમને ભગવદ્ભક્તિ કે અહાજ્ઞાન મળતું નથી. લાખો વાર તીર્થસ્નાન કરતા છતાં તેઓ પાવન થતા નથી ને આસખ્ય યાત્રાઓના હેરાફેરા ખાવા છતાં પણુ એમના જન્મમરણના આવાગમન બંધ થતા નથી—એવો તું કૃપા કરીને ન થા !

અહાવિદ્યા જ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યા છે; એ અતિશય ગૂઢ છે, સતોએ સેવેલી છે, સમસ્ત પાપતાપને ધોઈ-બાળી નાખે એવી છે, અને એને જ અહાજ્ઞાની પામે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે ને નિર્વિવાદ રહેશે; એ સત્ય ત્રિકાવાળાધિત છે, એટલે એને અચિરાત્ અત્યારે જ જાણવા માટે ચાનો પુરુષાર્થ કરીએ, કારણ કે સાક્ષાત્ અહા આપા કરે છે કે,

અસામતિધ્યાનયોગાદયેદિ ॥

આત્મભાન

(૨)

કેવળ ઉપનિષદમાં જ્યાંએ જ્યાંનાર્થાને શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એમ ત્રણ સાધન અધિકાર કેળવવા માટે કહ્યાં એ આપણે જોઈ ગયા; એમાંથી એક જ પ્રધાનસ્તર નીકળે છે કે જિજ્ઞાસુ—

(૧) પોતાના લક્ષ્યમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

(૨) લક્ષ્ય અને સાધનની પ્રાપ્તિ માટે એને વિશુદ્ધ સાધનનું ભાન હોવું જોઈએ.

(૩) અને ત્યાર પછી સાધનની સાધનામાં એણે એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી લાગી જવું જોઈએ.

આમાં જો એકવાક્યતા હોવી નથી તો વિગ્ર બદ્ધ આવે છે; એટલા માટે સાધ્ય સાધનની એકવાક્યતા તપાસી જોવા માટે આત્મભાન જોઈએ; પોતે પોતાની જાનને તપાસી જોવી એટલે તો આપણી શ્રુતિઓ, અને કર્મો પ્રતિ વિવેકબુદ્ધિનો એવો ચોક્કસ પહેરો રાખવો કે, ધ્યાન કરતી વખતે એકાન્તમાં કે બ્યવહાર કરતી વખતે જન-

સમૃદ્ધમાં ચિત્તની પવિત્રતા સચવાઈ રહે, અને વ્યવહાર કરતાં છતાં સર્વત્ર અધિગ્રાહન સ્વરૂપ આત્માનો જ સદ્ભાવ તથા ભક્તિ યોગપૂર્વક જાગ્રત રહે.

આવી સાવધાનતા માટે અન્તર્મુખવૃત્તિ જોઈએ; એ અન્તર્મુખ ભાવ માટે આપણે પ્રથમ આંદ્રમુખ બાવનો વિચાર થોડો કરીએ; કઠોપનિષદમાં ખીજો અધ્યાય ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને આગળ જતાં પરમતત્ત્વના દર્શનની ત્યાં કૃત્રી આપે છે, ત્યાં એની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે થાય છે.

પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતુળત્ સ્વયંભૂઃ
તસ્માત્ પરાહ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મનઃ ।
કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યગ્ આત્માનમ્ પેક્ષત્
આયુત્તચક્ષુઃ અમૃતત્વં ઇચ્છન્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—સ્વયંભૂ = પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનિ = છેડેને પરાશ્ચિ = બહાર મુખનાળા વ્યતુળત્ = છેડા છે. તસ્માત્ = તેથી (મનુષ્ય) પરાહ્ = બહાર (આત્મા તરીકે નહિ, પણ અનાત્મા તરીકે) પશ્યતિ = જુએ છે. અન્તરાત્મનઃ = અન્તરરૂપે (પોતાનારૂપે) આત્માને જ નહિ કશ્ચિત્ = કોઈ વિરલો જ ધીર = (વયેકવાળો આયુત્તચક્ષુ = નેત્રો (૬૪ - સમગ્રજી ને જોયે અનાત્મમાથી પાછી ફેરવી લીધી છે) વાળા લીધાં છે, તે અમૃતત્વં = અમૃત (અમરપણું આપનાર આત્મદ્રાષ્ટ)ને ઇચ્છન્ = ઇચ્છતો હોય તો પ્રત્યગ્ આત્માનમ્ = અન્તરઆત્માને (પરાશ્ચી વિરુદ્ધ પ્રત્યક્ રીતે) પેક્ષત્ = જુએ છે. ॥૧॥

જન્મથીજ મનુષ્યનો મામાન્ય સ્વભાવ જગતનાં પ્રાણી પદાર્થને બિન બિન નામરૂપે, ગુણધર્મે, કર્મફલે, અને પૃથક્ પૃથક્ વિવેચરૂપે જોવાનો, ઝોળખવાનો, અને એ રીતે જર્વા સાથે વ્યવહાર કરવાનો

હોય છે; એનો આ સ્વભાવ અનાદિ અચાનના પ્રભાવે અનેક જન્મ-જન્માન્તરથી ચાલ્યો આવે છે; જન્મતાં વેંત એનામાં ક્ષુધાનિવારણ માટે સ્તનપાનની આવડત હોય છે; પોષણ-રક્ષણ કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે મમતા બંધાય છે; અને શરીરના વધવા સાથે જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો અને મન જગતની વિવિધ વિચિત્રતાનું જ્ઞાન પામતો જાય છે, તેમ તેમ સાંસારિક દેહાધ્યાસી, અને વશું, જાત વિગેરેના અભિમાની સંબંધી-ઓના સહવાસ અને સંસર્ગથી સર્વત્ર પંચ વિષયોને ભોગ્ય અને પોતાને ભોક્તા માની કર્તા, કર્મ અને કર્મફલની વાસનાની જળ પોતાની આસપાસ ગૂંથતો જાય છે; પાછલા જન્મથી અદૃષ્ટ સંસાર-માંથી આપણે આ દુઃખ, સંતાપ અને શોકથી ભરેલા દૃષ્ટ સંસારમાં આવ્યા હોએ, અને એ જ સાંસારિક ચીસે ચાલ્યા કરશું તો આ શરીરનો અંત આવતાં પાછા અદૃષ્ટ સંસારમાં જ જવાનું છે, એવું એ જ ઉપનિષદમાં અધ્યાય ૧ વસ્તી ૩ માં શ્લોક ૭ માં કહેવાઈ ગયું છે, ત્યાં કહે છે કે,

यस्तु अविज्ञानवान् भवति भ्रमनस्कः सदा भङ्गविः ॥

■ स तत् पदं आप्नोति संसारं च अधिगच्छति ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ :-જે ખરેખર વિજ્ઞાન (આત્મજ્ઞાન) વિનાનો છે, પરવશ (વિષયવશ) મનનો છે, સદા અપવિત્ર (વિચારવાળો) છે, તે (પરમ આત્મસુખ) પદને પામતો નથી; સંસારને જ પામે છે.

ઇન્દ્રિયોની બહિર્મુખતા જન્મજન્માન્તરના સંસ્કારને લીધે મળી છે; એ ઇન્દ્રિયો તો હમેશાં દૃશ્યને જ જુએ છે; જાગ્રતમાં એ બાહ્ય વિષયોને ઓળખાવે છે, ત્યાં ઇન્દ્રિયો દૃષ્ટા અને વિષયો દૃશ્ય હોય છે. સ્વપ્ન અથવા ધ્યાનની અવસ્થામાં જેને આ ઉપનિષદમાં સ્વાપ્ન-કલાં છે, તે સૂક્ષ્મ ગોલકો નંધ ચાય ત્યારે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો દૃષ્ટા અને સૂક્ષ્મ વિષયો દૃશ્ય બને છે; ઉપરાન્ત ધ્યાનમાં સ્વપુરુષાર્થ અને વિચારદ્વારા જ્યારે-એ.

બન્નેનો બેઠ કરવા માંડીએ ત્યારે મન દષ્ટા અને વિપયાકાર બનેલી ઇન્દ્રિયો દશ્ય બને છે; સાર પછી એથી ચે આગળ વધીને જોઈએ, ત્યારે મન, કોઈ સંકલ્પ વિકલ્પવાળું એક જ વૃત્તિ-વિપયાકારે દશ્ય બની શુદ્ધિ-વિવેકશક્તિ દષ્ટા બને છે; અને વિવેકશક્તિને પણ ત્યાં નિહાળનાર સુદૃઢ અહમ્ વૃત્તિ ભણી આપણાં આંતરહાનને વાળીએ, ત્યારે આપણે પોતે તટસ્થ, સાક્ષી, દષ્ટા અને આપણું વ્યક્તિગત અહમ્-હું દશ્ય બને છે.

પરંતુ આવી રીતે પાછા વળવાનું કામ સહેલું નથી; કઠોપનિપદ કહે છે કે (૧) કોઈ, (૨) ધીર, (૩) અમૃતત્વનો ઇચ્છુક, (૪) ઇન્દ્રિયોને અંદર વાળી શકે તેવો આન્તરાત્માને જુએ છે :

(૧) કોઈ :—અસંખ્ય કોટિ માનવજાતમાંથી આવા કેટલા નીકળે, એ મહાપ્રશ્નનો ઉકેલ તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ જોડકસ ગણતરી કરીને કહી શક્યા નથી. ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં, ત્રીજા શ્લોકમાં એમને કહેવું પડ્યું છે :—

મનુવ્યાનાં સદ્ગુણેષુ કશ્ચિત્ યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતાનામ્ અપિ સિદ્ધાનામ્ કશ્ચિત્ મામ્ યેતિ તત્ત્વતઃ ॥૩૯॥

અર્થ :—હજારો એટલે કે આ અસંખ્યકોટિ માનવસમૂહમાંથી કોઈ જ આવી અંતઃકરણની સિદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકાય એવા અધિકારી બનવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવા પ્રયત્ન કરનારા વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળામાંથી કોઈ જ મને જોળખીને તત્ત્વરૂપે—જેવો હું હું તેવાને પામે છે.

કઠોપનિપદમાં જેમ કથિત-કોઈ વિરલો જ શબ્દ વાપરેલો છે, તેવો જ અહીં ઉદ્દેશ્ય કરીને ભગવાન કહે છે કે હજારોમાં કોઈકે જ

એનો અધિકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને અધિકારી થયા પછી પણ મને તરવરૂં છે કાઈ (વરલો જ ઝાળખીને અનુભવે છે. તાત્પર્ય કે એવો સમગ્ર જિજ્ઞાસુ કે મુગ્ધ હામકામ દેખાતો નથી; ત્યારે હવે એ કોઈ કેવો હશે ? કહે છે કે (૧) ધીર (૨) અમૃતાવનો ધ્વજ અને (૩) ઇન્દ્રિયોને અંદર વાળી લે એવો.

(૨) ધીર :—ધીરજવાળો; કાર્યાકાર્ય કે ધર્માધર્મના પ્રસંગે સાચી દિશાને જોઈ શકે, સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરી સત્યને અનુસરી શકે એવી બુદ્ધિવાળો. ભગવદ્ગીતાના અદારમાં અધ્યાયના ત્રીસમાં શ્લોકમાં જે સાર્વજી બુદ્ધિ કહી છે તેવાં લક્ષણવાળો; એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सार्वજી ॥૩૦॥

અર્થ :—જે બુદ્ધિ (વિવેકશક્તિ) પ્રવૃત્તિ (જે વૃત્તિ વિષયનું જ ચિંતન અને એની પ્રાપ્તિનાં સાધન માટે જ વિચાર કે કર્મ કરાવે તે) અને નિવૃત્તિ (જે વૃત્તિ આત્માકાર રહીને, આત્મલાભને માટે અંતઃકરણમાં સત્વગુણનો આશ્રય રાખી વિચાર કે કર્મ કરાવે અને આત્મજિજ્ઞાસા માટે યત્નરત) કાર્યને અને અકાર્ય (અનાત્મચિંતન માટેના કાર્ય) ને ભય અને અભયને તથા બંધ અને મોક્ષને સમજી શકે છે એ બુદ્ધિ જ સર્વગુણી છે.

આવો વિવેકબુદ્ધિવાળો પુરુષ ધીર કહેવાય છે; પુરુષ આવો ધીર ન હોય તો વિષયચિંતન અને એની પ્રાપ્તિ માટેના કર્મોમાં જે વિઘ્નો આવે છે તેના કરતાં પણ અસંખ્ય કોટિ અંતરાયો, વિવેકને મુગ્ધ દશામાં આવી પડે છે; એટલા માટે જે બુદ્ધિમાં સત્વગુણી વિવેક અને દ્વંદ્વોથી મુક્ત અને નિશ્ચય રહેવાની માનસિક સહાયતા

અને શારીરિક તિતિક્ષા ન હોય તો, એ માગે એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકાય એમ નથી.

આવે કોઈ વિરલો સાધક ધીર હોય, સહનશક્તિની પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચેલો હોય, પણ જો એની ઈચ્છા અમૃતત્વની ન હોય તો એ નકામો છે. એટલા માટે ત્રીજો અધિકાર, અમૃતની ઈચ્છાનો આવે છે.

(૩) અમૃતત્વનો ઇચ્છુક :—“ સુખ અને દુઃખમાં સમદર્ષિ રહેનાર (એવાં દ્વંદ્વોથી ચિત્તને ચંચલ કે વિક્ષિપ્ત ન થવા દેનાર) જે ધીર પુરુષને ઇન્દ્રિયોના વિષયસ્પર્શી સતાવતા નથી તે જ અમૃતત્વનો અધિકારી કહેવાય છે. ” આવું ભગવાન ગીતામાં બીજા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે.

વ્યવહારમાં અનેક આંદીધૂટીના પ્રસંગો આવે, પ્રયત્નના ખેડ ખેલવાના હોય, દૃઢ રાજનીતિ કે કપટી વ્યવહારની આડીઆવળી રમતો રમવી હોય, તેમાં તો ધણા પુરોષ ધીરજ રાખી શકે છે; પોતાની મુખમુદ્રા ઉપર જરા પણ વિકાર દેખાવા દેતા નથી; આંતરમાં હામાહવા વિષ હોય છતાં પણ ચહેરા ઉપર હાસ્યના કુવારા ઉડતા હોય એવા ઇન્દ્રિયસંયમી પુરુષ હોય છે, પણ એવા પુરુષોને ગીતા ધીર કહેતી નથી, એવો દ્વિધાગ્રાવ અહીં છટ નથી; અહીં તો જે અમૃતનો ઇચ્છુક હોય, અમરણ્યભાવનો રમિયો હોય, અને મૃત્યુનું મોત નિપજતી, જન્મના બીજ જેવી અવિઘાના અધિકારને ઊરાડી દેવા ઇચ્છતો હોય, તો જ એ અમૃતત્વને ઇચ્છે છે એમ કહેવાય.

એવો અમૃતત્વનો ઇચ્છુક ધીરજવાળો હોય અને તે દ્વંદ્વના આધાત-પ્રત્યાધાતથી મુક્ત હોય, એ ધીર કહેવાય. જે અમૃતનો ઇચ્છુક દ્વંદ્વોને હતાં નહોતાં સમજે, જન્મમરણના દેહાધ્યાસને મૂળમાંથી

જ કાપી નાંખવા તૈયાર થાય, અને કેવળ ગોક્ષપદની પ્રાપ્તિ માટે જ એના અંતરમાં તાલાવેલી હોય, એવો પુરુષ જ આ તત્ત્વનો અધિકારી જિજ્ઞાસુ કહેવાય.

(૪) અંતર્મુખી :—ઉપરના ત્રણે અધિકાર સાથે ક્ષત્રિયોને અંતર્મુખ કરવાના સામર્થ્યવાળો હોય; એટલે કે જે ધ્યેય વિવેકપૂર્વક સ્વીકાર્યું હોય તેમાં જ એને લગાડી દેવાની આવડત હોય.

મનુષ્ય એટલે ચિત્તમાંથી વારંવાર ઊભી થતી વૃત્તિઓ અને એ દ્વારા જો ક્ષત્રિયો વડે કર્મ કરતો પ્રાણધારી હોય. શાસ્ત્રમાં અંતર્મુખપણું બધાં સાધનમાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે. બીજી રીતે કહીએ તો પોતપોતાના ધ્યેય પ્રતિ ચિત્તનું એકધાતું વસ્તુ એ સાધકનું અંતર્મુખપણું છે અને એ ધ્યેય છોડીને મન બીજી દિશામાં જાય એ એનું બહિર્મુખપણું છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે વિદ્યાર્થી ગણિતના દાખવા ગણવા બેસે, ત્યારે જો એમાં જ મન ન રાખતાં, આનંદપાસ એનું ધ્યાન જાય, તો એના દાખવામાં ભૂલ પડે છે. એ જ રીતે અહીં પણ સમજવાનું છે. બિજા બિજા માર્ગના સાધકોનું મન કયા લાગેયું હોય એ આપણે જરા તપાસીએ.

(૧) અપક અથવા મંત્રયોગી :—મંત્રનો જપ કરનાર, અથવા અમુક સંખ્યા અને વિધિ પ્રમાણે કોઈ મંત્ર લઈ એનું અનુશાન કરનાર હાથથી તો જપ કર્યા કરે છે, પણ નેત્રો બંધ રાખીને મનને મંત્રના શબ્દધ્વનિમાં, મંત્રના અક્ષર કે શબ્દસમૂહમાં અથવા મંત્રના છટ્ટદેવમાં પરાવી રાખે છે; અને આત્મ ન કરનાં જો મન બાહ્ય જગતમાં બદકતું હોય તો એની મનઃ કામના સિદ્ધ થતી નથી. બહારના બધા પદાર્થોમાંથી, અને અંદર પણ બીજા બધા દરવ

વિષયોમાંથી મનનો પ્રત્યાહાર કરી જ્યારે ઉપર કહ્યું તેમ એ મનને એકાગ્ર કરે છે, ત્યારે જ એની એ અતર્મુખી વૃત્તિ કહી શકાય છે.

(૨) કર્મકાંડી — નિત્ય, નૈમિત્તિક, કે કામ્ય કર્મો કરનાર કર્મકાંડી કર્મેન્દ્રિયોથી પૂજન, અર્ચન, દીપ, નૈવેદ્ય, હોમ, સ્તવન, વિગેરે બધું કર્યું જાય છે, બહારનો બધો વિધિ સાવધાનતાપૂર્વક કરે છે, પરંતુ એણે મન તો જે સકામ કે નિષ્કામ લક્ષ્ય લીધું હોય એમાં જ પરાનાયેલું રહે છે. એ એની અતર્મુખી વૃત્તિ.

(૩) કર્મયોગી — કુટુંબસેવા, યાત્રાસેવા, જનસેવા, લોકસેવા, દેશસેવા, રાજ્યસેવા, કે જેવી કાંઈ પણ સેવાવૃત્તિવાળો કર્મયોગી પરહિતના કાર્યો કરતો કરતો પણ મનને તો નિષ્કામભાવમાં જ રામે છે, અને એ દ્વારા લોકપ્રીતિનું લક્ષ્ય રાખી, બુદ્ધજનના આનન્દમાં પોતાના આનન્દની આશા સેવી, મનને હમેશા એ સેવાકાર્યની યોજનામાં જ પરાવી રામે છે, એ એની અતર્મુખી વૃત્તિ.

(૪) લાક્ષ્મીયોગી — વેદોક્ત દેવદેવતાઓ, અવતાર પુરોહિત, આચાર્યો, ગુરુજનો, કે એના જે પોતાના ઇષ્ટજનો પ્રતિ જેમનું મન અહૈતુકી પ્રીતિથી ખેંચાયા કરતું હોય, તે બીજા બધા વિક્ષેપો, વ્યક્તિઓ, પદાર્થો, અને માન્યતાઓનો ત્યાગ કરી કેવળ ઇષ્ટ વ્યક્તિઓ પ્રતિની પ્રેમભક્તિમાં જ મનને તરમોળ રામે છે, એ એની અતર્મુખી વૃત્તિ.

(૫) ધ્યાનયોગી — ધ્યાનીની સ્થિતિ પણ ભક્તના જેવી જ છે ભક્ત જેમ પોતાના ઇષ્ટના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા લાવવાની ગદ્ગદ કરે છે, તેમ યોગી પણ બધા દૃશ્ય પદાર્થોમાંથી પ્રત્યાહાર કરી એક જ ધ્યેયમાં મનને પરાવીને ધારણા-ધ્યાન સિદ્ધ કરે છે અને જેવી રીતે કામથી સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે,

ધ્યેયને જ મનમાં લાવવાનો યોગી પ્રત્યાહાર કરે એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૬) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, લોકસંગ્રહી કે વ્યવહારકૃશલ પુરુષો પણ પોતપોતાના ધ્યેયને જ હમેશાં વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે, અને બહારથી એની સિદ્ધિ માટે પ્રયોગો, કામકાજ કે વ્યવહારનાં સાધનો ફેરવે, પણ મનમાં તો એક જ લક્ષ્યને સ્થિર રાખવાનો જે પ્રયત્ન હોય છે તે એમની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

(૭) જ્ઞાનયોગી :—વિશુદ્ધ કેવલાદૈતનો લક્ષ્યાર્થી જિજ્ઞાસુ કે મુમુક્ષુ ચિત્તને બલવાન બનાવવા માટે ધ્યાન, વિચાર કેળવવા માટે પ્રવશ્ય અને મનન, તથા ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે શ્રી સદ્ગુરુના અનુમહ દ્વારા, ધ્યાન વખતે એકાન્તમાં અને વ્યવહારકાલે જ્ઞાનમાં સતત, નામરૂપનો બાધ કરી, સર્વત્ર સમિધદાનંદનો દર્શન-અનુભવ કરે, પ્રત્યેક કર્મમાં અકર્મ-બ્રહ્મને જુએ, અને યોગ-તથા જ્ઞાન, એટલે કે ધ્યાન અને વિચાર ઉપર સર્વોચ્ચ કાણુ કેળવે એ એની અંતર્મુખી વૃત્તિ.

અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ શબ્દોનો આપણે વ્યવહાર કરીએ છીએ, ત્યારે સામાન્ય એમ જ સમજાય છે કે હઃયોગનાં આસન પ્રાણ-યામ દ્વારા, અથવા રાજયોગનાં ધ્યાનધારણાનો આશ્રય લઈ વિશેષ ન થાય એવા એકાન્ત સ્થાનમાં બેસી આસન જમાવવું, શરીરને નિશ્ચેષ્ટ કરવું, બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન શૂંચી જવું, અને ચિત્તને એક જ ધ્યેયમાં પરાની પ્રથમ સંવિકલ્પ અને પછી નિર્વિકલ્પ અવસ્થાનો અનુભવ ચિત્તને કરાવવો. અથવા બકિતયોગી કે જ્ઞાનયોગીનો વિચાર કરીએ તો તેઓ પોતપોતાના ધ્યેયનું જ અકોનિશ દર્શન, ચિંતન રહે અને એની પ્રેમભાવિની વિદ્યુલતાને લીધે કે અન્ય વ્યવહારમાં સમય ગય તો વિશેષ થાય, તેથી ઈષ્ટદર્શન માટે સમય ન મળે, મંત્રારમાં

રજ્જેશુણી કે તંમોશુણી લોકોનો સંગદોષ લાગે, એવા બદ્ધજનસંગ અને સંસારબંધથી સમસ્ત લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી, કેવળ ભિક્ષાને જ નિર્વીઢનું સાધન બનાવી, એકાન્તમાં જ રથાન શોધીને વારંવાર અનિત્ય, અને નંધર પદાર્થોને મનમાંથી દોષદષ્ટિવાળા વૈરાગ્યથી કઢાડી નાખી ઈશ્વરના રમરણમાં ચિત્તને પરોવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો કરે છે.

અંતર્મુખવસ્તુનો આ અર્થ તદ્દન સ્વભાવિક છે; પરંતુ ઉપર સુધીની જોટલી દશાઓ ગણ્યાવી એમાં એક મુખ્ય વાત એ તરી આવે છે કે સાધકની દૃષ્ટિ આગળ બે વસ્તુઓ છે; એક એણે માનેશું પરમાત્માનું સ્વરૂપ, અને બીજું પરમાત્મા વિનાનું જગત્, જગત્તા પદાર્થો, તથા શુદ્ધવાળો લોકસમુદાય અને એવું એવું અનેક ભેદવાળું આ વિશ્વ-બ્રહ્માંડ.

પરંતુ વિશુદ્ધ જ્ઞાનયોગની વાત કરીએ ત્યારે એમાં અંતર્મુખી કે બહિર્મુખી એવી વૃત્તિનો વિચાર ન કરતાં વિષયાકાર અને બ્રહ્માકાર-વૃત્તિની વાત આવે છે; જ્ઞાનયોગનો સાચો અધિકારી એ જ કરેવાય કે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય; એ શુદ્ધ એટલે સમસ્ત દૈતવાસનાના મેલનો અભાવ. એના મનમાં દેહાધ્યાસવાળી દુષિત ભાવનાનો ઉત્કેષ થઈ ગયેલો હોય, અને વેદાન્તાના અવલુ દ્વારા નિર્માનિત્ય વસ્તુના વિવેકનો ઉદય થયો હોય.

અરતુ: આને માટે તો આપણે આગળ ઉપર વિચાર કરવું; અત્યારે તો એટલો જ વિચાર કરવાનું છે કે ઉપર, મથાળે જે તથા મુદ્દા લીધા છે એમાં (૧) કોઈ, (૨) ધીર, (૩) અમૃતત્વનો પ્રચુક, અને (૪) અંતર્મુખી સાધક હોય તે જ (૧) શ્રદ્ધા (૨) ભક્તિ (૩) અને યોગની એકવાક્યતા કરી શકે છે; અથવા કહી ગયા છીએ કે —

(૧) સાધક પોતાના લક્ષ્યમાં રપજ દેવો ભોઈએ;

આનો ઉત્તર આપણને આ ચાર સાધનમા મળી જાય છે સાધકનું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવું જોઈએ જન્મમૃત્યુથી રહિત એવું અમૃતત્વ જ્યાં સુધી ભોગવાસના ત્યાં સુધી શરીર જોઈએ, શરીર માટે જન્મમરણ અવશ્યભાવી છે, જન્મ અને મૃત્યુ માટે કમનો વિધિનિષેધ જોઈએ, જે કર્મથી મુક્ત સુખ વિવેચનને ભોગવાના સામર્થ્યવાળું શરીર મળે તે માટે સાધનતા અને પ્રયત્ન, અને એમા જોનાથી વિમ્ન આવે, વ્યાધિ આવે મૃત્યુ આવે, એવા વિધોને દૂર રાખનાનો અર્થોત્ત મૃત્યુના નિવારણનો વ્યથ પ્રયત્ન એ અવશ્ય રહેવાના જ્યાં કર્મો રહ્યા એટલે શરીર જોઈએ, આમ ગરીરને માટે કર્મ અને કર્મને માટે શરીર, એ બીજ અને વૃક્ષના રક્ષણ અને ઉત્પત્તિની પેઠે આદ્યા જ કરવાનું આવડ્યા માટે શરીર અને કર્મ એ આપણા લક્ષ્ય નહિ, પણ અમૃતત્વ-અમરભાવ-જ આપણું લક્ષ્ય જોઈએ, એ અમરભાવ જ પરમાત્મા છે પરમાત્મા જ જન્મમરણ રહિત, સ સાર, વિષયો, કે ભોગભૂમિ વિનાના છે એ લક્ષ્ય જ હોવું જોઈએ, એ સ્પષ્ટ વાત છે

(૨) જેમ લક્ષ્ય હોય તે પ્રમાણે જ આપણે સાધન ગોઠવવા જોઈએ લક્ષ્યમા અમૃતસ્વરૂપ, અદ્વિત પરબ્રહ્મ જ ગોઠવ્યું હોય, તો સાધન પણ અદ્વિતીય, એક અને અખંડ હોવું જોઈએ, લક્ષ્ય લોકપરનોકથી-નક્ત અને અવ્યકતથી, ક્ષર અને અક્ષરથી, પ્રકૃતિ અને પુરસ્થી પરાપર હોય તો સાધન પણ અલૌકિક હોવું જોઈએ

અલૌકિક સાધન માટે અનૌકિક વિચાર કરીએ ગાહકાર અને છુદ્ધિથી માડીને ઇદ્રિયો અને ઇદ્રિયોના વિષયો સુધી બધું લૌકિક એ આપણે પ્રાપ્તિ કરવી છે અલૌકિકની એટલે એ દષ્ટિએ એ નકામા છે પરંતુ નકામા કહી નાખવાથી ચાને એમ નથી, એ એની પ્રાપ્તિમા કામમા આવે એવા નથી, એનો અર્થ એ થાય છે કે એ

બધા અનિત્ય અને કૃતપદાર્થ છે એટલે નિત્ય અને અનિત્યનો સબધ અનિત્ય જ રહે એ દૃષ્ટિએ નિત્યના સયોગવિયોગ વિનાના યોગ માટે તો નિત્યનો જ નિત્યની સાથે યોગ કરવાનો છે,

શાસ્ત્ર તો કહે છે કે આત્મપદાર્થ નિત્ય પ્રાપ્ત છે, સર્વત્ર છે, સ્વયં પ્રકાશ અને સ્વસંવેદ છે, એટલે એની પ્રાપ્તિમાનકામા જેવા સાગતા બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિથી એની પ્રાપ્તિ નથી થતી એ વાત સાચી હોવા છતાં, એમા વિદ્ય નાખે એના તો છે એટલે એને નિર્વિદ્ય કરી નાખના જોઈએ, દૂકામા એને મિત્ર બનાવવા જોઈએ કલ્યાણરા થાય અને શાંત થઈને બેસી રહે એવી રીતે એને ઈશ્વરવા જોઈએ

એનો શત્રુભાવ જાય એટલે એ મિત્ર બને એ શત્રુભાવ કઢાડી નાખવા માટે એને પવિત્ર બનાવવા જોઈએ, પશુ વચ્ચમા એક બીજો મુઠ્ઠો આવે છે, એ બુદ્ધિ તથા દૃષ્ટિથી પરિચિન્ન છે, તેથી બીજા પરિચિન્ન આધાર વગર વિષયોના ચિંતન અને સયોગવિયોગ વિના રહે એવા નથી એની વિચોના પ્રદેશમા થતી દોડધામ, રમત, અને એમાથી એને જે આનંદ મળે છે, તે એની બૂલ છે એવું એમને સમજાવવું જોઈએ

બધી દૃષ્ટિઓની રાણી બુદ્ધિ છે અને રાજ્ય આંતર છે એ રાજ્ય-રાણીને પક્ષમા લેના જોઈએ, એમને સમજાવવી આગાધીન વિદ્યાર્થી બનાવીને દુઃખેસા શુદ્ધ આત્મવિચારમા નિમગ્ન રહે એવા સક્તિશાળી પથ કરવા જોઈએ

આમ કરવા માટે દેમણ અને દેહોર બે જાનના ઉપાયો છે જપ્તપ કરવા, ઉપનાસ કરવા, બીજી શારીરિક તપશ્ચર્યા કરવી આમન પ્રાણાયામ વગેરે સાધના—આ બધા દેહોર ઉપાયો વડે એમને બલાતકારે વશ કરવા જેવું છે

ખીજો ક્રોમળ હિપાચ આત્મવિચાર અને પ્રેમભક્તિનો છે; લક્ષ્યતત્ત્વ પ્રતિ પ્રેમ હિપજ્જવો, આનંદ પોતાના સ્વરૂપનો જ છે, અને જેમ જેમ વિષયોમાંથી હડીને સ્વરૂપની સાથે સંબંધ બંધાય તેમ તેમ એમાંથી આનંદરસ આવતો જાય છે, એટલે એવી પ્રેમભક્તિ કે જેને શાસ્ત્રમાં સાત્ત્વિક વૈરાગ્ય કહે છે, એ દ્વારા એ બધાંને કલ્યાણારાં ખનાવી હમેશાં આત્મવિચારની રેવ પડે એવો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. આવી રીતે અંત કરણચતુષ્ટય અને ઉદ્વિગોથી એની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ વાત જોટલી સાચી છે, તેટલી એમની મિત્ર ભાવે સહાયતા અવશ્ય લેવાની છે; એટલા માટે જે વખતે કુઠાર કે ક્રોમળ એવાં જે ને સાધનની જરૂર પડે, એમાં વિવેક વાપરી સાધકે સાધના કરવી જોઈએ.

(૩) સાધનનો નિર્ણય થયા પછી એમાં એકનિષ્ઠ ભક્તિ હોવી જોઈએ; પ્રત્યેક હિપજ્જતિના માર્ગે જનારા સાધકને લગભગ નીચે પ્રમાણે વિદ્યુત આવે છે :—

(અ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જે કે એક અદ્વૈત વિચાર જ મુખ્ય અને અંતરંગ સાધન છે, તથાપિ એનાં સહકારી સાધન તરીકે સ્કસંગની આવશ્યકતા રહે છે; એ સ્કસંગમાં અનેકવિધ સ્વભાવના સન્તોનો સંગ કરવામાં તાજ સાધકને મહારનાં લક્ષણથી જ પરીક્ષા કરવાની અને ધણે ભાગે લક્ષ્યવસ્તુનો એ ને બેધ આપે છે, તેના તરફ વૃત્તિ ન રાખતાં, એમના વ્યવહારનાં લક્ષણો જ જોવાની રેવ પડે છે; બાહ્યદષ્ટિ નિર્મૂળ ન થઈ હોવાથી કોઈની કથાશ્રેણિ તો કોઈનો બાહ્યત્યાગ, કોઈનો વિશાલ શિષ્ય સમૂહ, તો કોઈને એ શિષ્ય સમૂહમાં જગતમાં ‘ મોટા ’ મનાતા લોકની ગણતરી; કોઈને એકાન્તપ્રેમની તો કોઈને અરણ્યવાસ, દિમાલયવાસ, કે એવી વિશૂતિ તરફ દષ્ટિ જાય છે; કોઈ વિદ્વતાથી આકર્ષાય છે તો કોઈ ભજનભાવ અને નિષ્કાંક્ષી અનુભવ વાક્યોમાં ખેંચાઈ જાય છે; આમ ધવાથી પરિણામ એ આવે છે કે સાધનમાં જે

એકનિષ્ઠ બકિત રહેવી જોઈએ તે રહેતી નથી અને સન્તો પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન રીતે ઉપદેશ આપે, તેથી સાધનવિષયમાં શંકાઓ વધતી જાય છે.

(ઘ) આવું જ શાસ્ત્રોના વિષયમાં બને છે; એક ભગવાન શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈતની જ વાત કરીએ, તો એનો અનુભવ કરવા માટે અનેક પ્રક્રિયાઓ છે.

- (૧) કોઈ પંચકોશની પ્રક્રિયાથી આત્મતત્ત્વનો બોધ કરે છે.
- (૨) કોઈ ચાર અવસ્થા અને ચાર શરીરની પ્રક્રિયાથી આત્મતત્ત્વ સમજાવે છે.
- (૩) કોઈ આભાસવાદ વડે અદ્વૈત સિદ્ધ કરે છે.
- (૪) કોઈ સૃષ્ટિ-દૃષ્ટિવાદ દ્વારા પરમતત્ત્વની ઓળખાણ આપે છે.
- (૫) કોઈ દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ વડે બ્રહ્માનુભવ કરવાની વાત ગળે ઉતારવાનું કહે છે.
- (૬) કોઈ પ્રતિબિંબવાદથી વસ્તુ સમજાવે છે.
- (૭) કોઈ અવગ્રહેવાદથી ઓળખાણ પડાવે છે.
- (૮) કોઈ એકજીવવાદથી તત્ત્વત્રી બ્યાખ્યા કરે છે.
- (૯) કોઈ અજ્ઞાતિવાદથી તો કોઈ પ્રોત્તીવાદથી તત્ત્વને સિદ્ધ કરી બતાવે છે.
- (૧૦) આ ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રક્રિયાથી, એક જ અદ્વૈત તત્ત્વનો અનુભવ થઈ શકે છે, એવું વેદાન્તનાં બિન્નબિન્ન પુસ્તકોમાં સમજાવેલું છે.

અને તેથી સાધક અનેક સન્તોની વાણી, રહેણીકરણી અને વિવિધ વેદાન્તમંથોના અવલંબી, પોતાના સાધન વિષયમાં એવી તો ગમગમ

ખીચડો કરી મૂકે છે, અને એમ નથી સમજતો કે આવા વિવિધ મતનું સ્વરૂપ કેવલ એ પ્રમાણે કેવલાદૈતનો અનુભવ કરવાનું છે, અને પોતપોતાના સ્વભાવ અને માતૃગતિ પ્રમાણે જે સિદ્ધાન્ત અનુકૂળ નાગે તે પ્રમાણે સાધના કરાવી છે. આ સાચું ને પેનું ખોટું, એવી રીતે બુદ્ધિમા ડહોળાણુ યર્ષ જાય તો કોઈ પણ એક સાધનમા બકિત જામતી નથી.

એટલા માટે આત્મભાવ કેળવો, બહુ લાખી પહોળી શાસ્ત્રચર્ચા, કે બહુ તર્કથી બુદ્ધિમા વિચારશૂન્યતા અને ચિત્તમા વિક્ષેપ આવી પડવાનો સભન છે ઉપરાન્ત આ સન્ત અને પેલા સાધુ, આ પુસ્તક અને પેનું પુસ્તક, એમ કાંઈ મારવાની એવી તો ખરામ દેવ પડી જાય છે કે પછી એ સ્વભાવ લાભ કરશે કે હાનિ એટલું વિચારવાની પણ બુદ્ધિ રહેતી નથી.

સાખ્ય નહીં યુગ, એ પ્રમાણે સાધન સમજી લીધા પછી આપણને જે માર્ગ, જે સાધન અનુકૂળ લાગ્યું, તે પ્રમાણે પ્રથમ એ રીતે અનુભવ લેવો પછી એ અનુભવ સાચો છે કે ખોટો તેની પરીક્ષા માટે એવા સાધનનો ઉત્તરેષ હોય તેવા પુસ્તકો જેવા ઉપર કંઈ તેમ એક કેવલાદૈતની નિષ્ઠા માટે જ અનેકવાદ છે એને માટે ઘણા પુસ્તક છે, એ બધાનો ઉત્તરેષ કરવો અહીં આનરયક નથી પણ ઉપનિષદોમા જ જોઈ એ તો જણાશે કે ભિન્નભિન્ન આચાર્યોએ, ભિન્નભિન્ન પ્રસંગોએ, જેવી યોગ્યતાવાળા શિષ્યો એમની પાસે આપ્યા તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે કહોપનિષદના નચિકેતા અને યમરાજના આખ્યાનમા નચિકેતા એક સરલ સ્વભાવનો બાળક છે, તો યમરાજ સમસ્ત વિશ્વને સ્વયમમા રાખનાર સાર્થક કાલ-ભગવાન છે, કેનોપનિષદમા હિમા રૂપી આચાર્યે દષ્ટાન્તકારા દેવતાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે મુકોપનિષદમા પ્રજાપતિ આચાર્ય અને છે, હાદોગ્ય અને બુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદમા વિવિધ અધિધારીઓને વિવિધ

પ્રકારે ઉપદેશ મળ્યો છે. વિદ્વાન હોવા છતાં શોકાન્વિત રહેનાર નારદને સનતકુમાર ઉપદેશ આપે છે. રાજા જનક અને યાગવલ્કયના ઉપદેશની પણ વાત આવે છે. ઈંદ્ર અને વિરોચનની કથાથી સમજાવ્યું છે કે પ્રજાપતિએ વિરોચનને એના અગ્નિને લીધે ૧૦૧ વર્ષ પછી બ્રહ્મ-વિદ્યા સમજાવી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે આકાશવાણીથી ઉપદેશ મળ્યો છે. એક ઠેકાણે અભિમાની સુત્ર સ્વેતકેતુને પિતા ઉદાલકે ત્રણ વાર ઉપદેશ આપ્યો છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પરસ્પર વાદવિવાદ કરતાં અભાષ્ટ તત્ત્વ સુધી પહોંચી જવાની વાત છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઋષિઓ, સન્તો, સિદ્ધાન્તો કે ઉપદેશની પદ્ધતિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે ને ભિન્ન ભિન્ન રહેશે, પણ સાધકે પ્રથમ એક જ સાધનપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી એ પ્રમાણે અનુભવ કરી લેવો, અને પછી જ-પોતે પોતાનો અનુભવ લીધા પછી જ-બીજા સિદ્ધાન્તો કે મતમતાન્તરો જોવા ઈષ્ટ છે.

આવા અનેક સિદ્ધાન્તો, સન્તો, પુસ્તકો કે ઋષિઓનાં વાક્યોમાં જરાયે દોષ નથી, પણ એ બધાં એક જ સ્વભાવના સાધક માટે નથી, તેથી અધિકારભેદે એમાં ભેદ જણાય છે; પરંતુ જો નવીન સાધક એ હોઈની દુલ્બના, પરીક્ષા અને ચર્ચામાં જ ઊતરી પડે, તો જ ભેદશુદ્ધિ કહાડી નાંખીને એને અભેદશુદ્ધિ કેળવવી છે, એમાં આવી જ્ઞાતિ વિવેકર્તા યર્ષ પડે છે.

આવી જ્ઞાતિને ચંચલ કહો, બહિર્મુખી કહો, અનાતમ કહો, શંકાશીલ કહો, અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાવાળી કહો, જે કહો તે, પણ સાધકને જ્યાં સુધી ચત્કચિત્ત પણ અનુભવ ન થાય, અને પોતાનું સાધન બીજા સાધન જેટલું જ શ્રેયસ્કર છે એવું ન સમજાય, ત્યાં સુધી દિલ કરતી નથી જ.

અદૈત તત્ત્વના ઉપાસક ! પરબ્રહ્મના ખ્યાની, નિગદત્ત સ્મરણના

નિવાસુ ! વિચાર કરીને અંતઃકરણમાંથી એક પરમતત્ત્વની આશા-
આભિલાષા સિવાયની બીજી બધી દ્વેતભાવના કઢાડીને,

(૧) લક્ષ્ય ઠીક કરી લે;

(૨) એ લક્ષ્ય જ સાધ્ય છે, તો પછી એ પ્રમાણે અનેક
સાધનસમૂહમાંથી તારે પોતાને માટે જે અનુકૂળ સાધન કે સિદ્ધાન્ત
હોય તે સ્વીકારીને તે પ્રમાણે સાધના કરવા માંડ.

(૩) અને એ સાધન દ્વારા જે અનુભવ થાય, એનો એ જ
શાસ્ત્રોનાં વાક્યો અને એ જ માગે સાધના કરનારા સન્તોના અનુભવ
સાથે તાળો મેળવી લે; પછી એમાંથી લપસી ન પડાય, આજ આ
તો કાલ બીજી એવી બહિર્બુખી, કે ચંચલ વૃત્તિ ન થાય એની
સાવધાનતા રાખ.

આત્મસાક્ષાત્કાર માટે વાસનામુક્ત ચિત્ત અને વિશેષ રહિત
અન્તઃકરણ જોઈએ. વાસના એટલે દ્વેતનો મોહ, દશ્યમાં ભોગપ્રુદ્ધિ
અને દેહાધ્યાસની દહતા; નિસ્વાર્થ, નિષ્કપટ અને ભગવદર્પણપ્રુદ્ધિથી
કરેલાં કર્મકાંડ, કમયોગ, કે વ્યવહારથી વાસનાનો ક્ષય થઈ ચિત્ત શુદ્ધ
થાય છે; એ શુદ્ધ ચિત્ત એટલે જ વાસનામુક્ત ચિત્ત.

વિશેષ મવાતું કારણ સાધન વિષયમાં સંશય અને પરમતત્ત્વમાં
ભક્તિનો અભાવ છે. સાધ્યનો નિર્ણય કરી, સાધનમાં શ્રદ્ધા રાખી, લક્ષ્ય
પ્રતિ અહૈતુકી ભક્તિ કેળવવાથી વિશેષ દૂર થાય છે. આવું શુદ્ધ અને
એકાગ્ર ચિત્ત ક્રમે નિરુદ્ધ બની શ્વહાકારવૃત્તિથી નિદિધ્યાસન વડે
આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

આટલું વિચારીને સાધક ! તું અભ્યાસ વૈરાગ્યના એક સરખા બલ
વડે યથેષ્ટ સુખ મેળવી-ઢેળવી લે.

પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ આપણને આ માર્ગમાં સંપૂર્ણ સહાયતા કરે
એવી વિનમ્ર પ્રાર્થના છે !

૪૩

૩૩

૩૩

૩૩

૩૩

૪૩

(બોલટોળા-૧૯૪૩)

આત્મભાન

(૩)

મુંડક ઉપનિષદના પ્રથમ મુંડકના પીઠ પાઠમાં કર્મ અને કર્મ-ફલની અનિત્યતા બતાવીને આદિ અતનાજા, દૈતમા જ ઉત્પત્તિ તથા લપવાળા, હૃદય જ અનિત્ય હવ આપનારા કર્મ તથા ઉપાસનાની અસારતા બતાવી છે, અને નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિના દૈત અને હૃદય મુક્તિ મળતી નથી એવો નિશ્ચય કરાવી, કર્મથીની નિન્દા કરી, એ બધા પડિતોને પડિત નહિ પણ પડિતમન્યમાન કહ્યા છે, એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

અયિચાયામન્તરે વર્તમાનાઃ

સ્વય ધોરાઃ પંદિતમમ્યમાનાઃ ।

ર્જયમ્યમાનાઃ પરિયન્તિ મૂઢા

અઘેનૈવ નીયમાના યયાન્ધાઃ ॥ ૮ ॥

સાવાર્થ - અવિદ્યામા જ રહેનારા, પોતાને મોટા બુદ્ધિમાન અને પડિત માનનારા એ મૂઢ પુરુષો આધજો આધજાને દોરે ને લઈ જાય તેના જેવા કુળી થઈને બધે ભરે છે. (૮)

અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કર્મ તથા ઉપાસનામાં દૈવ તથા દૈત પ્રધાન છે, તેથી એનાથી દૈતનો ભય ટળતો નથી, મુક્તિ મળતી નથી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન. સ્વરૂપની ઝોળખાણ, પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર, આત્માનો અનુભવ કે ધર્મનિષ્ઠા યવાનો સભન નથી તેથી કર્મ અને કર્મદોષની એમાં નિન્દા છે, અને સાચી નિન્દા તો ખાસ કરીને એ બધામાં સકામ ભાવ રહે છે એની છે મનુષ્યમાત્ર વાસનાનો પ્રેરાયો કર્મ કરે છે, અને કર્મમાં ઇષ્ટ ફળ મળે, એટલા માટે સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે એને રીઝવીને કૃપા મેળવવા માટે એની અનેક વિશ્રુતિઓ કે અવતારોની પૂજા, પાદ, સ્તુતિ કરે છે, અને એ દ્વારા સસારમુખની જે ક્ષણિકા સેવે છે તેની એ નિન્દા છે

આપણે અત્યારે જે વિચાર કરવાનો છે તે વાસનામુક્ત ધર્મને વૈરાગ્યના રંગથી તરંગોળ થયેલા માનવચિત્તને પરમતત્ત્વની જિજ્ઞાસા ઊપજે છે એ સબંધે છે પરમાત્માના જિજ્ઞાસુને જ્યારે વાસનામુક્ત કર્મથી કર્મ અને ફળનું બંધન, દોષોની બંને બાજુથી આવતી ભીંસ અને એક કર્મમાંથી બીજા કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી ચિત્તની અચ્ચતતા સત્તાવે છે, ત્યારે એ કર્મનું મૂળ શોધવા મથે છે કર્મનું મૂળ વાસનામાં છે, વાસનાનું મૂળ સુખનો અભાવ છે, અને સુખનો અભાવ કેવળ અવિચારીપણામાંથી ઊપજે છે

અમુક કર્મ કરવાથી મને અમુક સમયે બાવિમાં સુખ થશે એવી માનવ મનની વાસના હોય છે કર્મના કરણોમાં, કર્મ કરવાના સાધનોમાં હમેશા નીચે પ્રમાણે સહકાર મેળવવો પડે છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાપ્રતિપદમાં કહે છે કે —

અધિગ્માન તથા કર્તા કર્મણ ચ પૃથક્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવ ચૈવાત્ર પञ્ચમમ્ ॥૧૮-૧૪॥

ભાવાર્થ : શરીર, કર્તા, બિન્ન પ્રકારનાં કરણો, તેમ જ બિન્ન-બિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ અને નિશ્ચય, તથા પાંચમું દેવ છે.

શરીરનો અર્થ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ એવાં ત્રણે શરીર સાથેના અભિમાની જીવાત્મા એવો થાય છે; એ જીવાત્મા જ્યાં સૂધી શરીરમાં મમતા ન બાંધે ત્યાં સૂધી દેહભાવ ન આવે; દેહભાવ હોય તો જ ભોગની વાસના જન્મે; ભોગની વાસના જન્મે ત્યારે જ ભોગ્યવિષયોની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવાનો કર્તાભાવ આવે; કર્તાપણાની ભાવના ઉપજ એટલે કર્મ કરવા માટે જુદાં જુદાં અંગો, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણની ચેષ્ટા, મનનો સંકલ્પ, વગેરેનો સહકાર જોઈએ; અને એ બધું હોય છતાં જો પૂર્વકર્મના સંસ્કાર, કર્મ માટેનું જ્ઞાન કે ફલની સમજણ, આવડત, વગેરે ઈષ્ટફલ આપવામાં ઈશ્વર કે પ્રારબ્ધ અતુકુળ ન હોય તો કેઈ પણ કર્મ સફળ થતું નથી. તેથી જ ભગવાન કહે છે કે કર્મનું ઈષ્ટ ફલ મેળવતું હોય તો આ પાંચે સાનુકૂળ જોઈએ; એ પાંચના પંચ વિના કર્મનો વિચાર પણ થઈ શકતો નથી.

આવી રીતે કર્મને માટે શરીર જોઈએ, કર્તાપણાનું અભિમાન જોઈએ, ઇન્દ્રિયો સાંગોપાંગ જોઈએ, પ્રાણમાં બલ જોઈએ, જુદી જુદી જાતની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન અને વિભાગસક્તિ જોઈએ અને એ બધું હોય પણ દેવ જ જો પ્રતિકૂલ થઈને બેસે, તો કશી સફળતા મળતી નથી, અને સુખની આસાની હિમાલય બાંગીને એવી જૂઠ્ઠો બને છે કે દુઃખનો અધિકાર જ ચિત્ત અને પ્રાણમાં વ્યાપી રહે છે.

પણ ત્યારે આ કર્મ કરવાનો હેતુ શો ? ઉપરાંત ઈશ્વરની પ્રાપ્તિનો મનુષ્યના હૃદયમાં જે ઉકળાટ થાય છે એમાં પણ એવી કેઈ જાતની ભાવના તો હોવી જ જોઈએ.

માનવજીવનનું પૃથક્કરણ કરનારાં શાસ્ત્રો કહે છે કે નિત્ય, અમાપ

અને અવિભક્ત સુખની તૃષ્ણા, તડકડાટ, કે વાસના માનવહૈયાની નિલબૂખ છે. અત્યેક શુભાશ્રમ કર્મમાં, અદૃષ્ટ શક્તિ જેવાં દેરદેવતા કે ઈશ્વરની પ્રાર્થનાઓમાં, દિગંબર બનીને વનવાસી યવામાં, ભક્તિનાં આકંદ, રૂદન, કે ઉન્માદમાં; લડાઈ જેવાં હિંસક કે દયા, દાન, પરાપકાર જેવાં પુણ્ય ધર્મી કર્મોમાં એને જોઈએ છીએ કેવળ સુખ, સુખ અને સુખ જ, તે પશુ નિત્ય, નિરામય અને નિર્વેષ.

એને વિશ્વના કોઈ એકાન્ત શાન્ત પ્રદેશમાં જોસાડી રાખીને આનન્દમાં નિમગ્ન કરી રાખીએ; પ્રાણમા અચલતા, મનમાં સંકષ્પ, અને દેહમાં તરવરાટ ન ઉપજાવે એવી સ્થિતિ આપી રાખીએ તો એ એનાથી ખીજું કશું વધારે માગવાની કક્ષના નહિ કરે.

પશુ નિત્ય સુખ જોઈએ, તો નિત્ય પદાર્થોમાંથી મળે, કર્મ તો આદિ અતવાણું; કર્મ કરવાનાં સાધન આદિ અને અતવાણા, ઈશ્વરની શોધ પશુ વિરહ, વિયોગ અને આકંદવાળી ઉપગન્ત એનું સ્થાન મનકલ્પિત ભાવનામાંથી ઊભું કરેતું; કોઈને એ દૂર, તો કોઈને નિકટ પરન્તુ પોતાનાથી પૃથક્કે એને હમેશાં લોકલોકાન્તરમાં કે એથી પર કોઈ સ્વયંમન્ય ભાવનાના પ્રદેશમાં વ્યાપેયો કે વિરાજેલો જોવા-અનુભવવાનો હોય છે.

કર્મ અને કર્મનું ફળ આદિ અન્તવાણું, પ્રશ્નરતી બંધિ વિરહ વિયોગના આકંદવાળી, તેથી એનાથી અનન્તસુખની બૂખ બાગતી નથી; તે ઉપરાંત એ અનન્તસુખનું સ્થાન, પ્રદેશ કે જાવદશા જે હોય તેની એને અમર્ગજ નથી, છે તો અધૂરી, અસત્ ખોટી કે મિથ્યા છે, તેથી એવી માનવીય દયાનું નામ જ અચાન, મિથ્યાચાન કે અવિદ્યા છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય જ્ઞાનસૂત્રના અધ્યાય બામ્યમાં આ અવિદ્યાને જ અધ્યાસ કહે છે. એને જ મિથ્યાચાન કહે છે *

વાસના [વનાનાં એટલે કે નિષ્કામ શુભ કર્મથી અંતઃકરણ વાસનાની મલિનતાથી શુદ્ધ થાય, બંધી કામનાઓથી છૂટે ત્યારે અનંતસુખસ્વરૂપ આત્મકામના—જિજ્ઞાસાની શૂન્ય બિઘડે; તેથી એટલા પૂરતું નિષ્કામ કર્મનું રહસ્ય શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યું છે, પરંતુ તેઓ કર્મ અને ઉપાસનાના દ્વૈત-વ્યવહારમાં જ માનવજન્મની ઇતિકર્તવ્યતા માનીને એના દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક પારલૌકિક સુખને જ સુખની પરિસીમા માને છે, એ એમનું અચાન છે અને એને જ ઉપર મુંડક ઉપનિષદમાં અવિદ્યાના નામથી ઓળખાવ્યું છે.

આ અવિદ્યાના અંધકારમાં પડેલાને બીજું કશું સાચું સાધન સૂઝતું નથી; પોતાના જ્ઞાનભંડારને જ સંપૂર્ણ માનીને પડિતાઈના આડંબરમાં, અનેક જીવાત્માઓને દોરનારા બની આંધળાની હારમાળા ચલાવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે એમના દુઃખનો અન્ત આવતો નથી; એક કર્મને અન્તે બીજું અને બીજાની પછી ત્રીજું એમ પ્રત્યેક કર્મના આદિમાં સુખાશા, મધ્યમાં પરિશ્રમ અને શરીરનો ક્ષય, અને અન્તે દેવની પ્રતિકૂળ અનુકૂળ દશા પ્રમાણે આશાનિરાશા મળતાં પુનરપિ કર્મની શરૂઆત કર્યા કરી, કર્મને માટે વાસના, વાસનાને માટે કર્મ, અને એ બન્નેમાં બોગની અચિન્ત્ય આશાતૃપ્ત્યુની મળમાં આ માનવજીવ ગૂંથાતો-બંધાતો જાય છે.

આમાંથી છૂટવાનો કે ઉપાય?—છે; આગળ, એ જ ઉપનિષદમાં ત્રણ સમજાવે છે કે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકપરલોક, શરીર, બોગ, અને સમસ્ત સાધનસામગ્રી નાશવાન છે; એટલે એનો

‘અધ્યાસ’ તું સ્વરૂપ સમભવતા ભાષ્યકાર શ્રી. શંકરાચાર્ય એ અધ્યાસને જ મિથ્યા જ્ઞાન, અવિદ્યા, અજ્ઞાન એવા નામ આપી એ વડે જ સમસ્ત લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય વ્યવહાર-દ્વૈતવિહાર થયા કરે છે. એમ. જી. યે.

બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવો. એ બધાંની નિત્યાનિત્ય દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરી જોવી; એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્
બ્રાહ્મણો નિર્વેદમ્ આચાત, નાસ્તિ અવૃત્તઃ કૃતેન ।
તદ્ વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમ્ પથ સમિગચ્છેત્
સમિતપાણિઃ શ્રોત્રિયમ્ બ્રહ્મણિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨ ॥

આપાથ^૧ :—કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા લોકોની પરીક્ષા કરીને બ્રાહ્મણ નિર્વેદ કેળવે; (કારણ કે સંસારમાં) અંકુત (નિત્ય પર્યાય) નથી; અને કૃતથી (મારે શું પ્રયોજન છે ?) એટલા માટે નિત્ય પરત્રુનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન મેળવવા હાથમાં સમિધા લઈને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મણિષ્ઠ ગુરુની પાસે જવું જોઈએ.

કર્મ તથા ઉપાસના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોક, સ્વર્ગલોક, કે શુભલોકની મર્યાદામાં જ્યારે સંપૂર્ણ સુખ નથી એવું જાન થાય છે, ત્યારે દ્વિતીયમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ તે જ મોક્ષેચ્છા છે; અને એ મોક્ષ કેમ મળે એ જાણવાની ઇચ્છા તેને જ શાસ્ત્રીય ભાષામાં જિજ્ઞાસા તરીકે ઓળખાવી છે.

ઉપરના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે “ બ્રાહ્મણ નિર્વેદ પામે. ” અને તે “ કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા લોકોની પરીક્ષા કરીને ” આપણે એના ઉપર થોડું મનન કરીએ.

આ બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મવિદ નહિ, પણ વેદાંકત આચાર્ય પ્રમાણે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેળવી, સમગ્રિના દેવદેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે અસંખ્ય સકામ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો તથા ચિત્તશુદ્ધિ માટે એ જ કર્મોને નિષ્કામ બાંધે કરી ચૂકેલો કર્મકાંડી. આવા બ્રાહ્મણને નિર્વેદ આવે. નિર્વેદ

એટલે વેદ નહીં તે; નિર્વેદનો અર્થ વૈરાગ્ય થાય છે તે આ પ્રમાણે. વેદ એટલે કર્મકાંડ વિષયનું તેમ જ ઉપનિષદમાં જોને અપરાધિદા કહી છે તે વિદ્યાનું જ્ઞાન; એનું ન હોવું તે નિર્વેદ. આ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય છે કે આવો કર્મથી વૈરાગ્ય પામેલો બ્રાહ્મણ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા લોકોની પરીક્ષા કરી જુએ; અથવા કર્મથી પ્રાપ્ત થતા લોકલોકાન્તરનો ચારે બાજુથી, બધી દિશાઓથી સમસ્ત વિચાર કરીને એનું જે વેદ-(જ્ઞાન) હતું, તેને હતું-નહોતું કરે; એ જૂલો જાય, કારણ કે એનાથી અકૃત-અકૃત્રિમ, સ્વાભાવિક, નિત્ય પદાર્થ મળતો નથી, તેથી જેવું એ અનિત્ય નકામું છે તેવું જ એનું જ્ઞાન પણ નકામું છે; આ રીતે એનાથી નિર્વેદ પામે; એનું અજ્ઞાન સેવે; એ દિશામાંથી મુખ ફેરવી લે; એટલે એનાથી વૈરાગ્ય ફળવે.

ત્યારે કરે શું ?-કરે એ 'અકૃત' એવા બ્રહ્મને જાણનાર, એની સમજણ આપનાર, અને પોતાના સમસ્ત વેદ (જ્ઞાન)ને જીવનમાં ઉતારનાર એવા નિષ્ઠાવાનને શરણે જાય. એ અકૃતને જ અહીં તત્ત્વ કહ્યું છે; એ તત્ત્વ તે જ તત્ત્વમસિનું તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વના વિજ્ઞાન એટલે વિશેષ જ્ઞાન (અનુભવ) માટે કોઈ એ વિષયમાં આગળ વધેલા, પોતાનાથી અધિક જ્ઞાનવાન મહાપુરુષ પાસે જાય; બધું લૌકિક જ્ઞાન છોડીને, એ બધાનું અભિમાન નિર્મૂળ કરીને, લૌકિક જ્ઞાનનો શાતા હોવા છતાં પણ તત્ત્વના વિજ્ઞાનનો અંશ પણ નથી જાણતો એવો, નિરભિમાની બનીને, અહંમન્યતા છોડી દઈને ચુરહેવને શરણે જાય.

અભિમાન છોડી દીધું એનું ચિહ્ન શું ? શિષ્ય ભાવે જવામાં કેવળ આંતરિક ભાવ જ ઉપયોગી નથી; અને આંતરિક અભિમાન તો જો જ નહિ, એની પરીક્ષા શી ? વિદ્યાર્થી ચુકે, "હું તમારો શિષ્ય છું" એટલું મુખથી બોલે, પરંતુ વખત આવતાં બાહ્ય વ્યવહારમાં

સમાન બનદાર જ રાખે, એ તો કેવળ એનો શિષ્યભાવનો વાળી વિવાસ કહેવાય. અનરમા નો શિષ્યભાવ હોય, તો ને સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી છે, સમસ્ત લૌકિક કે શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓથી પણ ને અધિક પરાવિદ્યા છે એ મેળવવી છે, તો એટલે દરજ્જા એને માટે અતરમા તમલા પૂરતા ગુરુદેવને માટે સેવાબક્તિના ચિહ્ન જેવા તન-મન-ધનનું અર્પણ હોવું જોઈએ

ઉપાનિષદોમા જ્યાં જ્યાં પરાવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓ પર નિહ જ્ઞાનિષ્ઠો પાસે ગયા છે ત્યાં ગમે નમ્રતા, વિનય, અને નિરભિમાનપણે ગયા છે, જ્યાં પાસે હર્દ અને વિરોધન જન છે એ પણ હાથમા સમિધા લઈને શિષ્યભાવે જાય છે, યમરાજ પાસે નચિકેતા સપ્તર્ષિ નિવેશ પ્રાપ્ત કરીને જાય છે, પ્રજોપનિપદમા બિજ ભિજ પ્રજો પૂછનારા બધા વિનયની મર્યાદામા રહીને પ્રજા પૂછે છે હોદ્દાગમમા શ્વેતકેતુ અપરાવિદ્યા-લૌકિક વિદ્યાના અધ્યયનથી અભમાની બનીને આવે છે ત્યારે એને માટે ત્યાં મહામના, અનુયાનમાની અને સ્તબ્ધ એના વિશેષણો વાપર્યા છે. ત્યારપછી તત્ત્વનિષ્ઠ ઉદ્ધાલક એ ઉદ્ધત અને પાડતમન્ય પુત્રને પરાવિદ્યાનો પ્રજા પૂછે છે અને જ્ઞાનિષ્ઠાનુ સામર્થ્ય સમજાવે છે ત્યારે એ પુત્ર કહે છે કે મારા આચાર્ય આપ ને વિદ્યા સબથી પ્રજા પૂછો છો તે જાણુતા જ નહોતા ઉપનિષદનો મથા પદ્ધતિ અજ્ઞાસ કરનારાઓને તો શબ્દે શબ્દે એમા શિષ્યના નમ્રતા, લઘુત્વ, ગુરુમા જ્ઞાનશ્રદ્ધિ અને સેવાવૃત્તિના દર્શન થાય એમ છે

એટલા જ માટે ગુરુ સમીપ જવા માટે અહીં સચિત્પાણિ એટને હાથમા યગમા વપરાતા ઇન્ધનોની બારી લઈને જવાનું કહ્યું છે ને સમયે ગુરુદેવને ને રીતે એના જ્ઞાનયગમા ઉપયોગી થવાય તે રીતે શિષ્યે સેવા માટે તત્પર રહેવું જોઈએ, આટલું એમા સ્પષ્ટ ફોના ઉપરાંત એક ખીત્તે અર્થ એ નીકળે છે કે જગતમા જઈને મનુષ્યી

કરી લાકડાં કાપી લાવવા જેવું ચક્રના ધર્મનું કાર્વ કરવા પશુ હું સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યા માટે તૈયાર છું, એવી એની વૃત્તિમાં તીવ્રતા, અને અહંમન્યતાનો ત્યાગ હોવાં જોઈએ.

હાથમાં પુસ્તકોનો થોકડો લઈને ભણવા જવા જેવી એ વિદ્યા નથી; અગીઆરથી પાંચ મુઘી શાળા પાઠશાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થી-એને આ શિષ્યભાવની કલ્પના આવે એમ નથી. નિયમિત 'કી' આપીને ભણતર ભણનારાને એની કોમત પશુ સૂઝે એવું નથી. કથામાં જઈને તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળી આવનાર, આ સન્ત અને પેલા સન્ત ખામે ભટકી ભટકીને થોડી આડી અવળી વાતો શીખનાર કે વેદાન્તના ગ્રન્થોના શબ્દાર્થ જાણી લેવાનાં હવાતિયા મારનારને આ શિષ્યભાવ સ્વપ્ને પશુ આજખાય એવો નથી. ધનના ઢગલા કરી આપી મહમ દિરો કે આદ્રમો બાંધી આપનારા ધનાભિમાની દાન-દાતાઓથી આ વિદ્યાસપ્રદાવની પદ્ધતિ જાણી કે જાણી શકાય એવી નથી.

અહીં તો સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે:-(૧) લોકલોકાન્તર બધા કૃત-એટલે કર્મથી ઉપાજિત થનારા છે તેથી નાશવત છે. અને મારા સ્વપુરુષાર્થ ઉપર અભિમાન રાખીને મેં અસખ્ય કર્મોં કર્યાં, દેવદેવીઓને રીઝવ્યાં, અસખ્ય શાસ્ત્રો જાણી-જોખીને વિચાર કર્યો, પશુ એ બધામે તો અહંકારને વધાર્યો; એટલે હવે હું હાર્યો છું, ધાકચો છું, એવી નિરભિમાન વૃત્તિ થવી જોઈએ.

(૨) એ નાશવંત લોકોથી અને અનિલ શરીરથી અકૃત એવું નિત્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ એવો વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ.

(૩) આટલું સમજનારાને લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય કર્મકાંડનું વેદ એટલે જ્ઞાન હોય તેનો નિર્વેદ હોવો જોઈએ. એ બધું મારે

વ્યર્થ છે, અને એ જ્ઞાનની અહ્મવિદ્યાના જ્ઞાન પામે કૂટી કોઠીની પણ કોંમત નથી, તેથી મારી શુદ્ધિ અને મારું સાંસારિક વિશ્વજ્ઞાન પરા-વિદ્યાની પ્રાપ્તિ મારે નિરૂપયોગી છે, એવું આત્મજ્ઞાન હોયું જોઈએ.

(૪) મારું શરણુ કર્મકાંડથી પ્રાપ્ત થનાર લોકલોકાન્તર નથી, કારણ કે એ બધો અવિદ્યાનો પ્રદેશ છે.

(૫) એ અવિદ્યામાં રમણુ કરનારા, એને જ સાચી માનીને જીવનનું ધ્યેય માનનારા, પોતાને એ વિદ્યાથી મહાન માનનારા પંડિતો નહીં પણ, પંડિતમન્ય એટલે મિથ્યા પંડિત છે, એવું મને લાગે છે.

(૬) મારે તો સાચા અહમતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવું છે.

(૭) એ અહમવિદ્યાના અનુભવીઓ, પરંપરાગત ઋષિઓ પામેથી શિષ્યભાવે જ્ઞાન મેળવીને શ્રોત્રિય બનેલા હોવા જોઈએ; પોતે પોતાની મેળે પોતાનાં જ અહંકાર, શુદ્ધિ, અને એવાં અહંમન્ય સાધનો વડે હિન્મત બની બેઠેલા શાસ્ત્રવિદો તો સ્વયંમન્ય પંડિતો જ હોય છે.

(૮) ઉપનિષદોમાં ઠેકઠેકાણે જે ગુરુપરમ્પરા બતાવી છે, એ રીતે ઠેક આઘરિય અહમસ્વરૂપ અહાના માનસપુત્રો જેવા ઋષિઓ બધા પોતે અહમનિષ હતા, એટલે એમની પરંપરામાં સેવા અને ભક્તિદ્વારા જે અનુભવીઓ બન્યા હોય, તેવા વર્તમાન કાલમાં પણ અહમનિષ છે, એવી શ્રદ્ધા દ્વારા એમનું એણે શરણુ લેવું જોઈએ.

(૯) શ્રોત્રિય અને અહમનિષની પરમ્પરા અત્યાર સુધી અખંડિત છે એવી શિષ્યની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

(૧૦) અહમજ્ઞાન વિદેહમુક્ત અશરીરી અહમજ્ઞાનીઓ પામેથી મેળવી શકાવું નથી, એટલા મારે જ બગવાન શંકરાચાર્ય અને એમની પછીના વિદ્વાન અને અનુભવી સન્તોએ ગુરુપરંપરાની રક્ષા કરી છે.

(૧૧) જે ગુરુપરમ્પરાનો ઉચ્છેદ યાવ તો પછી અહ્મદશાનનો જ ત્રોષ યાવ, જે અસંભવિત છે. અત્યારે કેઈ અહ્મદિદ નથી એમ માનવું એ સાધકનું અહંમન્યતાવાળું મિથ્યા માન છે. માટે જે સમિતપાણિ શબ્દ વાપરીને શિષ્યને આજ્ઞા યાવ છે કે તું તારું અભિમાન કહાડી નાંખ; ગુણુદોષ દષ્ટિ કહાડી નાંખીને અહ્મદદષ્ટિ ઠેળવ. અહ્મ સર્વવ્યાપક છે; પણ એ નિવિશેષપણે રહેલા સર્વવ્યાપક અહ્મનું સવિશેષ રૂપે દર્શન પ્રથમ કરવું જોઈએ; અને એ દર્શન પોતે અસ્પષ્ટ બની, ત્રિગુણાત્મક દષ્ટિ કાઢી નાંખી, ગુરુપરમ્પરા પ્રાપ્ત સંતમાં અહ્મદદષ્ટિ ઠેળવવાથી જ ધર્મ શકે છે.

(૧૨) જે વિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જવું છે અને જેનું વિજ્ઞાન મેળવવું છે તે તત્ત્વ પદાર્થ વિશુદ્ધ નિર્ગુણ અહ્મ છે. ગુરુપરમ્પરા દ્વારા જ્ઞાનને ઝીલીને અનુભવમાં ઊતારનાર સંતોમાં દોષદષ્ટિ કરવી એ બાળપોથીનો વિદ્યાર્થી કોલેજના પ્રિન્સીપાલની પરીક્ષા કરે એના જેવું છે.

(૧૩) એટલા જ માટે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન, આપણે પહેલાંના લેખમાં કહી મયા છીએ તેમ, શિષ્યે જીવનમાં ઊતારીને અહ્મદ્દાર, દેહભાવ, અને ગુણમયી દષ્ટિને પ્રથમ નિર્મૂળ કરવાં જોઈએ.

(૧૪) સંતોમાં અહ્મજુદ્ધિ કરવી જોઈએ; અરે! પાપાણુમૂર્તિમાં પણ ન્યાં ઈશ્વરજુદ્ધિ કરવાની છે તો હાલની માલની ચાનીની મૂર્તિમાં અહ્મજુદ્ધિ કરતી વખતે દેહજુદ્ધિ અને અહ્મજુદ્ધિ એ સાથે રહે એમાં શિષ્યને જ હાનિ છે. એ જન્મે જ્ઞાન રહે એને અહ્મદશાન સંભવી શકવું નથી.

(૧૫) મૂર્તિમાં પણ પાપાણુદર્શન અને ઈશ્વરદર્શન જન્મે સંભવી શકતાં નથી એમ કરનાર ઈશ્વરદર્શન કરી શકતો નથી.

(૧૬) તેથી જ રીતે મુરખા દેહદષ્ટિ કે દોષારોપણ કરનાર અહ્મદદષ્ટિ

કરી શકેતો નથી; ગુરુમાં નિર્મલ અહમદશન ન થયું તો ખીજ કરોડો ઉપાયે પણ અહમદશન થાય નહિ, એમ ઉપનિષદો અને સકલ વેદાન્ત-શાસ્ત્રો ડંકો વગાડીને કહે છે.

આવા અસંખ્ય મુદ્દા શિષ્યભાવે શરણ લેનાર માટે નીકળ્યા આવે છે. જેઓ અહમદશનના જિયાસુ છે, તેમણે તો અહમદશિ જ કેળવવી જોઈએ. આત્મગણ કે અહમદશન કેવળ ભુદ્ધિ, તર્ક કે વિચારનો જ વિષય નથી, પણ અહમદશન અને અહમદશિનો છે; સગુણ ઉપાસનામાં જેવી રીતે પ્રતિમા કે પ્રતીકમાં દેવદેવતા કે ઈશ્વરનું ભાવદશન કરવાનું છે, તેવી જ રીતે અહમદશન માટે અહમદશિની ઉપાસના એ અહમદશન ઉપાસનાનું રહસ્યબધુ સ્વરૂપ છે. કેવળ અનુભવી જ એ સમજી શકે છે, તર્કનો એ વિષય નથી.

એકલા વેદોક્તમાર્ગીમાં જ નહિ, પણ જૈન, બુદ્ધ, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી વગેરે વેદબાહ્ય ધર્મોઓમાં પણ ગુરુઉપાસનાની પ્રણાલિકા એવી જ નહિ, બલકે એથી પણ વિશેષ ભાવે જોવામાં આવે છે. ભગવાન શંકરાચાર્યની ગુરુપર પરા તપામી જુઓ. એમના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય, ગોવિંદાચાર્યના ગૌડપાદાચાર્ય, ગૌડપાદાચાર્યના શુકદેવ, શુકદેવના બ્યાસ, બ્યાસના ગુરુ પારાસર, પારાસરના ગુરુ શક્તિ અને શક્તિ અહમદશનના પુત્રશિષ્ય વસિષ્ઠ ભગવાનના શિષ્ય મનાય છે. આ પ્રણાલિકા વિશે મતભેદ હશે, પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કેવલ ભુદ્ધિવાદનો જ આશ્રય લઈને જેઓ જૂતકાળમાં અહમદશનનો ધર્મ ગયા, વર્તમાનમાં કોઈ નથી, અને ભવિષ્યમાં થશે ત્યારે ખરા, એમ કહી કેવળ સંતોના દોષ જોવામાં જ તત્પર રહી, પોતાની અહમદશનના જ પોષી, અહમદશિની ઉપાસનાનો વિરોધ કરવા જેટું આચરણ કરે છે, તેવા જિયાસુઓની અહમદશિના કૌટુંબી પ્રકારની કહેવાય એ મહાપ્રશ્ન છે !

ચેતાચતર ઉપનિષદમાં તો ચેતવણી આપી છે કે :—

ચસ્યદેવે પરામકિર્યયા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતાહ્વાર્યાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ૬-૨૩ ॥

અર્થ : જેની પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ હોય છે, અને જેની ભક્તિ પરમાત્મામાં હોય તેવી જ ગુરુમાં હોય, એટલે કે ગુરુ અને ઋશ્વર વિશે જે અભેદદર્શી બની, ઈશ્વર અને ગુરુમાં અલ્પદર્શન કેળવી, ગુરુના તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના ઉપદેશથી, (નહિ કે ગમે ત્યાંથી શ્રાંભળી કે વાંચીને “ હુ અહા છુ ” એવા વિચાર કરવાથી) જેણે આત્માનાુત્તમ કર્યો હોય, તેને જ ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા અહાપદાર્થને બેદ સમગત્ય યે, ઉપાનિષદનું ગૂઢ રહસ્ય રહસ્યવિદ્ વિના સમગ્નજી નથી.

આનું જ ભગવદ્ગીતામાં પણ અન્તે ભગવાનને શ્રીમુખે કહેવું પડ્યું છે —

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न बानुभूयसे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥૧૮-૬૭॥

ભાવાર્થ : આ, મેં તને શિષ્યને સંભળાવ્યું, કારણ શિષ્ય-સ્તેઽહમ્ તું કહી ચૂક્યો છે તેથી; અતપસ્વી એટલે એ ઉપનિષદના સારરૂપ ગીતાજ્ઞાનને માટે જેણે કંઈ પણ મનસાવાચ્યાકર્મશ્યા તપ ન કર્યું હોય તેને, ભક્તિ વગરનાને, તેમ જ સેવા ન કરનારને અને જરા પણ અભ્યાસ કરનારને કહેવા જેવું નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપદેશક આત્માર્થમાં પ્રદા કે ભક્તિ ન રાખતાં જરા પણ દેહદંષ્ટિ કે દોષદંષ્ટિ આવી એટલે સાધકની છુદ્ધિ અંત્ય થાય છે. ત્રિમુખાત્મક વિવેચનમાં પડી તકમાં અટવાઈ પડે છે, માધનવિષયમાં અસ્યાત્મક બને છે, તેથી પરિણામે સેવાને બદલે

અનાદર, અને ભક્તિને બદલે અસુધા આપીને એના અંતરમાં એવું
તો ધર કરી બેસે છે કે એનું ધ્વજગ્ધાન માત્ર વાણીનો જ વિલાસ બની
વિષધરને દૂધ પાવા જેવું પરિણામ લાવે છે.

શ્રી અર્જુનને ગીતાગ્ધાન શિષ્યભાવે મળ્યું છે; શ્રી રામચંદ્રને આત્મ-
ગ્ધાન શ્રી વસિષ્ઠ પાસેથી શિષ્યભાવે મળ્યું છે. જે વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને
જિજ્ઞાસુ જીવનમાં ઊતારવા મથે છે, એને સંપ્રદાયશુદ્ધ મર્યાદામાં
બાંધનાર, થી શંકરાચાર્યને એ ગ્ધાન શ્રી ગોવિંદાચાર્ય અને શ્રી
ગૌડપાદાચાર્ય જેવા ગુરુદેવો પાસેથી મળ્યું છે.

અને શા માટે એટલા જૂના જમાનાની વાત કરીએ! અસંખ્ય
સંતશિરોમણિઓ, શ્રી યાનેશ્વર, રામદાસ, એકનાથ, નાનકદેવ, કબીરજી
જેવા મુક્ત પુરુષોએ ગુરુદેવનો મહિમા એકે અવાજે ગાયો છે, ગુજરાત-
ના પ્રખર યાત્રી આખાજીએ, “અખેગીતા”માં દરેક કંઠવાને અન્તે
“સેવો હરિગુરુસન્તને” એવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

જિજ્ઞાસુએ સાવધાન રહેવાનું છે; જેમ પ્રત્યેક ઉપદેશક, વેપધારી
કથાકાર, વિદ્વાન કે સન્ત ગુરુ ચર્ચ શકવાની યોગ્યતાવાળો નથી, તેમ
મધ્યા આચાર્યપદને અયોગ્ય છે એમ પણ કહી શકાય એવું નથી. અને
સૌથી મહાન વસ્તુ તો છે શ્રદ્ધાની. જે અર્જુનને ભગવાન
પ્રભુમાં ગુરુભાવ જન્મે છે, તેમનામાં તેમના જ સમકાલીન કંસથી
રાંડીને શિશુપાલ કે જરાસંધ જેવાને અનેક દોષો દેખાય છે; અત્યારના
દૈન અન્થો જોશો તો પણ શ્રી કૃષ્ણને વેદ ધર્મોત્તમનીઓ પૂણું પુરુષોત્તમ
રાને છે, તેનાથી ઊલટી જ એમની દૃષ્ટિ છે. એટલા માટે ખરી વાત
મેમ કહેવી જોઈ એ કે :

(૧) સાધકે પોતાનામાં વિવેકવૈરાગ્યાદિ સાધનસંપત્તિ કેળવવી.

(૨) પોતાનું ચારિત્ર્ય નિર્દોષ અને નિરબિગ્ધ કરવું.

(૩) જે સન્તના સમાગમથી આત્મભાવના પ્રકટે, જાગૃત રહે, અને દૃઢ થની જાય એવાઓનો સત્સંગ ચાલુ રાખવો.

(૪) જ્યાં એ ન મળે ત્યાંથી ખસી જવું, પણ દોષ કે ગુણ દષ્ટિમાં જ ચિત્તને તથા શુદ્ધિને રૂંધી રાખવાં નહિ.

(૫) ગુરુપર પરાજત સેવા, ભક્તિ અને નિરહંકાર ભાવે જેણે આત્મભાવના દૃઢ કરી હોય કે દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય, તેવાઓનો સત્સંગ સેવવાનો આગ્રહ રાખવો; ખીજાઓનો નહિ.

(૬) નયો તકે કે અહંકારને પોષે તેવા સાધનમાં ન ફસાતાં, એકાન્તસેવન, ધ્યાન, જપ, વગેરે આત્મભાવનામાં પોષક અને ચિત્તની એકાગ્રતામાં સહાયક હોય એવાં પૂજા, પાઠ વગેરે સાધન જરૂર કર્યાં કરવાં.

(૭) મંદિરમાં દર્શન કરવા જઈ એ છીએ ત્યારે જેમ પાપાણુની મૂર્તિને જોઈ તૃપ્તિ પાસીને મન, વાણી કે ઈન્દ્રિયો વડે ભગવાન બનાવવા જતા નથી પણ એમાંથી પાપાણુવૃત્તિ કઢાડી નાંખીને ભગવદ્-શુદ્ધિ કરવા જઈ એ છીએ; તેવી જ રીતે કોઈ પણ સન્તસાધુ પાસે, અથવા તો જેનામાં ગુરુશુદ્ધિ સ્થાપી હોય તેમની પાસે સત્સંગ માટે જઈ એ છીએ, ત્યારે એમનાં માનવશરીર, કે માનવસ્વભાવના ગુણદોષ જોવા જતા નથી, પણ એ માનવશરીરને બૂધીને એમાં અહ્મદર્શન કરવા જઈ એ છીએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો.

(૮) અહ્મદર્શન આપણે કરવાનું છે અને તેથી જે કાંઈ કરવાનું છે, સુધરવાનું છે તે આપણે કરવાનું છે, માટે જ્યાં અહ્મદષ્ટિ કેળવાય એવા શ્રવણ-મનનમાં અને સત્સંગ કે ચર્ચામાં પ્રવૃત્ત થવું; એ સિવાયનાં ખીજાં બધાં સાધનો ત્યાજ્ય ગણવાં જોઈ એ.

(૯) જેમ જેમ આપણામાં અહ્મદષ્ટિ કે સમદષ્ટિ આવવા માંડશે,

તેમ વેદાન્તશાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુમા થદા, ભક્તિ અને મેનાબુદ્ધિ દ્વારા દેહાધ્યાસ ગળતો જશે. દેહાધ્યાસ પડેનો ગમે અને અલ્પબુદ્ધિ પછી યાવ એ કમ નથી રજ્જુનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્પની બ્રાન્તિ આપોઆપ નીકળી જાય છે, સર્પનો ભય પામી, સર્પની લબ્ધર્થકોળાઈ, જન, રૂપ, રંગ, રંગેરે તપાસનારને સર્પને ભય જતો નથી, પણ રજ્જુકપી અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન ઉપજતા સર્પનું બ્રાન્તિજ્ઞાન નિર્મૂળ થાય છે તેની જ રીતે હરિચરુસન્તમા અલ્પબુદ્ધિ કેળવનાથી જ દેહદષ્ટિ, ગુણરૂપ દષ્ટિ અને બુદ્ધિભ્રમના મૂળરૂપ અહંકાર નિર્મૂળ થાય છે

(૧૦) જિજ્ઞાસુએ ઈશ્વરના ધરના છુપી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર (પરીક્ષક) નહિ પણ તત્ત્વદર્શી થવું છે એ કંઈ જૂનવું નહિ. પોતે અલ્પ રાંતનો ઉત્સુક મુમુક્ષુ છે એવું ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ

શાસ્ત્રના મેમાણો તો અસખ્ય છે રવતત્ર પુરુષાસ અને વિચાર દ્વારા આત્મજ્ઞાન થાય છે એના વાક્યો જ્યાં આવે છે એનો મુદ્દા આચાર્યની ભક્તિ વિના અનુભવ થાય છે એવો નથી અહોગ્ય ઉપાનિષદના ચોથા અધ્યાયના નવમા ખંડમાં વિદ્યાર્થી સત્યકામ જાનાલ આચાર્ય ગૌતમ પાસે અધ્યયન માટે જાય છે એવી કથા છે આચાર્ય વિદ્યાર્થીની ઉત્સુકતા જોવા-તપાસના, એને ગાયોનું ટાણું સોપે છે, એ ગોપાતનના સમય દ્વારા એના રવતત્ર ઉપાસનાના બનમાથી કેટલીએક વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી એ ગુરુકુને પાછો આવીને આચાર્યની સમીપે જોમો રહે છે ત્યારે આચાર્યને એના મુખની પ્રતિબામી કંઈક અલ્પતેજ જણાય છે, આચાર્ય કહે છે કે —

अल्लविष्ट इव वै सोम्य भासि धि अर्थात् હે સોમ્ય 'તું અલ્પવેતાના જેવો (અલ્પવેતા નહીં) દેખાય છે, તને કોણે ઉપદેશ કર્યો? સત્યકામ સમજે છે તેથી કહે છે કે આ ઉપદેશ તો મને મનુષ્યની અન્ય કોઈએ કર્યો છે એ કહે છે કે શ્રુતહોષ મે મગધદ

દશેઘ્ય' આચાર્ય દ્વૈત વિદ્યા વિવિદ્યા સાધિષ્ઠ પ્રાપતીતિ ।
 “મે આપ જેવા ઋષિઓ પામેથી સામ્રાજ્ય” છે કે આચાર્ય દ્વારા
 જાણેલી વિદ્યા જ અતિશય સાધુતા-સારાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ
 આખું અવતરણ આચાર્ય, આચાર્યસેના, અને આચાર્યની ઉપદેશની
 વિદ્યા જ અનુભવ કરાવે છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાન્ત એ જ
 ઉપાનિષદના છઠ્ઠા અખાંડના ચૌદમા ખંડમાં ઉદાલક અને ચેતકેતુના
 સવાદમાં તે આખે પાટા બાધેલા બાધળાનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહ્યું છે
 આચાર્યવાન પુરુષો છેદ । અર્થાત્ આચાર્યશરણ મેળવેલા પુરુષને
 જ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. આ બંને અવતરણો ઉપરનું ભગવાન શકરનું
 બાધ્ય પણ ખાસ વાચનાવિચારના જેનું છે.

વેદાન્ત તકને સ્થાન આપે છે પણ તે શ્રુતિને અનુકૂળ હોય તેવાને.
 આચાર્ય બ્રહ્મનિક અને શ્રોત્રિય હોવો જોઈએ એમ પણ કહે છે,
 પણ તે પડેલા જિજ્ઞાસુ અધિકારી શિષ્ય હોવો જોઈએ, દોષદષ્ટિ,
 દેહદષ્ટિ રાખી શુકનો પરીક્ષક બનવા પહેલા પોતાના સ્વભાવનો પરીક્ષક
 હોવો જોઈએ એ વાત ભૂલના જેવી નથી.

માટે જિજ્ઞાસુ' તુ બ્રહ્મબુદ્ધિ કેળવ, સન્તોના સત્સંગે કે ગુરુદેવના
 દર્શને જતા તારા માનવભાવને બરબીભૂત કરીને જજે; સન્ત તે સન્ત
 જ છે, ભારતવર્ષના એ અપ્રતિમ બ્રહ્મદેવો છે' તુ એક વાર એ
 ગુરુબકિતનો આશ્રય તો લઈ જતે' શિષ્યભાવે સેના કરવાનું તો શરૂ
 કર, પરીક્ષા કરના જતા તારી પરીક્ષા ચર્ચ જરો એ ચોક્કસ માનજે' ।
 સિદ્ધિદીન હોય કે સિદ્ધિવત, ગવ હોય કે વૈષ્ણવ, શક્ત અદ્વૈતી હોય
 કે શાકર અદ્વૈતી, મૂર્તિપૂજક હોય કે અદ્વત્ત ઉપાસક, ધ્યાની હોય
 કે યાત્રી, પણ તુ કરોડો જન્મથી ક્ષિપ્ર થતી આવેલી માનવીન
 દેહદષ્ટિ ભૂમીને બધામાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કર, અને ઉપનિષદ કહે છે તેમ
 પ્રાપ્યશ્વરાન નિવૌઘત અર્થાત્ આચાર્ય પુરુષોનું શરણ લઈને જ્ઞાન

મેળવ, એ આજ્ઞા પ્રમાણે કાઈ સંતનુ શિષ્યભાવે શરણુ લે; એમનામાં ગુરુબુદ્ધિ એટલે અભાવેશન કેળવ; બીજા બધા સન્તોમાં પૃથક્પૃથક્ વિભૂતિઓનું દર્શન કર, એટલે સમગ્રશે કે ગુરુઉપદેશ દ્વારા થતું અભાવેશન બિવિધમાં નહિ તાત્કાલિક છે !

સાચા નિસાસુ ! તું ગુરુપરંપરાને અધરપર ન માનીશ; બ્રહ્માને જડબ્રહ્મા કે અધબ્રહ્મા કહીને ન વગોવીશ; ભક્તિ કે સેવાશુભુપાને શુભામગિરી કહીને તરછોટી ન નાંખીશ. સ્વતંત્રતા અને પુરુષાર્થને બહાને કુતર્ક, અને અહંમન્યતાને જ પોષ્યા ન કરીશ. અહં બ્રહ્મનો દંડધારણુ કર્યા પહેલાં કાઈ અભાવિદને—એ અભાવિદ ન હોય તો પણ એનામાં મનોભાવદ્વારા અભાવપ્રતિષ્ઠા કરીને અભાવેશન કર; એમના દ્વારા તત્ત્વમસિનો આદેશ અને રહસ્ય સમગ્રજ ત્યારે જ તને ગુરુભક્તિ, ગુરુસેવા, ગુરુદીક્ષા, ઈત્યાદિનું રહસ્ય સમગ્રશે. અભાવિદની ઉપાસના એ અભાવની ઉપાસના છે અને અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાનું એ સર્વોત્તમ અંગ છે એટલું સમજીને એકવાર એ માર્ગે પ્રયાણુ તો કરી જો; અંતરુખી વૃત્તિ કર; ગુરુદેવની અભાવે તારી હૃદયગુહામાં પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા કરી જો એટલે સમગ્રશે કે અભા હજુ પણ એ જ આદેશ કરે છે કે :—

અદ્વાભક્તિધ્યાનયોગાદ્યેહિ ।

આત્મભાન

(૪)

ભગવાન શંકરાચાર્ય " આત્મબોધ " નામના પ્રકરણગ્રન્થના પહેલા ૪ શ્લોકમાં ' આત્મજ્ઞાન 'ના અધિકારી સુમુક્તનાં લક્ષણો આપતાં કહે છે કે :—

તપોભિઃ ક્ષીણપાપાનાં, જ્ઞાન્તાનાં વીતરાગિણામ્ ।
સુમુક્તુણાપેક્ષાયમાત્મબોધો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :—તપો વડે જ્ઞેઓનાં પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, જ્ઞાન્ત હોય, અને જ્ઞેના રાગ વીતી ચૂકેલા હોય એવા સુમુક્તજ્ઞેઓની અપેક્ષા કરીને—જ્ઞેવાજ્ઞેને માટે આ આત્મબોધનું વિધાન (યોજના) કરાય છે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કાર, શ્રદ્ધાસાક્ષાત્કાર, સ્વરૂપસ્થિતિ, કે અનુભવની આકાંક્ષા સેવનારા જ્ઞેનાસુજ્ઞે માટે આ શ્લોક વિચારવા જોવો છે. " હું સુમુક્ત છું " એવું જોતલાં કે માનતાં પહેલાં હજાર વાર પોતાના ચિત્તને અધિકાર તપાસી જોવાનો છે.

અંતરમાં પાપસંસ્કારના ક્રીડા ખદ્બદતા હોય, ચારિત્ર્યમાં એમના વચન જેવા રાગદોષ છલકાઈ જતા હોય, અશાન્તિનો ઉકળાટ હૈયાને વસોવી વસોવીને એનો દાદ જાણે મનમાં હિન્માદ અને જીવનમાં અવ્યવસ્થા ઊભી કરી બધે ગડબડ કે ધાંધલ જમાવી બેસતો હોય, વિપયોમાં, વિપત્તિઓમાં અને વિપ જ્યાં માનમોહમાં બધે આસાંકા વધારી રાગદોષની જાળ વણાવી જતી હોય, ત્યાં સુધી “આત્મજ્ઞાન મેળવવું” છે, “મોક્ષ જોઈએ જીએ”, “જન્મમરણ ટાળવાં છે”, “ભગવાનનાં દર્શન કરવાં છે” “સિદ્ધિઓ જોવી, મેળવવી કે બતાવીને ભગવાનને સિદ્ધ કરવા છે.” આવી ગમે તેટલી શુભ અને શુદ્ધ ગણાતી વાસનાઓ અંતરમાં ઊભી કરવી, એ તો દૂધમાં સોમલ ઘોળાને પીવા જેવું છે. કેવળ શુભ વાસનાના શબ્દો બોલવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી પણ એ પાપસંસ્કાર અને એમાંથી ચતાં સ્વાભાવિક પાપકર્મને જુસી નાંખવા માટે ભગવાન સંકર કહે છે તેમ તપશ્વર્ધ થવી જોઈએ; તપશ્વર્ધ વિના શુદ્ધિ નથી; અને ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પણ કહે છે કે “આ (ગીતાનું) જ્ઞાન અતપસ્કાયને-તપશ્વર્ધથી જોણે મનસા-વાચા-કર્મણા શુદ્ધિ નથી મેળવી, એવાઓને કહેવા જેવું” પણ નથી.” (ભ. ગી. ૧૮-૬૭) અને કહેવા જેવું નથી તો પછી એ સાંભળીને એ પ્રભાણે જીવનસુધારણા તો થઈ જ શી રીતે શકે ?

પાપને ત્રેરણા કરનાર ચિત્તમાં રહેલા પાપસંસ્કાર છે; અને જ્યાં સુધી તપશ્વર્ધ એટલે નિષ્કામ કર્મ દ્વારા ચિત્તને ધોઈ ન નખાય, ત્યાં સુધી એના મલિન ચિત્તમાં આત્મજ્ઞાન તો શું પણ ભગવાનનું સ્મરણ પણ ટકતું નથી. ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયના છત્રીસમા શ્લોકમાં ચિત્તશુદ્ધિ માટે મંચતો અર્જુન પાપાયરણમાં ત્રેરણા કરાવનાર ફારણને પૂછે છે, ત્યારે ભગવાન કહે છે કે રત્નેશુભ જ એની ત્રેરણા કરાવે છે. રત્નેશુભ એનું હૃદયવસ્થાન છે; એ રત્નેશુભમાંથી કામક્રોધ ઉપજે

છે, અને એ એવા તો ખાઉધરા અને મદાપાપી છે કે એને તું
સત્તુ સમજાજે.

એ કામ એટલે અંતરમાં રહેલી, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મપણે જામી બેઠેલી
મલિન વાસના છે. એ વાસનાના ત્રણ પ્રકાર શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.
પ્રત્યાવધાના આઘ આચાર્યસમા મહર્ષિ વસિષ્ઠ બગવાન રામચંદ્રજીને
ઉપદેશ આપતી વખતે ‘યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ’માં એનું વર્ગીકરણ
કરે છે અને મોક્ષ મેળવવામાં એમને મુખ્ય પ્રતિબંધક તરીકે ગણે
છે. એ વાસના ત્રણ પ્રકારની છે.

(૧) લોકવાસના, (૨) શાસ્ત્રવાસના અને (૩) દેહવાસના.
આ ત્રણે વાસના મલિન કરેવાય છે અને તેથી ચિત્તને એ અશુદ્ધ
બનાવે છે; એનો ઉપાય શ્રાધતા પહેલાં એનું સ્વરૂપ આપણે તપાસીએ;
શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી પોતાના જીવન્મુક્તિવિવેક નામના ગ્રંથમાં
લોકવાસનાની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે :—**સર્વેષ્વના યથા માં જ
નિન્દન્તિ તથા ઘા સ્તુયન્તિ તથેય સર્વદાઽઽચરિष્યામિ** **હતિ**
અભિનિવેશઃ લોકવાસના। **અર્થ :**—“હું એવું આચરણ
રાખીશ કે જેથી સર્વ મનુષ્યો મારી સ્તુતિ જ કરે અને કોઈ મારી
નિન્દા કરે નહિ.” એવી વાસના એ લોકવાસના છે ત્યાર પછી
(૨) શાસ્ત્રવાસના આવે છે; એનું સ્વરૂપ સમગ્રવર્તા એના ત્રણ
વિભાગ પાડે છે : (૧) પાઠવ્યસન (૨) અહુશાસ્ત્રવ્યસન અને
(૩) અનુષ્ઠાનવ્યસન. આ ત્રણેયનાં દર્શાવેલાં આપતાં શ્રી વિદ્યારણ્ય
સ્વામી કહે છે કે બરદાજે ત્રણસો વર્ષ સુધી વેદોનો અભ્યાસ કર્યો
હતો છતાં આમુખ્ય ઓછું પડ્યું અને ધન્ધ પાસે વિશેષ આધુન્યની
વાચના કરી પાછું વેદાધ્યયન શરૂ રાખ્યું હતું, પણ એવરે એની
પૂર્ણતા ન થઈ શકી ત્યારે ધન્ધે એની અશક્યતાનું જાન કરાવી સત્યજી
પ્રતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. અહુશાસ્ત્રવ્યસનમાં પણ દુર્વોસા મુનિ

અનેક પુસ્તકો ઉપાડીને મહાદેવને નમસ્કાર કરવા ગયા, ત્યાં નારદ મુનિએ એમને ગધેડાની ઉપમા આપી મરકરી કરી હતી. દુર્વાસાએ પોતાના સ્વભાવસુવળ ક્રોધને લીધે બધાં પુસ્તકોને સમુદ્રમાં પધરાવી દીધાં અને એ પ્રમાણે એનાથી નિવૃત્ત થઈ મગવાનું આશુતોષ પાસે આવ્યા ત્યારે આત્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો અધિકાર મેળવ્યો. વિદ્યારણ્ય મુનિ આ ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે આત્મવિદ્યા જ્ઞાનસ્તમુલ્લસ્ય ગુરુકારુણ્યરહિતસ્ય ન વેદશાસ્ત્રેણ ઉત્પદ્યતે । આ આત્મવિદ્યા જેઓ અંતમુખ થયા નથી અને ગુરુપાથી વંચિત છે એવાઓને કેવલ વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી મળતી નથી. (૩) ત્યાર પછી આવે છે અનુષ્ઠાનબ્યસન. એને માટે વિશ્વપુરાણમાં નિદાધનું અને યોગવાસિષ્ઠમાં દાઘરનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપરાંત શાસ્ત્રવાસનાથી દુર્ધ વધે છે તેથી એને મસિન કહી છે. હાદોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુનું દર્શાવેલું પશુ વિદ્યામદને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ત્યાર પછી દેહવાસના આવે છે; એ પણ (૧) આત્મત્વ (૨) ગુણાધાન અને (૩) દોષાપનયન એમ ત્રણ પ્રકારની છે. આત્મત્વ એટલે દેહને જ આત્મા માનવાની વાસના છે. જેઓની દેહમાં આસક્તિ હોય, અને દેહ (ત્રણે દેહ) પોષણમાં જ રમ્યાપમ્યા રહેતા હોય, એવી દેહમાં આત્માની આન્તિ વાળી વાસના આત્મત્વ કહેવાય છે. બીજી ગુણાધાન દેહવાસના છે; એ બે પ્રકારની છે. લૌકિક અને શાસ્ત્રીય: ગુણાધાન એટલે પોતાનામાં હમેશાં ગુણનું જ આરોપણ કરવું. લૌકિક ગુણાધાનમાં સુલલિત શ્રવણ, કામલ સ્પર્શ અને શરીરને સુંદર દેખાડવા અને બનાવવા માટે પુષ્ટિકારી ઔષધો તથા આહારનું સેવન, તેમ જ સુગંધિત દ્રવ્યથી સ્નાન, સુંદર વસ્ત્રાશૂષણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્યારે શાસ્ત્રીય ગુણાધાનમાં દેવપૂજન, તીર્થસ્નાન, સન્તસમાગમ અને સેવા વગેરેની ગણતરી કરી છે. ત્રીજી દોષાપનયન

નામની દેહવાસનાં છે. એ પણ શાસ્ત્રીય અને લૌકિક એમ બે પ્રકારની છે. *

વિસ્તારભયથી આપણે હવે એટલું જ કહીએ કે આ ત્રણેય વાસનાઓ ચિત્તને હમેશાં રોકી રાખે છે. મનુષ્યને હમેશાં નિન્દાનો ભય અને સ્તુતિની પ્રબળ ઇચ્છા રહ્યાં કરે છે; લોકલોકાન્તરમાં મારી વાહ-વાહ બોલાય, મારાં પુષ્પકર્મો જ લોકોની જાણમાં આવે કે જેથી હું બધે ગવાઉં, જ્યાં હોય ત્યાં મારી “જે જે” બોલાય, કોઈ પણ મારે માટે વિરોધી શુર ન કહાડે, એ વાસનાને લોકવાસના કહે છે.

શાસ્ત્રવાસના પણ મનુષ્યના અહંકારને પેલણ આપ્યા કરે છે. જે સમયે પુસ્તકોની છાપકળા નહોતી, ત્યારે પણ એના મિથ્યા આધ્યયનનું આટલું બધું જોર હતું, તો પછી અત્યારે યંત્રકળાના પ્રભાવે, અને વિદ્વાતાના આંડખરી જમાનામાં જ્યાં તીડોનાં ટોળાં ઊભરાય તેમ લેખકોએ પોતાની વાગ્દેખરીને કલમદ્વારા હવામાં ઊડતી રાખીને કાગળો ઉપર કાગળો ચિતરવા માંડ્યા છે, અને જૂનાં પુસ્તકોના પણ સ્વતંત્ર, મનોમુખી તેમ જ પોતાનાં આપાપથી મન્તવ્યોના ઉત્પટાંગ અર્થો લખવા માંડ્યાં છે, ત્યાં સૌને વિદ્વાનની ગણતરીમાં આવવાની, શુર બનીને ઉપદેશ આપવાની, હાથેલાં તંત્રશાસ્ત્રોમાથી મંત્રો અને યંત્રોની ઉપાસનાઓ દ્વારા શક્તિઓ વધારવાની, યોગનાં કેવળ બહિરંગ જેવાં હઝોગનાં આસન પ્રાણાયામ કે નેતિધૈતિ સાધનોને જ યોગ માની લેવાની, વેદાન્તના પ્રમાણુચુર મન્યોના તર્કાંબ્યાસની, કે એવી યમ-

*શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી પ્રણીત જીવનમુક્તિવિવેક નામના મન્યના વાસના-ક્ષય નામના પ્રકરણમાં આવેલ ખૂબ જ વિસ્તાર છે. જિજ્ઞાસુએ એ અવશ્ય પાંચલું જોઈએ. હમણાં જ એનો સુંદર અનુવાદ ‘જીવનમુક્તિવિવેક’ સરસું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયો છે; કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિયમનાં આડંબરી સેવનની જે વાસના બિધડી છે, એ ખરેખર જિગ્માસુ માટે માર્ગદર્શક નહિ, પણ દિશાગ્રમ હિપજાવે એવી છે.

પરંતુ આપણે તો કેવળ એ વાસના કે જેનું મૂળ હામ તરીકે ગીતામાં વર્ણવ્યું છે, એ તપાસીને એટલો જ નિર્ણય કરવાનો છે કે આ મલિનવાસના એટલે જ ચિત્તના પાપસંસ્કાર. એ પાપસંસ્કારનો નાશ તપશ્વર્યાથી થાય છે એમ ભગવાન શંકર કહે છે, એટલે હવે તપશ્વર્યાનો વિચાર કરીએ ભગવદ્ ગીતામાં પણ અધ્યાય સાતના શ્લોક અઠ્ઠાવીસમાં કહ્યું છે કે,

યેવાં ત્વન્તગતં પાપં જનનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।

તે દ્વંદ્વમોદ નિર્મુક્તા મજન્તે માં દૃઢવ્રતાઃ ॥ ૭-૨૮

ભાવાર્થ :- જે પુણ્યકર્મવાળા (એટલે કે જેઓએ દૈવી સંપદ-રૂપી શુદ્ધ વાસનાથી મલિન વાસનાઓ બાળી નાંખી છે તેવા) જનોના પાપનો અંત આવી ગયો છે, તેઓ દ્વંદ્વના મોહથી મુક્ત થયેલા દ્વંદ્વમતવાળા થઈને મને ભજે છે.

ચિત્તને આત્મચાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં ત્રણ દોષ આડે આવે છે : પ્રથમ દોષ છે ચિત્તની મલિનતા. બીજો છે ચિત્તની અચલતા, અને ત્રીજો દોષ છે સચુચુ બ્રહ્મરૂપી ભગવાન, 'દશ્ય પ્રપચ્ચરૂપી સંસાર' અને દેહાધ્યાસવાળો જીવ-એ ત્રણમાં જે વચ્ચે અભેદ બ્રહ્મદર્શન ન થવા દેવાનું આવરણ-પડદો નડે છે તે છે.

એટલે મલિન વાસનારૂપી પાપસંસ્કારથી અંતઃકરણમાં જે મત્ત જામ્યો છે, તેને ફહાડવા માટે શુભ વાસનાદ્વારા ઇશ્વરની અહૈતુકી ભક્તિના અંકુર ફૂટવા જોઈએ અને એની સાથે દૈવી સંપદને જીવન-વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુભ વાસના અને શુભ કર્મ એ જ પુણ્યકર્મ, અને એ પુણ્યકર્મ એ જ તપશ્વર્યા

બગવદ્ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયના પાંચમા તથા છઠા શ્લોકમાં એ તપશ્ચરણ માટે પણ સૂચના આપી છે કે :—

અદામ્ભધિહિતં ધૌરં તપ્યન્તે ચે તપો જનાઃ ।

દંભાદંકારસંયુક્તાઃ કામરાગ લલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્શયન્તઃ શરીરમ્થં મૃતપ્રામપૈતસઃ ।

માં સ્વેવાન્તઃ શરીરમ્થં તાન્વિદ્વદ્યાસુર નિધયાન્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ :—દંભ અને અદંકારથી સંયુક્ત એવા તથા કામ, રાગ અને બતલવડે યુક્ત એવા જે જનો શાસ્ત્રે નહિ કહેલા ધૌર તપને કરે છે અને શરીરમાં રહેલા ભૂતસમૂહને તથા શરીરમાં રહેલા મને પણ ડરા કરે કે, એ અવિવેકી છે; તેમને આશુરી નિધય-વાળા જાણીએ.

આટલી એતલણી એટલા માટે આપે છે કે તપ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે હોયું જોઈએ; દેહને મુખકર હોય તેવું, શરીરને સ્વસ્થ અને ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે એવું, પ્રાંતભા અને ઓળસ વધારે એવું, મલિન વાસના વગરનું, રાગદ્વેષ વિનાનું, દંભને તોડે અને અદંકારને ગાળે એવું તેમ જ પરમાત્માના સ્મરણને સતત જાગ્રત રાખે એવું હોયું જોઈએ. એ જ અધ્યાયમાં આગળ વધતાં એના શારીરિક, વાચિક તથા માનાસિક, તેમ જ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક વિભાગ પાડી, તેની એવી તો રચણ વ્યાખ્યા કરી બતાવે છે કે અલ્પબુદ્ધિ જિજ્ઞાસુ જે દંભી ન હોય તો સમજી શકે એવું છે. એને જીવનમાં જીતારવા માટે સીધો અને સરળ માર્ગ બગવાને સાધકને દોરી આપે છે, એમ સમજી બગવાનની આવી અહૈતુકી કૃપા માટે હૃદયમાં ગદગદ બાવે એમનું મંગળ સ્મરણ કરી પોતાના પાપ સંસ્કારને ધોવા માટે કટિન્ન શ્રવામાં જરાયે પ્રમાદ કરવાનો નથી. વિસ્તારબધને લીધે

તેમ જ ગીતાનું પકન પાકન તો હવે ગીતાવ્યાસોદારા શહેરે, ચીંટે, પોળે, આંગણે અને ઘેરે ઘેર થવા માંડ્યું છે, એટલે સૌને યાદ જ હશે એમ માની એ શ્લોકો અહીં ઉતાર્યા નથી. અસ્તુ !

*

*

*

મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ. કાર્મિક, વાયિક, માનસિક અને સાત્ત્વિક એમ ચતુર્વિધ તપશ્ચર્યા વડે જેના પાપસંસ્કાર ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, એવાઓનો આત્મમુક્તિમાં અધિકાર છે મલિન ચિત્તમાં વિશુદ્ધ આત્મભારકરનો ઉદય સંભવિત જ નથી. અને એ મલિનતા એટલે પાપ; પાપ એટલે મલિન વાસના છે એમ નક્કી કરીએ એટલે સહજ સ્વભાવે એના નિવારણ માટે સાધકે તપશ્ચર્યા કરીને બધાં પાપને ભરમીભૂત કરવા તત્પર થવું જોઈએ; તપોવ્રત એ આપણો મહાનર્મ મહાન યત્ન છે; એ યત્નમાં આહુતિ આપવાની છે સંમત પાપવાસના અને પાપવાસનાના મૂળ જેવી દેહવાસનાની. એ દેહાધ્યાસને નિર્મૂળ કરતાં અંતરથી એવી તો નિરંબિમાન વૃત્તિ ઉદ્ભવશે, કે એ સાત્ત્વિક ભાવ વડે શાસ્ત્ર અને આચાર્ય પાસે અહંકાર તથા દંભ ગળી જશે; એમનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા બેસશે. અને ત્યાર પછી જે પુરુષાર્થ થશે, એ એવો તો વિશુદ્ધ, નિર્દોષ અને નિર્માનમોહી હશે કે પરમાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ આપોઆપ એના નિર્મલ ચિત્તમાં આલિંગ્ય કરશે. કલોપનિપદ્ધતિમાં એ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે :—

નાયમિત્મા પ્રયત્નેન લભ્યો, ન મેઘયા ન યદુના ધ્રુતેન ।
યમેવૈષ ઘૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈષ આત્માવિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

. ભાવાર્થ : આ આત્મા વેદાધ્યયનદ્વારા મેળવી શકાય એમ નથી; ધારણશક્તિ અથવા અધિક શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી; આ (સાધક) જે (આત્માનું) વરણપ્રાર્થના કરે છે, એ (આત્મા)થી

જ એ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એના પ્રતિ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

આ આત્મા નિર્મળ ચિત્ત અને શુભ-ઈશ્વર ઉપાસકને કેવળ એના વિશુદ્ધ આત્મરૂપ આર્તનાદવાળી પ્રાર્થના વડે-અથવા વડે જ પ્રસન્ન થાય છે, વિદ્વતા એમાં કામ નથી લાગતી પ્રવચન સામગ્રી અથવા કરવા, અનેક શાસ્ત્રો વાંચી, ગોખી કે પ્રમાણોને મુખાગ્ર કરવા, એની એ જ વાતોને પાણીનો વિષય બનાવવો, ધ્યાનદ્વારા ધારણાશક્તિને સતેજ કરી રાખવી, આવા આવા ભુદ્ધિની કસરત કે સ્મૃતિકૌશલ્યની કેળવણીથી સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી, એમાં પ્રથમ જોઈએ છીએ આત્મરૂપા, આત્માનો અત્યાંત ઈશ્વર અને શુદ્ધ સાથે વાસ્તવિક રીતે અભેદ હોવાથી પ્રથમ ઈશ્વર અને શુદ્ધરૂપા પ્રાપ્ત કરી લેવાની છે, એ આત્મરૂપા એટલે સ્વતત્ત્વ પુરુષાર્થ દ્વારા સાધન સપત્તિ ણવી અનુભવ કરવો એવી ભ્રાંતિ ઉપજાવવાની નથી એવી આત્મરૂપા ઈશ્વરરૂપા, શુદ્ધરૂપા કે શાસ્ત્રરૂપાનો નિષેધ નથી કરતી, પણ એ મંથી રૂપા મેળવવામાં પ્રમાદ, વિસ્મૃતિ વિચારની પરાધીનતા કે તર્કની અપ્રતિષ્ઠા ન આવી જાય એનું નિવારણ કરવા માટેની એ સાવધાનતા છે અને એટલા જ માટે પાપ સંસ્કારના મૂળ અદ્ધ કરવો ઉચ્છેદ કરવાના સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન માટે તપશ્ચર્યાનું જ વિધાન ■

‘આત્મમેધ’ના શ્લોકમાં ક્ષીણપાપ પછી ‘શાન્ત’ અને ‘વીતરાગી’ એવા બે વિશેષ શુભશુભ માટે વાપર્યા છે શાન્તનો અર્થ જેનું મન શાન્ત થયું હોય તે, આ શાન્તિ તે આત્મમગ્ન પછીની નહિ, પણ શુભશુભ અવસ્થામાં વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે જે ચિત્તની એકાગ્રતા જોઈએ એ છે અમલ કે વિહિમ્નચિત્તવાળાનું ધ્યાન કશી વસ્તુમાં એકમાત્ર લાગી શકતું નથી અને મહાપ્રવલ્ન પોતે કે કોઈ સંતે લગાડી આધ્યુ હોય તો ટકી શકતું નથી એ શાન્ત સ્થિતિ જ ચિત્તની

એકાગ્રતા છે, માનવી મન અનેકાગ્ર હોય છે; અનેકાગ્ર ચિત્તના પણ બે પ્રકાર છે, એક (૧) લૌકિક અને બીજું (૨) શાસ્ત્રીય વિષયો પ્રતિવાદનું.

સાંસારિક વિષયોમાં, શબ્દાદિ પંચ ચિંત્યોમાં, રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોમાં બટકેતું મન લૌકિક રીતે અનેકાગ્ર કહેવાય છે અને તેથી એવા ચિત્તને યોગદર્શનમાં ક્ષિપ્ત અને મૂઢ કડીને અનધિકારી માન્યું છે. એવા ચિત્તને તો શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિમાં કહેવા વિધિનિર્દેશની આગામ્યોમાં બંધાર્ધને શુદ્ધ થવાનું હોય છે. પણ ત્યાર પછી જ્યારે એમ કરતાં કરતાં એને ઘોડા ધણી ભગવદ્દય્યાનો, સ્ત્રસંગનો કે શાસ્ત્રીય ક્રમ ઉપાસનાનો રંગ લાગવા માંડે છે, ત્યારે કાર્પ વાર સાંસારિક વિષયોમાં, તો કાર્પ વાર ભગવદીય સાધનોમાં બટકે છે. ત્યારે એના ચિત્તમાં વિલેપ થયા કરે છે; આંત્રું ચિત્ત વિ ક્ષિપ્ત અથવા અનેકાગ્ર કહેવાય છે, તેથી શાન્ત હોવાનો સંભવ નથી. આવી રીતે અનેક દિશાઓમાં બટકતા, વારંવાર વિલેપ ભોગ્યતા ચિત્તને કાર્પ એક જ શાસ્ત્રીય વિષયમાં, સંયુજ્ય ઉપાસનામાં, બ્રહ્મવિદ્ની સંનિધિમાં, શુરસેવા કે સંતસમાગમમાં મૂકવા જઈએ તો પણ પ્રથમ ત્યાં દડી શકાતું નથી, અને વારંવાર પોતાના રાગદ્વેષના પૂર્વસંગાર પ્રમાણે તાર્માસક અને રાગસિક શ્રદ્ધાને લીધે દોષદૃષ્ટિમાં હસાર્ધને શુદ્ધ સાધનમાં શંકાશીલ બને છે. કૃતકમાં અદવાઈ બળ છે અને વારંવાર વિલેપ અનુભવે છે, તેથી એને પરમાત્મવિષયમાં મૂકવું લેખ એ. પતંગસિ ભગવાન વિવેકજ્યાતિનો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં કૃષ્ણરમણિધાનાદેવા શ્રુત દ્વારા એમ કહેવા મયે ■ ૧ સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન પરમાત્મામાં એમના પ્રણિધાન દ્વારા ચિત્તને જોડી દેરાયો ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે; ઈશ્વરના સચ્ચિદાનંદનો સાધકના ચિત્તમાં પ્રકાશ પડવા માંડે છે, અને વ્યુત્થાન કાળે પણ પરવ્યસની નારીની પેઠે એ ઈશ્વરના આનંદનો આસ્વાદ લેતું ચિત્ત હરનાં હરનાં જ્યવદાર કરનાં પણ સ્વાભાવિક રીતે પરમાત્મામાં એકાગ્ર રહ્યા કરે છે.

આવી રીતે ઉપાસનાના અદ્વિતીય સાધન દ્વારા એકાગ્રે (શાન્ત) થયેલું ચિત્ત જ શુરુ તથા શાસ્ત્રના શબ્દોના વાસ્તવિક ભર્મને ધારણ કરવાની યોગ્યતાવાળું થાય થાય છે. એ વિના વિક્ષિપ્ત ચિત્ત કાણા પાસણુ જેવું હોવાથી ઉપદેષ્ટ અર્થ એમાં ટટ્ટી શકેના નથી, અરે ! એટલું જ નહિ કોઈ વાર તો આધિકારના અભાવે અહંકાર, દંભ, દ્વેષ જેવા વિપરીત પરિણામ પણ લાવી મૂકે છે

‘વીતરાગી’ થવા માટે પણ રાગનું મૂળ તપાસી જેવું જેઈએ રક્ષો રાગાત્મક ઘટ્ટિ એમ ભગવદ્ ગીતામાં રજેગુણને રાગનું મૂળ કહ્યું છે જેથી રજેગુણનો જેટલો સ્વભાવ છે, તે બધાનો સાત્ત્વિક ગુણધર્મકર્મથી પરિહાર કરવો જેઈએ; અને એમા સહાયતા લેના માટે યોગસૂત્રના સમાધિપાદમા જે સૂત્ર આપ્યું છે તે પ્રમાણે સાધન કરવું જેઈએ એ મૂળ આ પ્રમાણે છે —

વીતરાગવિષય યાં ચિત્તમ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ અથવા તો વીતરાગ મહાપુરુષોનો વિષય કરાનાવાળું ચિત્ત મનની સ્થિતિને સ્થિર કરે છે

આના ઉપર ત્રિવેચન કરતા ત્રીકાકારો કહે છે કે રાગદ્વેષાદિ વિકારો જેના જતા રહ્યા હોય તેવા ભૂતકાળના બ્યાસ, શુકદેવ, વામદેવ, પારશર્યકવ જેવા ઋષિમુનિઓ, શ્રી રામકૃષ્ણાદિ અનતારી પુરુષોત્તમો, શ્રી શકરાચાર્યોદિ આચાર્યો, અસખ્ય સંતમહાત્માઓ તેમ જ વર્તમાન અધ્યય શુરુમૂર્તિના ખ્યાનદારો પણ ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને ચિત્તમાં પ્રસન્નતા દ્વારા અજ્ઞાનના કૃપાપ્રસાદ દ્વારા શાન્તિ અનુભવા છે કે જેથી ચિત્ત પરમવસ્તુની ધારણામા અધિકારી બને છે

સહદયી સાધક ‘આત્મભાન’ના પહેલાંના ત્રણેય હમાનો જરૂર વિચાર કરી જો. આ લખાણનો ખાસ ઉદ્દેશ એ છે કે સાધકને પોતાના

સાધનસંપન્ન થવાની પહેલી આવશ્યકતા છે અને એટલા જ માટે વારંવાર કહેવું પડે છે કે જિજ્ઞાસુ બનવું હોય તો તું પહેલાં સાધન-સંપન્ન થા; એ સાધનસંપત્તિનો વિચાર આપણે આગળ ઉપર કરીશું, પણ જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ થતા પહેલાં સાધનસંપત્તિ કેળવવી, અને એ સાધનસંપત્તિ કેળવનાર જિજ્ઞાસુના અધિકાર માટે નિષ્કામ કર્મ દ્વારા શુદ્ધ, અને ઉપાસના દ્વારા એકાગ્રચિત્ત થવું જોઈએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

વ્યાવહારિક જીવનમાં રાગદ્વેષ ભયો હોય, મારાતારાની ખેચાટાણું મનને સંસારના વિષયોને ખીણે જ બાંધી રાખતું હોય, મોહ, મમતા કે દંભના પડદામાં રહીને મન અભિમાનના સાતમા આકાશમાં ઊડવા કરતું હોય ત્યાં સુધી ચિત્તશુદ્ધિ કેવી? એ ચિત્તશુદ્ધિ તપશ્ચર્યા દ્વારા થાય છે એવું આત્મબોધના શ્લોકમાં કહ્યું છે: અંતઃકરણના ત્રણ દોષ અને નિવારણ માટે આ શ્લોક કેટલો મહત્વનો છે એનું આપણે જરા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ.

(૧) મલહોષ :—ચિત્તમાં મલિન વાસનાની સત્તા છે તેનો ઉચ્છેદ શુદ્ધ વાસના દ્વારા થતી તપશ્ચર્યાથી થાય છે. જેમાં કેવલ પરમાત્મપ્રાપ્તિની જ શુભ વાસના છે એવી તપશ્ચર્યાવાળાં કર્મ જ નિષ્કામ કર્મ કહેવાય છે. પ્રથમ નિષ્કામ તપશ્ચર્યા દ્વારા સાધકનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય, ત્યારે તે સાધકે ઉપાસનાનો—ભક્તિનો અધિકારી બને છે. તપોમિઃ ક્ષીણણવામામ્—આટલા શ્લોકથી ચિત્તશુદ્ધિની યોગ્યતા બતાવી.

(૨) વિદ્યેષદોષ :—ચિત્તની ચંચલતા. શાન્ત અને વીનરાગી ચિત્ત જ ધાર્યો વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તથા ધ્યેયપ્રતિ સતત તૈલધારાવત્ ચોંટી રહે છે; એ માટે અનેક અશુદ્ધ વિષયોમાં ભટકતા મનને વિશુદ્ધ પરમાત્માની સગુણ ભૂતિઓ જેવા ઋષિમુનિઓ,

અવતારીએ, આચાર્યો, સંતમહાત્માઓ કે ગુરુદેવની ઉપાસના દ્વારા નિરુદ્ધ કરવું જોઈએ; અનેકમુખીમાંથી એકમુખી કરવું જોઈએ; બહિર્મુખીમાંથી અન્તર્મુખી કરવું જોઈએ. અહીં સુધીના શ્લોકમાં વારંવાર વિશેષ બોગવતા ચિત્તનો યાનમાં નહિ પણ ઉપાસના અથવા ભક્તિમાં અધિકાર છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જ્યાં સુધી વિશેષ છે, ત્યાં સુધી ઉપાસના કરો; ઉપાસનાથી વિશેષ નામના દોષને કહાડો અને પછી-ઉપાસ્યમાં જ સગુણ અક્ષરનાં દર્શન કરીને “હું જીવ” “તું ઈશ્વર” થી જૂદો છે, અને એ બન્નેનું સ્થાન કેઈ “લોક પરલોકમાં” છે, એમ માનીને દેશ, કાળ તથા વસ્તુપરિચ્છેદ રૂપી આવરણ બિંદુ કર્યું છે તેને તોડવાની જિજ્ઞાસા થાય તે ત્રીજું સાધન છે.

(૩) આવરણહોય :—વિશુદ્ધ ચિત્ત અને નિરુદ્ધવૃત્તિથી અક્ષર-વિહૃતી સંનિધિમાં, શાસ્ત્રનો અનુકૂળભુદ્ધિથી અર્થ વિચારી, જીવ ઈશ્વરનો, શિષ્ય ગુરુનો, જીવજગતનો, ઈશ્વર અને જગતનો—અને એવા જેટલા જેટલા ભેદ એટલે પરિચ્છેદ કે આવરણ હોય તે શાસ્ત્રઅવણ (પોતાની મેળે વાચન કે પઠનપાઠન નહિ), મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા એ આવરણ દોષને તોડવાનો છે.

આથી સ્પષ્ટ થશે કે જેમનું ચિત્ત અશુદ્ધ હોય અને ચિત્તમાં વારંવાર વિશેષ સતાપ્ત્ય કરતો હોય એમણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ ઉપાસનામાં લાગી રહીને આચાર્યના નિર્ભય શરણ નીચે અભ્યાસ કરવો. કેમ કે એ વિનાના અભ્યાસની અવધાર્યતા બતાવતાં કંઠોપનિષદમાં આચાર્ય ધમરાજ વિરક્ત શિષ્ય નચિકેતાને જે આદેશ આપે છે એ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખજો. જુઓ આત્મજ્ઞાનના અનાધિકાર માટે ચેતવણી આપે છે કે :—

ના વિરતો બુદ્ધરિતાઘ્રાણ્તાતો ના સમાહિતઃ ।

૧- નાશાન્ત માનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેન ન માપ્નુયાન્ ॥

ભાવાર્થ :—જે પાપકર્મોમાંથી નિવૃત્ત નથી થયો, જેની ઇન્દ્રિયો શાન્ત નથી, જેનું ચિત્ત અસમાહિત (વિક્ષિપ્ત) અથવા અશાન્ત છે તે (આ આત્માને) પ્રગાન (આત્મજ્ઞાન=ચાચિક્ષા) દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આના ઉપરના ભગવાન શંકરના બાખ્યનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

“ જે કુશરિત-પ્રતિપિદ્ધ કર્મ એટલે કે ભુત-સ્મૃતિથી અવિહિત પાપ-કર્મથી અવિરત-અનુપરત છે તે નહીં, જે ઇન્દ્રિયોની ચંચલતાને લીધે અશાન્ત એટલે ઉપરતિ થન્ય છે તે પણ નહીં, જે અસમાહિત એટલે જેનું ચિત્ત એકાગ્ર નથી, જે વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો છે તે પણ નહીં, તથા મમાહિત ચિત્ત હોવા છતાં પણ એ એકાગ્રતાના ફલનો કચ્છક હોવાથી અશાન્ત ચિત્ત હોય, જેનું ચિત્ત વારંવાર ચંચલ થતું થતું હોય એ પુરુષ પણ આ પ્રસ્તુત આત્માને કેવળ આત્મજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જે પાપ કર્મ અને ઇન્દ્રિયોની ચંચલતાથી વિરામ પામેલો તથા સમાહિત ચિત્ત અને એ સમાધાનના ફલવડે હિપશાન્તમન છે, એ આચાર્યવાન સાધક જ બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા ઉપર્યુક્ત આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”

ભગવાન શંકરસુશોધિત અદ્વૈતતત્ત્વજ્ઞાન મેળવવું હોય તો એમણે બતાવેલાં સાધન કેળવવાં જોઈએ અને એ પ્રમાણે અધિકારી બનીને જ પછી ‘ જિજ્ઞાસુ ’ હોવાનો દાવો કરવો જોઈએ. એ વિના બધે પરિશ્રમ બ્યર્થ છે ! આડંબર માત્ર જ છે ! શબ્દ વલાસ છે. માટે સાધક, સાધન ! બ્રહ્માના જે ઉપદેશ-આદેશનું આપણે નિત્ય સ્મરણ રાખવાનું છે તે એ છે કે :—

બ્રહ્મામૃતિધ્યાનયોગાદવેદિ ।

આત્મભાન

(૫)

પરમાત્માની કોઈ સચ્ચ-સાકાર મૂર્તિને કે નિર્ગુણ-નિરાકાર સમ્યદાનન્દન સ્વરૂપને આન કરવામા ક્રિતારણુ, એ જ માનવમનની મહત્વાકાંક્ષા છે, કારણ કે એ આનદભૂખ્યો છે અને આનદ જ પરમ રસસ્વાદ આપે એવો હોઈ, હિપનિરૂદ્ધ એને જ રસરૂપ કહે છે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા રસો વૈષ્ણ - “ખરે જ એ રસ છે” એમ કહીને રસં દ્રેયાય લઙ્ઘ્યાનન્દી પ્રવસિ—“એ રસને પામીને પુરુષ આનદી થાય છે” એ વિધાન ખરેખર અદ્ભુત કે. જીવાત્માની હૈના-ભૂખ અને તનતોડ મધામણુ કેનળ, નિર્ભેળ અને નિત્ય સુખ માટે જ છે, એ સનાતન શોધ ઋષિઓની સનાતન જ છે, ને સનાતન જ્ઞાન સુધી રહેવાની છે.

મંસાર અને સાસારિક પદાર્થોમાં સુખ શોધતો, રઝગતો રખડતો, કામધધાનો રથવાયો જીવાત્મા સા માટે નહિ સમજતો હોય કે આ વિધાયેવ નકામા છે. એ રમકડા ચૂનાના પીંડાને માખણુ સમજીને ખાવા જેવું છે અને તેના રંગીના, રૂપાળા કે રમીના જીજ્ઞાસા છતાં

પણ પરિણામે એ હૃદયવારણનાં ફળ જેવાં છે કે જેમાં પાકકાંતે અંદરથી રાખ જ નીકળે છે.

પરમાત્મા અણુણુ છે કે નિર્ગુણુ એ પ્રથમ શરૂઆતના સાધક માટે નથી ઉદ્ભવતો, કારણ એનાં સ્વરૂપ અને તટસ્થ બનને લક્ષણોમાં, એનું સમિત્યદાનન્દ સ્વરૂપ તો અખંડ અને એકધારું અનુરૂપ જ છે. સંસારવિરક્ત છવાતમા વિષયની આંટીઘૂંટીમાં કે તર્કની મથામણુ-માં ન ઊતરતાં એ પરમપ્રેમાસ્પદ પરમાત્માથી ભિન્ન, જે કાંઈ જેવાય-સમજાય એ બધું વિષમય જ છે, દુઃખદ છે, કેવલ વ્યાપદ છે, એટલું સમજી એમાં વિપરીતિની પેટે રમણુ કરવું એ મહા અનર્થ છે એવું યાદ રાખી, એ આનન્દધનને જ પોતાના 'મનોમ'દિરમાં પધરાવવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા સેવે, તો એ પરમકૃપાળુ પોતાના વાસ્તાવિક સ્વરૂપે અવશ્ય ત્યાં ઊતરી આવી એવી તો રાસલીલા રમીને રમાડે છે કે ન મૂતો ન મરિચકિતિ !

આમાં જોઈએ આપણી સંપૂર્ણ તૈયારી. ધરઆંગણે મહેમાન આવવાનાં હોય, રંગીલાં, રસીલાં, મનમાન્યાં, હેતના કુકડા જેવાં રોડી સંબંધી ઉમંગભેર પધારવાનાં હોય, ત્યારે નિવાસસ્થાનનાં ઝોરડે ઝોરડા કે ખૂણે ખૂણા કેવા ચોકખા કરી રખાય છે ! જૂની, નકામી, દેખાડતાં શરમ લાગે એવી નજીવી ચીજોને તો ઠાઈ ઉપલા માળના કાતરિયામાં એવી તો સંતાડી મૂકાય છે કે જાણે એ છુપાવવાની કળામાં જ બધી આવડતની ઇતિથી થઈ જતી હોય ! " આવો પધારો, સારાં છો ! " એવા શબ્દ-સત્કાર સાથે હોઠ ફૂલતા હોય, ચહેરા પર આનન્દની ગલીપત્તી ચની હોય, અંગમાં ઉત્સાહ ઊભરાતો હોય, એની રીતે જાણે બધું જ સુંદર અને સુઅવરિચત કરી રાખીને એ મેઘિરાં મહેમાનને આનંદ આપવાની, અને એ દ્વારા એમની પ્રસન્નતામાં જ પોતાની પ્રસન્નતા શોધવાની જે હૈયાકાંટ

હિતાવળ હોય છે, એનો અનુભવ કયા સસારત્રેમીએ નહિ કર્યો હોય ? અસ્તુ ।

આવી જ તૈયારી આપણા મનોમદિરમા જ્યારે પરમાત્માની પધરામણી કરાવવાની હોય છે ત્યારે કરવાની છે, એટલું જો અત કરણ માં વળાક્ષરની પેઠે કાતરાઈ રહે તો પછી બાકી જ શું રહે ? સસારમા જ્યાં સહજભાવે હૈયું ઢળી પડતું હોય, ત્યાં જો આનંદનાં દર્શન થાય છે, એનું મમતા, રાગ, રોહ, પ્રીતિ, કે પ્રેમ એવું લોક્ય વિદ્યાને આને રસય કવિઓએ નામ પાડ્યું છે, પણ એ હૈયાને જ્યારે પરમાત્મા પ્રતિ વાળનાનું હોય છે, ત્યારે એને પારલૌકિક રસાસ્વાદી સ્થિતિઓએ ભક્તિ કે પ્રેમ એવું પૂર્ણ નામ આપીને એ વેગને પવિત્ર અને પ્રોત્સાહ માન્યો છે

તિથિ-અતિથિએ આવી ચઢકનારા રોહી સજથી માટેના આતરિક રોહના સૂચક લક્ષણ અને ચિહ્નને સત્કાર એવું નામ અપાય છે, તેમ પરમાત્માની પ્રીતિ માટેના હૃદયના વેગને ભક્તિને નામે ઓળખીએ, ત્યારે એ નિમિત્ત ધ્યેયના સમુદ્ય નિર્મુદ્ય સ્વરૂપના, અને હરિ-હરિજનના અભેદ મૂર્તિ જેવા સત પુરુષોના થતા સત્કાર સેવા, પૂજા કે ભક્તિ કહેનાય છે

પરંતુ જેમ સ્વાગત વેળાએ જો મુહૂર્થતના મનમા કાર્ધ ખીજી મમતા કે વ્યવસ્થા ભર્યાં હોય તો સ્વાગતમા મન ચોટતું નથી ને બધો સત્કાર દબ, ડોળ કે બાલ દેખાવ જેવો ચર્ચ પડે છે તેવી જ રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટેની ભક્તિમા જો અતરમા જરા પણ સાસારિક વિષયો કે વ્યક્તિઓ પ્રતિની મમતા કે રાગરોષ હોય, કે ખીજા કાર્ધ માનમેહ કે મરતમાની તરંગી વાસનાઓ હૃદયને રોકી રાખતી હોય, તો ભક્તિ અથવા પૂજા-પાડ પણ કેવળ આડબરી બની જાય છે

। તત્ત્વસાક્ષાત્કાર માટે આપણે પાછલા લેખમાં જોઈ ગયા તેમ હૃદયની જે તૈયારી જોઈએ, એમાં મુખ્ય વાત મનમાંથી બધા મેલને કહાડી નાંખવાની છે; એક મિયાનમાં જે તલવાર રહી શકે નહિ, તે પ્રમાણે એક જ મનમાં રામ અને દામ જે સાથે રહી શકના નથી, તેથી પ્રથમ મનમાંથી વાસનાનો સ્ખંભો નાશ થવો જોઈએ, અને એ વાસનાના નાશ પછી જે જે કર્મ થાય, તે કેવલ પરમાત્માની પ્રીતિ-રૂપા કે અનુમતિ માટે જ હોય છે, તેથી એવાં કર્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્કામ કહેવાય છે; જ્યાં ત્યાં બહુ ગવાયેલા, નિષ્કામ કર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, ભગવદ્ગીતાના શ્લોકનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરી લઈએ કે જે દ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કેંક રહસ્ય સમજવામાં આનુકૂળતા થાય.

ભગવદ્ગીતામાં બધે કર્મફલત્યાગીને જ ત્યાગી કહ્યો છે. અધ્યાય અદ્વારમાના અગીઆરમા શ્લોકમાં ચોક્કસ કહ્યું છે કે :—

नहि देहमृता शययं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥

અર્થ :—ખરેખર, શરીરધારી સંપૂર્ણપણે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; તેથી જે કર્મફલનો ત્યાગી છે તે જ ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે.

કર્મ, કર્મફલ અને શરીરનો એવો ગાઢ સંબંધ છે કે શરીર હોય તો કર્મ થાય, કર્મ હોય તો કર્મનું ફલ ભોગવાય ને ફલ ભોગવનારને પાપું નવા ફલની પ્રાપ્તિ માટે શરીર જોઈએ, એ ન્યાયે જેમ કર્મ આદિ અંતવાણું અને પરિણામી હોવાથી એની સંખ્યાનો અંત નથી, તેમ એના કર્તા-ભોક્તારૂપી શરીરો પણ એ જ પ્રમાણે એક પછી એક એ જ કર્મદ્વારા ભોગવવાનાં રજા કરે છે. આનો

સુદૃઢ વિચાર કરનારા સતો તો કહે છે કે કર્મનું ફક્ત શરીર અને શરીરનું ફક્ત કર્મ; એ પરસ્પર એવાં આશ્રિત છે કે એનો દેહાભિમાની વ્યક્તિઓ માટે તો અંત જ આવે એમ નથી. પરમાત્માની જાણે એમાં જ અપાર કૃપા અનુભવતા હોય તેવા આ જીવાત્માઓ શરીર પામે, કર્મ કરે અને કર્મ કરીને પાછાં બીજા જન્મે બીજાં શરીર પામે. અસાનના અધકારમાં રમાતી આ જીવાત્માની રમત ખરેખર આંધળા પાટાની રમત છે; એમાં અથડાવું, ધસડાવું, ખેંચાવું, કર્મ કરવાં, ભોગ ભોગવવા, પડવું આપડવું, રાગદ્વેષ વધારવા, માનમોહના અહંકારી વાધા પહેરવા, અને એવી રીતે ઉપનિષદમાં કહે છે તેમ અજ્ઞેન નીચમાના મગ્ધાઃ—આંધળો આંધળાને દોરે તેમ કર્મ અને કર્મ ફક્તપી શરીરની મૂંઝણી મૂંઝા કરવાનો અંત જ આવતો નથી.

કર્મ એટલે ભોગવાસનાદ્વારા અંતઃકરણ અને શરીરદ્વારા થતી ક્રિયા એમ સમજાયું. એ કર્મદ્વારા ભોગ ભોગવવા માટે અવશ્યભાવી જોઈએ એવું આ શરીર (એના મિથ્યા અભિમાન સાથેનું) એ જ અજ્ઞાની જીવાત્માનું કર્મફલ એ પણ લક્ષ્યમાં જિત્યું.

હવે સમજાશે કે કર્મફલ એટલે કેવળ શરીર. અને એની રક્ષાની દ્રષ્ટા એટલા માટે હોય છે, કે એમાં જ જીવાત્માએ આનંદ માનેલો હોય છે; ગયા લેખમાં આપણે દેહવાસના સંબંધે વિચાર કરી ગયા છીએ એટલે હવે અહીં વિસ્તાર કરવો વ્યર્થ છે.

કર્મ શરીર કરે, પણ અંતઃકરણમાં કોર્મિષણ જાતની દ્રષ્ટા વિના તો કર્મની પ્રેરણા થવાનો સંભવ નથી એ સ્વાભાવિક નિયમ છે; એટલે અહીં જ આપણને શિષ્ટ આચાર્ય પુરુષોનાં અને શાસ્ત્રોનાં વાક્યોની મથાર્થતા સમજાય છે. શાસ્ત્રો એક બાજુ કહે છે કે મનમાંથી કર્મફલની આશા કહાડી નાંખો, અને બીજી બાજુ કહે છે કે શરીર

હોય ત્યાં સુધી કર્મ તો રહેવાનાં જ. આનો અર્થ એ કે શરીર શાસ્ત્રમયોદાને અધીન રહીને કર્મ કરે, પણ મનમાં તારે જે આશા, વૃષ્ટિ, વાસના, ઇચ્છા, ભરવાં હોય તે શરીરનાં નહિ, પણ પરમાત્માનાં રમરણ વડે ભરી દે. તારા મનમાં વાસના તો છે સમ્વિદ્યાનંદની કે જે સમ્વિદ્યાનંદ એટલે જ પરમાત્મા છે. સમ્વિદ્યાનંદની વૃત્તિ શરીરની વાસનાને વૃત્ત કરવાથી ચવાની નથી. તેથી એ વાસનાને નિર્મૂળ કરવા માટે મનમાં રાખ પરમદયાળ, કરુણાનિધાન, સમ્વિદ્યાનંદ પરમાત્માને કે જેની પ્રાપ્તિથી અંતરમાં આનંદ આનંદ જ રહેશે, મન તથા ઇન્દ્રિયો વૃત્ત રહેશે, અને શરીરનો ધર્મ ક્રિયાપરાયણ રહેવાનો છે, એ રહેશે શાસ્ત્રમયોદા પ્રમાણે સાત્ત્વિક કર્મમાં, જેથી એ કર્મનો મનમાં જરાપણ રપશ નહિ રહે; એનો મેલ તારા અંતરને નહિ ચડે.

આપણા પ્રત્યેક નિષ્કામ કર્મમાં “**ब्रह्मार्पणमस्तु**” “**कृष्णार्पणमस्तु**” વગેરેનો પુકાર કર્મકાંડ કરાવનારાઓ. કાનમાં પ્રત્યેક કર્મ વખતે કયાં કરે છે, એ બધાનું રહસ્ય એ જ છે કે એ શરીર કર્મ કયાં કરે તે વખતે, મનમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો આનંદ બરાતો જાય. મન તો ખાલી રહી શકે એમ નથી. એમાં કાં તો હોય અશુભ એટલે સાંસારિક વાસનાઓ, અથવા પવિત્ર કલ્યાણકારી સાત્ત્વિક શુભ વાસનાઓ; શુભ વાસનાઓ એટલે તો લોકહિતની ઇચ્છાઓ, અને એમાં તો બધે **ब्रह्मार्पणमस्तु** જ કરવાનું હોય છે; તેથી ચિત્ત સ્વભાવતઃ જ બ્રહ્મથી જ સમર બરેણું રહે છે.

ચિત્ત નિષ્કામ એટલે બીજી કોઈપણ જાતની વિષયસુખની વાસના વિનાનું શુદ્ધ હોય, સારે જ પરમ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની શુભેચ્છા એમાં ઉદ્ભવી શકે છે. પરમાત્માનું મનમાં ચિંતન હોય તો જ સાંસારિક ચિંતન ન રહી શકે; એટલે સાંસારિક ચિંતનો દૂર કરવામાં પરમાત્મરમરણ કરવું એ જ ભક્તિની સરખાત છે.

નિષ્કામકર્મ' પરિણામે આવી રીતે ભક્તિનાં બીજ રોપે છે. એ ભક્તિનાં બીજ રોપાયાથી શુ" લાભ થાય, અને આત્મચાનપ્રાપ્તિમાં એની કેવી અને કેટલી આવશ્યકતા છે એ આપણે તપાસીએ.

સામાન્ય રીતે વેદાન્તની માન્યતા એવી છે કે અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તો જ એમાં ભક્તિની ભાવના જામે, અને પરમાત્માની નિષ્કામ ભક્તિદ્વારા મનનો નિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય આપ્યું હોય તો જ વિશેષ દૂર થાય; ચિત્ત અનેક પ્રકારના વિષયનું અવલંબન રાખીને જ હંમેશાં ચંચલ રહે છે. પરમાત્માનું નિરંજન, નિરાકાર, સમ્યક્દાનદધન સ્વરૂપ નિરાલંબ છે; એટલે કે એ પોતે પોતાના આશ્રયવાળું છે; સ્વરૂપનો નિર્વિકલ્પ (કોઈ પણ વિપરીત કે વિશેષ કલ્પના વગરનો) અનુભવ કરવા માટે જેવી રીતે ચિત્તમાં કરી વાસના ન જોઈએ, તેવી રીતે એમાં વિશેષ પણ ન જોઈએ.

શ્રી સદાનંદ કૃત વેદાન્તસાર નામના પ્રક્યાગ્રંથમાં વિશેષની વ્યાખ્યા કરતાં કહેલું ■ કે:—અર્થઙ્ગવસ્તુ અનલ્પલમ્બનેન ચિત્ત-
વૃત્તેઃ અન્યાલ્પલમ્બનં વિશેષઃ ॥ ૨૧૧ ॥ અર્થ:—અખંડ બ્રહ્મ-
વાસ્તુના અવલંબન વિના ચિત્તની વૃત્તિ બીજા (કોઈ વિષય)નું
અવલંબન કરે એ વિશેષ છે.

સમાધિમાં એટલે “ પરમ વસ્તુ જેવી છે ” એનો યથાર્થ સ્વરૂપ અનુભવ કરવામાં, મનમાં કોઈ પણ જાતનો વિપરીત, વિરોધી, વિશેષ કે વિષયભાવ નો આવે, તો પરમવસ્તુને ધારણ કરવામાં એ સ્થિર રહી શકતું નથી અને ચંચલ રહ્યા કરે છે. વસ્તુ કદાચિત્ત એકાદ ક્ષણ માટે પ્રલય થાય તો પણ સરી પડે છે, વિસ્મૃત થાય છે, ભૂલી જવાય છે, અને અનાદિ કાલથી સાંસારિક વિષયોનું અવલંબન રાખી રહેલ ચિત્ત વિષયચિંત્વનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી વિશેષ વધ્યા કરે છે.

ગોક્ષપ્રાપ્તિ એટલે કે દ્વંદ્વીય ચિત્તને મુક્ત બનાવવા માટે બે પ્રકારનાં સાધન હોય છે; એનું આપણે જરા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ; જિજ્ઞાસુ કે ભક્ત બે પ્રકારના હોય છે; (૧) સંસારભીરુ, અને (૨) તત્ત્વજિજ્ઞાસુ.

(૧) જેના ચિત્તમાં હજુ નામરૂપનો, લોકલોકાન્તરનાં સુખોનો કે એવો જ બીજો વાસનાસંસ્કારનો મોહ અને એમાં આવી પડતાં વિવિધનો ભય હોય છે, એવો સંસારથી ડરનારો, વારંવાર દુઃખનું જ સ્મરણ કરનારો અને ભગવાન સત્ય છે કે સંસાર? અધુન પ્રશ્ન છે એમ વેદાન્તશાસ્ત્ર કહે છે તેથી બધાં જ નામરૂપ ભગવાનનાં છે, તો એ ભગવાન એક જીવાત્માને દ્વંદ્વના સાંડસામાં સપડાવી શા માટે દુઃખી જ રાખે છે, અને બીજાને મનમાની લહેર કરાવે છે? જ્યાં જગત્ છે ત્યાં જ પ્રશ્ન કે ભગવાન છે કે કોઈ બીજું જગ્યાએ? એવા બનવાળા જીવાત્મા “આ સંસાર શું છે?” એવો પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી “પરમાત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?” એવો બીજો પ્રશ્ન પૂછવાનું એને સૂઝે છે. હજારોમાંથી નવસેનવાણું સાધી સંસારભીરુ હોય છે. આપણે અધારી રાત્રે લાકડાના ફુંદામાં ચોર કે જૂતની બાન્તિવાળા મનુષ્યનું દષ્ટાન્ત લઈએ

અધારામાં સૂકા જાડનાં ફુંદાને કોઈ ચોર સમજીને ખડીએ, અને કોઈ ફુંદું છે એમ જ સમજનાર માણસ મળે, ત્યારે એને એ પૂછે છે કે :—

પ્રશ્ન :—આ ચોર હશે છે? ખડીક લાગે એવું છે.

ઉત્તર :—ના બાઈ, ખડીક જેનું કશું નથી; એ ચોર નથી પણ ફુંદું છે.

આવી રીતે (૧) ચોરનો ભય કહાડવો અને (૨) ફુંદાનો નિશ્ચય

કરાવે, એમ જે કામ આદીં એક સાથે આવી પડે છે. તેની જ રીતે જે સાધકને જગત દુઃખમય છે, એનો ભય દૂર કરીને એનું સ્વરૂપ સમજવાની, અને પરમાત્મા જ સુખમય હોય તો તે ક્યાં અને શેમાં છે એવું જ્ઞાન મેળવવાની, એમ જે પ્રકારની ઇચ્છા થાય છે; એવો સાધક સંસારભીરુ કહેવાય છે; એને પહેલાં સંસારનું મિથ્યાત્વ સમજાવવા માટે બિન્નબિન્ન પ્રક્રિયાઓનો આવશ્ય લાઇને, વૈરાગ્યનો બોધ પ્તાવીને પછી તત્ત્વની અભિર્જય ઉત્પન્ન કરાવી અભ્યાસ કરવાનો હોય છે.

(૨) ખીજો જે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છે, એને સંસારનો ભય નથી, પણ વૈરાગ્યથી ચિત્ત રંગાયેલું હોવાથી કેવળ તત્ત્વનો જ ઉપદેશ આપવાનો હોય છે.

સંસારભીરુને પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મ અને પછી વિશ્લેષ તથા આવરણબંધ માટે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો હોય છે; આ ઉપદેશમાં પ્રથમ નિષેધાત્મક ઉપદેશ હોય છે. જગતમાં નામરૂપની અસત્યતા સમજાવવા માટે, અને એમાંથી નિરાસક્ત થવા માટે, વિષયોના ત્યાગનાં આદિ સાધન જેવાં, તપ, વ્રત, જેવાં અસંખ્ય કર્મોની એને આવશ્યકતા રહે છે; અને એટલા જ માટે વૈરાગ્ય, ત્યાગ, વગેરે નિષેધ બનાવનારા પ્રકરણમ્થોનો એમાં ઉપયોગ કરવાનો હોય છે; વૈરાગ્યદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે ભક્તિનો રંગ ચરે છે, અને ઈશ્વરની આગધના, ઉપાસના કે પરોક્ષ જ્ઞાનવડે એનો વિશ્લેષ દૂર થાય છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુને અંતઃકરણ શુદ્ધિ હોવાથી કેવળ પરમાત્માની ભક્તિદ્વારા વિશ્લેષ દૂર કરાવી પરોક્ષ જ્ઞાનમાંથી અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં ચડવાનું હોય છે. એને નિષેધ વાક્યો નહિ, પણ વિધિમુખ વાક્યોની આવશ્યકતા હોય છે; પ્રથમ પ્રકારના સાધકને સમસ્ત નામરૂપ માયા છે, સચ્ચિદ્ અને સાકાર ત્રિમયા તથા પરિણામી છે, નાસવાન છે, એમાં

ફસવાનું નથી, એવું સમજાવ્યા પછી બધું પરમાત્મામય છે, બધું
જ છે, એવું વિધિમુખ તત્ત્વજ્ઞાન અસર કરે છે.

વિધિમુખ અને નિવેધમુખનો ઉપદેશ એટલે નામરૂપ બધું મિથ્યા
છે અને બધાનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મસત્ય છે, એવો બે પ્રકારનો
વિરોધી ઉપદેશ સમજવાનો છે. આવો વિરોધી ઉપદેશ શા માટે
શાસ્ત્રોમાં બંધો છે આટલું જો સમજાય તો સાધક પોતાનું આત્મ-
માન ઠેળવી શકે છે; પણ એમ કરવામાં સાધકને એક બીજું
અભિમાન આડે આવીને ઉભું રહે છે. વેદાન્તનાં શાસ્ત્રોમાં એટલે
કે તત્ત્વજ્ઞાન પૂરતાં શાસ્ત્રોમાં જ્યાં સાધકને મલ વિશેષથી મુક્ત
માનવામાં આવ્યો છે, ત્યાં એનામાં હજુ પણ પૂર્વ અભ્યાસને લીધે
નિષ્કામ કર્મ અને સમુદય પ્રધરની ઉપાસનાની યત્નિચિત્ત પણ જો
દૈત્યુદ્ધિ બાકી રહી હોય, તો દૈત્યનું નિવેધભાવે મિથ્યાત્વ સમજાવવા
માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ ઉપાસનાનું સાધન મંદુષુદ્ધિ
જીવાત્મા માટે છે, ઉત્તમ સુમુક્ષુ માટે તો ફેવળ અહંબ્રહ્માસ્મિની
ભાવના જ ઉત્તમ છે.

સાવધાનતા ન રાખે તો સાધક અહીં અટવાઈ પડે છે.
મિથ્યાઅભિમાનથી એ દુઘાય છે. ધણા પોતાને ઉત્તમ અધિકારી માનીને
એવો વિચાર કરે છે કે "મારે તો નિર્ગુણ તત્ત્વ મેળવવું છે; કર્મ
અને ઉપાસના તો મંદુષુદ્ધિવાળા માટે છે." આવી અભિમાની
વૃત્તિનું પરિણામ એ આવે છે કે વેદાન્તના ગ્રન્થોનો તર્કબ્યાસ કરવા
જતાં બિલકુલ અભિમાન વધી પડે છે. આપણે આપણી જાતને તપાસવા-
ની છે. વિવેકી સાધક! જો તે ખરેખરો વિવેક ઠેળવ્યો હોય તો પ્રથમ
આત્મમાન ઠેળવે તારી જાતને-તારા ચિત્તને તપારી જો; જો ચિત્ત
વાસનાબદ્ધ હોય તો નિષ્કામ કર્મ કયે જા: ઘડીઘડી તારા ચિત્તમાં
વિશેષ હોય તો બસે વેદાન્તના ગ્રન્થોનું, શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન

ચાહુ રાખ, પણ ઉપાસના ન છોડીશ. વિશેષ તો ભક્તિથી જ દૂર થશે, એવું જો તું સમજ ચૂક્યો હોય, તો પછી એ સાધનક્રમ પ્રમાણે જ તારે આગળ વધવું પડશે.

તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ નિર્મળચિત્ત હોવો જોઈએ, અશુભ વિચારો એને સતાવે એ સંભવતું જ નથી; વિચારો જિક્ષતા હોય તો એણે આવા પ્રકારની સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

(૧) આપું જગત પરમાત્માના સંકલ્પમાથી કેવળ આનંદ-હીલા માટે જ, કશા પણ સ્વાર્થી ભોગ કે ઉદ્દેશ વિના, માત્ર રમત જેવું જ આવીર્ભાવ પામેલું છે, અને તેથી એ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે.

(૨) જીવાત્મા એમાં પોતાનાં અજ્ઞાન (અવિદ્યા) અને અજ્ઞાનનાં પુનર્પરિવાર જેવાં, મિથ્યાઅજ્ઞાન, અહંકાર, રાગદ્વેષ, માનાપમાન, લાભહાનિ કે જવાબજ જેવા પાપસંસ્કારો અને પાપકર્મોમાંથી મુક્તિ મેળવીને શુદ્ધ જ્ઞાનદ્વારા નિરભિમાન લોકસેવા, ધૃણામુક્ત દયા, કૃપા અને પ્રેમદ્વારા ચતી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવા આવ્યો છે, અને એ રીતે એ માર્ગે જતાં પ્રત્યેક શુભકર્મ એનો સ્વધર્મ છે, અને શુભ કર્મમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ અધર્મ છે એવું સમજતો હોવો જોઈએ.

(૩) માનવપ્રેમ, દેવદેવતાની ભક્તિ, ઇશ્વરી ઉપાસના, જ્ઞાતોની અહૈતુકી વતસલતા, શુરુદેવની અકારણ કૃપા વડે અને પૂજ્યવર્ગની અજ્ઞાની મર્મોદ્ધામાં રહી પોતાના અભિમાનના હિમાલયને ગાળી ગાળીને એમાંથી જ્ઞાનગંગાના નિર્મળ પ્રવાહનો પોતાના અંતરમાં ધોધ વહેવરાવવા આ વિશ્વક્ષેત્રમાં આવી ચડ્યો છે, એવું લક્ષ્ય એણે રાખવું જોઈએ.

(૪) જીવાત્માઓની પ્રકૃત વિજિત ભિન્ન છે. પ્રકૃતિમાં હમેશાં વિચિત્રતા અને વિભેદ રહ્યાં છે, એમાં જે વર્ણ આસુરી સંપત્તિના

પ્રચંડ પ્રવાહપ્રહારો વહેતા હોય છે, ઉત્પત્તિના માર્ગમાં વિરોધ-
અવરોધ બધો પડ્યા છે, અને વિરોધને દૂર કર્યા વિના સ્વસામર્થ્ય
વધવાનું નથી, તેથી એનાથી નાસી જવાની કોઈ પણ વૃત્તિ સેવવી
એ તમોણથુંને વધારવાની પામર ક્રિયા છે, એવું સમજવું જોઈએ.

(૫) પોતાનું લક્ષ્ય સચ્ચિદાનંદ છે. એ સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિ
માટે જ શરૂઆતમાં નિષ્કામ કર્મ સાધન છે; કર્મકાંડ રાગદ્વેષથી
મુક્ત થવા માટે છે, વધારવા માટે નહિ; ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ કર્મ
કરીએ છીએ, નહિ કે ચિત્તમાં જગતનો મેલ બરવા માટે ભટકીએ
છીએ એ બૂલવું ન જોઈએ.

(૬) પ્રારબ્ધને લીધે કે ઇશ્વરના ઠાઈ દેવી સંકેતથી આપણે
અમુક જનસમૂહ, પ્રાણીપદાર્થ, અને વિશ્વરમનાના ચોક્કામાં જોડવાઈ
ગયા છીએ; એમાં જ આપણી ઉન્નતિ સાધવાની છે; ત્યાગ, વૈરાગ્ય,
સંન્યાસ, નિવૃત્તિ એ બધાનો અર્થ જગતનો દ્વેષ નહિ, પણ વિશ્વપ્રેમ
છે, એવું સતત એણે યાદ રાખવું જોઈએ.

(૭) આપણે અમુક કરતાં આગળ છીએ; અમુક આપણા
કરતાં આગળ વધેલા છે; અમુક પાછળ છે; એવું જાન રાખીને અમર
થયેલા પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખી પાછળના વર્ગપ્રતિ તિરસ્કાર ન લાવતાં,
એમની સેવા કરતાં અહંકાર ન વધે, એની સાવધાનતા રાખવી જોઈએ,
સંશ્લેષમાં વ્યવહારમાંથી દ્વેષ કહાડી નાંખી, અહંકાર ગાળી નાંખી,
સર્વત્ર સાત્વિક પ્રેમ કેળવવો એ જ ધ્યેય હોવું જોઈએ.

(૮) નિષ્કામ કર્મનો મુખ્ય મુદ્દો છે, ઇશ્વરનું સચ્ચિદાનંદરૂપે
ચિત્તથી રમરણ, અને ઇશ્વરોની બાજુ જગતમાં કરતાં કર્મદ્વારા માનવ-
સમૂહના હિતમાં પ્રવૃત્તિ. આવી રીતે નિષ્કામકર્મ જો ઇશ્વરમક્તિમાં
પરિણામ ન પામે તો એ બચ્ છે. આત્મકિતરહિત કર્મ, નિરબિમાન-

વૃત્તિથી કર્મ, લોકમેના નિમિત્તે કર્મ, એ બધાં બોલવા સહેલાં છે, પણ એમા જો ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય ન હોય તો ઇશ્વરનું સ્મરણ રહેતું નથી એટલું જ નહીં, પણ સેવાદ્વારા સહજ મુલભ આવી પડતી કીર્તિને લીધે અહંકાર વધી પડે છે. અને તેથી જ નિષ્કામકર્મ એટલે પરમાત્માની પ્રીતિ-પ્રસન્નતા-પ્રસાદ આનંદ માટેના કર્મ એવો શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થ ૬.

નિષ્કામ કર્મના ફલરૂપે ચિત્તશુદ્ધિ એટલે બક્તિ એવું નક્કી થયું તેથી હવે આપણે બક્તિનો વિચાર કરીએ. ભગવાન શકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિ નામના મંથમાં બક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવતા લખે છે કે -

મોક્ષકારણસામગ્ર્યાં ભક્તિરેવગરીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુસધાનં ભક્તિરિત્યભિધિયતે ॥૩૧॥

ભાવાર્થ :—મોક્ષના સાધનોના સમૂહમાં ભક્તિ જ સર્વોત્તમ છે. પોતાના વાગ્દેવિક સ્વરૂપનું અનુસધાન રાખવું એ જ ભક્તિ કહેવાય છે.

ચિત્તની વૃત્તિનો અખંડ અને અવિરત પ્રવાહ પરમાત્મપ્રતિ રાખવાનું સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન હોય તો તે ભક્તિ છે કારણ કે એ વિના પરમરસ પરમક્રમાનો આનંદ મેળવી શકાતો નથી. ઇશ્વરને વાળી વાળીને વિષયોથી દૂર રાખવી, મનને સમજાવી દેશકારીને શાન્ત કરવું, બાહ્ય વસ્તુઓમાં મોહમમતા હોય તો એકપ છી એક છોડતા જઈને લાગી કેળવવો, એકાન્તચિંતન માટે વનવાસ સેવવો, મત, તપ, કે તીર્થભ્રમણદ્વારા શારીરિક તિત્તિક્ષા કેળવવી, એ બધા થયા કરતા હોય તો પણ જીવત્માને જન્મોન્મ મ્મ ત્રાસ આપતું, દરેક જગતમાં જ આનંદ માનનારું મન જો, બધામાંથી પાછું વળીને પરમાત્માના રસરૂપનો અનુભવ ન કરે તો વિષયોમાંથી રસ સૂકાતો નથી એ આનંદના અનુભવ વિના કેવળ શુદ્ધચિત્ત તથા તર્કશુદ્ધિ

જીવાત્મા, પરમાત્માને ધંધે વળે તો પણ વિતંડાવાદ અને વાણી-વિલાસમાં જ અટવાઈ રહે છે.

નિષ્કામકર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સુક્તિ મળે છે એવું માનીએ, ત્યારે કેવળ કર્મથી, કેવળ જ્ઞાનથી કે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી સુક્તિ માનનારાઓએ પણ ભક્તિને તો એ બન્નેમાં સમાન સ્થાન આપ્યું છે એમ સમજાશે. મનુષ્યનું મન સાંસારિક દશામાં ઠાઈ વિષયપરત્વે લુપ્ત રહે છે, ત્યારે ઠાઈ વ્યક્તિમાં કે પદાર્થમાં એટલી રહેતું હોય છે. એ વિષયાસક્ત ચિત્તને એમાં જ્યાં સુધી આનંદ આવે છે, ત્યાં સુધી જાણે પણ એને એમાંથી મુક્ત થવાનું સમજાવી શકે એમ નથી. પણ ભગવદ્ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણના સ્વભાવ અને એના ફલનો જ્યાં વિચાર કર્યો છે ત્યાં આપણે તપાસીએ તો ભગવાન એ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, સાત્ત્વિક કર્મનું ફલ પવિત્ર હોય છે એટલે કે એનાથી ચિત્ત પવિત્ર થાય છે. કારણ કે એ કર્મમાં હૃદયમાં સમિચ્છાનંદમય ભગવાનનું જ સ્મરણ ભરેલું હોય છે. શાસ્ત્રિક કર્મમાં “હું કરું છું” એવું અભિમાન હોવાથી એના પ્રત્યાધાત રૂપે હમેશાં દુઃખ જ આવીને બેસું રહે છે અને તમોગુણનાં કર્મમાં તો કદી સમજણ જ હોતી નથી તેથી એમાં કેવળ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન એટલે બધી વાતની બીધી સમજણ હોય છે.

તમોગુણી સ્વભાવવાળાને માટે વિધિનિષેધરૂપી સ્મૃતિધર્મ, સકામકર્મ રૂપી પ્રલોભન કર્મ, અને મૃત્યુના ભય રૂપી પ્રાપ્તિચિત્તકર્મ જ હોય છે; એમને માટે કર્મનો ઉદ્દેશ ચિત્તશુદ્ધિનો નહિ પણ ઈશ્વરના ભયદ્વારા અને ભાવિવિષયસુખના પ્રલોભનદ્વારા કેવળ જીવનને વ્યવસ્થિત કરવાનો જ હોય છે.

રજોગુણી સ્વભાવવાળાને સકામ કર્મમાંથી મળતાં દુઃખ, વિષય-પ્રાપ્તિમાંથી આવી મળતી અસક્તિ, અને ભોગમાં જ સુખશુદ્ધિ માનવા

છતાં પણ વારંવાર આવી પડતી દુઃખપરંપરાની નિવૃત્તિ કરાવી સાત્ત્વિક કર્મ તરફ વાળવાનો હોય છે. એ સાત્ત્વિક કર્મ એટલે નિષ્કામ કર્મદ્વારા અંતઃકરણના મલને ઘોષ સાદ કર્યા પછી જ એમાં પરમ પ્રેમારપદ પરમાત્માની પધરામણી યર્થ શકે છે.

ત્યાં સુધી મનોમંદિરમાં રાગદ્વેષ હોય, વાસનાનાં ભૂત ભરાઈ બેઠાં હોય, અહંકારનો રાક્ષક રાજધિરાજ યર્ધને સંહારલીલા ખેલતો હોય, અને અવિદ્યાના અધકારમાં ઈદ્રિયોના ભોગવિલાસ માટે જ બધી ક્રિયાઓ થતી હોય, ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન ફલભ છે ! એ સ્વતંત્ર છે; સ્વચ્છંદવિહારી છે; વિશુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જ એની લીલા યર્ધ શકે છે; એનાં આનંદકિરણ ત્યાં જ હીપી નીકળે ત્યાં ખીખ કસા માયાવી વિકારોની ધૂળ ન હોય !

કમયોગનો સાધક અંતઃકરણ પવિત્ર કરે ! મિથ્યાભિમાનને ગાળી ગાળીને પરમાત્માના પવિત્ર સમ્બિદાનંદ પ્રતિ વાળે; મનના તરંગો, ચિત્તના વિલાસો, ઈદ્રિયોના વિપયો, એ બધામાંથી આનંદની આશા છોડી દર્ધને, કેવલ એ પરમધન આનંદનન્દન રસ મુક્તિને અંતઃકરણમાં વિરાજમાન કરવાનો તીવ્ર વેગ વધારે, એટલે એ તૈયાર જ હોય છે, પોતાના રસ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ કરવા; કારણ કે તૈત્તિરીય ઉપનિષદનું વિધાન છે કે :

રસો વૈસઃ । રસં હોવાયં લક્ષ્ણાઽનન્દી ભવતિ ।

ૐ

.

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

માત્મભાન

(૬)

આત્માર સુધીની આ લેખમાળાના પાંચ હપ્તા થયા, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય;

(૧) પ્રાણીમાત્રનાં પ્રવૃત્તિ, કર્મ કે ક્ષમતા સુખની શોધ અને પ્રાપ્તિ માટે છે; એ ન્યાયે માનવપ્રાણી પણ સુખ માટે જ તરફડી રહ્યું છે.

(૨) એ સુખ નિત્ય રહે એવું હોવું જોઈએ તેથી ‘સત્’ સંઘા-વાણું સંભવી શકે.

(૩) ‘સત્’ સુખનું યાન-ભાન હોવું જોઈએ; સુખ ભોગવ્યું, મહાપ્યું એવી સમજણ આવવી જોઈએ, એટલે એ ‘ચિત્’ સંઘા-વાણું હોઈ શકે.

(૪) એ ‘સુખ’ ને ‘આનંદ’ સંઘા શાસ્ત્રોએ આપી છે, તેથી એવા ત્રિવિધ સંઘાવાણા સુખને જ “સત્ચિત્-આનંદ” નામથી બધા અનુભવીઓએ ઓળખાવ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે.

આ સમિધાનંદની પ્રાપ્તિ માટે માનવીહૃદય મરી ફીટે છે; છતાં એને પોતાના સમસ્ત પ્રયત્નને અન્તે ક્ષણે ક્ષણે નિત્ય (સત)ને બદલે અનિત્ય (અસત), જ્ઞાન (ચિત્)ને બદલે અજ્ઞાન (અચિત્-૦/૩) અને સુખ (આનંદ)ને બદલે દુઃખ જ સાંપડે છે.

ત્યારે શું એની શોધ નકામી છે? ઈચ્છા ખોટી છે? પ્રયત્નો મિથ્યા છે? કર્મ અવળાં છે? દેવદેવીઓની પ્રાર્થના પૂજનમાં ઉણપ છે?—આવી શકાઓ કાલે ને પગલે ઊભી થવાના સંભવ છે.

આપણે એટલું જોઈએ કે એની મુખેસ્ખ નિત્ય છે, પણ સુખનું કેન્દ્ર નામરૂપવાળા પદાર્થમાં, દશ્ય વસ્તુમાં, વિનાશી પંચતત્ત્વોમાં માની લીધું છે, તેથી નિત્ય અને અનિત્યનો સંયોગ નશી શકતો નથી. દૃષ્ટા અતઃકરણ અને દશ્ય ભોગવિધ્યનો ઈન્દ્રિય દ્વારા સંયોગ થતાં, રસાસ્વાદી બનનારું અંતઃકરણ જ્યાં જરા સ્વરૂપસ્થ થયું, ત્યાં તે દૃષ્ટા અને દશ્ય બન્ને વિકારી અને પરિણામસ્વભાવવાળાં હોવાથી દૃષ્ટાની પકડમાંથી દશ્ય ઊડી જાય છે, ને છવાતમા દૃષ્ટા ખીળ દશ્યની શોધમાં જિતરી પડે છે; પણ દૃષ્ટા અને દશ્ય બન્ને એક જ સ્વભાવનાં વિકારી અને પરિણામે નામરૂપવાળાં તથા અર્થહિત, અપૂર્ણ અને અરિથર હોવાથી એ બન્નેની એવી હિલટમુલટ ગુણાંટવાળી રમત ચાલે છે કે એ સત-નિત્યની શોધ જ નિત્ય રહે છે ને નિત્યસુખ મળતું જ નથી. આવી રીતે સતની શોધ રહે છે, પણ સત દૃષ્ટા અને દશ્ય બન્નેનું અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત અને અભોગ્ય રહે છે:— આ છે એનું પોતાનું અજ્ઞાન.

ઉપરનું અજ્ઞાન જ એને બધી દિશાઓની પ્રવૃત્તિમાં અધારાની બીંત જેવું, કાળા પડદા જેવું આવીને આડું ઊંચું રહે છે: સુખ, સુખ અને સુખની જ અધિરત જૂથ વેઠતો છવાતમા અનેક શરીર ધારણ કરીને ગ્રહાંડનાં અસંખ્ય વસતિસ્થાનોમાં સમિધાનંદ ગોપ્ય

કરે છે; અનેકની સાથે સારામાદા ને મીઠાકડવા સંબંધે બાંધે છે, મારાતારાની જળ મૂંથે છે; તથા દરથોને પકડી રાખીને અવિનાશી ખરકનાં રમકડાં હાથમાં રાખી મૂકતાં જેમ પાણી ચર્મ ને વહેવા માટે, તેમ આ બ્રહ્માંડભરના પદાર્થો દૃષ્ટ-શ્રવાત્માના અંતરપટ ઉપરથી સરી-ઓસરી પડે છે !

અજ્ઞાનને લીધે એની શુદ્ધિમાં વિપરીત ભાવના આવે છે; અને સર્વત્ર અસત્માં સત્, જડમાં ચેતન્ય અને દુઃખમાં આનન્દ માનીને મનમાન્યા અભિમાનમાં કુલીકાલી જીવનમાં જડતા વધારતો જાય છે. "આ માડું અને પેડું તાડું", એવી અહંમત્ત્વની ગૂંથણી મૂંથીને શુણ્ણનાં દોરડાં પોતાની આસપાસ એવી રીતે વીંટતો જાય છે કે બધાને જ સુક્તિ માની બેસે છે. વસ્તુઓની ગણતરી કરે છે; મેળવણીને પ્રાપ્તિની મમતા વધારે છે. મારાંપારકાંના જૂથમાં મહાભ્યા કરે છે, રાગદ્વેષની અધડામણમાં ટીચાય છે, અને પરિણામ એ આવે છે કે બહુરૂપી અને અસંખ્યનામી માયાના નાટકીય ખેલમાં રૂદન અને આક્રંદ એનાં નિત્યનાં સાથીસંગાથી ચર્મ પડે છે.

‘આ મંડુ’, ‘પેડું’ મેળવીશ એવી વાસનાના અણુચિત્ત્યા ધક્કાથી અસંખ્ય કર્મો કરે છે, અને મીઠાં માનેલાં ફળનો સ્વાદ કેવળ કડવાસ અને ઝેરભર્યો ચાખે છે, ત્યારે એની શી દશા થાય છે એ કયા માનવીથી અજાણ્યું અને ખીન અનુભવ્યું છે !

સુખની આશામાં ખીજની સહાયતા શોધે છે; ભાવિ અદૃષ્ટ સુખની આશામાં દૃષ્ટ સુખનો ત્યાગ વેઠી અદૃષ્ટ દેવદેવતાની પ્રાર્થના કરે છે; આ લોક દુઃખમય છે, પણ અદૃષ્ટ પરલોક સુખમય હશે એવી કર્મનામાંથી દેવદેવતાનાં નિવાસ સ્થાનની માંડણી ગોઠવી, એમનાં ધ્યાન, આરાધના, અને એમને નિમિત્તે યજ્ઞયાગ, તપવ્રત, અને ‘કૈં કૈં’ સ્વર્ગભાવનાની આશામાં એ તણાતો જાય છે; અને વર્તમાન સુખનો અભાવ કરૂંથી

બવિભ્યના સુખની આશામાં હંમેશાં હૃદયમાં સંતાપ અને કલેશના મિથ્યા તપનો તપસવી બને છે; એ તપસી એનાં અગ્નિ કપાતાં નથી. પણ દુઃખ અને દર્દનો આતપ એના હંયાને બાળ્યા કરે છે.

આટલું વિચાર કરતાં હીએ, તો કેઈ ધન્ય ક્ષણે એ થાક્યો પાક્યો અંતરમાં ઊતરી ચિત્તની પરીક્ષા કરવા માંડે છે; જગતની રચનાનું સ્વરૂપ, એ રચનાનો ઉદ્દેશ, એના કર્તા તથા પોતાનું સ્વરૂપ, હું અને જગતની પીઠ પાછળ આ બધું પરિવર્તન કરીને રહેનાર કોણ છે? એવા પ્રશ્નોની તડામાર જવાબે એની બુદ્ધિના પ્રદેશ ઉપર થવા માંડે, ત્યારે કેંક એ જાગૃત થાય છે.

અગ્નિ જ એની બિંધ કહેવાય છે. એ બિંધ, એ દીધ નિદ્રા, એ ગાઠ સુપ્તિ એવી છે કે દૃશ્ય જગતની પાર એને અધિકાર જ દેખાય છે; એ અધિકારમાં પ્રકાશ પાડવા જોટલું એની બુદ્ધિમાં ચિત્તન્ય રહેતું નથી. દૃશ્યજગતમાં જાગૃત હોય છે, પણ અદૃશ્યમાં એની સુપ્તિ હોય છે.

એ અગ્નિ દેડવા માટે, બિંધમાંથી જાગવા માટે, દૃશ્યની પીઠમાં રહેલું, અસત્તા અધિકાનરૂપે કેંક છે, એવું સત્ સ્વરૂપનું એને જ્ઞાન થવા માંડે ત્યારે સત્ની શોધના શ્રીગણેશ મંડાય છે.

આવું આત્મજ્ઞાન જાગૃત થવા પછી એ માર્ગે પણ આમતેમ થોડો અચડાય છે. જૂની વાસનાના સંસ્કાર એને હજુ સતાવતા હોય છે. વાસનાવાળાં સ્વાર્થી ભોગબુદ્ધિથી કરાતાં કર્મ હજુ કોઈ કોઈ વાર સત્ આનંદ આપશે એવી ભ્રાન્તિ રહી ગઈ હોય છે, તેથી શુદ્ધ કર્મથી સુખ મળશે, દેવદેવતાનો આરાધનાથી શાન્તિ મળશે, એવી ગડમથલમાં અસંખ્ય સકામ શુભ કર્મો કરે છે ને અનેક દેવદેવતાઓની સકામ ઉપાસના કરે છે.

પણ હજુ અજ્ઞાન બાકી છે. સાચા મુખનું કેન્દ્ર મળ્યું નથી; સાચી શોધની સમજણ સાંપડી નથી; સાચા અર્થનની ગતાગમ નથી; પુરુષાર્થની હજુ સમીક્ષા કરતાં આવડતી નથી; અને અનેક દિશામાં આ સંપ્રદાય, પેલો ધર્મ, અમુક મત, ફલાણો પંથ, આ અવતાર, પેલા દેવ, આ આચાર્ય પેલા સન્ત, આ ગુરુ ને અમુક સદ્ગુરુ—આવી અનેક ભ્રાન્તિમાં ફરે-ઝટકે છે; અને ત્યાર પછી પર્ણ કેટકેટલી યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે, કેટકેટલી કમોટીમાંથી પાર જવાનું છે, એનું જો કેંક જ્ઞાન થાય, તો બેડો પાર જતરે છે !

આ તો જુગજૂની ગડમથલ છે; આમાં કશું નવું નથી. વેદકાલીન જિજ્ઞાસુઓ એ જ ભાગે વળ્યા હતા; વર્તમાનયુગના સતો પણ એવી જ મૂંઝવણમાંથી સત્તને પંથે ચડ્યા છે, અને આપણને જો વિકટતા લાગે છે, તેથી પણ હજારગણી વિકટતા એમણે અનુભવી છે !

આપણે સાર શોધવાનો છે. એમનાં દિવ્ય હૃદયની તપશ્ચર્યાને પગલે પગલે એમના ભાવપ્રદેશને આંગણે પહોંચવાનો. જો આપણે ઉદ્દેશ હોય તો એજ તત્પરતા ઠેળવી, યેનેકેન પ્રકારે એ પંથે વળ્યા વિના અંત આવવાનો નથી ! કારણ કે શ્રુતિ તો કહે જ છે કે :—

નાન્યઃ પથ્યા વિચિત્રે અયનાય ।

આત્મભાન

(૭)

અજ્ઞાન, અવિદ્યા, અભ્યક્ત, માયા, પ્રકૃતિ, તમસ, લીલા, શક્તિ, આવાં વિભિન્ન નામો આ દશ્યમાન જગતનાં રૂપાન્તર કરતી કોઈ અનિર્વચનીય અને અગમ્ય કાર્યકારણની પરમ્પરાને ચલાવતી નદીને આપીને પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ એનું રહસ્ય શોધવાની માયાકૃત પડતી મૂકી છે; દશ્યનાં વિવધ રૂપાન્તર તો જ્યાં સુધી હજી પોતાનું વ્યક્તિત્વ નિભાવી રાખીને, પોતાનાં ભાવ, શુદ્ધ અને દષ્ટિનું દશ્યનાં આરોપણ કયો કરે, ત્યાં સુધી એ દશ્યસૃષ્ટિ અનેકવિધ રૂપે ખેલ ખેલ્યા જ કરવાની, એવો પુરા પ્રાચીન ઋષિએનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હતો. શુદ્ધિની જ્યાં સુધી દોડધામ પડેંચી શકે, તક પોતાની છેલ્લામાં છેલ્લી મીમા બાંધીને ઉડી શકે, મન કલ્પનાની અકલ્પ્ય વિમાનગતિએ વેગ વધારી શકે, ત્યાં સુધી તો એમણે બધું તપાસી જોયું, અને પરિણામ એવું નીકળ્યું કે દષ્ટાના અંતઃકરણમાં જ્યાં સુધી ત્રિશુભ્રાત્મક ભાવ, મર્્યા છે, પંચતત્ત્વના દર્ષણુમાંથી જ જ્યાં સુધી એ દશ્યને નિદાજે છે, ત્યાં સુધી અમુક નામ અને રૂપ એને સત્ત્વ લાગવાનાં, એનું જ્ઞાન થવાનું અને ત્રિપતાનો આભાસ પણ અવશ્ય એના હૃદયમાં બરાવાનો જ.

પરંતુ દષ્ટા અને દશ્યનો સંયોગ નિત્ય રહી શકે જ નહિ, એવો અનુભવ એમને એ અન્વેષણમાથી સાપડ્યો. ઉપરાંત જામત અવસ્થાની લીલા સ્વપ્નમા લોપ થતી અને સ્વપ્ન તથા જામતનાં દેશકાલની કલાશક્તિ સુપ્રસિદ્ધિમા વિલીન થઈ જાય છે એવું એમને લાગ્યું, ત્યારે કોયડો એ આવી પડ્યો કે કયું જગત સાચું? જામતનું? સ્વપ્નનું? કે સુપ્રસિદ્ધિમાં એ બધાના અભાવરૂપે અનુભવાતું કેવલ અધકારનું? આ મહાપ્રશ્નના ઉકેલ માટે એમણે વિભિન્ન પ્રયોગો કરવા માડ્યા, જામત જગતના અણુપરમાણુ શોધ્યા, તત્ત્વોની ગણતરી કરી જોઈ, જામતની પાંચ યાનેન્દ્રિયો વડે જેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું, એ તો માત્ર પાંચ તત્ત્વનું જ્ઞાન છે એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું, જે તત્ત્વની જે ઇન્દ્રિય બની છે, તે તત્ત્વનો જ એ અનુભવ આપે છે અને પાંચ જ ઇન્દ્રિયો છે તેથી પાંચ જ તત્ત્વના આ દષ્ટાદશ્ય-ભોક્તા-ભોગ્યના ખેલ છે એવું એમણી સમજાયું.

આગળ ચાલતા આ પાંચે યાનેન્દ્રિયોના જ્ઞાનનું મુખ્ય કેન્દ્ર તો આન્તર મન છે, એવું જ્યારે સમજાયું, ત્યારે એમણે દષ્ટા અને દશ્યનાં સ્વરૂપ તપાસના માડ્યા, જામતમા યાનેન્દ્રિયો દષ્ટા કે ભોક્તા છે, એટલે પાંચતત્ત્વના પાંચ વિષયો દશ્ય કે ભોગ્યરૂપે લામ્યા, પણ પાંચે યાનેન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ તપાસી જોનાર તો મન છે એમ લાગ્યું, ત્યારે નક્કી થયું કે મન દષ્ટા છે, અને યાનેન્દ્રિયો દશ્ય છે.

જામત અવસ્થાની ઇતિશ્રી કરીને પછી યાનેન્દ્રિયોનો બાહ્ય વ્યાપાર બંધ કર્યો, એકાન્ત, નિર્જન એકાન્ત શોધીને, યાનેન્દ્રિયોનાં દ્વાર ગોલક બંધ કર્યો. જામત દશા બંધ થતાં આન્તર વ્યાપાર શરૂ થયો, સ્વપ્નના જેવી આન્તરમુદ્રિ બહારી થઈ; જામતનું જ્ઞાન ગુમાવતાં અન્ત પ્રદેશમા પણ યાનેન્દ્રિયોના ખેલ ચાલુ રહ્યા. ત્યાં પણ મન દષ્ટા અને યાનેન્દ્રિયોના વિષયો દશ્ય રૂપે અનુભવાયા એટલે સમજાયું કે સ્વપ્ન શરીર કે મૂલ્કમશરીર (માનસિક) બન્ને સ્વરૂપે એક જોવા જ છે,

જાત્રતત્ત્વ' બન્નેમાં જ્ઞાન નથી, પણ વિષયલીલા તો ત્યાં એક સરખી જ ચાલુ હોય છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ-આ પાંચ વિષયો અને એ જોના ગુણ છે એવાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વો આ બધી રમત રમ્યા કરે છે, અને આન્તરજગતમાં મનોદેવ એમાં રચીપચીને સુષુપ્ત, જાગૃત્, હૃદયશોકાદિ કંદોનોં આવાગમન જુએ અને જોગવે છે.

દૃષ્ટા અને દ્રશ્યમાં જેમ પાંચ તત્ત્વો જોવાં, તેમ એમાં ત્રણ ગુણ પણ જણાઈ આવ્યા સાત્ત્વિક (દિવ્ય), રાજસિક (રાક્ષસી) અને તામસિક (આસુરી) ગુણોની મુશળીમાંથી આવિભૌવ પામતા અસંખ્ય બાવની એ કેવલ મહાજલ છે અને એના બંધમાં જોવાતા તણાતા જીવોની આ મહમથવ કેવલ નિત્યસુખ, નિત્યજ્ઞાન અને નિત્ય અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાના સ્વભાવમાંથી જ બની ચમેલી છે એવું ન્યારે લાગ્યું, ત્યારે એ પાંચ તત્ત્વ, પાંચ વિષય અને ત્રણ ગુણના મૂળ ભણી જોવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

જાત્રતના વ્યવહારને બંધ કયો; જાત્રતના વ્યવહારમાં મુખ્યત્વે સ્થૂલ શરીર પોતાનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વડે ભાગ બજવે છે, એટલે એને શાંત અને નિઃક્રેષ્ટ કરીને અંતરમાં અવલોકન શરૂ કર્યું, ત્યારે ત્યાં પણ જાત્રતના જોવો જ સમસ્ત ઇન્દ્રિયસમૂહનો વ્યવહાર દેખાયો. એ જ દૃષ્ટા અને દ્રશ્યની ખેલકુદ ત્યાં તપાસી ત્યારેએવું એ જ મન વિવિધ ગુણભાસને લીધે પાંચ વિષયોના અનુભવમાં રમતું હોય એમ જણાયું. તદ્વાવત કેવલ એની અસ્થિરતાનો લાગ્યો; અને એ જાત્રતમાં આવીને ન્યારે બન્ને અવસ્થાઓની સરખામણી કરી જોઈ ત્યારે.

સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મ શરીરે પોતાનાં દેશકાલની, વિગતોની લંબાઈ પહોળાઈ અને જોડાઈની, દષ્ટા અને દ્રશ્યની પરિસ્થિતિઓની મર્યાદાઓથી પાર ઉડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; બધાં દ્રશ્યોના લયનો પ્રયોગ કર્યો, ત્યારે ત્યાં ન રહ્યો દષ્ટા અને ન રહ્યાં દ્રશ્ય, પણ બધાનો અભાવ આવીને જોભે રહ્યો. જાગીને જોયું તો ત્યાં દ્રશ્યનો અભાવ હતો, પણ સાક્ષીભાવે પ્રમાણુ પૂરું પાડનાર કોઈ દૃષ્ટિશાન ચૈતન્ય જેવું તત્ત્વ તો હતું, કે જે જાગ્રત તથા સ્વપ્નનાં સંસ્મરણો સાચવી રાખે એવું હતું. સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા એટલે સુષુપ્તિ એવું એને નામ આપ્યું.

પછી એ સુષુપ્તિને પણ રોકી; એને રોકવામાં ત્રણે અવસ્થામાં સતત સાક્ષીમાન રાખનાર જ્ઞાનચૈતન્યની બણી મન-બુદ્ધિના પ્રવાહને વાળ્યો, એટલે ન રહી સુષુપ્તિ કે ન રહ્યું સ્વપ્ન; ત્યાં આ બધા દ્રશ્યનો અભાવ તો હતો, પણ સુષુપ્તિનો પ્રમાદ નહોતો, સ્વપ્ન જાગ્રતના પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના ચેનચાળા નહોતા; હતો માત્ર એક આનંદ-કેવલ આનંદનો સ્વયંસિદ્ધ, સ્વયંચેતન, સ્વયંપ્રદ અનુભવ.

આવી અવસ્થાને તેઓએ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની ત્રણેયની અપેક્ષાએ ચોથી એવું નામ આપ્યું કે જેને સંસ્કૃત ભાષામાં તુરીય કહે છે. એ તુરીયનું સ્વરૂપ તપાસી જોતાં લાગ્યું કે એમાં જ્ઞાન છે, એ જ જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપે જાગ્રતમાં મોજૂદ રહે છે. સ્વપ્નમાં એ જ્ઞાનના પ્રભાવથી જ દષ્ટા દ્રશ્યનું નાટક ચાલે છે, એ જ પ્રકાશ સુષુપ્તિમાં દ્રશ્યના અભાવની સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ ત્યાં દૈતના વ્યવહારમાયી રૂડી નીકળતાં ઢંઢો નથી; ઢંઢોની છાંસ નથી, તેથી એ કેવળ આનંદ જ છે, અને વ્યુત્થાન થવા પછી જાગ્રતના વ્યવહાર સમયે એનો અનુભવ જુદામાં પ્રજ્ઞા, ચિત્તમાં સ્થિરતા, અને મનથી માંડીને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અંત-છેકા સુધી કોઈ અકચનીય તૃપ્તિ રાખે છે; તેથી એ નિત્ય સત્ છે, જ્ઞાન છે, અને એ જ સત્-ચિત્-આનંદ દોષ

માનવશરીરધારી જીવોત્પાદક વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એવો સ્વરૂપ-
નિર્ણય થયો.

ત્રણે અવસ્થાના આપાર-ક્રિયાને રોકી કેવળ એ જાણની પીઠમાં,
અધિજ્ઞાન સ્વરૂપે રહેલુ, ત્રણેયથી જૂઠું લાગે તેવું એટલે જ તુરિય
(ચોથું) સત્ (હમેશા “છે” એવું જ્ઞાન થતું) ચિત્ (હમેશાં જાતે
હું હું એવું જ્ઞાન થતું) અને આનંદ (હમેશાં ત્રિય લાગે એવું) છે,
એનો અનુભવ સામાન્ય કાટિના માનવજીવથી સાધારણ રીતે થાય
એવો નથી. અને એટલા માટે જ આવા તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવના
શિખરે પડેલાતા પહેલાં એ આજ નરપિઓએ કેટકેટલા પ્રયોગો અને
પ્રયત્નો કર્યા હશે એ કયા આપણી જાણ જાહેર છે? એના જ
અવશ્યરૂપે નીચે પ્રમાણેની પદ્ધતિઓ હજુ પણ આપારે પ્રત્યેક દેશમાં
પ્રચલિત છે એમ આપણને જણાય છે.

(૧) હું અને મારાથી બિન અનુભવાતા આ સમસ્ત વિશ્વનો ઉત્પત્તિ,
રિચાત અને સહારકર્તા કોઈ મારાથી બિન સર્વ શક્તિમાન છે, અને
એને અધીન રહીને વિશ્વની બિર્જાબલ દેવદેવતાઓ, આ જગત્માં હજારો
પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનું નિવારણ કરે છે, તેથી તેમને અસજ કરવા માટે
શિવ, વિષ્ણુ, શાકત, ગણપતિ કે સૂર્યની ઉપાસના વેદોક્ત માર્ગમાં
પ્રવર્તે; એના જ કનઠપે મહાનમા મહાન યજ્ઞ કરી એમાં સર્વોત્તમ
ભોગ્યપદાર્થોની આર્હતિઓ અપાઈ, અને અસખ્યવિધ યજ્ઞો અને
કર્મદાકાર્તી પ્રચલિકા શરૂ થઈ.

(૨) એમાં પાછળથી એવો સુધારો થયો કે કર્મની સફળતામાં જો
માનના પ્રમાણ જ સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી બાહ્યજીવનો વ્યવ ન કરતાં
એકાન્તમાં બેસી, બધી ઇન્દ્રિયો, શરીર, મન વગેરેને બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી
એથી લઈ, એ બધાને તપાવી (તપશ્વર્ગ કરી) શુદ્ધ કરી ભાવનામય
વધારીએ તો પણ એટલી જ કાર્યસિદ્ધિ થતી જોઈએ, એમ લાગવાથી

વનવાસની તપશ્ચર્યા, ઉપાસના, યોગ તથા દેવદેવતાઓની ભક્તિ વગેરે આંતરિક સાધનો પ્રચલિત થયાં.

(૩) આટલું જનાં પણ દૃષ્ટા હું, દરથ વિશ્વ, અને એ બન્નેના રચયિતા પરમાત્માનાં સ્વરૂપ, કારણ (ક્ષણ) અને કાર્ય (જગત)ની શોધ કરતાં કરતાં અંતરમાં અદ્ભૂત સામર્થ્ય આવવા માંડ્યું એટલે તો સૃષ્ટિનાં કાર્યકારણ સંબંધે વિવિધ સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત થયા. અદ્વૈત (દેવવાદૈત અને શાકનાદૈત) વિશિષ્ટ અદ્વૈત, શુદ્ધ અદ્વૈત, અચિંત્ય બેદાબેદવાણું અદ્વૈત, અને એવી માનવગ્વબાવમાં વણાયેલી ત્રિપુટી સત્ય કે ત્રિપુટીનું અધિષ્ઠાન સત્ય, જેમાં કયું નિત્ય-સત્ય, એ એક જ હોઈ શકે કે બેદાબેદમાં પડીને પણ એ અબેદ સાચવી શકે-એવા તત્ત્વ સંબંધે અસંખ્ય મતમતાંતર ઊભા થયા.

(૪) એ તત્ત્વનો અનુભવ કરનારાઓની પણ ઉપાસના ચાલી; પ્રથમ અદૃષ્ટ દેવદેવતાઓનાં સ્વરૂપોની કલ્પના ચાલી; બ્રહ્મા શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, વગેરે સુખ્ય દેવદેવતાઓ, અને એનાં વાહન, ઉપવાહન કે સેવકગણ જેવાં નાનાં મોટાં રૂપાન્તરોનાં પણ પૂજા-આરાધના થવા માંડ્યાં. એમની સાથે ચિત્તના તાર જોડવાના પ્રયોગો થયા; એમાંથી જ નીકળ્યાં બિન્નબિન્ન ધ્યાન-સમાધિ વગેરેનાં સાધનો; ઉપાસના, ભક્તિ, ધ્યાન, એ બધાનું રૂચિ અનુસાર બિન્નબિન્ન જ્ઞાન, અને એ પ્રમાણે બ્રહ્માંડની માંડણીમાં દૃષ્ટ જગતનાં અદૃષ્ટ કારણો શોધી એની સાથે અનુસંધાન સાધી પરમતત્ત્વ તથા એની પ્રાપ્તિનાં વારતાવક સાધન, ફલ વગેરે કેવાં હોવાં જોઈએ, એ સંબંધે પહેલા અને અત્યારે અનેકવિધ સાધનો ચાલુ થયાં અને ચાલે છે.

(૫) અને ત્યારપછીથી એ તત્ત્વનો નિરાકર તરીકે (૧) અબેદ-ભાવે અથવા (૨) સાકારરૂપે બેદભાવે અનુભવ કરનારા અવતારો,

આચાર્યો, પયગમરો, મુર્શિદો, સન્તમહન્તો, ગુરુઓ વગેરેની તથા એમનાં વાણી, વર્તન અને વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખીને પૂજ્યવિકિત કરનારાની સખ્યા પણ વધના માડી. એ રીતે અનેક સપ્રદાયો દ્વારા મંદિરો, મંત્રાલયો, દેવળો, પ્રાર્થનાગૃહોની મૂર્તિઓ વગેરેના પ્રાર્થના, આરાધના, સ્તુતિ, પૂજા, કે ઉત્સવોએ પણ સમાજમાં સ્થાન લેના માંડ્યું.

અત્યારે આ વેદમંત્રિપ્રાદિત, ઉપનિષદ્વ્યાપિત, અવતાર-ઉદ્ધારિત, અને આચાર્યસંસ્થાપિત માર્ગોનો પ્રવાહ એટલી વિપુલ રીતે સમૃદ્ધ થયેલો છે કે એના અવશેષોમાં બધે મૂળ ઉદ્દેશ મોઢવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે મંદિરમાં દર્શન કરના જતા, અમુક યજ્ઞમાં ભાગ લેવા દોડતા, તીર્થોમાં એકાન્તસેવન કરવા કે ઈશ્વરભજનની તક શોધનારા, અથવા ઉત્સવોના ઉત્સાહ માણુનારાને પૂછીએ તો સમજણ-અણુસમજણવાળા વિચિત્ર જવાબો જ મળે એમ છે ઉદ્દેશ વિનાની દોડધામ, ગતાતુર્ગાતક ઝીને જામણ, જીવનમાં એના વિના ન જ નભે એમ માનીને લોકમથોદાનુ અધર્પારપાલન, અને એવો વગરસમજણે ધક્કેલાતો જનસમૂહ ઈશ્વર-પ્રાપ્ત માટે જે સાધનો કરે છે, એમાં શું અર્થ-અનર્થ છે એ એક સમસ્યા જ થઈ પડે છે.

આ બધામાં જે વર્ગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે

૧ -વિશ્વના કોઈ પણ પદાર્થની વાસના કે ઈચ્છા વગરનો, કેવલ તત્ત્વની જ શોધવૃત્તિથી વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે મથતો વિરલ વિશુદ્ધ સાધકવર્ગ આવેલો વિરક્ત સાધક નિષ્કામ કહેવાય છે.

૨ -વિશ્વના પદાર્થોને ભોગ્યવર્ગમાં ગણીને એની પ્રાપ્તિ માટે પોતાની અશક્તિ કલ્પી લે છે, અને આ પદાર્થો આપનાર કોઈ અદૃષ્ટ પરમશક્તિ છે એટલે એનું શોધન, ભજન, પૂજન, આરાધન કરવાથી વિરયો મળશે એવી વાસના રાખીને કર્મ કરનારો સકામવર્ગ.

આ સકામવર્ગમાં

અ ઈશ્વર કે અદ્રષ્ટ સત્તાને ન માનતાં કેવલ લોકહિતની કે સ્વાર્થની દષ્ટિથી છાનન ગાળનારો, જેને સામાન્ય લોકસમૂહ નારિતક કહે તેવો વર્ગ.

જ અસંખ્ય દેવદેવતાને પ્રસન્ન રાખીને ભવિષ્યમાં વિષયસુખ મેળવવાનાં કર્મ કરનારો આસ્તિક તરીકે ઓળખાતો ભક્તવર્ગ.

આ બંધામાંથી આપણે તો કેવલ નિષ્કામ સાધક વિશે જ વિચાર કરવાનો છે; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે, કેવલ પરમતત્ત્વની સાથે અભેદ અનુભવની ધ્મજાવાળા જિજ્ઞાસુ વિનાનો તથા કેલાસ, વૈકુંઠ, સ્વર્ગ, ઓલોઠ, સાકેતધામ, સતલોક, કે દ્વાલેક્ષણે ઉન્નતિ સાધીને બ્રૂલોક આદિ ઉપરના લોકમાં આનન્દભોગ કરવાની વાસનાવાળો, વિશિષ્ટ અદ્વૈતને લક્ષ્યમાં રાખીને સાધના કરનારો જે વર્ગ છે, તે સાચા અંધમાં નિષ્કામ કે વિરક્ત કહી શકાય એમ નથી.

સમસ્ત દ્વૈતનો દષ્ટા અને દ્રશ્ય તથા બોકતા અને બોગ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ડોર્ષ પણ નામરૂપાત્મક પદાર્થ કે વ્યક્તિ, પછી તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ કે એથી પણ ડોર્ષ પરમ આકાશીય તત્ત્વનાં બનેલા હોય તો પણ નામરૂપે એ કદી નિત્ય રહી શકે જ નહિ. એ વિધાન જ એવું સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે ન્યાં ન્યાં (દેશપરિચ્છેદ), ન્યારે ન્યારે (કાલપરિચ્છેદ) અને જે જે પ્રાણી પદાર્થ (વસ્તુપરિચ્છેદ) પોતાનું શરીર નિત્ય રહે એમ ધ્રુવજોતો હોય, તો એની સાથે જ બીજાં અસંખ્ય શરીરની પણ કલ્પના એણે કરવી જ જોઈએ; ડોર્ષ પણ પરિચિત્ત પદાર્થ એક અને અદ્વિતીય હોઈ શકે નહિ. આધાર-આધેય ન્યાય પ્રમાણે એકનો આધાર બીજો અને બીજાનો બીજો કે પદ્ધતો, એમ માનવા જતાં અંતિમ આધાર અપરિચિત્ત ન હોઈ શકે.

અર્થાત્તમ આધારને પરિચ્છન્ન માનીએ તો એ પરિચ્છન્ન વસ્તુમાં બીજી પરિચ્છન્ન વસ્તુની સત્તા માનવા જતાં, એ મૂલ વસ્તુ જ પરિચ્છન્ન બની જાય છે. ઉપરાંત દૈતનું નિત્ય અસ્તિત્વ કોઈ કાળે સંભવી શકતું નથી. કલ્પનાના પ્રદેશમાં વિહાર કરનારા તર્કવાદીઓ કે ભોગાસક્ત સાધકો પણ જો જરા બુદ્ધિના પ્રદેશમાં પરિશ્રમ લે, તો સહજ સમજી શકે એવું છે કે આ બધા દૈતાદૈત-વ્યકતાવ્યકત પ્રપંચની નિલ સત્તા એક જ નામકપે નિત્ય નહીં શકે જ નહિ. દૃશ્યનાં જ્ઞાનમાન અને સત્તાનો આધાર દૃષ્ટાની દૃશ્યમાં આસક્તિ ઉપર અવલંબન રાખે છે; એ વિના બીજું કશું કલ્પી શકાય એમ નથી. ત્રિપુટિમાં સત્યબુદ્ધિ એટલે જ દૃષ્ટાની દૃશ્યમાં ભોગાસક્તિ અને દેહાધ્યાસ.

દૃષ્ટાને દૃશ્યમાં આસક્તિ થવાનું કારણ સમ્યક્દાનન્દની વાસના છે. સમ્યક્દાનન્દની વાસનાનું કારણ પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે; કારણ કે જો જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમાં અનુસ્મૃત અને અધિગ્રાહ્ય સ્વરૂપે રહેલા પરમતત્ત્વનો એને નિષ્કામ-વિરક્તભાવે અનુભવ થાય તો એવો અનુભવાત્મક નિષ્કૃંપ થાય છે કે સમસ્ત દૈતનું અધિગ્રાહ્ય પોતાનું સ્વરૂપ છે, એ જ સમ્યક્દાનન્દ છે, અને એના વિના અન્ય દૃશ્યમાં આસક્તિ રાખવી એ પોતાનું જ અજ્ઞાન છે. એ સ્વરૂપ સૌનું પોતાનું હોવાથી સૌનો આત્મા છે; એ આત્મા જ સર્વવ્યાપક, અર્થાત્ત મહાન, કશી પણ લઘુતાની કલ્પના વિનાનો અને બધાને વ્યાપીને, બધાનો પોતાનામાં લય કરીને સમાધૃત્યષ્ટિની ભાવનાને લય કરી નાંખે છે, તેથી એ જ શબ્દ છે.

આ પરમવસ્તુ, અદૈતનત્ત્વ, કેવલ્યને જ સાધક લક્ષ્યમાં રાખે તો જ એને સાચાં સાધનની ગતાગમ પડે એમ છે, નહિ તો અનેક જાનનાં ગતાનુગતિક આહંબરવાળાં, લોકવાસના (કીર્તિની વાસના), દેહવાસના (લોકપરલોકમાં સુંદર શરીર રાખીને ભોગ ભોગવવાની

વાસના) અને શાસ્ત્રવાચના (પંડિતાર્થ વધારીને, સંશય વિપર્યયની જાળ મૂકીને, અને હું માનું છું એવા દૈતના સિદ્ધાન્તોને પોષણ આપનારી વિદ્યાની વાસના)ની જાળમાં ફસાઈ પડે છે.

દૈત-દસ્ય પ્રપંચનો વેરાગ્ય ન હોય તો આ અધટિતવટના પટ્ટીપત્તી માયા જીવાત્માને જૂલજૂલામણીમાં નાંખી દે છે; શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન આ બે વસ્તુની અવસ્થા કરી આપીને સાધન બતાવે છે કે —

ईश्वरस्त्वर्धभूतानां हृદयेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयस्त्वर्धभूतानि यन्त्रास्तुष्टानि मायया ॥

અ. ૧૮. ૬૧

શબ્દાર્થ:—મંત્ર ઉપર બેસાડેલા (પુતળાંની પેઠે) સર્વજૂતોને માયા વડે બ્રમણ કરાવતા ઈશ્વર, હે અર્જુન ! મર્ત જૂતોના હૃદય-દેશમાં રહે છે.

ભાવાર્થ:—આ વિશ્વની રચનામાં એક તરફ છે એમર્ષવાન પરમાત્મા અને બીજી બાજુ સમસ્ત પ્રાણી પદાર્થ તથા ઈશ્વરની સત્તાથી સત્તાશાળી બનેલી માયા. એ માયા વડે પ્રાણી પદાર્થી, કુંભારના માક ઉપર ચડેલા વાસણ જેમ કરતાં હોય તેમ માયાત્મકના પ્રદેશમાં વચ્ચેલા-વસવાતી દ્વેષાવાળા પ્રાણીઓ માયાના વચનમાં જ ધૂંધા કરે છે. ઈશ્વરના એમર્ષનો એમાં ભોલ છે; માયાના વચનની મતિનાં આવાગમન છે, બેગ અને ભેગ ભાટેનાં પંચજૂતનાં સ્પૃશ્યવૃદ્ધ શરીરો અને વિદાસો છે, અને ત્યાં મુઠી એમર્ષની પાછળ રહેલા ઈશ્વરના વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું બાન ન થાય, ત્યાં મુઠી માયાના પ્રદેશમાં બદલાતું પ્રાણીમાત્રના પ્રારબ્ધમાં જઠરાઈને પોરું છે.

આ માયા, અવિદ્યા, મૂલમૃદ્ધિ, અધ્યત્મ કે છલિના નામથી

ઓળખાતી, વાસના કર્મ, ભોગ અને શરીરના ચતુર્વિધ પદાર્થમાં
ફસાવનારી, નામરૂપમયી નીતો અલૌકિક પ્રમાણ તો જુઓ !
યોગીઓને યોગસિદ્ધિમાં ફસાવે છે, જ્ઞાનીઓને વિદ્યતા કે પારિત્યની
બળમાં બાંધે છે, લોકમગ્નહારીને કીર્તિની આદરમાં સતાડે છે,
દૈતનાદીઓને ઐશ્વર્યના શુભાનુવાદનો નાદ સંભળાવ્યા કરે છે, અને એ
રીતે વૈરાગ્યના પ્રદેશથી દૂર રાખી, ઈશ્વર તરફ જવા જ દેતી નથી

પરંતુ ભગવાન તરત જ સ્પષ્ટ આગ્રહ કરે છે કે —

તમેવ કારણ ગચ્છ સર્વં માયેન મારત્ત ।

તત્પ્રસાદાત્પરા શાન્તિસ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

અ ૧૮-૧૨

શબ્દાર્થ — હે ભારત ! સર્વ બાવવડે તે-ઈશ્વરરૂપ શરણુને જ
પામ તેની કૃપાથી પરાશાંતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને પામીશ

બાવાર્થ — હે ભારત ! તુ પેની માયાને નહિ, પણ માયાથી
મુક્ત, માયાના સત્તાપીશ, એને ચલાનનારા ઈશ્વરને, તત્ત્વ-વસ્તુને શરણે
જા માયાનું શરણુ છોડી દે, અને તે પણ બધા બાવોને એકનિત
કરીને પરમાત્મા પ્રીત જ સમસ્ત ચિત્તપ્રવાહના વેગને નાળવાનું
કરે છે કારણ કે માયાની કૃપાથી નહિ પણ ઈશ્વરની તત્ત્વ-(તત્ત્વ
મત્તિ ના તત્ત્વ)ની કૃપાથી માયામાથી છૂટી રાખીશ, અને માયાથી
મુક્ત થઈશ, તો જ ઈશ્વર, શુભ, અને જગતરૂપી ત્રિપુત્રીના અશાન્ત
અને અનિત્ય સસારચક્રમાથી નીકળીને પરમાત્માનું શાંત અને શાશ્વત
સ્થાન પામીશ

સાચી શાંતિ માયામાં નહિ, પણ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં છે, માયાના
ક્ષેત્રમાં તો જાળનાદિ ચાર અવસ્થાઓ, સૂક્ષ્મ વગેરે ચાર શરીરો,
અન્નમય વગેરે પચકોળો વગેરેના પ્રદેશો, લોકપરનોકના ચડતીપડતીના

રથાનો, બિન્નબિન્ન ઐશ્વર્યભંડારના ભોગ માટેનાં યુદ્ધો અને રાગદ્વેષો, સુખદુઃખનાં. અવિરત ફરતાં ચક્રો, અને એવાં એવાં દેહધારીથી કદપી પણ ન શકાય એવાં પ્રલોભનથી ભરેલાં વાસનાનાં બંધનો સિવાય, કશી સાર વસ્તુ એમાંથી સાંપડવાની નથી.

માટે વૈરાગ્ય કેળવી, ધૃત્વિરના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જેવાં શાંતિસ્થાન પ્રતિ વળવાનો અને એમાં જ ચિત્તને સર્વભાવે રાખવાના અભ્યાસનો માર્ગ શોધીને, એ સાધનમાં લાગી જવું જોઈએ.

અને ઋષિ પતંજલિ એટલા જ માટે શીખવે છે કે ચિત્તને વિષયોમાં બટકવાની અચક્ષતા છોડાવીને કેવલ્યનો અનુભવ કરાવવો હોય તો યાદ રાખવું જોઈએ :—

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તત્તિરોધઃ ।

(ગીસેખર, ૧૯૪૪)

આત્મભાન

(૮)

આ વિવિધ અને વિચિત્ર સ્વભાવરાણી શક્તિ કે જેનાં અનેક નામ વેદપ્રતિપાદિત ગ્રંથોમાથી તપાસ્યા, તેમા 'માયા' એજ નામ સૌથી વધારે પ્રચલિત જણાય છે. એના "મા એટલે નાંદ અને યા એટલે જે" એવા સંસ્કૃત શબ્દાર્થ પ્રમાણે "જે ખરી રીતે તપાસી અને અનુભવી જેતા નથી" છતાં ઈન્દ્રિય અને મનોગોચર થાય છે ત્યારે સત્ય જેવી લાગે છે એ માયા એવો એક અર્થ છે, ખીન્ને મા એટલે માપનું એ ધાતુ ઉપરથી જેનાથી આ સમસ્ત કારણકાર્યના વિશ્વવિસ્તાર વડે પરમતત્ત્વના મહિમાનુ માપ કઢાડી શકાય છે, એવી કોઈ અગમ્ય શક્તિ તે માયા, એવો પણ કોઈ અર્થ કરે છે કહેવાનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે સમસ્ત દેશકાલમા પોતાનો વિસ્તાર ફેલાવીને અનેક વસ્તુરૂપે તે જાતમાને પોતાના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ કરાવે છે. (૧) માયાનું કાર્ય જગત, (૨) માયાની ઉપર સત્તા ચલાવીને એ માયા વડે સમસ્ત કાર્યપ્રપચને ચલાવનાર માયાધીરા-માયાપતિ ઈશ્વર અને (૩) વિશ્વજ્ઞેત્રના બોક્તાભોગ્યમા સત્યત્વમુદ્ધિ રાખી, પોતાના અપની વિસ્મૃતિ કરી, લોકપરબોક્તા ભોગ ભોગવડા

માટે જન્મમૃત્યુની પરંપરા સાર્વત્રી રાખવા માટે અસખ્ય અને નાનાવિધ કર્મ તથા ઉપાસના કરનાર જીવાત્મા, એ ત્રણેય માયાના પ્રદેશમાં આવી જાય છે જીવાત્માને એ આવાગમન તે ગતિ-અવગતિ કરાવે છે, એવી આ માયાની કોઈ એક જ રીતે વ્યાખ્યા યથા શકતી નથી, તેથી એને અનિવચનીય કહી છે. એટલે કે વચન-વાણી વડે એ આવી જ છે કે નથી, છે તો એક, અદૃત, દૃત, બિન અભિન, સત્ય, અસત્ય, જડ, ચેતન, કે એવી કોઈ એક જ પ્રકારની છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

મગરાનું શ કરાચાર્ય એટલા જ માટે વિવેકચૂડામણિમાં ૧૦૮મા કંડે છે કે —

સદ્ગાપ્યસદ્ગાપ્યુભયાત્મિકા નો,
મિદ્ગાપ્યમિદ્ગાપ્યુભયાત્મિકા નો ।
સાગાપ્યનંગાપ્યુભયાત્મિકા નો,
મહાદ્ભુતાનિર્વચનીયરૂપા ॥

શબ્દાર્થ —એ સત્ નથી, અસત્ પણ નથી, તે બન્નેવાળી નથી, બિન નથી, અભિન પણ નથી, તે ઉભયરૂપે નથી, અગવાળી નથી અગ વગરની નથી, તેમ બન્ને જેવી પણ નથી, તે તો મદાન અદ્વિત અને અનિવચનીયરૂપ છે.

વિવેચન —એ સત્ નથી, અસત્ નથી, બન્નેવાળી નથી. સત્નો અર્થ નિત્ય થાય છે, અમ્ દેવ એ સમૃત ધાતુનું એ વર્તમાનકૃદ ત રૂપ છે, એટલે કે જે હમેશા, બધે અને બધામાં દેવ અને દેવ જ એવું જે બાન રહે તે સત્ કહેવાય છે કાવપરિચ્છેદ એને લાગુ પડી શકે નહિ કારણ કે સવારે, બપોરે, સાંજે કે રાત્રિમાં, આગ, કાવ, મીઠાના તથા વર્ષો વીની જતા બનતા યુગયુગાન્તરોમાં

જે હોય જ એટલે ત્રિકાલમા જેનું જ્ઞાન-જ્ઞાન યથા જ કરે એ સત્ કહેવાય, માયા સત્ એટલા માટે નથી કે જેનો મુખ્ય ધર્મ નામ અને રૂપની મન અને ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રતીતિ કરાવવાનો છે, એથી એ નામરૂપે અનિત્ય છે એમ લાગે છે બ્રહ્માડભરમા અત કરણ અને ઇન્દ્રિયો વડે જાણાતા-દેખાતા અને સત્તા સિદ્ધ કરતા અસંખ્ય નામરૂપ માયાના કાર્ય છે. જ્ઞાનવીજ્ઞાનના જગતસ્વપ્નમા નામરૂપનું તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામા એ નામરૂપ અવ્યક્ત (જેમા નામ કે રૂપનું વ્યક્તિત્વપણું નથી તે)મા લય પામે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાર પછી અવ્યક્ત દશામાથી જેમ નામરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેવી જ રીતે આ સમસ્ત બ્રહ્માડમા અનન્ત વિસ્તારનાળા આકાશપ્રદેશમા વાયુના પ્રચડ પ્રવાહો, જ્વનિ જેવા નામ અને વેગ જેવા રૂપ વડે ગતિમાન રહ્યા કરે છે એ વાયુના પ્રવાહોના ઘર્ષણથી જો જીમા (ગરમા) પેદા થાય છે, તેમાથી નક્ષત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઉપચંદ્રો આદિ અગ્નિતત્ત્વના પિંડ ઉપજી આવે છે, એ અગ્નિમા દ્રવતા આવીને ધીરે ધીરે શીતલતા વધે છે, ત્યારે એમાથી જલના સમુદ્રો નીપજે છે, શીતલતા જ્યારે જડ જેવી યર્ધને કઠિન બની ત્યારે પૃથ્વી જેનું તત્ત્વ બનીને આ પૃથ્વીગ્રહની હયાતી અસ્તિત્વમા આવી છે, એના ઉપર એ જ પચતત્ત્વના મિશ્રિત કાર્ણરૂપે ખનિજવર્ગ, વનસ્પતિવર્ગ, પ્રાણીવર્ગ, અને મનુષ્યવર્ગની અસંખ્ય જીવકોટિ પોતપોતાના ત્રિગુણાત્મક સ્વભાવ પ્રમાણે નામરૂપમા ગડમથલ કર્યા કરે છે, અને તે ગડમથલ જ્યાં મુઠ્ઠી ચાતુ રહે, ત્યાં સુની એને વ્યક્ત અથવા બ્રહ્માનો દિવસ કહેવામા આવે ■ જલ પોતે તો કોઈપણ રીતે પુરુષ, સ્ત્રી કે ન પુમાન ન સ્ત્રી એટલે નપુસક જેવું તત્ત્વ પણ નથી ખરી રીતે જોતા એમા લિંગબે નથી, પણ મનુષ્યસુદ્ધિનો એવો અધ્યાસ છે કે દૈતવિલાસમા જ્યાં જ્યાં ઉત્પત્તિ જેવામા આવે છે, તેમા એક જાણુ હોય છે શક્તિશાળી પુરુષ (બીજરૂપ)

નિમિત્ત વ્યક્તિ, તો બીજી બાજુ એની સામે શક્તિરૂપિણી ક્ષેત્ર જેવી (સ્ત્રી) જેવી કારણસ્વરૂપ ઉપાદાન વ્યક્તિ. આ બન્નેના સંયોગ અને સંભોગમાંથી તૃતીય વ્યક્તિનો જન્મ થાય છે, એવી સામાન્ય માનવી ભુદ્ધિને સંતોષવા માટે શાસ્ત્રકારોએ એ લિંગાતીત બહુવ્યાપક તત્ત્વને બ્રહ્મ એવું સંઘા—નામ આપ્યું છે; એ બ્રહ્મ પોતાની અનિર્વચનીય કાર્પનિક શક્તિનો આધાર લઈને વિશ્વસૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, ત્યારે એ જ બ્રહ્મનું એક બાજુ પુરુષવાચક બ્રહ્મા અને એની સામે સ્ત્રીવાચક બ્રહ્માણી એવું નામ આપીને શક્તિમાન અને શક્તિ એવાં બેને ઈશ્વર અને માયા કહ્યાં છે. માનવી જીવનમાં જેમ સુષુપ્તની અવ્યક્ત અને સ્વપ્નજન્યતાની વ્યક્ત અવસ્થાઓનો રાત્રિદિવસ છે, તેવી જ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વની પણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય અવસ્થાને વ્યક્ત અને અવ્યક્ત દશાદ્વારા સમજાવવા માટે અવ્યક્તને બ્રહ્માની રાત્રિ અને વ્યક્તને બ્રહ્માનો દિવસ માનીને કલ્પ તથા યુગની ગણતરી ગોઠવી કાલનું માપ બનાવવા મા પ્રવૃત્તો ત્યોતિષશાસ્ત્ર અને પુરાણોમા અવતારોના મહિમારૂપે ગાઈ વર્ણવ્યા છે.

આવી નામરૂપની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા નિત્ય નિરન્તર થવા કરે છે; ક્ષણે ક્ષણે નામરૂપ બદલાયાં કરે છે તેથી એ વિકારી કે પરિણામી છે. એ નામરૂપને જ માયા કહી છે, અને નિત્યપરિણામી છે તેથી એને સત્ કહેવાય એમ નથી.

તેમ એ અસત્ એટલે ‘ નથી ’ એમ પણ નથી; કારણ પ્રત્યેક નામરૂપના આભાસમાં એ ‘ છે ’ એવી પ્રતીતિ થવા કરે છે; કંઈ પણ ન હોય તો આ નામરૂપનું અસ્તિત્વ જ ટકે નહિ, તેથી એ અસત્ પણ કહેવાય એમ નથી.

‘ છે ’ અને ‘ નથી ’ એમ બન્ને ગ્વબાસાથી પણ એ નથી;

એટલે કે સત્ અને અસતના મિશ્રસ્વભાવની પણ નથી, કારણ કે એવા બે વિરોધી ભાવ એક સાથે રહી શકે જ નહિ.

વળી એ ભેદવાળી પણ નથી, તેમ અભેદ જેવી પણ નથી, તેમ ભેદાભેદ જેવા વિરોધી આભાસવાળી પણ નથી; એ કોઈ અંગ કે અવયવવાળી નથી, કારણ કે સ્વભાવે બધે એક સરખી હોવાથી એનાં અંગ પ્રત્યંગ બતાવી કે બનાવી શકાય એવાં નથી, તેથી સાવચક કે નિરવચક પણ નથી. તેમ જ અંગવાળી અને અંગ વગરની એ બન્ને દશા ઓળખાવનારી પણ નથી.

ત્યારે આ છે કેવી ? પ્રશ્ન જેટલો વિકટ છે તેટલો જ બે સાધક વિચાર કરે તો સરલ બની જાય એમ છે; જરા શુદ્ધિને બીજા યથા સાંસારિક તર્ક વિતર્કમાંથી મુક્ત કરીને સ્થિર કરવી જોઈએ, અને પછી ધૃતિ (ધારણ) પૂર્વક નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો કંઈ નહિ તો એ સિદ્ધાન્તની આછી ઉપરેખા મનજમાં બિતરે ખરી.

મનુષ્યને બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન થવામાં પાંચ યાનેન્દ્રિયો અને પાંચે યાનેન્દ્રિયોના મુખ્ય કેન્દ્ર જેવું મન જ મુખ્ય સાધન છે. એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મન વિના જગતનું જ્ઞાન જ ઘઈ શકતું નથી, એ તો સૌ ઠાઈને ત્યારે એ બધાં સુષુપ્તિ અવસ્થા (ગાદસ્વમહીન નિદ્રા) માં અલોપ થઈ જાય છે, ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ત્યાં મન કે ઇન્દ્રિયો હોતાં નથી, પણ જગતાં વેંત એ પોતપોતાનું દૃષ્ટા અને દસ્યનું જગત્ ખડું કરી અવિરત વ્યવહાર શરૂ કરે છે. દૃષ્ટાના મનના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી દસ્યમાં કેવી સમજણ રાખીને મનુષ્ય વ્યવહાર કરે છે એ પારખતું અન્ય છે.

શ્રી પતંજલિ ઋષિ કહેશવાળી શ્વેતોત્ક્રાંતિ પૃથક્કરણ કરતાં એનું મૂળ કારણ અવિદ્યા બતાવી અસ્મિતા, (હુંપણ) રાગ, દ્વેષ અને

અભિનિવેશને એના કાયોની પરપરા તરીકે ઓળખાવે છે મૂળ મૂળ આ પ્રમાણે છે —

અવિચાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પञ्चकेशः ॥ ૩ ॥

પાતળલિ યોગમૂત્ર-સાધનપાદ.

અર્થ - અવિચા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્રેશ છે

આ બધાનો વિશેષ વિસ્તાર તો પાતળલિ દર્શનશાસ્ત્રમાં આપ્યો છે પણ અહીં તો કેવળ અવિચા શબ્દનો જ વિચાર કરવાનો છે, મનુષ્યને સામાનિક વ્યવહારમાં રાગદ્વેષ થાય છે. પ્રત્યેકને અમુક વ્યક્તિ કે વસ્તુ ગમે છે તે રાગ અને અમુક નથી ગમતા તે દ્વેષ, એવી દ્વિધાવૃત્તિ જે ન હોય તો મનુષ્ય કશો પણ વ્યવહાર કરે જ નહિ અને નિઃશ્વેષભાવે તટસ્થ થઈ મેસી રહેવાનું જ પસંદ કરે એ શ્વાભાવિક રાગદ્વેષથી પ્રેરાએલો જીવાતમાં દેહમાં અભિનિવેશ કરી, પોતાને કત્તો ભોકતા માની મન તથા ઇન્દ્રિયોદ્ધારા કર્મ કરી, વિવિધ વસ્તુના સંયોગ વ્યાપારમાં ગુલાએનો રહે છે

અભિનિવેશ એટલે ‘ મરણભય ’ એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે, મરણભયનું મૂળ જન્મભાન છે, જન્મ આત્માને નહિ પણ શરીરને છે, એટલે જ્યાં જ્યાં શરીર ત્યાં ત્યાં જન્મમરણ છે, અને આત્માનું અમૃતત્વ અમરભાવ જૂની દેહના જન્મમરણશીલ ભાવને ધારણ કરેલો એટલે ‘ હું શરીર છું ’ એમ માનીને દેહાધ્યાસ વડે જીવન ગાળવાનું અચાન વહેરી લેતું એ જ અભિનિવેશ છે

એ અભિનિવેશનું મૂળ કારણ અવિચા એટલે વિચા નહીં-ચાન નહીં તે છે

અવિચા શબ્દનો અર્થ વિચારતા સાધારણ રીતે પણ અર્થ

ધ્યાનમાં આવે એવા છે. (૧) વિદ્યા કરતાં કોઈ જુદું હોય તે અવિદ્યા-જેમ કે અખાદ્ય કફવાથી જે ખાઈ શકાય નહિ તેવી કોઈ વસ્તુ. (૨) વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને (૩) અનુત્તમ વિદ્યા; શ્રેષ્ઠ વિદ્યા નહીં તે અવિદ્યા.

પણ અહીં એ ત્રણના કરતાં જુદો અર્થ લેવાનો છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય તો બ્રહ્મસૂત્રના આરંભભાષ્યમાં અધ્યાસનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે ‘ એકને વિષે અન્યધર્મનો અવભાસ ’ એ જ અધ્યાસ છે; આગળ ચાલતાં આ અધ્યાસને જ વિદ્યાનો અવિદ્યા કહે છે. એને જ ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન અને લૌકિક બ્યવહાર પણ કહ્યો છે; અને એને જ ઉપનિષદોમાં માયા કહી છે.

આ અવિદ્યા એટલે વિદ્યા નહીં તે; જેમ અમિત્ર એટલે મિત્રનો અભાવ, મિત્રથી ભિન્ન કે ઉત્તમ મિત્ર નહીં, પણ મિત્ર નહીં તે એટલે કોઈ તટસ્થ અથવા શત્રુ એવો અર્થ થાય છે, તેમ અવિદ્યા એટલે વિદ્યા નહિ તેવું મિથ્યાજ્ઞાન કે જે તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે એવું છે એવો અર્થ થાય છે.

ઉપયુક્ત માયા, અવિદ્યા, અધ્યાસ, કે મિથ્યાજ્ઞાન સંઘાવાણું જે કંઈક છે, અને જે તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે, એને અનિર્વાચનીય કેમ કહ્યું છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. અનિર્વાચનીય હોવા છતાં એનું જ્ઞાન જીવાત્માને થાય છે; સત્ત્વજ્ઞાનને એ ઢાંછી રાખે છે; એવું આપણે જાણીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ, અને એ કયા સાધન વડે કયા પ્રદેશમાંથી દૂર કરવાનું છે એ જરા આપણે જોઈ જઈએ.

ભગવદ્ગીતાના તેરમા અધ્યાયના બીજા શ્લોક ઉપરના ભગવાન શંકરાચાર્યના ભાષ્યનો વિચાર કરવાનું વાચકને વિનંતી છે. અનેક યુક્તિ અને અનુભવથી ત્યાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં સ્વરૂપ સમજાવ્યાં છે. કોટીપતિશ્લોકમાં એકાદ પ્રેયશ્ચ (૨-૨) કહીને વિદ્યાનો

વિષય તે થેય (મોક્ષ) છે, અને અવિદ્યારૂપ કાર્ય તે પ્રેય (સંસાર) છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. અને ત્યાં જ આગળ ઉપર નીચે પ્રમાણે શંકા સમાધાન કરેલું છે.

શંકા :-તે અવિદ્યા કેની છે ? સમાધાન :-જેને દેખાય છે તેની.

શંકા :-તે કેને દેખાય છે ? સમાધાન :-એ પ્રશ્ન જ નિર્ધારક છે. જે અવિદ્યા છે તે જ તું તે અવિદ્યાવાળાને જુએ છે અવિદ્યાવાળો પુરુષ જ્યારે નજરે પડે ત્યારે ‘ અવિદ્યા કેની ’ એ પ્રશ્ન ધટે નહિ. એક ગાયવાળો પુરુષ જોયો તો પછી આ ગાય કેની છે એ પ્રશ્ન સાર્ય નથી.—આમાં આગળ ધણું ‘ પ્રશ્નોત્તર ’ થાય છે અને છેવટે “ ક્રિયા, કારક અને ફલ એ ત્રણેયનો આત્મામાં પારતત્વિક રીતે અભાવ હોઈ અવિદ્યાને લીધે જ એમાં આરોપ છે ” એમ સિદ્ધ કરે છે. આપણે ઉપર અધ્યાસ વિષે જોઈ ગયા, તે જ ભગવાન શંકરાચાર્ય જે માયાના અનિર્વચનીયપણા માટે વિવેચન કરે છે, એવી એ અવિદ્યા પ્રશ્ન કરનારના અંતઃકરણમાં, અને પ્રશ્ન કરનારને જ આભાસ પામે છે, અને જ્યાં એને જોવા તપાસવા જાય છે, ત્યારે વિદ્યાના બળ વડે એ હની નહોતી થઈ જાય છે.

પંચદશી મન્થના વિદ્વાન લેખક શ્રી વિદ્યારણ્યસ્વામી એ મન્થના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં માયાને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :—

સુચ્છાભિર્વચનીયાચ વાસ્તવી ચેત્યસી પ્રિધા ।

જેવા માયા ત્રિભિર્વોદ્ધઃ શ્રીત યૌક્તિકલૌકિકાઃ ॥૧૩૦॥

ભાવાર્થ :-તુચ્છ, અનિર્વચનીય અને વાસ્તવી એમ આ માયા ત્રણ રીતે મમજવા જેવી છે, અને તે અનુક્રમે શ્રુતિ (તત્ત્વ-દર્શીઓના અનુભવથી) યુક્તિ (કેવળ શુદ્ધિવાદ વડે તર્ક અધાયવાથી) અને લૌકિક (સામાન્ય લોકસમુદાય એને સત્ય માનીને બ્યવહાર કરે છે તેવી) દ્રષ્ટિથી.

વાત તદન સાચી છે, કારણ કે વ્યાખ્યા સાધતાં પંચદશીકાર જ
કહે છે કે :—

ન વેત્તિ લોકો યાવત્ સાક્ષાત્તાવશ્યમત્કૃતિમ્ ।
ધત્તે મનસિપશ્ચાન્તુ માયૈવેત્યુપશમ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥

ભાવાર્થ :—લોકે જ્યાં સુધી માયાના પ્રેરક (પરમતત્ત્વ) ને
સાક્ષાત્ જાણતા નથી ત્યાં સુધી મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યા કરે છે,
પરન્તુ પ્રેરકને જાણ્યા પછી જ્યારે જાણે છે કે આ માયા છે, ત્યારે
આશ્ચર્ય શાન્ત પડી જાય છે.

સંક્ષેપમાં સમજવાનું એટલું છે કે આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ રાખી
વ્યવહાર કરનારા ત્રણ પ્રકારના જીવાત્માઓ હોય છે. (૧) અંતઃકરણ
અને દિવ્યેદ્યારા પ્રતીત થતા આ પંચજૂતાત્મક વિશ્વને તથા એના
નામરૂપના વાધાવાળા પદાર્થોને સત્ત્વ માનીને એમાં જ આનંદ મેળવવા
માટે કર્મો કરનારા કેવળ અચ્ચાની જીવાત્માઓ. એમને જગત્ત અવસ્થા-
નું સ્થૂલ જગત્ત સત્ત્વ લાગે છે; નામરૂપની વિકારી અનિત્ય દશા
એમને સમજાતી નથી; એમાં થતાં પરિણામથી એમના માનસિક
બધમાગરમાં દુઃખનાં મોજાં ઉછળે છે. છતાં પણ રાગદ્વેષવાળા પદાર્થો-
માં એ રાગ્યા કરે છે અને અભિનિવેશના માર્ગે એ માયાને તેઓ
વાસ્તવી એટલે તદન સાચી માને છે. (૨) પરન્તુ જ્યારે એમાં આવી
મળનાં દુઃખોના કારણની તપાસ કરવા માટે છે, શુદ્ધિને જરા પરિશ્રમ
આપીને યુક્તિ વડે આ વિશ્વના સંચાલકનો હેતુ તપાસી જોવાનું,
માયા, માયાપતિ ઈશ્વર, અને માયાધીન જીવ, એ ત્રણેયનાં કારણ-
કાર્યનું પૃથક્કરણ કરવાનું સાદસ કરે છે, ત્યારે એના સત્યાસત્યનો
કેશો અંતિમ નિર્ણય થતો નથી, અને મનવાણીથી એની અમુક જ
વ્યાખ્યા થઈ શકે એમ લાગતું નથી, તેથી અનિર્વચનીય કહીને એ
માયા તે માયા જ છે એવું માની જોડે છે. (૩) પણ એ માયાની

ઉપર સ્થિર દષ્ટિ કરી, એ માયાના અધિષ્ઠાન આત્મચેતન્ય ઉપર ધારણા ફેંકે છે, અને અધ્યાસરૂપ અવિદ્યામાંથી જન્મેલો વ્યક્તિગત અહંભાવ-અસ્મિતા હું કંઈક છું-એવો આભાસ જ્યારે શાંત થાય છે, ત્યારે કેવળ પરમતત્ત્વરૂપ પોતે પોતાનું દર્શન-અનુભવ-સાક્ષાત્કાર પામે છે; અને તે વખતે એ માયા નિર્મૂળ થાય છે; તત્ત્વવિદ્યા વડે અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે. અને સમસ્ત વિશ્વ માયાનો નહિ, પણ કેવળ પરમતત્ત્વનો આનન્દમય વિલાસ છે એવો જ્યારે નિર્ણય થાય છે, ત્યારે આ માયા છે જ નહિ, કેવળ તુચ્છ મિથ્યા આભાસ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે.

(૧) આ માયા હંદથી ભરેલી છે; (૨) હંદનું મૂળ કારણ અસ્મિતા અને અસ્મિતાનું મૂળ કારણ અવિદ્યા એટલે માયા છે; (૩) એ માયા માયાપતિના જ્ઞાનથી હતી નહોતી થાય છે; કારણ કે આત્માના અજ્ઞાનથી માયાનું જ્ઞાન છે, તેથી આત્માના જ્ઞાનથી જ માયારૂપી અજ્ઞાન નાશ પામે છે, ત્યારે એ તુચ્છ બની જાય છે અને સર્વત્ર એક જ આત્મતત્ત્વ વિલમ્બી રહે છે. આ ક્રમ પ્રમાણે જીવાત્માની ત્રણ કોટિ બને છે.

(૧) હંદરૂપ માયામય વિશ્વને સત્ય માનીને એમાં સુખ માટે કર્મો કરનારો, અથવા માયાપતિ પરમાત્માને સુખો માટે જ રીઝવવા મથતો જીવાત્મા સકામ કર્મી કે ઉપાસક છે. 'એને માટે શાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધરૂપી અનુષ્ઠાનો, મંત્રતંત્રની જાળો, સ્વર્ગનાં પ્રલોભન, નરકની બચકર યાતના, અને પાપપુણ્યનાં ફલ રૂપે આવી મળતાં લોકપરલોકનાં જન્મમરણશીલ શરીરો માટેનાં કર્મ અને ઉપાસનાનાં વર્ણનો છે. ધીરેધીરે એવો સાધક અશુભ કર્મમાંથી શુભ કર્મમાં, પાપમાંથી પુણ્યમાં, અનીતિમાંથી નીતિમાં, અધર્મમાંથી ધર્મમાં ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શાસ્ત્ર અને રાજ્યનાં શાસન તથા હંડ એમને

માટે હંમેશાં તૈયાર જ હોય છે. વાસનાવાળાં કર્મ અને ભોગવિલાસ માટે જ નીતિ, ધર્મ કે પુણ્ય આચરવાની જ એમની જીવનનીતિ હોય છે; દંદની ગડમથલમાં સુખનો રાગ અને દુઃખનો દ્વેષ એના જીવનમાં વારંવાર અભિનિવેશ લાભ્યા કરે છે. આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ અચાનકું છે.

(૨) જેવાં કર્મ તેવાં સુખદુઃખ એ નિયમને પૂરી રીતે ન સમજનારાં જીવાત્મા ઈશ્વર અને એની માયાશક્તિને અદૃષ્ટ સ્વરૂપે માની એની ભાંકિતથી સુખ મળશે, અને સુખ મળશે એટલે પરમાત્માનું રમરણુ કરી શકાશે એવા અચાનચકર્માં ફસીને સકામભક્તિ કરે છે. કર્મમાં જેવી રીતે સકામવૃત્તિ દંદમાં ફસાવે છે, તેવી જ રીતે સકામ વૃત્તિ ઈશ્વરભક્તિમાં રાખી હોય તો એમાં પણ રાગદ્વેષની જાળ વધતી જાય છે અને પરિણામે સાંસારિક વૃત્તિઓ અતરમાં ધૂધવાટ વધારે છે.

(૩) કર્મ તથા ઉપાસના બંને સકામ દૃષ્ટિએ તો એટલાં જ હાનિકારક છે જેટલાં એક નાસ્તિકને-ઈશ્વરીય સત્તા ન માનનારાને હોય છે. ઈશ્વરીય સત્તાનો ઈન્કાર કરનાર પણ પુણ્યકર્મો હોઈ શકે, સાંસારિક સુખ ભોગવી શકે, એને કશી ઉપાસના કે ભક્તિતની આવશ્યકતા ન પડે, અને છતાં એ પોતાની સંકલ્પશક્તિ વધારી આગળ વધે જાય છે; એવી દૃષ્ટિએ સકામ કર્મદં, સકામ ઈશ્વરભક્ત, અને સકામ નાસ્તિકની વાસ્તવિક જીવનસ્થિતિમાં કશો ખાસ તફાવત હોતો નથી. નાસ્તિક સાંસારિક કરતાં આસ્તિક સકામ ભક્ત એટલો સારો કહી શકાય એ કાલાન્તરે એને માયાનાં દંદનું જ્ઞાન થાય, એની નિઃસારતા સમજાય, સારે ઈશ્વરના કેવલ્યસ્વરૂપપ્રતિ નિષ્કામ ભક્તિ કરે, અને એ રીતે એને થોડી સરળતા થાય. છતાં સકામતા બધે જ સાંસારિકતા છે, રાગદ્વેષની જાળ છે, અપિલા અને અહંકાર એનાં ખીજવૃક્ષ છે, અને અસંખ્ય જન્મમરણની વાસનામાંથી મળી આવનારાં

શરીરે એનાં પરિપક્વરૂપ છે. સકામ ભક્તિનું ફલ જન્મમરણ, શરીર અને શરીરભોગ છે. , , ,

(૪) આ બધાંમાંથી છૂટવા માટે જ નિષ્કામ કર્મ, નિષ્કામ ભક્તિ અને અપેરાક્ષ ક્ષાન સર્વોત્તમ સાધન તરીકે નક્કી થયાં છે. એ દ્વારા જ માયાની આનર્વચનીય સ્થિતિમાંથી તુચ્છતાનો નિર્ણય થાય છે, અને માયા એટલે કેવળ નિરાભાસ હોવા જ છે, એવો અનુભવ કરવા માટે જેના અંશોનથી આ માયા જણાય છે, અને જે પરમતત્ત્વના જ્ઞાનથી એ તુચ્છ થાય છે, એવા સાધનમાં જિજ્ઞાસુએ લાગી જવું જોઈએ.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ! તું માયાને ઓળખવાની મહેનત ન કરીશ; પરમાત્માને ઓળખી લે અને એને જ પૂજને કે માયા છે કે નહિ ? છે તો કેવી છે ? કારણ કે જેની માયા હોય એને પૂછીએ તો જ એના સ્વરૂપની અખર ખરે જાણવાનું શી કૃષ્ણ એટલા જ માટે કહે છે કે :—

दैवीं ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यता ।

मामेष ये प्रपद्यन्ते माया मेतां तरन्ति ते ॥ ૭-૧૪

હાવાથે : જ્ઞાનારી, આ ત્રિગુણાત્મિકા દેવી માયા ખરેખર મહા-કષ્ટથી તરાય એવી છે, જેઓ અને જ શરણ થાય છે તેઓ આ માયાને તરે છે. ૧૮ - ૨ ૨ ૨

આ દેવી માંથી, દિવ્ય શક્તિવાળી માયા ત્રણ ગુણુવાળી છે, પણ એને તરવાના સાધન તરીકે માયા કેવી છે ? માની કે ? વગેરે પ્રશ્નો નથી; તેમ જ માયાના પદાર્થો, લોકપરલોકના ભોગો, અનેક અમત્કારિક શક્તિઓ, સાંસારિક ભોગ માટેની કૃપાકાંક્ષાઓ રૂપે થતી પ્રાર્થનાઓ, ઉપાસનાઓ, ખ્યામો, યોગો, અનુષ્ઠાનો, તપશ્ચર્યો છતાં વડે એ માયા નાશ પામવાની નથી; પરંતુ એ માયાના પતિ કે જ્યાં માયા છે જ નહિ,

એવા એ પરમનત્ત અતિચતુર્દશન પરમાત્માનું શરણ લેવાય, ।
 અને પ્રાણમાં એ પરમાત્માને જ જો જરી દેવાય, તો પછી માયા
 છે ? કેવી છે ? કેમ છોટે કે એમાંથી કેમ છટાય, છટયા પછી જીવ
 કયાં રહે ? મુક્તિ, મોક્ષ, કે એવી શબ્દજાળમાથી પાત્ર કેમ છટાય
 એવા ઠણા પ્રશ્ન જ રહેતા નથી; માટે સાધક માવાની બ્યાખ્યા કરે
 જાગૃત્તમાં ન પડતાં પરમાત્માનાં જોણખાણ (જ્ઞાન) પ્રલક્ષ્ય દ
 (આદ્યાત્મકાર) અને અબેદાનુભવ (અપરોક્ષજ્ઞાન) મેળવી નિર
 વૃત્તિ ભોગવવા આગમવાન થા.

(હંસુઆરી, ૧૯૪૫)

આત્મભાન

(૯)

બ્રહ્મ જ પરમ સત્ય છે, અને માયા તેો દૃષ્ટાના અંતઃકરણમાં રહેલા પરિમિત જીવભાવના અજ્ઞાનમાંથી વિવર્તકે અવિર્ભાવ પામતી મિથ્યાશૂત દૈતદષ્ટિ છે; ઉપરાંત એ છે, નથી કે આવી તેવી મે કેવી છે, એનો નિર્ણય અનિર્વચનીય છે, અને બ્રહ્મના અનુભવકામે એ નિતાન્ત તુચ્છ છે, તેા પછી માયાના પ્રદેશમાં આવેલાં અસંખ્ય બ્રહ્મોડોમાંની આપણી સૂર્યમાળની આસપાસ ફરનારા અનેક મહેામનો એક મહા આ પૃથ્વી, એ પૃથ્વીના ત્રીજા ભાગમાં આવેલી જમીન, એમાં રહેલાં અસંખ્યકોટિ માનવસમૂહને સત્ય-વાસ્તાવિક લાગતી આ સાંસારિક વ્યવસ્થા, એ સાંસારવ્યવસ્થાને લીધે ધર્મ (નૈતિક વ્યવસ્થા) અર્થ (આર્થિક વ્યવસ્થા) અને કામ (સામાજિક વ્યવસ્થા) નામના ત્રણ પુરુષાર્થના પ્રદેશમાં કરવી પડતી કમજંજળ; એમાંથી ઉભી થતી વિટંબણને લીધે દુઃખની ગદગદચ યાય, ત્રણ ગુણના સામસામા પ્રહાર યાય, જીવ જીવના વિમલ ચાલેઃ એમાં એ જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની અવસ્થા ભોગવે, દૃષ્ટાદૃષ્ટ પ્રમાણને આધારે યુગજંજની માન્યતા સીકારે અને જ્યારે એની તકપ્રતિદા ચલિત યાય ત્યારે

હારીને-સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ઠેળવીને પોતાના સ્વરૂપપ્રતિ વળે, ત્યારે એને બધી દૈતવ્યવસ્થા પોતાના મનમાં જ વસેલી છે એવી ખાત્રી થાય છે.

જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય એનો નીવેડો પણ જીવાત્મા પોતાના મનથી જ મેળવી શકે. જ્યાંસુધી મન છે ત્યાંસુધી જગત છે; અને મન અને જગત જો યુગપત્ સંપ્રદેહોય—એક સાથે જ હિતપન્ન થયેલાં હોય તો એ બન્નેની સત્તા પરસ્પર એકબીજાના ઉપર જ અવલંબન રાખે છે એ સિદ્ધ થાય છે; અને એ જ અન્યોન્ય અધ્યાસ છે.

સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં મન નથી તેથી જગત્ નથી અને જગત્ નથી તેથી દૃઢ નથી; મન અને જગત્ નથી ત્યાં સંપૂર્ણ સુખ છે. ઉપરાંત જીવાત્મા પોતે તો સત્, ચિત્ આનન્દરૂપે છે, છે અને છે જ; પણ મન અને જગત્ તો દેશકાળના પરિચ્છેદવાળાં છે; એટલે છે કે નથી, છે ને નથી; છે પણ નથી આવા અસંખ્ય વિકલ્પોવાળાં છે, અને વિકલ્પો તો સંકલ્પની અપેક્ષાએ છે એટલે જોવા સંકલ્પ એવો જ એની સામે કે વિશેષ બાવે વિકલ્પ હોય, પણ જ્યાં કલ્પના જ નથી-કલ્પના જ નથી ત્યાં સંકલ્પ નથી, અને સંકલ્પ નથી એટલે વિકલ્પ નથી. તેથી સ્વરૂપ તો કેવળ નિર્વિકલ્પ છે એમ ક્ષણિત થાય છે.

એ નિર્વિકલ્પજ જો પરમ શ્રેયસ્કર હોય, તો શા માટે એ શ્રેયસ્કરે વિસરીને સવિકલ્પને મનમાં સ્થાન આપવું? કલ્પના માત્ર દૈતને સિદ્ધ કરે છે કારણ કે કલ્પના માનસિક ક્રિયા છે, જ્યાં ક્રિયા હોય ત્યાં ત્યાં કર્તા, કરણ વગેરે હોય જ; અને ક્રિયા હોય ત્યાં ત્રણ ગુણ હોય, ગુણકર્મ હોય ત્યાં વિભાગ હોય, વિભાગ હોય ત્યાં જીવાત્માનાં ટોળાં વર્ગવિગ્રહમાં પડે અને દૃઢો પોતાની રમત

રમવા અવનવી સૃષ્ટિઓ ઊભી કરે; એ રમનમાં કલેશ, કંકાસ અને ભેદભુદ્ધિ રહે એટલે સુખનો આભાસ પણ ન હોતાં દેવળ સુખની આંવરત વાસના રહે. એવી વાસનાની રમત એ સંસાર, એને જીવની વાસનાજળ કહો કે ધ્રુવરની લીલા કહો !

વેદના આઠ ઋષિઓએ પ્રથમ મનને નિઃસ્વાર્થભાવે વ્યવહાર કરી માનવસમાજ અને દેવદેવતાઓનાં ઋણ ચુકવવાનાં કર્મકાંડ ગોઠવી આપ્યાં; એ ઋણમાંથી મુક્ત થના એમને યથેચ્છ નિવૃત્તિ મળી; એ કર્મકાંડ દ્વારા અંત કરણ નિષ્કામ એટલે પાવન થાય, પણ અસંખ્ય દેવ દેવતા અને ત્રિગુણાત્મક માનવસમૂહની વચ્ચે જીવન વીતાવતાં વિદ્યુત સત્તાવ્યાપક એટલે સમસ્ત સૃષ્ટિ દેવળ એક અદિતીય પરમાત્માનું વિરાટ સ્વરૂપ છે, એવી એકધરની ભાવના ઉપજતી. અનેકમાંથી એકમાં ચિત્તને રોકી રાખવા માટે હૃયોગ, ધ્યાનયોગ, લયયોગ, મંત્રયાગ, જેવાં ઉપાસના અને ભક્તિમાર્ગનાં અનેકમાંથી નિવૃત્ત થઈ એકાગ્રતા કેળવવા માટે સાધનો શોધીને જનસમૂહને અર્પણ કર્યાં.

પણ આથીયે કાર્ષ મનોવ્યાપાર નિતાન્ત બંધ ન પડ્યો, નિદ્રા (સુપતિ) અને સ્વપ્ન સંસારમાંથી હિરતો આ જાગ્રત વ્યવહાર જ સૌને વિશેષ આપત્તિ કરે છે. સ્વપ્ન તો ક્ષણિક છે એમ સૌ માને છે, તેથી એની સત્યાસત્ય સત્તા વિશે સામાન્ય મનુષ્ય વિચાર જ કરતો નથી. જાગ્રત જગતને નિત્ય માનવાથી એમાં નિત્યસુખ મેળવી શકાતું નથી, નિદ્રામાં જાગ્રતના વ્યવહારનો અભાવ થાય છે, ધ્રુવર મનમાં અને મન જાગ્રત જ્ઞાનના અભાવ જેવા મિથ્યા જ્ઞાનમાં-અજ્ઞાનમાં-અવિદ્યામાં કે એવી કેઈ અનિર્વચનીય અવસ્થામાં લપ પામે છે, તેથી ત્યાં સુખ છે, એવું સ્વયં પ્રકાશ આત્માનું જગીને કંઈક અંશે સમાધાન કરી શકાય છે. એ આધારે મનને શાન્ત કરવા માટે ઋષિઓએ સંશોધન કર્યું.

ચેતનના આચાર્યોએ એમ નહીં કહ્યું કે મનોવ્યાપાર બંધ થાય તો

કવચ મુખ મળે છે; એને માટે કાષ્ઠ એ જગતના અનેક વિપયોનાં નામનો ત્યાગ કરી એકાક્ષરી બીજ મંત્રના જપ દ્વારા મંત્રયોગનું આવલંબન લીધું અને એ રીતે મનને લય કરવાનું સાધન માન્યું.

કાષ્ઠ એ મન અને પ્રાણનો અન્યોન્ય સંબંધ માની, પ્રાણનો કુંબક કરી મનને સ્થગિત કરવાનો હકયોગ સાધ્યો.

કાષ્ઠ એ પ્રિયમાં પ્રિય વિપયમાં ભગવદ્ભાવ આરોપી હૃદયના સમરત પ્રેમપ્રવાહને એ તરફ વાળી અહૃતુકી ભાંકતદ્વારા મનને એ પ્રેમમૂર્તિમાં ગાળવાનો ભક્તિયોગ સાધ્યો.

પણ આથી કેં મનનો નિત્ય નિરોધ ન થઈ શક્યો. પુરાણોમાં દસ વીસ હજાર કે એથી એ વધારે વર્ષો સુધી ઋષિઓની તપશ્ચર્યા, ધ્યાન અને યોગસમાધિનાં વર્ણનો આવે છે, એ ઋષિઓ એમાંથી જાગ્રત થાય છે ત્યારે પાછી એની એજ જાગ્રત અવસ્થા, એવું ને એવું જાગ્રત જગત અને એના એ જ ઈન્દ્રિયગમ્ય વિપયોને સત્ય માનીને પૂર્વ-સંસ્કારને વશ બનીને વ્યવહાર કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો છે.

જાગ્રત જગતને જ સત્ય માનીને પરમ સત્યની શોધમાં જોડલા પ્રયત્નો થયા છે, અને એને માટે ચિંતવત કરતાં ધ્યાનનિમગ્ન દશામાં જે શોધો થઈ છે, તેમાં તો એટલો જ નિર્ણય થઈ શકે છે, કે આ વિશ્વ સત્ય છે; એનો સૃષ્ટા એક પરમશક્તિશાલી પરમાત્મા (પરમ+આત્મા) છે પણ જીવ (અલ્પ+આત્મા) નથી, અને વિશ્વ અને વિશ્વનાં રહસ્યો શોધવાં હોય તો મનુષ્યે પોતાની બધી શક્તિઓને શુદ્ધ અને શક્તિશાળી બનાવવી જોઈએ.

આવી સિદ્ધિ પામેલા મહાત્માઓએ જગતમાં અનેક ચમત્કારો કર્યા છે. દેવ, વિશિષ્ટાદેવ, શુદ્ધાદેવ, આચેત્ય દૈતાદેવ એવા સિદ્ધિો

તારવ્યા છે અને કોઈએ જગતને સાપેક્ષ સત્ય, તો કોઈએ પરિણામી સત્ય માની છેવટે એટલો તો નિર્ણય કર્યો છે કે પરપર્યાય જોઈતી હોય, પરમસત્યનો અનુભવ કરીને એ પરમાનંદનું આસ્વાદન કરવું હોય, તો બાહ્ય જગત અને એનો અનુભવ કરનારાં મન તથા ઇન્દ્રિયોને અંતરમુખ કરવાં જોઈએ, અને એ બધાનો જ્યાંથી આવિર્ભાવ છે, એ પરમાત્માના સામીપ્ય, સાયુજ્ય, સામોક્ય, સારૂપ્ય કે એવાં કોઈ સ્વરૂપનો અનુભવ લેવો જોઈએ.

આવે. અનુભવ લીધા પછી પણ (૧) જીવ, (૨) જગત અને (૩) ઇશ્વર એ ત્રણ પ્રશ્નોનું સમાધાન તો 'જેવો દૃષ્ટા તેવું દૃશ્ય' એ પ્રમાણે હંમેશા મતમતાંતરના વાડામાં જ પુરાયેલું રહ્યું છે ને રહેશે એવું અત્યાર સુધીના સમસ્ત ધર્મોના બિજા બિજા સિદ્ધાન્તો જોતાં નક્કી થાય છે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય આ બધાનો એક જ દૂકો અને છુદ્ધિની સમસ્ત તર્કજનને કાપી નાખે એવો જવાબ આપે છે. 'અપરાક્ષાનુભૂત' નામના પ્રકરણ પ્રથમાં લખે છે કે:—

ભાવયુત્પાદિ ભાવતૈ શૂન્ય વૃત્ત્યા હિ શૂન્યતા ।

બ્રહ્મયુત્પાદિ પૂર્ણતૈ તથા પૂર્ણત્વમચ્ચક્ષેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—(પરમતત્ત્વ) છે એવી વૃત્તિ (ભાવના) વડે (તે ભાવના તેવા પદાર્થનો) અનુભવ થાય છે ને ચત્યંતી (બધું) શૂન્ય છે, કશું 'યે નથી એવી' ભાવનાથી શૂન્ય છે—કશું 'યે નથી એવું' અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્માકારવૃત્તિથી બ્રહ્મપણું અનુભવાય છે માટે (તત્ત્વના અનુભવીએ) બ્રહ્મભાવનાનો પૂર્ણપણાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

અત્મતિવાદના પ્રૌઢ આચાર્ય, ભગવાન શંકરાચાર્યના પરમ ગુરુ

શ્રી ગૌડપાદ મહારાજ ઉપનિષદ ઉપરની કારિકાના વૈતથ્ય પ્રકરણમાં શ્લોક ૧૫થી શ્લોક ૩૧ સુધી અનેક મતમતાતરની સમીક્ષા કરીને સમજાવે છે કે આન્તરિક અવ્યક્ત તથા બહારના વ્યક્ત મનને બેદ કલ્પિત છે અને એની વિશેષતા કેનય ઇન્દ્રિયોના બેદગાનમાં છે, મૂળ વસ્તુમાં નથી તેઓ એવો નિર્ણય કરે છે કે પ્રલય, ઉત્પત્તિ, બધા અને મોક્ષભાવનાઓના જીવાત્માઓ, જ્ઞાનના સાધકો કે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ કે મુક્ત એ બધું કલ્પના માત્ર છે ખરે તો કેવલ પરમાર્થ તત્ત્વ જ છે ઉપનિષદના અદ્વૈત પ્રતિપાદક વાક્યો તો આનન્ત યુગથી ઘોષણા કરે છે કે “ આત્મેવેદ સર્વમ ” આ (આ બધું આત્મા જ છે-છા ઉ ૭/૨૫/૨ બ્રહ્મેવેદ સર્વમ આ બધું બ્રહ્મ જ છે-નૃ ઉ ૭) વક્રમેવાઘ્નિર્ત્રીયમ (એક જ અદ્વિતીય છે-છા ઉ ૬/૭/ ૧) અને આ પરમ અદ્વિતીય બ્રહ્મને જ જો સાધક લક્ષ્યમાં રાખે તો દ્વૈતમાત્રનો વૈરાગ્ય કેળવાય, સમસ્ત વાસનાઓ નિર્મૂળ થાય, દ્વૈતકલ્પનાના મૂળ જ્યાં મનનો મિથ્યાભાસ નાશ પામે, અને અધ્યસ્તનો અત આવતા અધિજ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકે

આ દશ્યાદશ્ય વિસ્તાર જીવમાનનું મનોરાજ્ય છે, જ્ઞાન્ત દશાની કલ્પના છે, મિથ્યા અધ્યાસ માત્ર છે, અને અધિજ્ઞાન તો પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એવું લક્ષ્ય બાધવું અધર છે અને એવો જ નિર્ણય થયા પછી પણ એને માટે જે અત કરણની રસરુપવ્રત્તિ વડે જાગ્રત દશામાં જ્ઞાનની પરિપક્વતા દ્વારા અનુભવ કરવાનો છે, એ અત કરણને અધિકારી મનાવવાની મુશ્કેલી છે

તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ એ જીવનમુક્તિના એટલે જીવમાનનો અત લાવી જીવભાવ જગૃત કરવાના અમોઘ અને સર્વમાન્ય સાધન માનેલા છે

ઉપર્યુક્ત સાધનોનો વિસ્તાર “ જીવ-મુક્તિવિવેક ” નામના

મંથમાં સુંદર રીતે કરેલો છે, નિઝાસુઓને એ પુસ્તકના અભ્યાસની અને એ પ્રમાણે સાધન સંપત્તિ ફેળવવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

પરન્તુ એથી થે વધારે ઉપયોગી અને પ્રારંભિક સાધન તરીકે તો સાધન અતુલ્ય ફેળવવાં જોઈએ. (૧) વિવેક, (૨) વેરાગ્ય, (૩) શમ વગેરે છ સાધન (શમ, દમ, ઉપરતિ, તિર્તિક્ષા, શ્રદ્ધા, અને સમાધાન) અને (૪) સુમુક્ષતા, આ સાધનનો ક્રમસર વિસ્તાર ભગવાન શંકરાચાર્યે પ્રત્યેક પ્રકરણ મંથમાં કરેલો છે, અને પંચીકરણ નામનું નાનું પ્રકરણ પણ એમણે લખેલું છે.

વેદાન્તના અભ્યાસીઓ, જ્ઞાનના ધ્વજધોકા અને મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારાઓ આ સાધન સંપત્તિ જ્યારે ફેળવે, ત્યારે જ એનાથી સખળ અને શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં માથાને વિસારીને અને પરમતત્ત્વને ઓળખીને અનુભવવાની યોગ્યતા આવે છે. અધિકારી થયા વિના જો શાસ્ત્રચર્ચાના વખળમાં જુદાં ઉતરી પડે તો, એવી તકપરંપરાને કશી રિધરતા પ્રાપ્ત થતી નથી. એમાંથી કશો જ નિષ્ફળ થતો નથી અને ઊલટું ભયંકર નાગ્નિકતાના ખાગમાં જીતરી પડાય છે કે જ્યાં ટેવલ અજ્ઞાન, આશંકા, કલેશ અને કષ્ટ વિના બીજું કશું જુદાંને સૂઝતું અને ધન્દિયેને દેખાતું જ નથી.

૨૩૧. વિધારણ્ય પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં ૨૫૯ કહે છે કે :—

તુળાર્ચકાદિયોગાન્તા રૂચરે વ્રાન્તિમાશ્રિતાઃ ।

લોકાપતાદિ માંલુલાતા જીયે વિપ્રાન્તિમાશ્રિતાઃ ॥૨૧૬॥

શબ્દાર્થ :—ધાસ અને ઇટથી માંડીને યોગપર્વન્ત વાદીઓ, દુષ્કરના સ્વરૂપમાં ઓતિને આશ્રયે જ પડી રહેલા છે. (એટલે કે આ દુષ્કર છે, કે દુષ્કાળો દુષ્કર છે, એવી ઓતિમાં જમે છે.) ચાર્વાક

(જડવાદી)થી માંડીને અસંખ્ય (ચિંતન્ય અને જડ એવું કૈત માનનારા) મુંધીના નાસ્તિકવાદીઓ શ્રવણમાં બ્રાંતિનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. અર્થાત્ શ્રવણરત્નું બીજું કાંઈ છે જ નહિ એવી મઠ ભાવનામાં તેઓ ચૂંચવાઈ ગયેલા છે.

આયું કહીને એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ બતાવે છે.

તદ્દમાન મુમુક્ષુભિર્નૈવ મતિર્જીવેશ્વરોદયોઃ ।

કાર્યા કિન્તુ બ્રહ્મતત્ત્વં વિચાર્યં કુચ્યતાં ચ તત્ ॥૨૧૯॥

શબ્દાર્થ :—એટલા માટે મુમુક્ષુઓએ શ્રવણ અને હૃદયના વાદવિવાદમાં બુદ્ધિ દોડાવવી નહિ, પણ બ્રહ્મતત્ત્વ (જે) વિચારવા યોગ્ય છે તેને જાણવું. (અર્થાત્ શ્રવેશ્વરના વાદવિવાદમાં મુક્તિ નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં છે, માટે તે વાદ છોડી દેવો અને બ્રહ્મતત્ત્વનો જ વિચાર કરવેલ.)

(જુન, ૧૯૪૫)

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાકિન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૩	ળાણધમ	બાણધમ
૨	૧૬	હણાર્ધ,	હણાર્ધ
૭	૯	વાળાએ	વાળા એ
૧૫	૧૩	ચાનથી જેણે	ચાનથી
૧૮	૧૫	સુખ	સુખ
૩૨	૧૪	અવિદ્યાતમક	અવિદ્યાતમક હોઈ
૪૧	૧૧	અંતરમા	અંતરમાં છે
૪૩	૭	નહોતો	નહોતો
૪૪	૬	માનવ વમાવના	માનવરવમાવના
૪૮	૮	જણે	જાણે છે
૫૪	૨૧	અતે	અને
૫૫	ઉદ્ધા	આદિતય	આદિતીય
૫૯	૨૫ાક	ચેનક	ચેનક
૬૧	૧૬	નિરભિમાન	નિરભિમાની
૬૬	૧૦	જગ્ય મુઓ	જગ્યામુઓ માટે
૭૫	૧૫	વધયોન	વધયોને—
૭૬	૧૮	ભાવ	ભાવ
૭૮	૨૦	આ અધિદેવ	આ પિંડરૂપ અધિદેવ
૮૨	૧૩	સર્વવ્યાપક	સર્વવ્યાપક
૮૩	૭	ક	છે (
૮૫	૧૧	ચિત્તને	ચિત્તને
૯૮	૨૧	કર્તવ્ય	કર્તવ્ય

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૩	૧૩	દુઃખની	દુઃખના
૧૧૬	૧૪	વ્યવસ્થા	વ્યવસ્થા
૧૨૬	૧૨	નવો	નવો
૧૩૧	૨૦	પરીક્ષાના	પરીક્ષા ન
૧૪૦	૬	યયયોગ	યયયોગ
૧૭૫	૪	વીના	વિના
૧૭૫	૮	નહો	નહો પણ,
૨૦૨	૧૨	મૂડી	મૂડી,
૨૧૦	૮	પરમતત્ત્વનાં	પરમતત્ત્વનાં
૨૩૬	૨૦	જિજ્ઞાસુના	જિજ્ઞાસુના
૨૪૦	૧૧	સંબંધીની	સંબંધીની
૨૭૭	૧	શુદ્ધિપૂર્વક	શુદ્ધિપૂર્વક
૨૭૨	૧૮	કરીને "	કરીને. "
૨૬૭	૨૨	અનાધિકાર	અનધિકાર
૩૧૧	૧૮	એક પછી	એક પછી
૩૩૨	૫	અનિવચનીય	અનિવચનીય
૩૩૯	૬	આશ્ચર્ય	આશ્ચર્ય
૩૪૩	૫	સાધક	સાધક !
૩૪૬	૫	મનને	મનવડે
૩૪૭	૧	કવલ	કવલ

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, બરૂચનાં પ્રકાશનો :

પરમામૃત,

અનુવાદક :
સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

કીમત રૂ. ૧-૪-૦

આજથી ૬૦૦/૭૦૦ વર્ષ પહેલાં ચર્ચ ગયા હશે એવી માન્યતા જોને વિષે છે તેવા મહારાષ્ટ્રના વ્હાલિસન્ટ ગણાતા યોગિરાજ શ્રી મુકુંદરાજ સ્વામીએ શિષ્ય જયપાલ રાજને ' પેમડે' પગ બંને બ્રહ્મઉપદેશ 'ની પદ્ધતિએ પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ આપીને સમાધિસુખ અપાવ્યું, શિષ્ય કૃતાચ્છે થયો, અને જે અત્યક્ષ સાધના કરાવીને આત્મતત્ત્વનું સર્વોત્તમ રહસ્ય સમજાવ્યું એનું આ વિવરણ છે.

શિષ્યને ધ્યાનમાં બેસાડીને ચાર શરીર, ચાર અવસ્થા વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને અપર્યાક્ષ અનુભવ કરાવનાર આ પુસ્તક એ રીતે વેદાન્તશાસ્ત્રોમાં એક મહારત્ન છે. પુસ્તકના આરંભમાં શ્રી મુકુંદરાજનું અમતઘારણ્યું વિસ્તૃત જીવન તથા પુસ્તકના દરેક પ્રકરણ ઉપર મનન સખીને સરસ જનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, સુક્તમૃપુર, બરૂચ

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, ભરૂચનાં પ્રકાશનો :

આત્મવિદ્યાવિજ્ઞાન

લેખક :

રવા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ

ક્રીમત ૦-૧૨-૦

પરમહંસ રવા. રામતીર્થ ને પુસ્તકના વાચનવિચારથી અદ્વૈત-વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સાધના કરીને અલ્પવિદ્ જાન્યા; દેશ વિદેશમાં જાદૈત સિદ્ધાન્તની ઘોષણા કરીને અસખ્ય મુમુક્ષુના આદર્શ સ્વરૂપ થઈ પડ્યા, તેવું એક પુસ્તક ઉપનિષદના નીચોડરૂપે હિંદમાં લખાયેલું છે. 'વેદાનુવચન' નામના એ પુસ્તકમાં કમંઠાંક, યાનકાંડ અને બંધગોક્ષ નામના ત્રણ વિભાગ છે; એનો એક સુંદર ઉપોદ્ધાત એ ત્રણેયના સુક્ષિપ્ત સાર રૂપે મુમુક્ષુને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો હોઈ, આ પુસ્તક એનો વિસ્તૃત તેમ સરલ ભાવાનુવાદ છે. વેદાન્તની પ્રક્રિયાઓ, સસારનું રહસ્ય, તથા જીવન્મુક્તિના અર્થોક્તિ અનંત એક સુંદર રપટીકરણ છે. અત્યેક જિજ્ઞાસુ-મુમુક્ષુ સાધકે એનો અવશ્ય જાણ્યાસ કરવો જોઈએ. આ એક જ પુસ્તક વાચીને એ માર્ગ ને જોઈ જિજ્ઞાસુ મગતિ કરે, એ અવશ્ય આત્મસાક્ષાત્કારનો સાધ મેળવે એવું છે.

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, મુક્તમંપુર, ભરૂચ

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, બરૂચનાં 'પ્રકાશનો':

સાધનઝાંખી

લેખક :

શ્રી. ર. રં. ગૌતમ બી.એ.

હીમત શ. ૨-૦-૦

સંન્યાસ આશ્રમ સ્વીકારવાની પૂર્વ તૈયારી તરીકે હૃષીકેશર્મા રહીને લેખકે આત્મસંશોધન માટે પ્રયોગો કર્યા, તે દરમ્યાન લખેલી આ રોજનિશી છે; પ્રકૃતિનું સુંદર વર્ણન, આતરમનની વિવેચના-નિરીક્ષા અને આત્મસુખા સ્પષ્ટતા પહેલાં ચિત્તસમુદ્રના મંથનનાં જે ખારા પાણી વસોવવા પડે તેની તાદૃશ સ્થિતિનું એમાં વર્ણન છે.

અદ્વૈતજ્ઞાન નૌકા

લેખક :

શ્રી કૃષ્ણલાલ તલાટી

હીમત શ. ૧-૦-૦

સરળ અને સાદી ધરગથ્ય ભાષામાં ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે લખાયેલું આ નાનું એવું પુસ્તક પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુને સાચા સાધનની સમજણ આપે છે. ગુરુમકિતનો મહિમા, સાધુસેવા અને સત્સંગની જરૂરિયાત, તેમ જ નમ્રતા કેળવીને આત્મભાવના, વ્યવહારમાં રહીને પણ કેવી રીતે કેળવવી એનું સરળ વિવેચન આ પુસ્તકમાં આપેલું છે.

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, સુકામપુર, બરૂચ

સદ્ગુરુ સ્તુતિ અને શિક્ષાશતક

લેખક : સ્વા. સ્વયંન્ધ્યાતિ તીર્થ

કીમત રૂ. ૧-૦-૦

અક્ષરવરૂપ ગુરુદેવની, ઉપનિષદનાં તેમજ વેદાન્તના રહસ્યો ભરેલી અનુક્રુપ પ્રતમાં લખાયેલી સ્તુતિનાં આ એ ચતુર્થ છે. નિત્યપાઠમાં ઉપયોગી થાય એવાં હોઈ એ શ્લોકોનો સરલ અનુવાદ પણ આપ્યો છે. તેથી શ્લોકો ગુરુદેવને નમસ્કાર થાય, વેદાન્તની બધી પ્રક્રિયાઓનો નિચાર થાય, અને સાથે સાથે આત્મભાવના દૃઢ થાય એવા ભાવ એમાં ભરેલા છે.

મીરાં અને રાણો

લેખક :

સ્વા. સ્વયંન્ધ્યાતિ તીર્થ

કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦

ભગવદ્ભક્તિ સાથે ઉત્કટ ત્યાગ વૈરાગ્યભરી ભગવતી મીરાના હૃદયભાવ વર્ણવતો આ એક અધ્યાત્મદષ્ટિએ લખાયેલો સંવાદ છે. એમાં મીરાના જ્ઞાન્તરનો ભગવદ્વાદ છે રાણાના સસારી ભાવના પ્રલોભનોના, ધાઢધમકીના, તથા ભગવદ્ પથેથી પાછા વાળવાના પ્રયત્નોના સચોટ ઉત્તર છે. ભક્તિ અને વૈરાગ્યને માર્ગે જતાં જે મનોમયન થાય એનું આ નાના એવા સંવાદમાં તાદરસ ચિત્ર છે.

વેદાન્તસંજ્ઞાર્થસંગ્રહ

સંગ્રાહક :
સ્વા. પ્રણવ તીર્થ
કીમત રૂ. ૨-૦-૦

ખાસ કરીને વેદાંતનો તથા ઉપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા, પુરાણો તેમ જ બીજાં શાસ્ત્રોનું વાચન-વિચાર કરવામાં સરળતા કરી આપે એવા સમગ્ર ૧૧૦૦ શબ્દોના શક્ય એટલા સરળ અર્થ સાથેનો ગુજરાતી ભાષામાં આ પહેલો અને એક જ શબ્દોપ છે. થોડા ભણતરવાળા નિઃશાસ્ત્ર-મુમુક્ષુઓ તથા આધુનિક કેળવણી પામેલો નવીન વર્ગ, ખન્નેને એક સરખા ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે એના અર્થની ભાષા સરળતાથી સમગ્રજ એવી રાખી છે. વેદાંતમાં વપરાતા શબ્દોના પ્રચલિત અર્થો વ્યવહારમાં વપરાતા અર્થો કરતાં એટલા બધા જુદી રીતે વપરાયેલા હોય છ કે જે એનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્થ ન સમજાય તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે, અને અભ્યાસમાં ખામી રહી જાય છે. આ શબ્દોપ અભ્યાસીઓને એ જોખમમાંથી બચાવી લેશે.

વેદાન્ત સંજ્ઞાર્થ સંગ્રહ—માટેની સમાલોચના

પ્રજ્ઞાપ્રધુ (અમદાવાદ) :—દર્શન, સંપ્રદાય, મત, પંથ કે સિદ્ધાંતભેદે એક જ શબ્દના વિવિધરૂપો રીતે ચતા અર્થને સમજાવતો એક આધારભૂત અથવા મુજરાતીમાં કહાય ન હોઈને આધુનિક કોશની દ્રષ્ટિએ તૈયાર થયેલું આ પુસ્તક વાચકને એ દિશામાં સહાયરૂપ અને તેલું છે. આ સંગ્રહ શાંકરવેદાંતની દૃષ્ટિએ થયેલો છે. એક જ શબ્દ દેશકાળ, સંયોગ, વિષય-પરત્વે અનેકાર્થી કેમ અને છે તે આમાંથી વાચકને જાણવા મળશે. સંગ્રહકે ચિંતન કરતાં ચર્ચાભણી વળેલી લોકરુચિ ખદ્મ એક દર્શાવીને શબ્દોના ચવા માટેલા અર્થની ઉપયોગ સામે યોગ્ય જ લાગતી ધરી છે. તા. ૧૨-૧૦-'૫૨.

સુદેશ (અમદાવાદ) :—અગતે આ પુસ્તક વેદાંતના અભ્યાસ માટે ધણું જ ઉપયોગી માલુમ પડ્યું છે. અંતરંગ સાધન વિના ધર્માનુભવ ન થાય એ અમારી દૃઢ માન્યતા છે એટલું જ નહિ એ અમારો પોતાનો અનુભવ છે. એટલે એવા અંતરંગી સાધન માટે સાધક પામે જે વસ્તુઓ હોવી જોઈ એ તેમા શબ્દરોપનું પણ અગત્યનું સ્થાન છે. કારણ કે આ શબ્દોનાં ભિન્ન, રૂપના અને ચિંતન એ ત્રણ વડે આત્મમાત્ર કર્યા પછી જ એ શબ્દો પોતાનું અસલ સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે. વેદાંતની પરિભાષાને આવી સાદી સમજાવવાની ભાષામાં મુકવાનો પ્રયત્ન જરૂર પ્રશ્ન સા માગી લે તેવા વિવેકભરેલો જ-ઓ છે. નિરામુગ્ધોના અભ્યાસમા ઉપયોગી જણાશે તા. ૩૦-૮-'૫૨.

વેદાન્ત સંજ્ઞાર્થ સંગ્રહ— સમાલોચના

ગુજરાતી (મુબઈ) :—આ અથ વેદાન્તદર્શનમા આવતા પદાર્થો-શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ સહિત અર્થકોશ છે. વેદાન્તના અભ્યાસીઓને તેમ જ અન્ય જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવો અથ છે. ૧૦૬૧ શબ્દો જે વેદાન્તની અર્થામાં વપરાય છે તેના શક્ય તેટલા સરળ અર્થો આપેલા છે આ કોશ છપાયા પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામા અન્ય કોઈ આવેલો અથ થયો નથી. વેદાન્તપરિભાષા વગેરેના ભાષાંતરો થયા છે પણ તે જોઈએ તેટલા સમાધાનકારક ન હોતા આને અનુપનખ્ત છે. આ અથમા લેખકે દરેક શબ્દ-પદાર્થની દૂ કમા સારી સમજાવ્યુ આપી છે અને કવચિત્ કેવળ અર્થ કે આખ્યા આપી બેસી ન રહેતાં અર્થો કરી વ્યુત્પત્તિ આદિ પણ સમજાવ્યા છે અને કેટલીક એની એ જ સરોઓ પૃથક્ પૃથક્ દર્શનશાસ્ત્રોમા કયા કયા અર્થોમા વપરાય છે તે પણ સમજાવ્યુ છે..... ‘ઉત્થાન’ કાર્યાલયના સચાલકોએ દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જ એકલા માત્ર નહિ પણ અન્ય સામાન્ય ધાર્મિકવૃત્તિવાળા જિજ્ઞાસુ અથવા મુમુક્ષુઓ માટે પણ ધણો ઉપયોગી થઈ પડે તેવો આ અથ પ્રકટ કર્યો છે અને આપણને ધણીવાર પૂછવામા આવે છે કે કલાણા શબ્દનો અર્થ શો ? તેવે સમયે સતોષકારક ઉત્તર આપવા આ અથ નિસશય ઉપયોગી છે. તા. ૧૭-૮-૪૨.

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, બરૂચનાં પ્રકાશનો :

ઉત્થાન માસિકપત્રની બાર અંકની કાઢવો તથા છુટક અંકો વેચાણ માટે પડ્યાં છે—એની લેખસામગ્રી માટે ઉત્થાન માટેના અભિપ્રાયો સાક્ષી આપશે.

ધટાડેલી કીમત	}	બાર અંકની રૂા. ૫-૭-૦ એક અંકની રૂા. ૦-૮-૦	}	ટપાલ ખર્ચ સાથે
-----------------	---	---	---	-------------------

જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, મુક્તમૃપુર, બરૂચ

‘ઉત્થાન’ માટેના થોડા અભિપ્રાયો

‘ઉત્થાન’ એ જ્ઞાનસાધન આશ્રમ, (તે વખતના નિવાસસ્થાન) છોટાઉદેપુરથી રવા. શ્રી સ્વયંજ્યોતિષ મહારાજના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતું ગુજરાતી લાપાનું માસિકપત્ર છે. ધણા લાંબા સમયથી ગુજરાતને એવા માસિકપત્રની જરૂરીયાત હતી. એ દ્વારા ગુજરાતી જનતાને અધ્યાત્મવિદ્યાનું મહત્વપૂર્ણ વાચન મળશે એ નિર્વિવાદ છે. વિદ્વાન વિચારકો, અનુભવી મહાત્માઓ અને જ્ઞાનવાન સંન્યાસીઓએ લખેલા મહત્વના આત્મજ્ઞાનના લેખો એમાં આપશે અને પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુને તો એ જ્ઞાનમાર્ગનો એક ભોમિયો યર્ષ પડશે.

રવા. શ્રી સ્વયંજ્યોતિષ ઉત્તર પ્રદેશ અને ગુજરાતમાં જિજ્ઞાસુઓને વાર્તાલાપ દ્વારા સત્સંજનો, સાધન માટે અગત ઉપદેશનો અને પોતાના શિષ્યસમૂહનાં ચારિત્રગઠન થાય તેવા શિક્ષણનો લાભ આપીને એકંદરે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય તેવું જ્ઞાન કાર્ય શાન્ત અને એકાન્ત છતાં સ્થાયી કરી રહ્યા છે. પરમાત્મા એમના શરીરને નિરોગી રાખીને દીર્ઘાયુષી કરે, અને આવી ઉત્તમ તેમ જ નિઃસ્વાર્થ પ્રકારની જે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે આશુ રાખવાને એમને મનોબળ આપે.

‘ઉત્થાન’ની ખુબ ઉન્નતિ થાઓ. એનો બહોળો ફેલાવો થાઓ. એ હમેશાં ચાલુ રહે. એ ‘ઉત્થાન’ શાન્તિ, જ્ઞાન, પ્રેમ, આનન્દ તથા આત્માનુભવનું પ્રચારક થાઓ અને માનવસમૂહને અધ્યાત્મ-માર્ગમાં લક્ષ્યસ્થાને પહોંચાડવામાં માર્ગવાહક બનવામાં નિમિત્ત બનો.

આનન્દકુટિર }
હાપીકેસ, ૨૦-૪-૪૧ }

રવા. શિવાનન્દ સરસ્વતી
સંસ્થાપક-દિગ્ગજ ટીચરસંઘ

પ્રમજીવનમાંથી અત્યારે ધર્મ ત્રિવેની શુભ શાવનાઓ ક્ષુભ થતી જાય છે, ત્યારે તેને નવો યુગ સમજી અનુભવમાં ચૂકે એવી પ્રેરણા આપનાર 'હિંદ્યાન'ને આભિનન્દન થોડે છે; તેના બધા લેખો વિદ્વાન-પૂર્ણ અને ધર્મનાં વિવિધ અંગેની રપથનારા છે.

નવેમ્બર, ૧૯૪૧ } ડૉ. રવિશંકર મ. જોષી, એમ. એ
શામળદાસ દોલેજી, ભાવનગર

ત્રણે અંકના લેખો-પરમામૃત ખાસ કરીને બહુ જ શાનગાંભીર-વાળું છે. આપનું માસિક આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવામાં બહુ જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧ } ડૉ. વસન્તરાય ન. પટ્ટણી, બી. એ.
હોડમારદર, રેલ્વે હાઈસ્કૂલ; હમીરપુર

'હિંદ્યાન'ના અંકો મળ્યા છે. આપનો આ પ્રયત્ન ધણો સારો છે...ગુજરાતની જનતામાંથી ધર્મનાં વહેણ ચોસરવા માંડ્યાં છે. તે સમયે આપની આ સત્પ્રવૃત્તિને જોટલી વધાવી લેવાય તેટલું ઓછું છે."

નવેમ્બર ૧૯૪૨ } ડૉ. ગોવિંદલાલ હરગોવિંદ ભટ્ટ, એમ. એ.
સરકારના અધ્યાપક, કોલેજ વરોહરા

'હિંદ્યાન'ના અંકો વાંચી ગયો; આપ ખરેખર હિંદુ તરવડાનો આમજનતાને માટે સુલભ બનાવવા જે પ્રયત્નો કરો છો તે માટે મારા આભિનન્દન.

નવેમ્બર ૧૯૪૨ } ડૉ. દયાશંકર પોપટલાલ જોષી, એમ. એ; એવએલ.બી.
અધ્યાપક-ધર્મોન્ડેસિંહજી દોલેજી, રાજકોટ

લેખોની ચૂંચણી ગમી છે. ડો.કે. સ્વામી અને બલવાન ધાવ અને તેમ થવા માટેની ચોગ્ય મૂલ્યાંકો કુચોટ લખાણદારા મળે તે

છટ છે. આ રીતની યાન સેવામાં આપને 'સાહસ' દેખાય છે, પરંતુ સાચી થતી સેવાને પ્રજાને મનુર દશે ત્યા સુધી તે 'સાહસ' નહિ રહે તેવી મારી શકા છે.

જાનેવારી }
૧૯૪૨ }

શ્રી રમણીકલાલ વલ્લભદાસ શેઠ
ડચ્છી વહીવટદાર, બાઘદ, સૌરાષ્ટ્ર

'ઉત્થાન' મને મમ્યુ છે. આપનો અવિરત શ્રમ એમાં રૂપદ જણાય છે. પરમકૃપળુ પરમાત્મા 'ઉત્થાન' દ્વારા જગતના ધાર્મિક તત્ત્વોનું પુનરુત્થાન કરશે.

જાનેવારી }
૧૯૪૨ }

શ્રી મંગળજી ઉદ્દવજી શાસ્ત્રી
ત્રી, 'વિધમંગળ' - નંદલાડ, સૌરાષ્ટ્ર

"આપનું 'ઉત્થાન' માસિક અમારી ગુરુકુળ કાયરૂસમાં નિયમિત આવે છે. 'ઉત્થાન' જેવા ધાર્મિક માસિકની ગુજરાતમાં ખોટ હતી તે આપે પૂરી છે. ઉત્થાનનું સાહિત્ય વેદાન્તની ઉચ્ચ ધર્મભાવનાથી ભરેલું હોવાથી તે ખરેખર ધર્મજ્ઞાનુભાવને સતોષી શકે તેમ છે. ઉત્થાનના તત્ત્વોપદેશી લખાતા અમરેખો... બહુ જ ઉચ્ચ કોટિના અને સાચી વ્યાપક ધર્મભાવનાના નીચોડાપે હોય છે... ઉત્થાનનું બેચું ધોરણ. ગુજરાતના સામયિકોમાં તેના વિશિષ્ટ અંગ તરીકે તરી આવે છે.

તા. ૩-૩-'૪૨ }
ધાટકોપર }

શ્રી મનુભાઈ પી વેદ
એમ એ, બી ડી, એમ ઇડી એમ આર એસ ડી
મિન્સીપાલ, ગુરુકુળ કાયરૂસ

'ઉત્થાન' નું રરૂપ અને અંદરની વસ્તુ તથા તે પ્રકટ કરનારા રહેલો હોદ્દા, એ બધી વાત હું સમજ્યો છું અને પોતાને તો આવા સાહિત્યની અગત્યતા સમજાય છે હું કેવલ શરીરને કે મનને જ કેમવી કેળવણી આપાય છે એમ માનનારા જે છે તે પૈકીનો નથી મનુષ્ય જીવનના મર્ધા

અંગીની ડેજવર્ષીએ જ ડેજવર્ષી મળ્યા આ મારો જૂનો નિર્ણય છે. જેમ એકલું અખાડામાં જ ખ્યાન આપનાર સમાજને બહુ ઉપયોગી નીવડતા નથી, તેમ એકલા રાજકીય અખાડામાં ધૂમનારા કે એકલા આધ્યાત્મિક અખાડામાં જ તસ્લીન ગનેલા માણસો બહુ ઉપયોગી હોતા નથી. પોતે સમાજની અનેક વિધિ સેવામાંથી એક દેશની સેવા પસંદ કરી લે અને તે પ્રકારનો પ્રવૃત્તિ યોગ્ય માર્ગે વહેવડાવે એ તો ખરેખર માણસને માણસાઈ આપનાર નીવડે છે એમ હું માનું છું. 'ઉત્થાન' માં સમાચાર સંગ્રહ છપાય છે તે બહુ જ સૂક્ષ્મ અવલોકનનું ફલ છે. એ જગતનું, દિંદનું, ગુજરાતનું કલ્યાણ ધરતીનારની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ અવલોકનમાં નજર પડે છે. તેથી હું 'ઉત્થાન'ને અવનત આધ્યાત્મિક વિચારોની પ્રચાર કરનાર પણ સમજ્યો છું.

શ્રી. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી. બી. એ.

હેમારતર, દાહિકુલ—દ્વારકા.

આપણીના વરદ હસ્તે પ્રકટે થતા 'ઉત્થાન' માસિકપત્રના ત્રણ અંકો મારા વાચકામાં આગ્યા છે, એ વાંચીને મારા આત્માને ખૂબો સતોષ થયો છે. આત્માનું ઉત્થાન ધર્મતા મુમુક્ષુ હોવાને આપનું માસિક ખરેખર એક જીહ્વુદી રૂપે છે. એમાં વેદાન્ત નેવા ગહન વિષયને સહેલી ભાષામાં વ્યવહાર દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવવામાં આવે છે, સાથે સાથે મનુષ્યને કાપડપરોષ દૂર કરી આત્માની અમરતા અને આત્મગુણની મહત્તા સમજાવવામાં આવે છે એ એની વિશેષતા છે. ગુજરાત જનતામાં એનું વાચન વધારે પ્રમાણમાં થાય અને આત્મશુદ્ધિએનું શુભો એનો અવસ્ય લાભ ઉઠાવે એવી મારી ખરા હૃદયની ભાવના છે. કેમકે દેશનું ઉત્થાન બળવાન આત્માઓના કરી શકે.

શ્રી. જમજીવન દયાળજી મોદી
નિવૃત્તઅધ્યાપક, ગ્રેડેડ ટ્રેનિંગ કોલેજ—વડોદરા.